

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 8(135)

2008 йил, август

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

М У Н Д А Р И Ж А

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- Юлюс ЯНОНИС. *Марҳаматга зор кўнгил*.....3
Турмуғамбет ИЗТИЛЕУЛИ. *Уммондан дурдоналар*.....60

НАСР

- Жеймс ЖОЙС. *Улисс саргузаштлари. Романдан боблар*.....7

ДРАМА

- Максим ГОРЬКИЙ. *Ўзингдан чиққан балога*.....65

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

- Сирожиддин АҲМАД. *Убайдулла Хўжаев*.....121

АДАБИЙ ЖАРАЁН

- Алла СОКОЛОВА. *«Мени кутубхоналар кутқариб қолди»*.....139

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

- Моҳандас Карамчанд ГАНДИ. *Менинг ҳаётим*.....141

МЕРОС

- Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ. *Бобурга саховати панд берганми?*.....193

ТОШКЕНТ
АВГУСТ

АДАБИЙ ТАНҚИД

Манзар АБДУЛХАЙИРОВ. Маъно ва тимсоллар сири	199
Гулноза ОДИЛОВА. Шекспир сонетларининг сеҳри	202

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Дилшода МУБОРАКОВА. Мафтункор диёр	205
---	-----

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ориқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Азиз САИД
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН

Жамоатчилик кенгаши:
Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Гайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир Г. МУҲАММАДЁРОВА
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 8. 2008.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Босишга рухсат этилди 26.08. 2008 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Гафур Гулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2008 й.**

Юлюс ЯНОНИС

Марҳаматга зор кўнгил

ЮЛДУЗ

Кечалар олтиндек сочилган, юлдуз,
Бунчалар ёрқинсан ва бунча йироқ!
Сенинг Ерга тушмас нуринг ярқироқ!
Кечалар олтиндек сочилган, юлдуз,
Кўлга кўнсанг эди! Гўё шамчиноқ.

Шусиз ҳам нурга бой чексиз бу фалак,
Сенинг ёғдуларинг не керак унга?
Мен доим яшадим зулматда ҳалак.
Шусиз ҳам нурга бой чексиз бу фалак.
Биргина юлдуз ҳам тегмаган менга.

Қанча ўтинмайин, ёришмас тонгим,
Тақдир бошдан буни кўрмаган раво.
Мана, мендан кетди юлдузим ҳатто,
Қанча ўтинмайин, янграган бонгим –
Бориб етмагандек осмонга асло.

КЎНГИЛГА

Марҳаматга зор кўнгил,
Ғуссадан абгор кўнгил,
Биров қарамас сенга.
Кўй, ҳар кимга берма тил –
Парвоси йўқ, бекўнгил
Тушунмайди дардингга.

Капалакдек ҳавойи,
Учиб юрма савдойи –
Ер қолиб, коинотда.
Қулайсан, инон. Зинҳор –
Хаёлмас, шиддат дарқор
Зил бу маҳзун ҳаётда.

---

*Русчадан
Омон МУХТОР
таржималари*

Литва адабиёти тарихида ўзига хос из қолдирган шоирлардан Юлюс Янонис жуда қисқа – 1896 йилдан 1917 йилгача, – атиги йигирма бир йил умр кўрган эди. Машаққатли, юпун, нотинч кечган шу умрининг етти йилини у шеър ёзишга бағишлади. Шоирнинг шеърлари халқоналиги, жўшқин оҳангдорлиги билан ажралиб туради.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кўнгил, сен ҳам бир шоир,
Билмайсан, менга оғир,
Бирга чексанг-да қайғу.
Кел, ўрнингдан кўзгал, шош,
Идрок сенга бўлсин бош —
Етакласин йўлга у.

КИМ ДУНЁДА МЕНГА МЕҲРИБОН?

Ким дунёда мен учун онамдан-да меҳрибон,
Менга энг яқин киши, куюнчак ва қадрдон?
Ундай йўқдир! Аввалдан эркалаб-ардоқлаган,
Бешигингни тебратиб, гурбатдан йироқлаган.
Болам одам бўлсин, деб қимирлаган уззу-кун,
Ўзи очми ёки тўқ, онам бечора, юпун.
Қандай бўлмасин, мени қушдек асраган, боққан,
Пана-панада гоҳо кўздан ёшлари оққан.
Шундай ҳолатда юриб, билмаганман мен содда,
Шунча оғир бу ҳаёт, шунча гам бор дунёда!
Юртдан кетгандан кейин, билдим мен буни илк бор, —
Шафқатсиз кимсаларга бўлганимда хизматкор.
Улар мени хўрлашди. Зулм бир дам тинмади.
Оддий қуёш нуридек, ҳеч шафқат кўринмади.
Бир оғиз ширин сўзни эшитмадим гурбатда,
Энди онам йўқ эди! Отам ҳам йўқ, албатта.
Бошингни силаш қайда, қийнашни қўйишмади,
Бу ҳам одам, деб мени бирон пайт суйишмади!

ЮМУШСИЗ

Корхона девори яхлаб-оқарган.
Биров остонада кутар саҳардан.
Унинг усти хароб. У яланг оёқ.

Кимдир эшик очиб, имлашини у
Кутар. Унинг бу кун бор умиди шу.
Уни лекин йўқламас ҳеч зот.

Уйга жўнар. Уймас, бир харобада
Болалари термулишар: “Бўлдим, дада”?
Барчанинг хонада чўккан нафаси.

Дағал қўллари-ла ота силар бош,
Эй худо! Гап, ахир, бўлолмас нон-ош,
Уларнинг йўқ сариқ чақаси.

ТУТҚУНЛИКДА

Кунми ё тун? Кунми ё тун? —
Тор хона. Маҳкумлиқда
Гоҳо қисқа, гоҳо узун
Шеър ёзаман. Жимлиқда.

Бир ён эшик. Бир ён токча.
 Бир ён соқчи – сергак жон.
 Хиёбону талай боғча
 Бир ён – девордан у ён.

Кўплар кўча айланадир,
 Кечиб лой-кўприк бу кун.
 Бахт изларми? Ажраладир
 Ёки боридан, бутун.

Мен туйнукдан юлдуз томон
 Кўз тикаман, Гўё ўқ.
 Чап келаман. Ёмон. Ёмон! –
 Бирон нигоҳ теккан йўқ.

Мен истайман, қушдек баланд
 Тиниқ кўкка учмоқни.
 Бериб бирон юлдузга панд,
 Юлдуз бўлиб ўчмоқни.

Юлдуз қайда? Тентаклик бу –
 Орзу жойими бу ер?
 Тутқун ҳоли – бандилик-ку,
 Қаранг, учмоқ керак, дер.

ЎКСИНМА, ҚИЗ

Сен нега қолдинг ўксиб,
 Гулдек сўлдинг бу чоқда? –
 Қўркам гумчамбар ясаб,
 Йўқотдингми ўтлоқда?

Сени эрка-шўх йигит
 Унутиб кетдимми ё?
 Қелмади ҳар кунгидек,
 Йўлни йўқотдимми ё?

Инжима ундан. Йигит
 Учрашмоққа интизор –
 Ўйнаб йиқитма-йиқит,
 Оти бўлди ярадор.

Шошган билан, илож йўқ,
 Отни у “даволайди”.
 Сўнг, юрак тўла кўшиқ,
 Осмонга ҳаволайди.

ДУБИСА

Чайқалади қайиқча,
 Дубиса тошган сайин.
 Шодумон бир кўшиқни –
 Етимча куйлар майин.

Шодумон бу кўшиқдан —
Гул унутар уйқуни!
Севар у Йонулисни,
Йонулис севар уни.

Чайқалади қайиқча,
Дубиса оққан сайин.
Кўшиқ тинди. Етимча
Фамда қолгани тайин.

Фамда қолди етимча,
Сокин у. Дарди тугун —
Йонулис севмас уни,
Севар ўзгани бу кун.

Чайқалади қайиқча,
Дубиса тошган сайин.
Нега куйчи-етимча
Қолди бу, кўринмайин?

Ҳой, сен, куйчи-етимча,
Кетиб қолдингми? Қаён?
...Гирдоб ясаб, айланиб —
Дубиса солар сурон.

ЭСДАЛИК

Маили, кўк юзин тутса,
Оғир булут — карвонлар.
Гулдирак гулдираса,
Бўраласа бўронлар —

Тақдир қилса ҳам йироқ
Ёронлардан беомон —
Биз учун йўқдир фироқ,
Ўлим ҳам йўқ бу замон...

Жеймс ЖОЙС

Улисс

саргузаштлари

Романдан боблар

4-ВОҚЕА

Мистер Леополд Блум ҳайвон ва қушларнинг ички аъзоларини жуда яхши кўриб ерди. У ичак-чавоқлар солиб қайнатилган шўрва, ёнғоқ мазаси келувчи киндиклар, қийма қилиб қовурилган юрак, қотган нон билан пиширилган жигар, треска балиғининг ёғда қовурилган увулдириқларини роҳат қилиб тановул қиларди. У ҳаммасидан ҳам лаққа чўғ устида қовурилган қўй буйрагидан лаззат олар, ундан андак пешоб ҳиди келиб турар, оғизга нозикроқ аччикроқ маза берарди.

Ошхона ичида шовқин чиқармай юраркан, у буйракни ўйлар, хотинининг нонуштаси учун барча керакли нарсаларни қийшиқ патнисга ҳозирларди. Ошхона салқин, офтоб тушиб турар, юмшоқ ёз тонги отган эди. У очиққанидан ютоқди.

Чўғ ланғиллади.

Яна саримой суртилган нон бўлакчалари: уч, тўрт: яхши. Хотини тақсимчада овқат кўп бўлишини ёқтирмайди. Яхши. Патнисни қўйиб, чойнакни ўчоқдан олиб, уни ўтга бироз ёнлатибгина қўйди. Япасқироқ чойнак олов биқинида ҳурпайиб, бурнини олдинга чўзиб турарди. Ҳозир чой тайёр бўлади. Яхши. Унинг оғзи қуруқшади.

Мушук думини хода қилиб, елкасини кўтариб, столнинг оёғига суйканарди.

— Миёв!

— Оҳ, сен ҳам шундамисан, — деди мистер Блум унга ўгирилиб қараркан.

Мушук бунга жавобан миёвлаб ва яна орқасини букчайтириб столнинг оёғи атрофида айланди ва яна миёвлади. У менинг ёзув столим атрофида ҳам шундай айланади. Мр-р. Қулоғимни қашиб қўй. Мр-р.

Мистер Блум юмшоқ қора махлуқни қизиқиш ва эркалаган нигоҳ билан кузатди. Қургур озодагина: силлиқ жунлари йилтирайди, думи остида оқ тангачаси бор, кўзлари кўкиш ёнади. У қўлини тиззаларига тираб мушукка қараб энкайди.

— Миёвхон сут ичадилар, — деди у.

— Миёв-в! — қичқирди мушук.

Уларни аҳмоқ деб билишади. Улар бизнинг тилимизни яхшироқ тушунишади, биз уларни шунчалар тушунмаймиз. У ўзига нима

Давоми. Боши ўтган сонда.

кераклигини жуда яхши билади. Эсидан ҳам чиқармайди. Қизиқ, унга қандай кўринаркинман? Баланд минорадайми? Йўқ, у устимга бемалол сакраб чиқади.

— Жўжачалардан кўрқамиз, — деди унинг қитигига тегиб, — чип-чиплардан кўрқамиз. Миёв-миёвлар ичида биздан кўра тентак миёв йўқ.

Бераҳм. Қонида бор. Қизиқ, сичқонлар пишилламайди-я. Худди уларга хуш ёқадигандай.

— Миёв! — деб баландроқ қичқирди мушук.

У очофат кўзларини уялинқираб ярим юмиб, сузилар, ингиллагандай чўзиб миёвлар, сутдай оппоқ тишларини кўрсатарди. Унинг очофат қорачуқлари кичрайди, кўзлари кўктош тусига кирди. Шундан кейин Блум жавон олдига бориб, ҳозиргина Хенлондан келтирилган, сут билан тўлдирилган идишни олди-да, кўпириб турган илиқ сутни мушукнинг овқат ялоғига қўйиб оҳиста ерга қўйди.

— Хир-р! — деб овоз чиқарди мушук ва ўзини сутга отди.

Мушукнинг мўйловлари эрталабки ёруғда худди сим толасидай йилтирар, у уч бора ялоқни тумшукчаси билан туртиб, оҳиста сутни лақиллатиб ҳўплай бошлади. Агар мушукларнинг мўйлаблари қирқиб ташланса, улар сичқон овлай олмас эканлар. Нега? Балки мўйлаблари қоронғида нурланармикин? Ёки қоронғида улардан худди қисқичдек фойдаланишармикин?

Мушукнинг ҳўлп-ҳўлп ҳўплагани эшитиларди. Чўчқа гўшти ва тухум. Йўқ. Бундай қурғоқ вақтида яхши тухум йўқ. Тоza янги сув керак. пайшанба, Бэклидан бу вақтда қўй буйрагини топиб бўлмайди. Жиндай қалампир солиб ёғда қовурсанг, қани. Яхши — Длугачдан чўчқа буйраги олиш. Унгача чойнак қайнайди. Мушук сутни жуда секин авайлаб ичади, кейин ялоғини топ-тоза қилиб ялаб қўяди. Нега уларнинг тили бунақа шуршоқ, дағал? Ҳўплашга осонроқ, гадир-будир чуқурчалари бор. Бу ерда ҳеч нарсани еб қўймасмикин? У атрофга кўз югуртирди. Йўқ, ҳеч нарса.

У ботинкасини оҳиста гичирлатиб, зинадан дахлизга чиқди, ётоқнинг эшиги олдида тўхтади. Балки хотини оғзига ёқадиган бирон нарса егиси келар. У эрталаб устига сариеғ суртилган, ингичка кесилган нон бўлақларини ёқтиради. Йўқ бўлмасам, бу сафар...

У ҳеч ким йўқ дахлизда оҳиста овоз чиқарди:

— Мен гузарга чиқиб келаман. Тез қайтаман.

У ичидан шу сўзлар чиққанини эшитгач, яна қўшиб қўйди:

— Чойга бирон нарса олиб келайми?

Уйқусираган англамсиз сас эшитилди:

— Мим-м.

Йўқ. Хотини ҳеч нарса хоҳламайди. Кейин унинг қулоғига илиқ чуқур хўрсиниш чалинди. У каравотда ёнига ағдарилганда янада мубҳамроқ овоз келди, каравотнинг бўшаб қолган мис шарлари чанғирлади. Бас, уларни тузатиб қўйиш керак. Афсус. Жабалтариқдан олиб келганмиз. Озгина испанчани биларди, шуни ҳам унутаёзди. Айтмоқчи, ўшанда унинг отаси қанча тўладийкин? Эскича ясалган каравот. Ҳа, албатта кимошди савдода вилоят ҳокимидан олган. Қари Твиди бир чақа ошиқча тўламайди. Ҳа, сэр. Бу Плевна остонасида бўлган эди. Мен оддий аскарлардан чиққанман, сэр, бу билан фахрланаман. Қаранг, маркалар билан олди-сотди қилишга ақли етганини. Узоқни кўролганини қаранг.

У қозикдан шляпасини олди, бу ерда унинг бош ҳарфлари туширилган қалин қишки палтоси ва топилма нарсалар дўконидан сотиб олинган енгил ёмғирпўши осилиб турарди. Маркалар: йилтироқ

суратлар. Чамаси, бир талай офицерлар шу билан шуғулланишади. Бўлмасам-чи. Шляпа ичидаги тер юққан ёзувни у яна бир карра ўқиди: «Пласто олий нав шл». У тезгина чарм ҳошия ичини қаради. Бир парча оқ қоғоз турибди. Ишончли жой.

Остонада у шимининг орқа чўнтагини уриб кўрди, ташқи эшикнинг калити турибдимикин? Йўқ-ку. Анави ечиб қолдирган шимда, шекилли. Уни олиш керак. Картошкамиз бор. Жавон гичирляпти. Уни уйғотиб юбормай. Ҳозиргина тўшакда у ёқдан-бу ёққа ағдарилди. У ниҳоятда эҳтиёткорлик билан эшикни ёпди. Уни остонагача тақаб қўймади. Ташқаридан ёпиққа ўхшаб кўринади. То келгунимча ҳеч нарса қилмайди.

У офтобрўя томонга ўтди, 75-уй ертўласининг ланг очилиб ётган тўйнуги ёнидан ўтишни истамади. Қуёш авлиё Журжи черковининг найздор қуббасига яқинлашиб қолган эди. Дарвоқе, кун исийди чоғи. Боз устига, бу қора костюм қора иссиқни тез ютади, тез ўтказди. Аммо таъзияга оқ либосларда бориб бўлмайди-ку. Худди сайрга чиққандай. Йўл-йўлакай у майин илиқликдан роҳатланиб кўзларини юмиб-юмиб кўярди. Боленднинг усти ёпиқ аравалари бизга ҳар кунни ризқи рўзимизни етказиб туради. Лекин у курсилдоқ қилиб ёпилган кечаги кулчаларни маъкул кўради. Ўзини ёшдай сезади. Шарқнинг аллақайларида: эрта тонг; тонг отар-отмас йўлга тушсанг, қуёшдан олдинда борсанг, ундан бир кунни ютиб олсанг. Қани энди доим шундай бўлса, нафсиламрга бир кунга ҳам ёшинг катта бўлмаса. Соҳил бўйлаб юрсанг; шаффоф диёр; шаҳар дарвозасига етасан, бу ерда қари аскар қоровуллик қилади, қария Твидникига ўхшаган узун мўйловли, узун найзасига таяниб туради. Усти ёпиқ айвончали кўчаларда кезасан. Баланд салла ўраган кишилар ён-верингдан ўтади. Худди горга ўхшаган қоронғу дўконлар, гиламлар, гирдиғум одам, кўрқинчли турк, чордона қуриб ўтиради, чилим тортади. Кўчаларда бозоргонларнинг шовқин-суронлари. Шивит мазали шарбат ичасан. Кун бўйи дайдийсан. Балки, қароқчига дуч келарсан. Нима бўпти, учратсам. Оқшомни кутасан. Тўсинлар бўйлаб масжидларнинг кўлагалари. Кўлтигига ўралган қоғозларни қистирган мулла. Дарахтларнинг япроқлари шивирлайди. Азон овози, кечки шабада. Мен ёнлаб ўтиб кетаман. Олтинранг осмоннинг туси ўчади. Бир хотин эшикдан мўралайди. Тушунарсиз тилда болаларини уйга чақиради.

Баланд девор, девор оша тор овози эшитилади. Тунда ой чиқади, нимқизил, худди Моллининг ипак боғичи каби. Торлар. Тингла. Бир қиз ўша асбоблардан бирини чалапти, оти нима эди: уд, шекилли. Мен ўтиб кетаман.

Аслида эса бундай бўлмаса керак. Китобларда ёзилганга ўхшайди. Қуёш изидан. Титул варақда чарақлаган офтоб. У мамнун бўлиб жилмайди. «Фримен»даги бош мақола тепасига чизилган сурат тўғрисидаги Артур Гриффитснинг гапидай. Шимоли гарбдан чиқаётган гомрул¹ офтоби. Ирланд банки орқасидаги кичкина бир кўчадан кўтарилади. У ҳамон мамнун жилмаярди. Жухудча алланарса: шимоли гарбдан чиқаётган гомрул офтоби.

У Ларри О'Руркнинг барига етиб келди. Ертўла панжараси орасидан қора пивонинг майин қуйилаётган овози чиқарди. Қовоқхонанинг ланг очиқ эшигидан занжабил, чой чанги, бисквит ушоқларининг ҳиди кўтариларди. Умуман, ёмон жой эмас. Трамвай йўлларининг баайни охирида. Пастдаги Маколи қовоқхонаси томондаги ерлар сариқ

¹ Г о м р у л — ўз-ўзини бошқариш. Ирландия мухторияти дастури (инглизча: Home Rule). Жойс бу сўзни Ларри О'Рурк исмига қофиядош қилади. (Тарж.).

чақага арзимаёди. Лекин улар шимолий айлана йўл бўйлаб, қорамол бозоридан соҳил бўйигача трамвай йўли ўтказишса, унда баҳоси дарҳол кўтарилиб кетади.

Парда оша тепакал бош. Муғамбир қурумсоқ чол. Эълон беринг деб, унинг ёнига йўлаб бўлмайди. Дарвоқе, бу унинг иши. Мана, ўзлари, азамат Ларри, кўйлақчан, қанд солинган яшикка суяниб, хизматчи боланинг қандай супуриб-сидираётганини кузатиб турибди. Саймон Дедал уни бошлаб ўхшатган.

Бир зум тўхтаб у билан мотам ҳақида икки оғиз сўйлашсамикин. Мистер О'Рурк, Дигнам шўрликни эшитдингизми?

У Дорсет-стритга буриларкан, ўктам овоз билан эшик ёққа қичқирди:

— Хайрли кун, мистер О'Рурк.

— Хайрли кун.

— Ҳаволар яхши, сэр.

— Нимасини айтасиз.

Улар пулни қаердан олишади? Лейтрим вилоятдан қизил бошли хизматкорлар келади, бўш шишаларни чайқашади, сувларни тўкишади. Кейин бирдан қарабсизки, тап-тайёр, худди барча анов Адам Финдлетерлар ёки Дан Таллонларга ўхшаб яйраб-яшнаб яшашади. Ҳолбуки, рақобатни қаранг. Ҳамма ташнаком. Жуда ажойиб бир жумбоқ: қовоқхонанинг ёнидан ўтмай Дублинни кесиб чиқса бўладими? Нимани ҳам йиғасан? Ичкиликхўрларнинг ёнларини қоқлаб олишармикин? Учта беришади — бешта ёзишади. Чақалар. Шуям пул бўлди? У ердан бир шиллинг — бу ердан бир шиллинг, тийинлаб йиғилади. Ё балки улгуржи савдодан тушармикин? Қатнаб мол келтирувчилар билан тил бириктиришади. Хўжайин билан ҳисоб-китобни тўғриланг, фойдасини ўртада арра қиламиз, розимисиз?

Бир ойда қора пиводан қанча даромад тушади? Айтайлик, ўнта кўп бўлсин. Айтайлик, у ўнта орттиради. Йўқ, кўпроқ. Ўнта. Ўн бешта. У авлиё Юсуф мактаби ёнидан ўтди. Болаларнинг шовқин-сурони. Деразалар ланг очик. Тоза ҳавода осон ёдлаб олиш мумкин. Ёки ҳамма барабар қироат қилса: Эйбиси, диефжи, кулумен, энопи, арэстию, видеблю. Бу нимадир, болалар? Ҳа, Айништертк, Айнишарк, Айнишбоффин¹. Жўгрофия. Менинг тоғим. Слив-Блум².

У Длугач дўкони дарчаси олдида тўхтади. Осиб қўйилган қора ва оқ сосискалар, колбасалар шодаларини кўздан кечирди. Элликни еттига кўпайтирсак. Масала ечилмай миясидан ғойиб бўлди. Ўзидан норози бўлди-да, уни ечиб ўтирмади. Қийма тўлдирилган шодалар унинг кўзини тўйдирди, шунинг учун димоғига урилган қуюлтирилган чўчқа қонининг илмилик чучмал ховури унинг ғашини келтирмади.

Мовий гулли хитой чинни идишига буйракдан суюқ қон томчиларди. Охиргиси бўлса керак. У кўшни уйининг хизматчиси ёнига пештахта олдига бориб турди. Хизматчи аёл кўлидаги буюртма ёзилган қоғозга қараб, нимани харид қилишни аниқларди. Кўллари сода ишлатавериб ёрилиб кетган. Яна бир ярим қадоқ сосиска олиш керак. Унинг кўзи хотиннинг бўлиқ ларзон сонларига тушди. Кўшнининг оти Вуде. Билмайман, нима билан шугулланади. Қизиқ, у нима қиларкин? Хотинининг ёши ўтганроқ. Ўзи ёш, қони қайноқ. Унга эркакларни уйга олиб келмайсан дейишган. Кўллари кучли. Гиламни арқонга осиб қоқади. Азбаройи худо, роса қоқса керак. Ҳар қоққанда этаги лап-лап кўтарилади. Шуни кўрсанг.

¹ Ирландия соҳилларига яқин ороллар.

² Ирландия жанубидаги тоғлар.

Кўзи сассиқкузанга ўхшаган қассоб гўштдор, гўдда-гўдда бармоқлари билан шодадан ҳозиргина узган сосискаларни тахларди. Яхши боқилган бузоқ гўшти.

Кесиб қўйилган қоғоз тахламидан бир варагини олди. Тивериад кўли¹ соҳилида жойлашган Киннеретдаги намунали ферма. Қишки санаторий учун ниҳоятда қулай жой. Мусо Монтефиоре. Билардим ўзим ҳам, бу ўша. Молхона қўраси, атроф қўрғон билан ўралган, семиз моллар ўглаб юради. У варақни ўзидан нари сурди: қизик: яна ўзига яқинроқ тортди, семиз моллар ўтлайди, қоғоз шитирлайди. Ёш оқ бузоқ. Эрта тонгда қорамол бозорида қўтондаги моллар бўкиришади, тамға босилган қўйлар маърашади, пилчиллатиб тезак ташлашади, чорвадорлар пошнасига мих қоқилган этикларда шиптир босиб юришади, қўлларида янги кесилган қамчи таёқ, молларнинг ялтираб турган семиз сағрига уриб-уриб қўйишади, манов ҳақиқатан аъло нав. У қоғозни қиялатиб сабр-тоқат билан тутиб турар, қонё-қаноатли кўзларини бир нуқтадан узмас, ўз хоҳиш-истакларини жиловларди. Хотиннинг этаги буралиб кўтарилади: лап, лап, лап.

Қассоб тахламдан иккита қоғоз олиб, қизариб кетган башарасини бужмайтирганча, сара сосискаларни ўраб берди.

— Марҳамат, олинг, ойим, — деди у.

Аёл бўлиқ билақларини чўзиб, шўх кулиб, танга узатди.

— Раҳмат, ойим! Манави бир шиллинг уч пенс қайтим сизга. Қани, сиз нима дейсиз, хизмат?

Мистер Блум шоша-пиша жавоб берди. Узоқ кетиб қолмаган бўлса, ҳали улгураман, ларзон селкиллаган думбалари ортидан етиб бораман. Эрталабдан шундай нарсаларга қарасанг, кўзинг қувонади. Тезроқ бўла қолсанг-чи, имилламай. Темирни қизигида бос. Қиз офтоб тушиб турган дўкон олдида тўхтади-да, сўнг эринчоқлик билан ўнг томонга юрди. Блум бурни билан хўрсинди: улар ҳеч балони тушунишмайди. Қўллари сода ишлатавериб ёрилган. Обғининг тирноқлари кир. Йиртиқ камзулига ўраниб олган. Блумнинг кўнгли совиди. Менга тўғри келмайди. Постидан бўшаган полициячи қизни Экклс-лейнда кучоқлаб бағрига босган. Улар шунақа семиз дўмбоқларни ёқтиришади. Аъло навли сосиска. Оҳ, жаноб полисмен, мен адашиб қолдим.

— Уч пенс, марҳамат қилинг.

Блум муздак, юмшоқ тангани олди-да, ён чўнтагига солди. Кейин шимининг чўнтагидан учта танга чиқарди-да, сотувчи олдидаги резинка идишчага қўйди. Тангалар олинди, тез ҳисоблаб чиқилди ва шитоб билан касса ичига кириб кетди.

— Раҳмат, сэр. Яна келиб туринг.

Тулки кўзларда миннатдорликнинг олов учқуни лип этиб ўчди. Яна шу заҳоти нигоҳини четга олди. Йўқ, арзимаиди, келаси сафар.

— Хайр, — деди Блум чиқиб кетаркан.

— Хайр, сэр.

Қизнинг қораси ҳам кўринмайди. Аллақачон кетиб бўлибди. Садқаи сар.

У қайтишда Дорсет-стрит бўйлаб юрди. Кўзига дуч келган нарсаларни диққат билан ўқиб борди. Агенда Нетаим: плантаторлар² жамияти. Турк ҳукуматидан катта қумлоқ ерларни сотиб олиб, уларга эвкалипт кўчатларини экиш. Ҳам соя-салқин, ҳам ўтин, ҳам қурилиш

¹ Яқин шарқдаги кўл (Генисарет кўли ҳам дейилади). Иордан дарёси шу кўлдан оқиб ўтади.

² Ер эгалари.

оғочи. Яффа¹нинг шимолида апелсинзор боғлару чексиз қовун полизлари. Сиз саккиз марка пул тўлайсизу кейин сизнинг номингизга бир парча ерга зайтун, апелсин, бодом ёки лиму ниҳоллари экиб беришади. Зайтунларнинг парвариши осонроқ, апелсинларни эса доим суғориб туриш керак. Ҳар йили сизга ҳосилнинг бир қисмини жўнатишади. Сизнинг номингизни бир умр ер эгаси сифатида Жамиятнинг дафтарига ёзиб қўйишади. Фақат ўнтасини нақд тўлаш, қолганини ҳар йили бадал сифатида тўлаб турилади. Блейбтрейштрассе 34 Берлин В 15.

Менга тўғри келмайди. Аммо бунда бир маъно ҳам йўқ эмас.

Унинг кўзига кумушранг ҳовур ичида жимирлаб пода кўринди. Гард кўнган нуқра каби зайтун дарахтлари. Тинч, узун кунлар: буташ, етилиш. Зайтун меваларини шиша идишларга солиб сақлашади, тўғрими? Менда Эндриодан озгина қолган. Молли татиб кўрган. Мазаси нимада эканлигини билган. Юпқа юмшоқ қоғозга ўраб яшикка терилган апелсинлар. Лимулар. Айтганча, Сент-Кевин-Прэдлик шўрлик Цитрон тирикмикин? Мастянский-чи, ҳалиям эски цитра²сини чалиб юрганмикин? Ўша пайтлар оқшомлар хўп ажойиб ўтарди. Молли Цитроннинг кажава курсисиди ўтирарди. Мумдай юмшоқ салқин мевани ушлаб туриш қўлингга хуш ёқади. Қўлингга тутиб бурнингга олиб бориб ҳидини тўйиб ҳидлайсан. Шунақа ўткир, лазиз, маст қилувчи ҳид. Йиллар ўтса ҳам, ўша-ўша, ўзгармайди. Майзел айтган эди уларни яхши пуллашади деб. Арбутус майдони; Плезентс-стрит; қандоқ яхши эди эски замонлар. Яна мева доналари тоза, текис бўлиши керак экан. Жуда узоқ йўл босишади: Испания, Жабали тариқ, Ўрта Ер денгизи, Левант. Яффада денгиз бўйида қатор терилган қутилар, ҳисобчи уларни дафтарига ёзади, юк ташувчилар кўтариб кетишади. Э, анов киши чиқиб қолди-ку. Ассом. Кўрмайди. Яхши таниш эмасмиз-да; унга қараб одам зерикиб кетади. Орқасидан анов норвегиялик капитанга ўхшайди. Айтмоқчи, уни бугун кўрармикинман? Кўчага сув сепар машиналар. Ёмғир чақиривади. Ерда ҳам худди кўкдаги каби.

Катта булут аста кўёш бетини тўсади, тобора кўпроқ тўсади. Кулранг булут. Жуда йироқ.

Йўқ, унчалар эмас. Беҳосил ер, яланғоч саҳро. Вулқондан пайдо бўлган кўл. Ўлик денгиз: на балиқ, на ўсимлик бор, ерга чуқур кириб кетган. Шамол бу тўлқинларни силкимади, бўз-кўрғошин, туманли-заҳарли сувлар. Водий шаҳарлари: Содом, Ғўмурра, Эдом буни олтингугурт ёмғири деб аташган. Бари ўлик номлар. Ўлик мамлакатдаги ўлик денгиз, бўзарган, қадим. Энди қадим. У энг қадимги илк қавми туғди. Букчайган қари қарға Кассидининг дўконидан чиқиб, қўлида шишанинг бўғзидан тутганча кўчани кесиб ўтди. Энг кўҳна қавм. Ер юзида дарбадар, асирликдан асирликка, кўпаяди, ўлади, ҳамма ерда туғилади. Мана, ниҳоят у ётибди. Энди бошқа туғмайди. Туссиз, чурра ташлаган ернинг бағри: ўлик, мисоли кампир андоми.

Шип-шийдонлик.

Бўз аёз унинг жонидан ўтди. Қоғозни икки буклаб киссасига тикдию уйга шошилиб, Экклс-стритга бурилди. Оғир ёғ қонини совутиб томирлари ичра гимирларди; йиллар пўстлоқ узра пўстлоқ қатлайди, туз йиғади. Мана менда ҳам бошланыпти. Оғзим ачийди, хаёл бузуқ. Чап оёқ билан турдим. Яна бадантарбия қилишга тўғри

¹ Я ф ф а — Ўрта Ер денгизи бўйидаги қадимги порт шаҳар. Қуддусдан 37 чақирим. Кўҳна номи Ионния. Яффа апелсинлари, қовунлари, анорлари машҳур.

² Ц и т р а — чолгу асбоби

келади Сэндоу бўйича. Оёқни тик кўтариб қўлда туриш. Чириган қизил гиштин уйлар. Саксонинчи ҳали ҳам битмаган. Қизиқ. Нархи бор-йўғи йигирма саккиз. Тауэрс, Бэттерсби, Норс, Мак-артур: пастки ойналарга эълонлар ёпиштириб ташланган. Касал кўз елимлаб қўйилгандай. Чойнинг хушбўй исини, ошхонанинг бурқсиган уфунарини, чарсиллаган ёғ дудини димоғингга торт. Кўрпа иссигида ҳароратга тўлган бўлиқ сўлдиқдоқ бадан яқинида бўл. Ҳа, ҳа.

Беркли-роуд томондан илиқ, чопағон қуёш шуъласи югургилаб келмоқда, оёқларида енгил сандал, офтоб ёритган йўлкадан чуству чаққон чопқилламоқда. Югурмоқда. Олтин сочлари шамолда ҳилпираб учган қиз менга пешвоз чопмоқда.

Даҳлизда иккита жилдли хат билан битта очиқ хат сочилиб ётарди. У эгилиб уларни қўлига олди. Миссис Мэрион Блумга. Юрак қаттиқ урди, тўхтағудай бўлди. Шаҳдам ёзув. Миссис Мэрион.

— Полди!

Ётоққа кириб у кўзларини ярим юмди, илиқ сарғимтил қоронғуликдан ўтиб хотинининг патила сочларига яқин борди.

— Хатлар кимга?

Блум уларга қаради. Мэллингер. Милли.

— Миллидан менга хат, — деди у эҳтиёткорона, — сенга очиқхат, яна бир хатжилд.

У иккала хатни хотинининг букилган тиззалари ёнидаги мато адёл устига қўйди.

— Пардани кўтарайми?

У енгил ҳаракатлар билан қалин пардани деразанинг ярмигача кўтараркан, хотини хатга қараб уни ёстиғи тагига тиқиб қўйганини кўрди.

— Бўладими шу? — сўради у орқасига айланаркан.

Хотини тирсагига таяниб очиқхатни ўқишга тушди.

— Қизимиз совғани олибди.

Блум, хотини хатни бир чеккага қўйиб, секин мулойим керишиб, хумор хўрсишиб, гулдай буралиб олгунча қараб турди.

— Чой тезроқ, — деди хотини. — Томоғим қақраб кетди.

— Қайнаб қолди, — деди у.

Блум стулни бўшатаман деб, ушланиб қолди: йўл-йўл қўйлак, рижимланган ички кийимлар; ҳаммасини бир буклаб кўтариб тўшакнинг оёқ томонига қўйди.

Блум ошхонага тушиб бораркан, тепадан хотинининг овозини эшитди:

— Полди!

— Лаббай?

— Чойнакни қайноқ сувга чайқа.

Э, ана қайнабди: тумшуғидан пориллаб буғ кўтариляпти. У қайноқ сув қўйиб чойнакни чайқади, сувни силкитиб тўкди, тўрт қошиқ тўла қуруқ чой солди, катта човгумдан қайнаган сув тўлдирди. Чойнакдаги чой дам еркан, у човгумни ўтдан олди, лангиллаб турган чўғлар устига товани қўйди-да, бир бўлак ёғ сирғалиб эрий бошлаганига тикилиб турди. У буйракни ўртасидан бўларкан, мушук оч миёвлаб оёғига суйканаверди. Унга қўп гўшт берсанг, сичқонларни овламай қўяди. Улар чўчқа гўштини емайди, дейишади. Ҳаром. Ма, ол! У қонга булганган қоғозни мушукка ташлади-да, буйракни чарсиллаётган товага солди. Қалампир керак. У тухум солинадиган дарз кетган идишчадан бир чимдим майда қалампир олиб айлантириб сепди.

Кейин хатжилдни очиб, хатга кўз югуртирди. Раҳмат: янги берет; жаноб Кохлен; Оуэлл кўлидаги сайр; ёш талаба; Блэз Бойлен соҳилидаги қизлар.

Чой дам еди. У мўйлабли одам ичишига мосланган Дерби-Корон чиннисига тақлидан ясалган, идишчасига юзида ҳамон табассум билан чой қўйди. Бу идишни туғилган кунида қизи ширинтой Милли ҳадя этган. Ушанда қизчаси бешга чиққан эди. Йўқ, шошма: тўртда эди. Унга ўшанда қаҳрабо маржон тортиқ қилган эдим, у дарров ипини узиб юборди. Унинг учун хат қутисига қоғоз парчаларини икки буклаб ташлардим. У чой қуяркан, лабидан жилмайиш аримасди.

О Милли Блум, азизим болам!
Доимо ёнимда, хаёлимдасан.
Кэт Кеог ким бўпти, эшиги, боғи,
Пул йўқ-ку, лекин сен жонимдасан.

Бечора қари профессор Гудвин. Мункиллаган чол, нима бўлса ҳам, у ҳар қалай илтифотли қария эди. У эскича таъзим-тавозе қилиб Моллини саҳнадан кузатиб қўярди. Цилиндр ичига солинган кўзгу. Ўшанда оқшом пайти Милли уни меҳмонхонага келтирган эди. Вой, қаранглар-а, мен профессор Гудвиннинг шляпасидан нима топиб олдим. Ҳаммамиз кулишган эдик. Ўшандаёқ қизчада аёллик белгилари ниш бера бошлаган эди. Тирмизак қиз.

У санчқини буйрак бўлагига санчиб, уни орқасига ағдарди; кейин чойнакни патнисга қўйди. Қийшайиб қолган патнис тарақлаб кетди. Ҳаммасини олдикми? Тўрт бўлак ёғ суртилган нон, қант, қошиқча, қаймоқ. Бали. У бош бармоғига чойнак бандини илинтириб, ҳаммасини кўтариб юқорига йўл олди.

Эшикни тиззаси билан италаб очиб, патнисни кўтариб ичкарига кирди-да, уни каравот бошидаги стул устига қўйди.

— Мунча имилладинг, — деди хотини.

У тирсагини болишга тираб, шаҳдам ўрнидан турди, каравотнинг мис зўлдирлари шарақлаб кетди. Блум тунги қўйлак остидан худди эчкининг эмчагидай осилиб турган унинг катта юмшоқ кўкраклари орасидаги чуқурчага сипо сарасоф солди. Хотинининг сўлқилдоқ баданидан ҳарорат ҳавога кўтарилиб, ўткир дамланган чойнинг муаттар исларига қўшилиб кетарди. Босилган болиш остидан очилган хатжилднинг учи чиқиб турарди. Кетатуриб, у адёлни тўғрилаш учун тўхтади.

— Хат кимдан? — сўради у.

Адл ёзув. Мэрион.

— Э анов Бойландан, — деди хотини. — Дастурни олиб келмоқчи.

— Қайси кўшиқларни айтасан?

— «La ci dagame»¹ Ж.Дойл билан, кейин «Муҳаббатнинг эски ширин кўшиғи».

Унинг бўлиқ лаблари жилмайган қўйи чой ҳўпларди. Чекавергандан кейин эртасига қўланса ҳид ўтириб қолади. Гул қўйилган вазанинг сувидай сассиқ.

— Деразани қия очиб қўяйми?

Хотини оғзига икки букланган нон бўлагини соларкан, сўради:

— Кўмиш маросими қачон?

— Чамаси ўн бирда, — жавоб берди у. — Мен ҳали газеталарни кўрганим йўқ.

¹ Моцартнинг “Дон Жуан” операсидан “Кўлингни бер, гўзалим” дуэти.

У хотини бармоғи учи билан кўрсатаётган томонга қарадию, ўрин устидан унинг кир лозимини кўтарди. Бумасми? Унда кўк бурама боғичли пайпоқ бўлсамикин: товони гижимланган, йилтираб турибди.

— Йўқ, китоб.

Пайпоқнинг иккинчи пойи. Калта кўйлак.

— Балки тушиб кетгандир, — деди хотини.

У қўли билан пайпаслади. *Voglio e non vorrei*¹. Айтмоқчи, у *voglio* деб тўғри талаффуз қилаётганмикин? Китоб тўшакда йўқ. Ерга тушганмикин. У пастга эгилиб, чойшабнинг тўр ҳошиясини кўтарди. Варақлари очилган китоб сариқ доғлар тушган тунги тувак олдида ётарди.

— Бу ёққа бер. Белгилаб қўювдим. Сендан бир сўзни сўрамоқчийдим.

У идишни бир четидан тутиб чойдан хўплади-ю, кейин бармоқлари учини бамайлихотир чойшабга суртди-да, тўғноғичини сатрлар устидан юрита бошлади, кейин керак сўзни топди.

— Бор эканми, нима ўзи? — сўради Блум.

— Мана, — деди хотини. — Бу нима дегани?

Блум энгашиб, хотинининг бўялган тирноғи қадалган сўзни ўқиди:

— Метемпсихоз?

— Ҳа. Бу ўзи қандай махлуқ?

— Метемпсихоз, — деб такрорлади Блум қошлари чимирилиб. —

Бу юнон сўзи, юнонча. Жоннинг кўчиши деган маънода.

— Вой, худойим-эй! — деди хотини. — Ўз сўзинг билан соддароқ тушунтир-чи.

Блум хотинининг кулиб турган кўзларига қия назар ташлаб, жилмайди. Ўша-ўша ўйноқи кўзлар. Эсингдами оқшомги ўйин, ундан кейин. Долфинс-Бари. Ўшанда у титилиб кетган китобни варақлаганди: «Руби: саҳна майдони ифтихори». Манави сурат. Қамчисини кўтарган шаддод италиялик. Руби дегани шу бўлса керак. Ерда яланғоч ағанаб ётган ифтихор. Илтифот қилиб чойшаб билан ёпиб қўйишган. «Кутурган жаллод Маффеи бир қадам ортга ташлади-ю ўз қурбонини ўқирганча итқитиб юборди». Ҳамма ёқда раҳмсизлик. Кутуртирилган махлуқлар. Хенглар циркидаги осма арқон. Журъат қилиб қаролмадим. Юзимни бурдим. Бошқалар оғизларини ланг очиб томоша қилишди. Қани бир бўйнингни синдир-чи, биз мазза қилиб хахолаб кулайлик. Оила-оила бўлиб боришади. Ёш чоғларидан баъзиларнинг суякларини синдириб қийшайтиришади, ана ундан кейин метемпсихоз бўлади. Биз ўлгандан кейин ҳам яшаймиз. Рухимиз юради. Бу одам ўлгандан кейинги унинг жони. Дигнамнинг руҳи...

— Охиригача ўқидингми? — деб сўради у.

— Ҳа, — деди хотини. — Қизиқ жойи йўқ экан. Наҳотки, ўша хотин ҳалиям ўша кўз очиб кўрганини яхши кўрса?

— Ўқимаган эдим. Бошқасини олиб келайми?

— Ҳа. Пол де Кокнинг бирон нимасини олиб кел. Номи чиройли.

Хотини яна ўзига чой қуйди, чой жўмакдан қандай қуйилаётганига қараб турди. Кейпл-стритдаги кутубхонадан ўқиш муддатини чўзиб келиш керак. Бўлмаса менга кафил бўлган Карнига ёзиб юборишади. Кўчиш. Ҳа, кўчиш, кўчириш дейди бунди.

— Шундай одамлар борки, — деб бошлади Блум, — улар биз ўлганимиздан кейин бошқа бир қиёфага кириб яшаймиз, деб

¹ Хоҳламайману хоҳламас эдим (*итал.*).

ишонишади, илгари ҳам биз шу танага кириб яшаганмиз. Мана шуни кўчиш, эврилиш дейилади. Биз ҳаммамиз қачонлардир Ер юзида ёки бошқа бир сайёрада умр кечирганмиз. Кейин буни эсимиздан чиқариб юборганмиз. Баъзи бир одамлар биз аввалги ҳаётимизни биламиз, дейишади.

Қаймоқ чой юзида оҳиста буралиб, айлана ҳосил қиларди. «Метемпсихоз» сўзини ёдида сақлаб қолсин. Бир мисол келтириш лозим. Қандай?

Каравот тепасига «Чўмилаётган пари» сурати илинган. «Фотоянгиликлар»нинг ҳайитга чиқарилган иловаси: ноёб рангли сурат. Ҳали сут солинмаган чой; сочлари сочилиб турганда у парига ўхшаб кетади: паридан ҳам чиройлироқ. Суратнинг роми учун уч шиллинг олти пенс бердим. Хотини каравот тепасига осиб қўяйлик, яхши бўлади, деди. Яланғоч парилар. Юнонистон ва айтайликки, ўша заминларда яшаган барча одамлар. Мана сизга мисол.

У китобни яна бир карра варақлади.

— Метемпсихоз, — деди у, — қадимги юнонлар буни шундай деб аташган. Улар дарахтга ё бўлмаса, дейлик, ҳайвонга айланиб қолиш мумкин, деб ишонишган. Мисол учун манови парилар, уларни нимфа деб айтишган.

Хотини бирдан қошиқчаси билан чойни айлантиришни бас қилди. У бурун катаklarини кериб, олдига диққат билан разм солиб димоғини торта бошлади.

— Нимадир куйяпти, — деди у. — Оловга бир нима қўйиб келганмидинг?

— Буйрак! — деб қичқариб юборди Блум.

Китобни шоша-пиша қўйин чўнтагига тиқиштириб, ҳид келаётган пастга қараб югурди, йўл-йўлакай лиқиллаб қолган кичкина жавонга оёқ учида қоқилди, у худди бирдан кўрқиб кетган лайлак каби алпанг-талпанг чопқилларди. Тованинг бир четидан аччиқ тутун буруқсиб кўтариларди. У буйракнинг тагини бўшатди ва санчқи билан иккинчи томонига ағдариброқ қўйди. Озгинагина тагига олиб, куйибди. У буйракни товадан ликобчага силкитиб туширди-да, қорайиброқ турган қайлани силқитиб оқизди.

Энди чой ичиб олса бўлади. У ўтириб, бир бўлак нон кесиб устига сариеғ сурди. Буйракнинг куйган жойини пичоқ билан ажратиб, мушукка ташлади. Кейин бир бўлак этни санчқида санчиб олиб оғзига солди-да, иштаҳа билан чайнай бошлади. Айни вақтида олибмиз-да. Энди бир ҳўплам чой. Сўнг у нонни гўлалаб майдалаб, қайла ичига ботириб еди. Қизимиз ёш талаба ва сайр ҳақида нима деб ёзяпти? У хатни очиб, ликобча ёнига ёзиб қўйди-да, нонни майдалаб чайнаганча ўқий бошлади, кейин яна бир бўлак нонни қайлага ботириб оғзига солди.

Жоним адажоним.

Туғилган кунимга қилган ажойиб совғангиз учун катта раҳмат. Менга роса ярашди. Ҳамманинг ҳаваси келиб, янги бетда жудаям чиройли бўлиб кетибсиз, дейди. Онажоним бир қути жудаям ширин попук қанд жўнатибдилар - хат ёзиб раҳмат айтяпман. Бирам ширинки. Сурат бўляпти. Жаноб Кохлен қизи билан мени суратга туширди, тайёр бўлгач, сизга жўнатаман. Кеча пойга бўлди. Ҳаво бирам ажойиб, одамлар ясаниб олишган, ҳоли-жонингга қўйишмайди. Душанба куни Оул кўлида сайр қилмоқчимиз. Онажонимга мenden салом айтиб қўйинг. Сизни қучоқлаб ўпаман ва миннатдорчилигимни билдираман. Пастда роял чалишяпти.

Шанба куни Гревил-армсда концерт бўлади. Кечқурунлари бизнинг олдимизга бир талаба йигит чиқиб туради. Унинг оти Баннон, оналари қандайдир катта одамлар. У Бойланнинг денгиз бўйидаги қизлар ҳақидаги қўшиғини айтади. Бойланни ҳурмат қиламан, унга кичкина Миллининг саломини етказиб қўйинг. Майли, хайр, сизни ачомлаб ўйиб қўяман.

Сизни жондан севган қизингиз: Милли.

Р.С. Ажи-бужи қилиб ёзганим учун кечиринг, шошиб турибман. Хайр, хайр.

Қизим кеча ўн бешга тўлди. Буни қаранг, сана ҳам худди ўн бешинчи-я. Биринчи мартаба туғилган кунини уйдан узоқда ўтказяпти. Фироқ. Эсингдами, у туғилган қуёш чарақлаб турган кун. Дензиел-стритга чопганман, миссис Торнтонни уйғотиб келиш учун. Тиниб-тинчимас кампир қанча чақалоқларнинг дунёга келишига кўмаклашган. У Рудининг аҳволи чатоқлигини дарров сизди. Нима ҳам қилардик. Худонинг хоҳиши, сэр. Кампир шу заҳоти билди. Агар Руди тирик қолганда, ҳозир ўн бирни тўлдирган бўларди.

У маъюс тортганча хатнинг Р.С.сига қарарди-ю, кўзи кўрмасди. Ажи-бужи ёзганим учун узр. Шошиб турибман. Пастда роял чалишыяпти. Пилласидан энди чиқяпти. Билак тақинчоғи учун кафедра уришиб берган эдик. Овқатига қарамади, оғзига сув солгандай ўтирди. Ҳали ўзини қандай тутишни билмайди. У қайлага яна бир неча бўлак нонни ботирди-да, буйракни майдалаб еди. Ҳафтасига ўн икки шиллингу олти пенс. Кўп эмас. Бундан баттарроқ бўлиши мумкин эди. Мюзик-холлда қўшиқчи. Ёш талаба йигит. У совуёзган чойдан ҳўплади. Кейин хатни яна икки марта ўқиди.

Хўп майли. Ўз ташвишини ўзи қилсин. Агарда-чи? Аммо ахир ҳали ҳеч гап йўқ. Албатта, нималар бўлмайди дейсиз. Бирон нарса рўй берса, кейин кўрамиз. Зумраша. Кўз ўнгига қизчасининг зинадан чопқиллаб чиқаётгандаги тикмачоқдай оёқлари келди. Тақдир-да. Раста бўляпти. Шўх-ўйинқароқ, ўзига етгунча.

У ошхона деразасига боққанча меҳрибон ташвишли чеҳра билан табассум қилди. Бир куни кўчада кўриб қолганимда икки юзим қизарсин деб, тукларини юлиб турган эди. Андак камқонлиги бор. Эмчақдан кеч ажралди. Бир куни «Киш» маёғи атрофида «Қирол Эрин»да айланганимиз-чи. Чурук кема имиллаб сузган эди. Заррача ҳам кўрққани йўқ. Ўшанда оч кўкимтир бўйин рўмолини ўраган, шамол тўзғиган сочларини ўйнади.

Ёноқлари қип-қизил, сочлар кўнғироқ —
Чарх уриб айланар шўх-шан қизалоқ.

Денгиз бўйи қизлари. Очилган хат. Қўли чўнтагида худди ичиб олган извошчидай хиргойи қилади. Хонадоннинг шинавандаси. «Чах уриб» дейди. Чарогон кўтарма, ёз оқшоми. Музика ўйнайди.

Оҳ, сиз шўх қизлар, шўх сиз қизлар
Денгиз бўйида ўйнайсизлар...

Милли ҳам шундай. Раста ёшнинг бўсалари: илк бўсалар. Қачонлар эди. Ойимқиз Мэрион. Энди эса тўшакда ётиб китоб ўқийди, сочининг толимларини ўйнайди, кулади, соч ўради.

Мубҳам бир гашлик; борган сари кучайиб умуртқасини жизиллатиб ўтди. Ҳа, шундай бўлса эҳтимол. Йўл қўймаслик. Фойдаси йўқ: барибир ўзгартириб бўлмайди. Раста қизнинг майин, ширин дудоқлари. Буям ўшандоқ бўлади. У бутун вужудини ноаён бир гашлик чулғаб келаётганини сизди. Ҳеч нарса қилиб бўлмайди: бефойда. Ўпилган дудоқлар, ўпгувчи дудоқлар. Гунчадай тўлиққан аёл лаблари.

У узоқда, шуниси ҳам тузук. Ҳар қалай, бир эрмак. Уйнатгани кучук боқмоқчи бўлди. У ерга бориб келса бўлармиди. Августнинг биринчи душанбаси банк байрами, бориб-келишга бор-йўғи икки шилингу олти пенс. Лекин бунга ҳали бир ярим ой бор. Газета гувоҳномасини кўрсатиб текин олиш ҳам мумкин. Ё бўлмаса, Маккой орқали.

Мушук ўзини обдон ялаб бўлгач, гўшт юқи қоғозни яна бориб ҳидлади-да, кейин беписандлик билан эшикка қараб юрди. Унга ўтирилиб боқиб, бир миёвлади. Чиқмоқчи. Эшикда кутиб тур, очилса чиқасан. Майли кутсин. Негадир асабийлашмоқда. Ялт-юлт чақмоқ чақяпти. Оловга орқасини тутиб қулоқчасини тозалайди.

У ўзини оғир сизди: кўп овқат едикми. Кейин ёзилгиси келди. У шимининг олдини ечиб, ўрнидан қўзғалди. Мушук унга миёвлади.

— Миёв! — деди мушукка тегажоқлик қилиб. Тўхтаб тур, мен ишимни битирай.

Оғир босди: бугун кун исийди. Тепага чиқиш шарт эмас.

Газета қани. У ёзилиб ўтириб ўқишни ёқтирарди. Шояд мен... ишни бажаргунимча биронта ҳам бетавфиқ халал бермас...

Стул тортмасидан «Янгиликлар»нинг эски бир сонини топди. Уни буклаб қўлтиғига қистирди-да, эшик томон бориб уни очди. Мушук юмшоқ-юмшоқ сакрай-сакрай зинадан юқорига чиқиб кетди. Э-ҳа, тепага чиқмоқчи экан-да, тўшакда кулча бўлиб ётмоқчи, шекилли.

У қулоғини динг қилиб туриб, хотинининг овозини эшитди:

— Кел, кел, момигим. Кел.

Блум ошхона эшигидан боққа чиқди; қўшни боғда нима гап экан деб, қулоқ солиб турди. Тиқ этган товуш йўқ. Балки кирларини дорга ёйяптими. Қиролича боғда кир ёйяпти. Гўзал тонг.

Девор ёқалаб ўсган сўлғин ялпизларга эгилиб қаради. Бу ерга қўшк солиш керак. Турк ловияси, ёввойи узум экиш керак эди. Ҳаммасига гўнг, ўғит солиш даркор, тупроқ касалланган. Олтингугурт сепса яхши бўлади. Ўғит солмаса ҳар қандай тупроқ ишдан чиқади. Уйдан чиққан чиқиндилар. Чиринди — нима дегани? Қўшнининг товуклари бор: товук тезаги ер учун энг яхши ўғит. Лекин кунжара бериб боқилса, қорамол гўнгидан яхшиси йўқ. Компост. Чиринди. Аёлларнинг майин тери қўлқоплари яхши тозалайди. Ўзи гўнг, лекин тоза қилади. Кул ҳам тозалайди. Ерни ёппасига яхшилаш керак. Хов анов бурчакка читти гуллар билан салат экса бўлади. Доим кўкатлар бўлса, қандай яхши. Лекин томорқанинг ҳам ўзига яраша ноқулайликлари бор-да. Анов Руҳ-арвоҳлар кунидаги асаларимиди ёки гўштга келадиган кўк пашшамиди?

Блум нари юрди. Дарвоқе, бошим қани? Бошқатдан яна қозикқа илган бўлсам керак. Ёки пастда қолдиргандирман. Қизиг-а, нега эсимда йўқ. Даҳлиздаги қозикда осадиган жой қолмаган. Тўртта соябон, шамсия, унинг ёмғир юқмайдиган палтоси. Хатларни ердан йиғиштириб олдим. Дрэго магазинидаги қўнғироқ жанг-жунг қилаверди. Қизиг-а, худди ўша пайтда ўйлаб турган эдим. Ёқа узра тўкилиб турган мой суртилган қора сочлар. Ҳозиргина сартарошхонадан чиққан чамаси. Бугун ваннага тушишга

улгурармикинман? Тара-стрит. Айтишларича, анов кассада ўтирган кимса Жеймс Стивенсни йўқотишга ёрдамлашибди. О'Брайен.

Бу Длугач деганларининг овози мунча паст? Агенда... нима бу ўзи? Келинг, келинг, хоним. Серзавқ.

У оёғи билан ҳожатхонанинг лиқилдоқ эшигини итарди. Ишқилиб, таъзия маъракасигача шимни расво қилмасак, бас, эҳтиёт шарт. Шифт паст бўлгани учун бошини эгиб ичкари кирди. Деворларнинг сувоғи кўчиб, моғорлаб ётар, ҳаммаёқни ўргимчақ тўри босган эди, уфунат ичида у шимининг боғичини туширди. Ўтирмасидан бурун девор ёруғидан қўшнининг деразасига мўраллади. Ўлтирарди қирол газнада. У ёқда зоғ йўқ.

У ҳожатдонга ўрнашиб ўтирди-да, газета саҳифаларини ёйиб, яланғоч тиззалари устига қўйди. Янгироқ ва енгил-елпироқ бир нарсани топайлик, шошиб нима қилдик. Бироз сабр қил. Биринчи мукофот. «Мэтчемнинг зўр зарбаси». Муаллифи жаноб Филипп Бофой, манзили Театрчилар клуби, Лондон. Бир устунга бир гиней¹ қалам ҳақи уч ярим. Уч фунт² уч. Уч фунт, ўн учу олти.

Кечаги андак ич қотишдан асар ҳам қолмабди. Бали, бари жойида. Ич қотса, каскар саград дорисидан бир дона ичилса, кифоя. Ҳаётда ҳам шундай бўлиши мумкин эди. Мақола унга таъсир қилмади, юрак қилларини чертмади, лекин енгил ва жонли ёзилган. Ҳозир ҳамма ёзаверади. Ўлик мавсум. Ўздан таралаётган ҳидлар оғушида у бемалол ўтириб газетага кўз югуртирарди. Жуда жонли экан, қаранг: «Мэтчем бир сўйлаб юз куладиган бу соҳира қизни бир зарб билан қандай бўйсундиргани тўғрисида тез-тез ўйлаб қоларди, мана энди эса бу қиз...» Бошланиши ҳам, охири ҳам насиҳатомуз. «Қўлни қўлга бериб». Қойил. У ўқиб чиқиб яна бир кўз югуртирди-да, буни ёзиб, уч фунту ўн уч ва олти қалам ҳақи олган жаноб Бофойга чин дилдан ҳаваси келди.

Мен бир скетч³ ёзиб ташлашим мумкин эди. Имзо: Жаноб ва хоним Л.М.Блум. Бир мақолни олиб унга ҳикоя ёзиш. Қайси мақол? Бир пайтлар у хотини кийина туриб айтадиган гапларни ўз енгига ёзиб борарди. Биргаликда кийиниш яхшимас. Соқол қиртишлай туриб, кесиб олди. Хотини этагининг илгакларини қадаркан, пастки лабини тишлаб қимтинарди. Унинг хатти-ҳаракатларини соатга қараб ўлчарди. 9.15. Нима, Робертс ҳали пулни тўламадими? 9.20. Грета Конрой қандай либосда эди? 9.23. Нимага ҳам шу тароқни олган эканман. 9.24. Карам ичимни дам қиляпти. Унинг локланган ботинкасидаги чанг доғи. Туфлисининг тумшугини бирма-бир пайпоқ кийган болдирига тез-тез суртади. Хайрия зиёфатининг эртасига Мэйнинг оркестри Понкиеллининг соат ўйинини ижро этаётган эди. Хотини шундай деб тушунтирди: бу эрталабки соатлар, туш пайти, кеч киради, кейин тун тушади. Тишини тозалаган эди. Бу биринчи кеча эди. Унинг боши айланарди. Елпигич шиқирларди. Нима, анов Бойлан бадавлатми? Унинг пули бор. Нима бўпти? Биз рақс тушаётганимизда унинг димоғидан ҳид келаётган эди, дейди хотини. Хиргойи қилиш керакмас, бўлмаса эсига тушади. Кечаги мусиқа жуда ғалати-я. Кўзгу қоронғироқда эди. Хотини ўзининг кичкина ойначасини тўлгин кўкраклариди сиртилиб турган

¹ Г и н е я — инглиз тилла тангаси (21 шилингга баробар) Гвинеядан келтирилган олтиндан ясалган. Номи шундан.

² Ф у н т — Англия ва Ирландияда пул бирлиги. Бир фунд 100 пенсга баробар.

³ С к е т ч — кулиги, ҳазил мазмунида ёзилган ихчам эстрада асари (кичкина пьеса).

тивит жакетига артди. Ўзини кўзгуга солди. Кўзи қамашиб, барибир ҳеч нарса кўринмади.

Оқшом чоғлари қизлар кўкиш газ либос кийишган. Тунги соатларда қора либосларда ханжарлар тақиб, ярим ниқоб тутиб чиқишади. Жуда шоирона: олдин оч қизил, кейин тилларанг, сўнг бўз тусли ва қора. Ниҳоятда табиий. Кун, кейин тун.

У газетадан тақдирланган ҳикоянинг ярмини шариллатиб йиртиб олди-да, суртинди. Кейин шимини кўтариб, боғичларни қадади. Ҳожатхонанинг лиқирлаган эшигини ёпиб, ярим қоронғудан ёруққа чиқди.

Кўз қамаштирадиган ёруғда у енгил ва бардам тортиб, ўзининг қора шимини, тиззалари, почалари, болдирларини яхшилаб кўздан кечирди. Кўмиш маросими қачон? Газетадан қараш керак. Тепаёқдан, ҳаводан бўғиқ қасирлаган сас эшитилди. Авлиё Журжи черковининг жом садоси. Темир тиллар вақтни мезонга солиб даранглайди:

Даранг-дурунг! Донг!
Даранг-дурунг! Донг!
Даранг-дурунг! Донг!

Чоракам. Кейин яна ва яна: Ҳаво зириллаб акс садо беради. Терция!¹
Шўрлик Дигнам!

5-ВОҚЕА

Жаноб Блум сэр Жон Рожерсоннинг соҳил бўйидаги аравалар, Уиндмиллейн, Лискнинг ёғ заводи, алоқа-телеграф идораси ёнидан сипо қадам ташлаб бамайлихотир юриб борди. Манави манзилга ҳам мумкин эди. Кейин у денгизчилар уйи ёнидан ўтди. Кейин соҳил бўйининг эрталабки шовқин-суронларини орқада қолдириб, Лайм-стрит бўйлаб юрди. Бредди коттежларида бир бола ўралишар, қўлида ахлат челаги осилиб турар, чайналган папирос қолдиғини тутарди. Ёши ундан кичикроқ пешонасида чилла ярасининг изи қолган бир қизча синган чамбарагини паришон ушлаб ундан кўз узмасди. Айтайми унга, агар шу ёшдан чексанг, ўсмай қоласан деб. Э, худо хайрини берсин! Ҳаёти унчалар ҳам ширин эмасдир. Отасини уйга етаклаб кетиш учун қовоқхоналар эшигида пойлаб ўтиргани ўтирган. Юринг, ота, ойим кутиб ўтирибди. Ўлик дам, афтидан, у ерда одам кўп бўлмаса керак. У Таунсэнд-стритни кесиб ўтиб, Бетэл черковининг хўмрайган дарвозаси ёнидан ўтди. Ҳа, эл, унинг уйи: алиф, бет. Энди Николснинг кўмиш идораси олдидан ўтиб кетамиз. Маросим ўн бирга тайинланган. Ҳали вақт анча бор. Чамаси бу ишни О'Нилга Корни Келлехер тўғрилади. Кўзини юмиб ашула айтади. Корни. Уни бир куни шаҳар боғида учратиб қолдим. Улар жуда исиб, терлаб кетишган экан. Мана сизга қуюлмаган қиз. Полиция айғоқчиси. Кейин ўзининг исми ва турар жойини айтди самимият билан тамтарарам пампам. Ҳа, албатта, у ҳаммасини ўз қўлига олган. Уни бирон бир жойга арзонроққа кўминг қаерни хоҳласангиз ўзингиз биласиз. Самимият ила тамтарарам тамтарарам.

Вэстлэнд-роуга етгач у Белфаст ҳамда Шарқ чой компаниясининг кўргазмаси олдида тўхтади-да, зар қоғозга ёзилган сўзларни ўқиди: энг яхши, олий нав, оилавий чой. Намунча иссиқ. Чой. Том Кернандан

¹ Т е р ц и я — мусиқада диатоник гамманинг учинчи поғонаси.

олиш керак. Ҳар қалай, маросимда сўраш ноқулай. Маъсум кўз қараш билан ўқиркан, у бошидан шляпасини олиб, сочларининг мойли ҳидини хотиржам ҳидлади ва ўнг қўли билан манглайи ҳамда сочларини оҳиста келиштириб силади. Эрталабдан иссиқ одамнинг дамани қайтаряпти. Унинг ярим юмилган кўзлари ўзининг олий сифатли шляпасининг ич томонидаги камбаргина чарм гардишини топди. Унинг бармоқлари чарм гардиш ичига қистириб қўйилмиш қоғоз парчасини тезгина чиқариб олди-да, уни нимчасининг киссасига тикди.

Мунча иссиқ. Унинг ўнг қўли аввалгидан ҳам оҳистароқ тарзда яна сочларини силаб-сийпалади: Сейлоннинг энг аъло навларидан қўшиб тортилган чой. Узоқ Шарқ. Жуда ғаройиб ўлка бўлса эҳтимол: дунёнинг жаннати, шалпанлаган катта япроқлар, уларнинг устига ўтириб сувда сузиш мумкин, кактуслар, чаманзор ўтлоқлар, илон чирмовуқлар, улар шундай деб аталади. Ўзи асли шундаймикин? Сарандиб одамлари соя-салқинларда роҳат қилиб ётишади, dolce for niente¹ дегандай, кун бўйи ҳатто жимжилоқларини ҳам қимирлатиб қўйишмайди. Йилига олти ойни ухлаб ўтказишади. Шунақанги иссиқки, жанжаллашгинг келмайди. Иқлимнинг таъсири ҳушсизлик. Дангасалик гуллари. Ҳаво — энг яхши озуқ. Азот. Ботаника боғларида оранжереялар. Менга тегма, дейдиган ўсимликлар. Сув сафсарлари. Гулбарглари шунчалар ҳолсизки, қўяверасиз. Ҳаво уйқу касалига тўла. Тўкилган гул япроқларини босиб борасан. Улар қани бир бузоқ ичак-чавоқларию оёқ-туёқларини татиб кўрсинлар-чи.

Қаерда эди, анов йигитча. Мен уни қандайдир бир суратда кўрган эдим? Эҳ-ҳа, Ўлик денгизда эди-я, елкаси билан сувга ётиб шамсия тутиб китоб ўқирди. Агар хоҳласанг ҳам, чўкиб бўлмайди: сув шунчалар шўр. Бунинг сабаби шуки, сувнинг оғирлиги, йўқ, жисмнинг оғирлиги сувга чўккан пайтда шундай оғирликка тенгки... Ёки ҳажм вазнга баробармикин? Ҳар ҳолда, шунга яқин бир қоида бор. Вэнс мактабда дарс пайтида бармоқларини шиқирлатарди. Машгулотлар. Қисирлаган машгулот. «Вазн» деганда моҳиятан қандай вазн назарда тутилади? Сонияда ўттиз икки фунтми, ё сония ичидами? Жисмларнинг қулаш қонуни. Сониясигами, сониядами? Барча жисмлар Ерга қулайди. Ер. Ернинг тортиш қонуни, вазн дегани мана шу.

У ўгирилиб, кўчанинг нариги бетига ўтди. У сосискаларини кўтариб қандай юриб борди-я? Қандайдир мана мундайроқ. У йўл-йўлакай қўйин чўнтагидан букланган газетани чиқарди-да, уни ёйиб, найча қилиб ўради-да, ташлаётган қадамларига мослаб шимининг ёнига ура бошлади. Бепарво шундай бир қараб қўйиш учун. Сониядами, сония ичидами. Сонияда. Ҳар бир сонияда дегани. У девор оша алоқа бўлими эшигига тап тортмай қаради. Кечиккан хатлар яшиги. Алоқа бўлими шу ерда. Ҳеч ким йўқ. Кираميز.

У мис панжара ора гувоҳномасини узатди.

— Менга хат борми? — деб сўради.

Алоқа хизматчиси уяни титкилаб қараркан, у аскар ёлловчи плакатга тикилиб қолди: унда барча аскар турларининг паради тасвирланган эди. У думалоқланган газета ўрамини тумшугига тутди, бурнига босмаҳона ранглариининг латта қоғоздан келаётган ҳиди урилди. Афтидан, жавоб келмаган. Охирги сафар анча-мунча ҳаддидан ошган эди.

Хизматчи ойимқиз панжара орасидан гувоҳномага қўшиб хат узатди. У миннатдорлик билдириб, дарров хат манзилига кўз югуртирди:

¹ Лаззатли эринчоқлик (итал.).

Генри Флауэр жаноблари, талаб қилиб олгунча, Вэстлэнд-роу ал бўлими, Сити.

Ҳар қалай, жавоб ёзибди. У гувоҳнома ва хатни ён чўнтагига солди, яна бир бор парадга тизилган аскарлар суратига қаради. Қария Твидининг полки қаерда? Истеъфодаги аскар. Мана: айиқ терисидан қалпоқ ва хўроз патлари. Йўқ, у гренадер¹. Енгида ўткир учбурчак қайтармалар. Мана у: қиролнинг Дублин ўқчилари. Қизил калта камзуллар. Ҳаддан ортиқ олифта булар. Шунинг учун қизлар уларни таллашиб ўзларини осиб қўйишади. Мундир. Ёллаш ва чиниқтиришга қулай. Мод Гоннинг мақоласи. Уларни кечаси О’Коннел-стритга чиқармаслик ҳақида: Ирландия пойтахти учун уят-шармандалик. Граффитснинг газетаси ҳам энди шуни чайнагани чайнаган. Таносил касалликларидан чириб бораётган кўшин: денгизлар мамлакати, ҳолбуки, денгиз унинг тўпигига чиқмайди. Ташқаридан қарасанг, уларнинг ақли жойида эмасга ўхшайди: худди гипноз қилингандай. Гўддаинг! Қадам! Стол: ол. Каравот: от. Ҳазрат олийларининг хос мулки. Уни ҳеч қачон полиция либосида кўрмаганман. Масон², ҳа.

У алоқа бўлимидан оҳиста чиқди-да ўнг томонга бурилди. Эзмачурук гаплар: гўё шундан бирон нарса ўзгарадигандай. У қўлини чўнтагига тикди — кўрсаткич бармоғини хат филофининг қопқоғи тагига суқди, туртиб-суртиб филофни йиртиб очди. Хотинлар ҳар қалай мана бундай эҳтиёткорлик қилмасалар керак. Бармоқлари хатни илаштириб олиб чиқди-да хат филофини чўнтакдағижимлаб қўйди. Нимадир қадаб қуйилганми: суратмикин балки? Соч толасими? Йўқ.

Маккой. Ундан тезроқ қутулиш керак, халақит қилади. Вақтимни олишларига сира тоқатим йўқ. Мен бир ишга...

— Алло, Блум. Йўл бўлсин?

— Алло, Маккой. Ўзим шундай, айланиб.

— Ишлар қалай?

— Қойил. Ўзингиз қандай?

— Аста-секин, ёмон эмас, — деди Маккой.

У қора бўйинбоғу қора кийим-бошга назар солиб, ҳурматан овозини пасайтириб сўради:

— Бирон аллакмингиз... Ҳаммаси яхшими ишқилиб? Сиз мундай...

— О, йўқ, — деди жаноб Блум. — Шўринг қургур, Дигнам, сиз уни танирдингиз-ку. Бугун ерга қўйишади.

— Э, ростдан-а! Бечора. Рост, рост. Соат нечада?

Йўқ, сурат эмас. Балки қандайдир бир тамға-памғадир.

— Ў... ўн бирда, — жавоб берди Блум.

— Улгуриб борарман балки, — деди Маккой. — Ўн бирда дейсизми?

Мен кеча кечда эшитган эдим. Хаҳ, кимам айтди-я? Э, Холохан... айтди. Шумтакани танийсиз-ку, а?

— Танийман.

Жаноб Блум кўчанинг нариги бетида «Гровнор» меҳмонхонаси эшиги олдидаги кэб аравага қаради. Эшик оға чамадонни ўриндиқлар орасига қўйди. Хотин бир четда қимирламай қараб турар, унга ўхшаган бир одам, эрими, акасими, чўнтагини кавлаб, танга-чақа изларди. Гардиш ёқа замонавий тикилган палто, ҳозирга иссиқлик қилади, албатта, кўринишидан пахмоққа ўхшайди. Қоплама чўнтагига — ҳозир шунақа кийишяпти, — қўлларини суқуб, бепарво турибди. Поло³

¹ Пиёда ва отлиқ сара гарбий қисмларнинг жангчиси.

² М а с о н л а р — диний-ахлоқий жамият аъзолари. Ахлоқий камолот тарғиботи махсус яширин расм-русмлар билан қўшиб олиб борилган.

³ Чавгон (отда тўп суриш) ўйини.

мусобақасидаги анов кеккайган хотинга ўхшаб. Нуқтасига урмагунингча ҳамма хотинлар ҳам димоқ-фироқ қилишади. Келишган хотин экан, туриши чиройли. Жисми чиройлининг иши чиройли.

Бир ҳамлага чидайдиган қалъа. Ҳурматли бекойим ва Брут ҳам ҳурматга лойиқ. Бир марта кўнглини олсанг, дарров димоқ-фироқни бас қилади.

— Мен Боб Дорэн билан бирга эдим, у яна мук тушиб ичяпти. Яна оти ким эди — Бентам Лайонс ҳам бор эди. Бу ердан узоқ эмас, Конвэйникида эдик.

Дорэн, Лайонс Конвэйникида. Анов хотин қўлқопдаги қўлини сочларига теккизди. Шунда шумтака кириб қолди, томоғини ҳўллаб улгурибди. Блум бошини орқасига ташлаб, ярим юмилган қовоқлари остидан узоқларга сарасоф солиб, у куёш шуълаларида ярақлаб кетган ёрқин қизғиш саҳтиён қўлқопни, унинг кенг очиқ тикилган ҳошияларини кўрди. Бугун мен узоқларни ҳам яхши кўряпман. Балки намгарчиликдан бўлса керак. Нимадир деяпти. Кибор зодагоннинг қўли. Хотин кэбга қайси эшикдан ўтираркин?

— У дейдики, жуда қайғули хабар эшитдик. Унга жуда ачинаман. Бечора Падди ўзимизнинг одам эди! Қайси Падди? — дейман. Шўринг кургур, бечорагина Падди Дигнам, дейди у.

Чорбоққа кетишяпти. Бродстоун орқали боришса керак. Баланд қизғиш бошмоқ. Иплари осилиб турибди, оёғи чиройли. Мунча бу имирсилайди пул қидириб? Қараётганимни пайқади. Илинж билан қараганни доим сезишади. Ҳар эҳтимолга қарши керакли юкнинг оғири йўқ.

— Қандай? — дейман. — Унга ўзи нима бўпти? — дейман.

Мағрур: бой-бадавлат: ипак жўра.

— Шундай, — деди жаноб Блум.

У Маккойнинг жағи очилган калласидан ўзини бироз нари олди. Ҳозир чиқиб ўтиради.

— Унга нима бўпти? — дейди у.

— Ўлибди.

Вой, онагинам-а, у шу заҳоти ўзига қуйиб ичди. Наҳотки Падди Дигнам? Дейман мен. Эшитиб, қулоғимга ишонмадим. Куни кеча ахир, ўтган жумада эди, йўқ, пайшанбада у билан бирга «Камалак»да ўтирган эдик. Тўғри, дейди у. Бизни ташлаб кетди. У душанба куни кўз юмди, бечорагина.

Қара! Қара! Ипак порлоқ оқ пайпоқ! Қара!

Чанғироқларини жаранг-журунг қилиб трамвай ўтди ва уларни тўсиб қўйди.

Кўринмай қолди. Тумшуғингдан ўргилдим сен трамвайнинг! Ҳейнсоннинг кечинмаси билан иши йўқ. Жаннат ва пари. Ҳамиша шундай. Айни дамда. Юстейс-стритда дарвозахонада турган қиз, душанба куни эди, боғичларини тўғриларди чамаси. Томоша. Дугонаси ёнида уни тўсиб турарди. *Esprit de corps*¹. Хўп нега кўзингни лўқ қилиб турибсан?

— Шундай, шундай, — деди жаноб Блум оғир хўрсиниб. — Яна биримиз бизни ташлаб кетди.

— Яхшиларнинг яхшиси эди, — деди Маккой.

Трамвай ўтиб кетди. Кэб Лун-Лайн кўприги томонга шитоб елди, бежирим қўлқоп кийган аёлнинг қўли араванинг пўлат дастасини тутиб турарди. Порлоқ, порлоқ, аёл шляпасининг ялтур-юлтурлари офтоб шуълаларида порлоқ: порлоқ, порлоқ.

¹ Дўстлик удуми (франц.).

— Аёлингизнинг соғлиқлари яхшими? — сўради Маккой мавзуни ўзгартириб.

— Яхши, яхши, — деди жаноб Блум. — Жуда ҳам яхши, раҳмат сизга.

У ўралган газетани эринчоқлик билан ёйди, паришон чайналиб ўқий бошлади:

Пломтрининг гўшт
Консервалари
Улар бўлмаган уйда
Рўшнолик йўқ,
Улар бўлган жой
Жаннатга айланади

— Оиламга катта концерт учун таклиф тушди. Яқинда ҳал бўлади. Ҳозир чамадондан гап очади. Бошлайвер, бошлайвер, тортиниб ўтирма. Менга бу қилиғинг кетмайди.

Жаноб Блум қовоқлари оғир уюлган кўзларини унга бамайлихотир ва дўстона тикди.

— Менинг аёлим ҳам шундай, — деди у. — Йигирма бешинчида Белфастдаги Улстер саройида қайсидир катта концертда қатнашади.

— Э шундайми? — деди Маккой. — Мен жуда хурсандман, ошна. Ким бунга ташкил қилипти?

Миссис Мэрион Блум. Ҳали ўринларидан турганлари йўқ. Қиролича хоним ўз ётоғида ётибдир, ёғ ва мураббо. Китоб йўқ. Қирланган қарта, фақат суратлари қорайган қироллар, моткалар, саллотлар унинг бели ёнида еттитадан қаторлашиб турарди. Қорасоч ва оқсоч. Мўйнали мушук қора дигирчак. Жилди очилган хат парчаси.

Муҳаббатнинг эски
Ширин
Ширин
Кўшиғи
Муҳаббат қай-да-са-а-н...

— Биласизми, бу турнега ўхшаган бир гап, — деди жаноб Блум ўйчанлик билан. — Муҳаббат кўшиғи. Бутун бир комитет ташкил бўлган. Ҳаражатлар ҳам тенг, фойда ҳам тенг бўлинади.

Маккой мўйлабининг учини тортқилаб ўйнаганча, бошини қимирлатди.

— Э-ҳа, шундай денг, — деди у, — хушхабар.

Ҳозир жўнайди.

— Хўп, майли, мен жуда хурсандман омадингиз келганидан, — деди у. — Мен олдингизга албатта кириб ўтаман.

— Бош устига, — деди жаноб Блум.

— Айтмоқчи, яна бир нарса демоқчи эдим, — деди Маккой. — Маросимга борсангиз, илтимос, мани ҳам рўйхатга киритиб қўйинг, майлими? Жуда ҳам боргим келяпти, лекин, чамаси, иложим йўқ. Сэндикоувда биров чўкиб кетган экан, агар мурдасини топишса, терговчини олиб у ёққа боришга тўғри келади. Мабодо мен етиб келолмасам, сиз номимни шундоқ рўйхатга қўшиб ёздириб қўйинг, яхшими?

— Яхши, — деди жаноб Блум кетишга чоғланиб. — Ёзиб қўямиз.

— Маъқул, — хурсанд бўлди Маккой. — Раҳмат, қадрдон. Иложини қилсам, албатта, бораман. Хўп, ҳозирча. К.П. Маккой деб қўшиб қўйсангиз, бас.

— Адо этамиз, — қатъият билан ваъда қилди жаноб Блум.

У мендан ўзмоқчи эди, эплотмади. Пона уриб кўрди. Лақиллатмоқчи бўлди. Ақлим ҳали жойида. Бу чамадон менинг жону дилим. Сахтиён тери. Барча бурчакларга темир қоқилган, зиҳларига қатор майда қалпоқли мих уриб чиқилган, қулф-калити иккита. Елканли қайиқларнинг Уиклоудаги мусобақаси кун бериладиган концертда Боб Каули унга чамадонини қарз бериб турган эди, мана шу кунгача ундан дарак йўқ.

Жаноб Блум Брунsvик-стрит томонга шошилмай йўл олди, унинг лабларида табассум ўйнади. Хотин пошша ҳозиргина олдилар. Занг босган, гичирлаган сопрано. Бурун худди пишлоқнинг пўстлоғидай. Қисқа баллада учун ўзига яраша, ёмон эмас. Шираси йўқ. Ҳар иккимиз, тушундингизми? Битта қайиқда. Совун сурмай, суркалади. Аччиғинг чиқади-да. Наҳотки у ўртадаги фарқни сезмасе? Чамаси, унинг ўзининг ҳам бунга майли бор. Мен эсам бундай ҳазилларни ёқтирмайман. Билган эдим Белфастни айтсам таъсир қилишини. Сувчечак маддалаб кетмагандир у ерда, ҳойнаҳой? Бирдан у яна қайтадан эмлатишга кўнмаса-чи. Сизнинг рафиқангиз ва менинг рафиқам.

Анов орқамдан кузатмаяптими?

Жаноб Блум чорси муюлишида Кантрелл ҳамда Кокрейннинг Занжабил зираворидан тайёрланган (муаттар) пивоси рангин рекламаларига кўз югуртириб турди. Клери ҳузурида ёзги улгуржи савдо. Йўқ, биз тўғрига юрамиз. Аҳа! Бугун оқшом “Лия”да ойимиз Бэндмен-Палмер. Жон деб яна бир карра уни кўрган бўлардим. Кеча у “Ҳамлет”ни ўйнади. Эркак роли. Балки, Ҳамлет хотин киши бўлгандир. Нега Офелия ўзини ўлдирди? Шўрлик отам! У шу ролни ўйнаган Кэйт Бейтмэнни кўп гапирарди! Шу томошага тушиш учун Лондонда уззу кун “Аделфи” театри олдида кутиб турарди. Бу мен дунёга келмасимдан бир йил бурун бўлган: олтмиш бешинчи йилда. Венада эса Ристори. Тўғри аталмиши нима эди? Мозенталнинг “Рахил” асари эмасмиди? Йўқ. У ерда яна бир кўриниш бор. Отам доим шуни ҳикоя қиларди; кўзи кўрмай қолган қари Иброҳим алайҳиссалом овозидан таниб, кафти билан унинг юзини пайпаслайди.

Натаннинг овози! Унинг ўғлининг овози! Мен Натаннинг овозини эшитаётирман, у менинг қўлимда йўқчилик ва ғам-аламдан жон бераётган отасини ташлаб кетди, у ўз отасини ташлаб кетди, у ўз отасининг уйини, отаси сиғинган худонинг уйини ташлаб кетди.

Бу ерда ҳар бир сўз шунақанги теранки, Леополд.

Шўрлик отам! Шўрлик! Мен хурсандман. Мен унинг хонасига кирмадим ва юзини кўрмадим. Оҳ, ўша кун, ўша кун. Худойим, худойим! Уфф-эй! Балки шу унинг ўзига яхши бўлгандир.

Жаноб Блум муюлишга бурилди-да боши солинган извош қирчанғилари ёнидан ўтди. Бошқа буни ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ҳозир уларга ем беришяпти. Афсус, мен анов Маккойга дуч келиб қолдим-да.

У яқинроқ келгач, сариқ арпанинг куртиллаши, от жағларининг юмшоқ хўрт-хўртини эшитди. От пешобларининг ширинак арпа ҳиди оралаб ўтаркан, отларнинг буғу каби катта-катта кўзлари уни кузатиб қоларди. Бу улар учун Элдорадо олтини. Шўрлик жиннивойлар! Дунёдаги ҳеч нарса билан ишлари йўқ. Хуржун ичига узун тумшуқларини тиқишса, бас. Семизликдан гапиришни ҳам хоҳламайдилар! Овқатлари вақтида тайёр, отхоналари доим шай. Ўзлари бардам ва тентакнамо.

У хатни чўнтагидан чиқарди-да қўлидаги газета ичига тиқди. Яна хотиним рўпарамдан лоп этиб чиқиб қолмасин. Ёнқўча тинчроқ.

У извошчилар қовоқхонаси ёнидан ўтди. Извошчиларнинг ҳаёти жуда антиқа, ҳар қандай об-ҳавода қайга деса боради, вақтнинг ҳам фарқи йўқ, ихтиёрлари ўзларида эмас. Voglio e non. Уларни мен папирос билан сийлайман. Муомалани билишади. Ўтиб кетаётиб албатта бир нарса деб кўнгил учун қичқириб қўйишади. Блум хиргойи қилди:

La ci darem La mano
Ла ла лала ла ла.

У Камберленд-стритга бурилди-да, бир неча қадам юргач, вокзал девори олдида тўхтади. Ҳеч ким йўқ. Мид деганнинг ёғоч омбори. Ҳари ёғочлар қалашиб ётибди. Нариси вайроналар ва казарма уйлари. У тўсиқ девордаги болалар чизмаси устидан эҳтиёт бўлиб ошиб ўтди. Бир жон кўринмайди. Ёғочхонадан сал нарида ёлғиз бир болакай чўккалаб майда тошларни ўйнар, йўғон бармоғи билан тошчаларни юқорига чаққон ирғитарди. Ақлли тарғил мушук кўзини сфинксдай пирпиратиб иссиққина зинада ётиб болакайни кузатарди. Уларга халал бермаган маъқул. Муҳаммад алайҳиссалом мушукнинг фароғатини бузмаслик учун тўнининг этагини қирқиб қўйганлар. Энди очай. Бир пайтлар ҳов анави кекса хонимнинг мактабига қатнаганимда, мен ҳам тўп-тош ўйнаганман. Хоним қалампиргулни яхши кўрар эдилар. Миссис Эллис. Э, мистери ким экан-а? У газета орасидан чиқармаган ҳолда мактубни очди.

Чечак гул. Бу гул, чамаси... Япроқчалари эзилган сариқ гул. демак, хафа эмас экан. Қани, нима деб ёзибди?

Азизим Генри.

Сенинг охирги хатингни олдим, бунинг учун сендан жуда миннатдорман. Охирги ёзган хатим сенга ёққанлигидан жуда таассуфдаман. Нима учун марка ёпиштириб юбординг? Сендан қаттиқ хафаман. Шунинг учун сени қаттиқ таъзирингни бергим келяпти. Мен сени ёмон бола деб атаганимнинг сабаби, мен ана шу бошқа дунёни яхши кўрмайман. Марҳамат қилиб, менга тушунтириб бер-чи, бу сўз нима дегани? Менинг шўрлик, кичкина, ёмон болакайим, ахир сен оилавий турмушигда бахтиёр эмасмисан? Сенга ёрдам берсам деган эдим. Мен тўғримда нима деб ўйлайсан, илтимос қиламан, шуни менга ёзиб юбор. Сенинг номинг қандай ажойиб, кўпинча шуни ўйлайман. Азизим Генри, биз энди қачон учрашамиз? Сани қанчалар бот-бот ўйлашимни тасаввур ҳам қилолмайсан. Ҳеч бир эр киши ҳеч қачон хаёлимни шунчалар банд қилган эмас. Бунинг учун ўзимга ўзим қаттиқ танбеҳ бераман. Илтимос, менга узун хат ёзиб, ҳаммасини ҳикоя қилиб бер. Эсингда бўлсин, агар шундай қилмасанг, бошлаб таъзирингни бераман. Ана энди сен, ёмон бола, билиб олдинг агар хат ёзмасанг, сени нима қилишимни. Сен билан кўришишни қанчалар орзиқиб кутаман. Генри, азизим, менинг сабр косам тўлиб тошмасин десанг, ўтинчларимни адо эт. Ушанда сенга барини сўйлаб бераман. Хўп бўлмаса, хайр, менинг суюкли, ёмон болакайим. Бугун бошим жуда қаттиқ оғрияпти, кейинги почта билан албатта, хат жўнат, сени соғинган

Мартанг.

Боқи: Хотининг ўзига қандай атирлар сепеди, менга шуни ёзиб юбор. Билгим келади.

У чечак гулни тўғнағичдан олди, искаб кўрди, ҳиди йўқ ҳисоби, кейин кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Чечак гуллар тили, улар уни

севарлар, зеро ҳеч ким буни англамас. Балки уни ўлдириш учун захарланган гулдаста. Кейин у секин-секин одимлаб хатни қайтадан ўқиди, дам-бадам баъзи сўзларни шивирлаб такрорлади. Лола сендан хафа жонидан норгул таъзирингни бераман кактус агарда сен илтимос шўрлик бўтакўз орзиқиб кутаман бинафша азизим атиргул бот-бот ўйлайман айиқтовон кўришгунча ёмон бола мингдемона хотин Марта атирлар. У хатни ўқиб бўлгач, газета ичидан олди-да, яна қайтадан чўнтагига солиб қўйди.

Лабларида осуда илжайиш асорати кўринди. Биринчи хатини жўнатгандан бери ўзгарибди. Ажабо, хатни ўзи ёзганмикин. Ўзини жаҳли чиққандай қилиб кўрсатади: мендек туппа-тузук нозанин аёл, ўзини тутиб олган, феъл-атвори келишган. Бирон-бир кун якшанбада черковдан чиққач, кўришсак бўлармиди. Сизга ташаккур: бундай ниятим йўқ. Одатий ишқ можароси. Кейин бурчак-бурчакка чопиш. Молли билан бошимиздан ўтган, ҳавас қиладиган жойи йўқ. Сигара одамни тинчлантиради. Оғу. Келаси сафар пича олга силжиймиз. Ёмон бола: таъзирингни бераман: сўзлардан кўрқади, албатта. Бераҳмлиқ, шундай эмасми? Ҳар қалай уриниб кўраман. Аста-секин, ювош-ювош.

У хатни бояги-боягича қўли билан пайпаслаб, ичидан тўғнағични суғуриб олди. Одми тўғнағичми, ишқилиб? Уни ерга ташлади. Бирон кийим-бошдан олингандир, ҳаммаси қадаб қўйилган. Кулгинг қистайди: тўғнағичлари мунча кўп уларнинг. Тикансиз гул бўлмас.

Дублиннинг ўктам овозлари унинг боши ичида сурон соларди. Кумда кечаси кўрганим анов иккита қиз қўл ушлашиб ёмғирда кетиб боришарди.

Оҳ, Мэ-эри иштонидан тўғнағич тушди
Нима қилсин бечора
Йиқилмагай ишқилиб
Йиқилмагай ишқилиб.

Ўша қизми? Ўша қизларми? Бошим қаттиқ оғрийди. Анов хотинлар касали бўлса керак. Ёки кун бўйи ўтириб машинкада ёзади. Бир нуқтага тикилиб ўтиравергандан кейин қоринга ҳам оғриқ киради. Хотининг қандай атирлар сепеди? Ол-а, ол-а.

Йиқилмагай ишқилиб.

Марфа, Марйам. Қаердадир бир сурат кўргандим, кимлиги эсимда йўқ, эски рассоммиди ё тақлидан ясалган. Исо улар қошида ўтириб гаплашяпти. Асрорий гап. Кумлик анов иккита қиз ҳам жон деб унинг гапини тинглашган бўларди.

Йиқилмагай ишқилиб.

Оқшом ҳавоси ажойиб. Бошқа ҳеч қайга боргинг келмайди. Ётсанг ётаверсанг: осуда хуфтон: қўй, бари қандай борса, шундай борсин. Унут. Кўрган жойларингни ҳаммасини ҳикоя қилсанг, ўзгаларнинг турмуш кечиришларини. Бошқа бири, бошида кўза кўтаргани кечки таом тайёрларди. Мева-чевалар, зайтун, тош қудуқдан олинган сув муздай, ажойиб, Эштаундаги девордан чиқариб қўйилган булоқ сувидай мазали. Кейинги сафар чопишга чиққанамда қоғоз идишча олволишим керак экан. Анов хотин қора меҳрибон кўзларини катта очиб гапингни эшитди. Унга ҳикоя қилиб беришим керак: ҳамма-ҳаммасини, яна ва яна. Кейин у хўрсиниб қўяди: жим бўлиб қолади. Узоқ, узоқ, узоқ тин.

Темирйўл кўприги тагидан ўта туриб у хатни чўнтагидан олди-да, уни тез майда-майда қилиб йиртиб, йўл устига ташлади. Хат парчалари учиб кетдилар; туманларга чўмдилар: оппоқ парвоз айлашиб, сўнг бари чўкди, гойиб бўлди.

Генри Флауэр. Юз фунтли чекни ҳам шундай оппа-осон майдалаб йиртиб ташлаш мумкин. Арзимаган қоғоз-да. Лорд Айви бир куни Ирланд банкдан еттита сонли чек олган. Бир миллион. Ана сизга портердан келган мўмай даромад. Бошқа акаси лорд Арвилон эса кунига қўйлагини шалаббо бўлиб кетганидан тўрт мартадан ўзгартирармиш. Бўлмаса терисига бит билан сирка тушармиш. Миллион фунтми, қани, тўхтанг-чи. Бир пинти икки пенс, бир квартаси тўрт пенс, бир галлон портери саккиз пенс, йўқ, бир галлон портери бир шиллингу тўрт пенс бўлади. Бир ва тўртни йигирмага: тахминан ўн бешта. Тўғри, шундай. Ун беш миллион бочка портер.

Бочка деяпманми? Бочкамас, галлон. Барибир миллион бочкага яқин.

Унинг боши устидан оғир гулдираб поезд ўтди: вагон кетидан яна вагонлар. Унинг калласи ичида бочкалар қалдиради: улар ичида хира портер чайқалиб шалошлар ва кўпикланарди. Тиқинлари очилиб кетди, хира суюқлик бир қудратли оқимга айланиб отилиб оқишга тушди, ботқоқ текис ўтлоқларда айлана-бурала ўзига йўл топди, қуюндан гужғон ўйнаб ўз кўпирган издиҳоми тўлқинларида шапалоқ баргли гулларни оқизиб кетди.

У Барча Авлиёларнинг очиқ турган орқа эшиги олдида тўхтади. Ҳавоза остига чиқиб, шляпасини ечди, чўнтагидан суратни олиб, уни яна чарм гардиш орқасига қистириб қўйди. Эҳ, шайтон! Нега мен Маккойдан Мэллингерга текин билет топиб беришни сўрамадим.

Эшик тепасида ўша-ўша ёзув. Ҳазрат Жон Конмининг авлиё Питер Клэвер ҳамда Африкадаги тарғиботлар мавзуидаги сўзи. Хитойда миллионларни кутқариш. Қизик, улар буларнинг ҳаммасини галча хитойликларга қандай қилиб тушунтиришаркин. Қиттай гиёҳни афзал кўришади. Осмон ўғиллари. Улар учун бу қип-қизил бидъат. Гладстон беҳуш бўлиб ётганда, унинг динга киришини сўраб худога илтижо қилишган. Протестантлар ҳам худди шунақа. Ҳуқуқ доктори бўлмиш доктор Вилиям Ж. Уолшни ҳақиқий дин қучоғига ўзинг қайтар, худоё. Уларнинг Худоси Будда музейда ёни билан ағанаб ётибди. Қўлига юзини қўйиб қулай жойлашиб олган. Ифор ҳид таратувчи шамлар ёқилган. Одамий Исо Масихга сира ўхшамайди. Буники тиканли гулчамбар ва хоч. Яхши ўйлаб топишган - авлиё Патрик ҳамда себарга. Таом ейдиган хитой чўпларими? Конми: Мартин Каннингхем уни билади: салобатли одам. Моллини кўшиқчилар хорига жойлаштиришни бекор унга айтмабман, нега ҳам патер Фарлига айтдим, ўзи тентак бўлмаса ҳам, тентакка ўхшаб туради. Уларни шунга ўргатишади. У қоратанлиларни динга киритиш учун кўк кўзойнак тақиб ҳеч қачон қора терга ботиб ўтирмасди. Кўзойнаги ярқираб уларнинг диққатини жалб қилган бўларди. Уларнинг давра қуриб, қалин дўрдоқ лабларини чўччайтириб, сеҳрлангандай бўлиб ўтиришлари ҳам қизик бўлса керак. Натюрморт. Худди сутдай чалпиллатиб ичишса эҳтимол.

Муборак тошларнинг совуқ мазаси уни ўзига тортарди. У сийқаланиб кетган зиналардан юқорига кўтарилди, орқа томондан ўтиб эшикни итарди.

Нимадир бор бунда: аллақандай биродарлик. Афсус, ҳеч ким йўқ, бўм-бўш. Ажаб холи жой, ёнингда бир қизча бўлса, янаям яхши. Менинг қўшним ким экан? Сокин янграган музика остида доим

ёнма-ён турасан. Тунги ибодат чоғидаги анави хотин. Еттинчи осмон. Хотинлар ўриндиқлар олдида бўйниларига қизил ленталар ташлаб, бошларини қуйи эгиб туришарди. Яна бир тўдаси нақ меҳроб панжараси яқинида тиз чўкишганди. Кашиш қўлида анов асбобини ушлаганча гўнгиллаб улар ёнидан ўтиб кетди. У уларнинг ҳар бири олдида тўхтаб, баҳраи неъматни чиқариб ундан бир-икки томчи томизиб (улар сувга солиб қўйилганми?), кейин оғизларига авайлаб тутарди. Аёлнинг шляпаси ва боши эгик. Кейин навбатдагиси бу синчалокдек кампир. Кашиш унинг оғзига баҳраи неъматни солиш учун энгашиди, нималардир деб тинмай гўлдиреди. Лотинча. Яна навбатдаги аёл. Кўзингни юм, оғзингни оч. Нима? Corpus¹. Тана, жисм. Лош. Лотинни хўб ўйлаб топишган. Дарҳол гаранг қилади. Ўлаётганларга паноҳ. Улар, чамаси, чайнаб ҳам ўтиришмайди: гилт этиб ютиб юборишади. Хўб ўйлаб топишган: тана парчаларини ютиш, одамхўрлар, кейин улар жуда шод-хуррам бўлишади.

У бир чеккада холи турар, уларнинг сўқир ниқоблари бири кетидан бири йўлакдан ўтиб бориб, ўз жойларини қдиришаётганини кузатарди. У ўриндиқ томонга одимлади, бурчакка ўтирди-да, қўлидаги шляпа ҳамда газетага машғул бўлди. Мана шунақа қозондай нарсаларни бошимизда кўтариб юрамиз. Шляпаларни тўғри бошнинг ўзига қўйиб бичиб чиқаришса ҳам ҳарнав эди. Қизил тасмали шляпалар уни ҳар томондан қуршаган, ҳамон таъзимда эгилиб-букилишар, анов баҳраи неъмат ошқозонларида хазм бўлиб кетишини кутишарди. Мисоли лўппи оппоқ нон: ноннинг ўша бир тури: талабга мос лўппи оқ нонлар. Уларни бир қаранг-а. Гаров ўйнайман: улар ҳозир ўзларини жуда бахтли сезишяпти. Обаки. Рост. Ҳа-я, унинг номи ҳам ўзи шунақа: фаришталанган, айтайлик - ичимиздаги Худонинг салтанати. Дин неъматидан илк баҳрадорлар. Музқаймоқ. Бир бўлаги бир пенни. Ўзларини бир оиланинг аъзосидай ҳис қилишади, худди театрга тушгандай ҳаммалари умумҳаяжонда. Шундай бўлса керак. Ишончим комил. Ҳеч ким ёлғиз эмас. Биз биродарлармиз. Кейин бу ердан ўзларини бироз галати сезиб чиқишади. Енгил тортишади. Сен, ҳақиқатан, бир нимага ишонсанг, ўша нарса, ҳақиқатан, мавжуд. Лурд деган жойда шифо топишади; унут сувлар, Нок ҳодисаси, қон сирқираган ҳайкаллар. Иқрор хонаси олдида бир чол ухлаб қолган. хуррак отяпти. Кўр-кўрона эътиқод. Худо салтанатига муяссар бўлганман.

Бу барча азоб-уқубатларга малҳам. Мени янаги йил худди шу пайтда уйғотингиз.

У, кашиш баҳраи неъмат солинган косани оҳиста ёнига қуйиб, бир зум хотиннинг олдида тиз чўкканини кўрди, кашиш катта туссиз ёстиқни унга кийдирилган гулпарчадан суғуриб олди. Ишқилиб, иштонининг тўғнағичини тушириб қўймасмикин. Нима қилиш керак-а, нима. Сочининг орқаси қирдирилган. Елкасига И.Н.Р.И. ҳарфлари ёзилган. Йўқ. И.Х.С. экан. Бир куни Молли бунни тушунтириб берган эди, мен сўраган эдим. Иродаси Халоскор Сиймо: шундай ўқиш мумкин. Наригиси-чи? Изидёрни Нодонлар Раҳмсиз Итобладилар.

Якшанба куни ибодатидан кейин учрашсак ҳам бўларди. Илтимосимни ерда қолдирма, дейди. Юзига қора тўр тутиб, қўлида қора сумка кўтариб келади. Унинг орқа томонида чала қоронғулик ва ёруғлик барқ уради. Бу ерга у бўйнига тасма солиб ҳам келиши, кейин бошқа анов иш билан машғул бўлиши мумкин. Уларнинг феъли-атворига нима деб бўлади. Кэри деган анов бирови «енгилмаслар»ни

¹ Жисм, вужуд, тана (лот.).

сотиб, яна ҳар куни эрталаб баҳраи неъмат топиш учун келарди. Худди мана шу черковга. Питер Кэри, йўқ, мен Питер Клэверни назарда тутяпман. Дэнис Кэри. Буни қаранг, уйда хотини ва олтига боласи бор-а. Уззу кун одам ўлдиришга тайёргарлик кўради. Қора каламушлар деб бекор айтишмаган, кўзлари доим у ёқ-бу ёққа жаланглаб туради. Ишда ҳам фирромлик қилишади. Йўқ, бу ерда у йўқ: гулчечак: йўқ, йўқ. Айтгандай, хатни йиртиб ташладимми? Ҳа, йиртдим, кўприк тагида.

Кашиш қосани тўкди: кейин тагида қолган сувни яхшилаб силқитди. Май. Киборларга хос. Мисол учун Гиннеснинг оддий портери ёки қандайдир алкохолсиз бемаза бир ичимлиги, Уитлининг Дублинда чиқарилган аччиқ ардоби ё бўлмасам Кендрелл билан Кокреннинг занжабилли пивосини (хушбўй) ичгандан кўра вино маъқулроқ. Лекин уларга бир томчи ҳам бермайди, бу талаб ва эҳтиёж майи, фақат бошқача. Совуқ бир таскин. Ҳалол ёлгон, лекин умуман, ҳаммаси мутлақо тўғри: акс ҳолда бир-биридан баттар барча бадмастлар йиғилиб келишиб, бизга ҳам ичкилик беринг, деб тўполон чиқаришарди. Жуда ғалати бир аҳвол. Мутлақо тўғри. Бунинг бари бутунлай тўғри.

Мистер Блум қўшиқ хорига ўгирилиб қаради. Музыка бўлмайдиганга ўхшайди. Агтанг. Органни ким чаларкин бу ерда? Қария Глинн эсингдадир, асбобни сайратиб юборарди, усули ўзи шунақа эди; Гардинер-стритда йилига эллик фунт олган экан дейишади. Ўша куни Моллининг овози тоза очилган эди. Айниқса, Россинининг *Stabat Mater*¹ ини олганда. Аввал патер Бернард Воэннинг тарғиби. Христосми ёхуд Пилат? Албатта, Христос, лекин барака топинг, кечгача чўзиб юборманг. Одамлар музыка эшитишмоқчи. Оёқларини ҳам тапиллатмай кўйишди. Тўғноғич ерга тушгани эшитилиб турди. Мен Моллига овозингни хов анави бурчакка қараб йўналтир, дедим. Мен ҳавода таранглик пайдо бўлганини сездим, овоз роса янграб чиқди, одамлар бошларини кўтаришди:

*Quis est homo!*²

Эски черков музикасининг айримлари жуда ажойиб. Масалан, Меркаданте: Охирги еттига сўзи. Моцартнинг ўн иккинчи мессаси: У ерда шундай *Gloria*³ бор. Илгариги вақтларда Папалар музыка, санъат, ҳайкаллар, ранг-баранг суратларни роса яхши тушуниб қадрига етишган. Ёки, мисол учун Палестрина. Уларнинг замони келган эди. Қўшиқ айтиш саломатликка ҳам фойдали, жадвалга аниқ риоя қилишган, кейин ликёр тайёрлашган. Бенедиктин. Кўк шартрез. Хорда хезлар ҳам қатнашган, албатта, бу сал халигиндақароқ-да, хе. Бу қандай овоз бўлди? Уларнинг роса дўриллаган овозларидан кейин эшитиш ҳам балки ғалати бўлса керак. Билафонлар. Афтидан, кейин ҳеч нарсани сезишмаган. Худди тинчлантирувчи дори ичгандай. Ҳеч қандай кечинма йўқ. Семириб кетишади, тўғрими? Жуда очкўз бўлишади, ўзлари ҳам йирик-йирик, оёқлари узун. Ким билсин? Хез.

У кашиш эгилиб меҳробни ўпганини кўрди. Кейин атрофга нигоҳ ташлаб жамоатни дуо қилди. Ҳамма чўқиниб олгач, ўрнидан турди. Мистер Блум ҳам атрофига назар ташлаб, кўтарилган шляпалар устидан кўзини югуртириб жойида қўзғалди. Инжил ўқиладиганда ҳам албатта, тик оёқда турилади. Кейин ҳамма яна тиз чўкди, у эса бамайлихотир ўрнига чўкди. Кашиш анов нарсасини қўлида тутиб

¹ *Stabat Mater (dolorosa)* — қайғули Биби Марям (*лот.*). Католик гимнининг илк сатри.

² Ким ўша одам! (*лот.*) Иоанн инжили, 5:12.

³ Шараф (*лот.*).

меҳробдан чиқиб келди-да, ёрдамчиси билан лотинчалаб сўйлашди. Кейин кашиш тиз чўкиб, лавҳа қараб қироат қила бошлади:

— Худоё, ўзинг паноҳимиз ва қурб-қудратимизсан...

Мистер Блум сўзларни яхши илғаш учун олдинга қараб энкайди. Инглизча ўқияпти. Уларга суяк ташляяпти. Эс-эс биладан. Черковга келмаганинга қанча вақт бўлди? Глория ва Бокира Ожиза. Юсуф, унинг эри. Петр ва Павел. Гап нима ҳақда эканлигини тушунсанг, анча қизиқ кўринади. Зўр ташкил этишган, тан бериш керак, соатдек аниқ ишлайди. Истиффор. Ҳар ким ҳам истайди. Бўлмаса сизга ҳаммасини айтиб берай. Мени жазоланг, илтимос. Уларнинг қўлларида жуда кучли қурол бор. Суд ёки врачга қараганда ҳам кучлироқ. Хотинлар-ку, ҳатто ўлишга ҳам рози бўлишади. Мен нима қилай шушушушушу. Сен-чи шашашашашаша? А нега энди сен?.. Бармоғидаги узугига тикилиб ўзини оқламоқчи бўлади. Ҳавозаланган шивир-шивирлар, деворнинг қулоғи бор, ахир. Эри эшитиб тоза ҳайрон бўлади. худойимнинг ҳазили. Кейин хотин тавба қилиб бўлгач, чиқади. Вужуд-вужудига тавба-тазарру сингиб кетган. Уятнинг лаззати. Меҳробга сизиниш. Шодлангил ожиза ҳамда улвий Ожиза. Гуллар, хушбўй ладан, оқиб тушаётган шамлар. Қизарганини яширади. Қутқариш кўшини - кўпол бир тақлид. Тавба-тазарру қилган фоҳиша ҳозир сўз айтади. Мен худойимни қандай топдим. Римда ўтирганлар тентак эмас: бу томонларни бошдан-охиригача бошқариб туришади. Пулни ҳам супуриб олишади. Васиятларни айтмайсизми: ҳозир мавжуд бўлган папанинг ихтиёрига тўла ўтказаман. Очиқ эшикларда мени дуо қилиб худойимдан мағрифат сўрашсин. Эркак ва аёллар монастирлари. Васият масаласида кашиш гувоҳликка ўтади. Уни ҳеч ким чалғитолмайди, ҳаммасига жавоби тайёр. Бизнинг Муқаддас Онамиз черковнинг эркинлиги ва юксалиши. Анов черков алломалари: ўз илоҳиёт илмларини етук ишлаб чиқишган. Кашиш дуо ўқийди:

— Муқаддас Мекоил маликимиз, бизни азоб-уқубатлардан ўзинг ҳимоя қил. Бизни турли ёвузликлар ва шайтон васвасаларидан паноҳингга ол (Яратган Эгамдан бизни булардан ўз паноҳида асрашини илтижо қиламиз); сен ўзинг осмон кўшинларининг малики муқтадири худойимнинг қодир қудрати илан Иблис лаъинни ва у билан бирга арз самода дайдиб инсон болаларини ҳалокатга гирифтор этгувчи барча ёвуз арвоҳларни жаҳаннамга улоқтиргайсан.

Кашиш ва ёрдамчиси шундан сўнг ўрниларидан туриб чиқиб кетишди. Ҳаммаси тугади. Аёллар шунда қолишди. Буёғи шукроналик дуо-ибодати.

Яхшиси секин чиқиб кетиш. Биродар қани бунда кел, шу онда ликобчасини кўтариб келади. Ўз улушингиз закотингизни беринг.

У ўрнидан турди. Ана холос! Наҳот нимчамнинг икки тугмаси боядан бери ечилиб кетибди? Хотин кишининг кулгиси қистайди. Агар саришта юрмасанг, жаҳллари чиқади. Нега менга олдинроқ айтмадингиз? Ҳеч қачон айтмайдилар. Биз эса. Кечиринг, ширин қиз, сизга (пуфф) кичкинагина (пуфф) қилча ёпишибди. Ёинки ширин қизнинг этаги орқа томондан андак очилиб қолибди. Этининг оқи кўриниб турибди. Ойнинг гардиши кўринибди. Уст-бошинг тартибсизроқ бўлса, ҳар қалай кўпроқ ёқасан. Жудаям пастга тушиб кетмагани яхши. У тугмаларини киши билмас қадаганча йўлакдан ўтиб борди ва катта эшикдан ёруққа чиқди. У совуқ қора мрамрдон олдида кўзи қамашиб бир зум туриб қолди, бу орада икки художўй унинг орқаси ҳамда олдидан ўтиб мрамр идишнинг тагидагина қолган муборак сувга қўлларини бамайлихотир тиқиб ҳўллашди. Трамвайлар;

Прескотт бўёқчилик дўконининг усти ёпиқ араваси; мотам кийимидаги бева хотин. Бунинг кўзимга ташлангани ўзим ҳам мотам либосини кийганман. У шляпасини бошига илди. Соат неча бўлдикин? Чорак. Вақт етарли. Ҳозир бориб юз-бетга суриш учун об-атр айтиб қўяман. Қаерда эди? Э-ҳа, анов сафар. Свени ёнида, Линколн майдонида. Аптекачилар жойларини камдан-кам ўзгартиришади. Уларнинг кўк, тилла ранг йилтироқ шарчаларини бир жойдан иккинчи жойга ташиб юриш жуда қийин. Хамилтон Лонг дунёни сув босган йили асос солинган, Гугенотлар мазорига яқин. Бир ўтиб қўйишимиз керак.

У Уестленд-роу бўйлаб жанубга қараб юрди. Дорининг қоғози бошқа шимнинг чўнтагида қолибди. Эҳ, ташқари эшикнинг калитини ҳам унутибман. Кўмиш маросими одамни чарчатади. Лекин шўринг қурғур марҳум бунга айбдор эмас. Охирги марта бу дорини қачон олган эдим? Тўхта-чи. Эсимда, бир соверен пулимни майдаладим. Демак, ё биринчи, ёки иккинчида бўлиши керак. Э-ҳа, рост, буни буюртмалар дафтарига қараб ўзим аниқласам бўлади.

Аптекачи дафтарни варақлашга тушди. У худди қум ичидан чиққанга ўхшайди, ҳаммаёғига қандайдир қуритилган нарсаларнинг ҳиди уриб қолгандай. Пешонаси тиришган. Узи қари. Кимё тошини излайди. Кимёгарлар. Гиёҳлардан олдин жунбушга тушасан, кейин қаримсиқ бўлиб қоласан. Кейин ҳушингни йўқотасан. Нега? Таъсири шунақа. Бир кеча ва бир умр. Фейл-атвор ҳам аста ўзгаради. Кун бўйи ўтлар, сурткилар, тозаловчи моддалар орасида. Манави албастр идишчалар ўртасида. Ҳовонча ва дастаси. Ада Dist. Fol. Laur. Te Virid¹. Ҳидининг ўзи шифолайди, тиш докторига бормоқчи бўлсанг, шундай бўлади. Доктор Пак. Ўзингни даволасанг-чи. Томчи ва суюқлик. Даволанаман деб, биринчи бўлиб ўтга мурожаат қилган одам дунёдаги энг тенгсиз жасур киши. Шифобахш ўсимликлар. Эҳтиёт бўлган маъқул. Бу ерда одамни қотириб қўядиган дори-дармонлар кўп. Далил: кўк лакмус қоғози қизариб қолади. Хлороформ. Оғунинг жуда кучли дозаси. Ухлатувчи воситалар. Ишқ-муҳаббат суюқликлари. Парагорик, кўкнор эритмаси, йўтал қўзғайди. Тана тешикларини беркитади, хилт пардасига ўтиради. Заҳарлар - бирдан-бир ҳақиқий дори. Ҳеч тузалади деб ўйламаганингда касалингни тузатади. Оқил табиат.

— Икки ҳафтача илгари бўлса керак, а, сэр?

— Шундай, — деди мистер Блум.

У тахта тўсиқ олдида димоғига дориларнинг ўткир ҳидлари, чипталар ва пўстлоқларнинг қуруқ губорли ислари урганча турарди. Оғриқларинг, дардларингни ҳикоя қилишга қанча вақтинг кетади.

— Бодом ёғи ва бензой суюқлиги, — деди мистер Блум, — яна норанж гули...

Ростдан ҳам, шунинг учун хотинининг териси жуда майин ва оппоқ худди шамдай.

— Яна оқ мум, — деди у.

Оқ мум кўзларини яна ҳам қорароқ қилиб кўрсатади. Менга испанчасига аёлни бурнигача тортиб, ўз бўйларини ўзи искаб қараб турди, мен унганча тўғнағичларни тешикдан ўтказдим. Кўпинча уйда тажрибадан ўтган нарсалар энг ишончли бўлади: мисол учун тиш оғриганда маймунжон: қичитқи ўт билан ёмғир суви; мойнинг зардобига қорилган сули уни ҳам яхши дейишади. Терини қувватлантиради. Қари қироличанинг ўғилларидан бирови, герцог

¹ Дистиллаган сув, лавр япроғи, кўкчой (лот.).

Олбэни эди шекилли, бечоранинг фақат терисининг ўзи қолган. Леополд, ҳа. Бизда улар учта. Ҳуснбузарлар, сўгаллар, қадоклар терини бузади. Сенинг ўзингга ҳам атирлар керак. Хотининг қандай атирлар сепеди? *Peau d'Espagne*¹. Норанж рангида. Кимёвий тоза совун. Сув шундай мусаффо. Совуннинг ажойиб ҳиди бўлади. Муюлишдаги хаммомга тушиш мумкин, ҳали вақт бор. Жуда иссиқ. Турк ҳаммоми. Уқалаш. Киндик қотган кирга тўлиб қолади. Дўндиққина қиз уқалаб кўйса янаям соз. Мен ўйлаяпман, мен. Ҳа, мен. Ваннада бўлса ҳам, майли. Фалати майл. Сув сувга урар. Ёқимлини фойдалига кўш. Афсус, уқалатишга вақт етмайди. Кейин кун бўйи ўзингни бардам сезасан. Улик кўмиш — оғир машғулот.

— Тўғри, сэр, — деди аптекачи. — Икки ва тўққиз туради. Шиша идишча олиб келдингизми?

— Йўқ, — деди мистер Блум. — Илтимос, тайёрлаб қўйинг, мен кундузи сал кечроқ келаман, яна манави совундан ҳам бир бўлак оламан. Қанча туради?

— Тўрт пенс, сэр.

Блум совун бўлагини бурнига тутди. Хушбўй лимонли мум.

— Манавини оламан, — деди у. — Ҳаммаси бўлиб, демак, учу бир.

— Ҳа, сэр, — деди аптекачи. — Қайтиб келганингизда ҳаммасига бира-тўла тўласангиз ҳам бўлади.

— Яхши, — деди мистер Блум.

У оҳиста одимлаб дўкондан чиқди, қўлтигида ўралган газета, мум қоғоздаги совун — чап кўлида.

Унинг елкаси оша Бентам Лайонс кўл узатиб овоз берди:

— Алло, Блум, қани, нима гаплар? Бугунгими? Қани бир кўрай-чи.

Худо ҳақи, яна мўйловини қирибди! Устки лаби узун ва совуқ. Ёшроқ кўринай дейди. Аҳмоқона башара. Мендан кўра ёш.

Бентам Лайонснинг тирноқлари қора, сарғайган бармоқлари ўралган газетани очди. Буям ювиниб олса ёмон бўлмасди. Қават-қават кир-яғир, қиртишлаш керак. Қатрон. Салом, сиз «Пирс» совуни билан ювиндингизми? Елкаларига соч қазғоғи тўкилиб ётибди. Бошига мой суриш керак.

— Бугун пойгада чопадиган анов француз оти ҳақида ёзишган бўлса, ўқимоқчийдим, — деди Бентам Лайонс. — Қани, қаерда экан-а, курғур?

У газета варақларини шалдиратди, баланд ёқасидан чиқиб турган бўйнини у ёқ-бу ёққа бурди. Соқол олгандан сўнг қичишади. Ёқаси қаттиқ, унинг сочи тўкилиб кетади. Унга газетани бериб, хайр-маъзур қилиб кетган маъқул.

— Ўзингизга ола қолинг, — деди мистер Блум.

— Дарвеш. Олтин соврин. Тўхтаг-чи, — деб гўлдиранди Бентам Лайонс, — ҳозир. Бир зум.

— Барибир ташлаб юбораман, — деди мистер Блум.

Бентам Лайонс бирдан бошини кўтарди, кўзлари ғилайланди.

— Нима гап ўзи? — қичқириброқ сўради у.

— Ўзингизга ола қолинг деяпман, — жавоб берди мистер Блум. — Мен уни энди ташлаб юбормоқчи эдим.

Бентам Лайонс бир зумга ғилайланиб иккиланди: кейин газета варақларини мистер Блумнинг кўлига тутди.

¹ Испан териси (*франц.*).

— Таваккал қилиб кўраман, — деди у. — Олинг, раҳмат.

У Конвэй-стрит муюлишига томон югургилади. Омадингни берсин!

Мистер Блум газета варақларини бафуржа тўрт буклади-да, лабидан кулги аримай, унга совунни ўради. Нусханг қурғурнинг башараси жуда аҳмоқона-да. Гаров. Югурдак болалар олти пенс қуйиш учун ўғирлик қилишади. Соққа ўйнаб катта юмшоқ гулгул товуқ ютиб олиш мумкин. Мавлуд зиёфати уч пенс. Жек Флеминг давлат пулини ўйинга бой бериб, сўнг Америкага қочиб кетди. Ҳозир меҳмонхона очган. Улар ҳеч қачон қайтиб келишмайди. Мисрнинг гўшт кўвачалари.

У турк ҳаммомига қараб шаҳдам юриб кетди. Мачитга ўхшайди, қизил гишт, минорлар. Бугун, чамаси, университет мусобақалари. У университет боғи дарвозаси устидаги тақага ўхшаган плакатга кўз югуртирди: қуриган қалампирдай букчайган велосипед ҳайдовчи. Фоятда бемаъни реклама. Филдиракка ўхшатиб доира яшаш керак эди. Филдиракни маҳкамлайдиган таранг симлар ўрнига мусобақа, мусобақа, мусобақа деб ёзса хўб чиқарди. Кейин университетга дахлдор катта тиқин шундай кўзга яққол ташланиб турадиган бир нарса.

Ана қоровулхона олдида Хорнблауэр турибди. Салом бериб борсанг, текинга қўйиб юборади. Салом, мистер Хорнблауэр. Салом, сэр.

Худо ярлақан ҳаво бўлди-да. Ҳаёт ҳам доим шундай бўлгандайди. Крикет¹ ўйнайдиган ҳаво. Айвон тагида ўтиришади. Овер яна овер. Аут. Бу ерда улар ўйнашолмасди. Капитан Кролер Килдер-стритдаги клубнинг деразасини чапдан зарба бериб синдирди. Бундай ўйинчиларга кўпроқ Доннибрукдаги бозор ярашади. Майдонга Жек чиқиши билан биз бошларни қайириб ташлаймиз. Иссиқ тўлқин. Узоқ чўзилмайди. Мангу оқар ҳаёт оқими: Ҳаёт оқимида бизнинг нигоҳимизни излар, у бизга ҳаммасидан қимматлироқ.

Шу тобда ҳаммомда чўмилиб олсангми: сув тўла тоза ванна, муздек сирли эмал, юмшоқ, илиқ жилдираган сув. Мана менинг вужудим.

У ваннада ётган ўз оппоқ вужудини тасаввур қилди: яланғоч ҳарорат оғушида. Тез эриб кетадиган хушбўй совун суртилган, майин сувлар ювиб чулганган. У чайқалган сув ачоқлаган ва аста-аста юқорига суриб кўтарган ўзининг сарғимтил лимудай бадани ва узвларини кўз ўнгига келтирди; ўз киндиги, танасининг ғунчаси; чалкашиб, чирмашиб сув ичра сузган қўнғироқдай сочлари, ивиб толмаланган насл отасини ювиб ўтаётган мавжлар, юзиб бораётган толмачагулни кўрди.

6-ВОҚЕА

Мартин Каннингем цилиндр кийган бошини ғижирлаб турган каретага биринчи бўлиб суқди, чаққон сакраб чиқиб, ўтирди. Унинг ортидан мистер Пауэр узун гавдасини оҳиста букиб кирди.

— Ўтиринг, Саймон.

— Ўтиринг, ўтиринг, — деди мистер Блум.

Мистер Дедал апил-тапил цилиндрини кийиб, каретага кўтарилди ва:

— Ҳа, ҳа, — деди.

— Ҳамма келдими? — сўради Мартин Каннингем. — Ўтиринг, Блум.

Мистер Блум кириб бўш жойга ўтирди. У ўзининг орқасидан эшикни тортиб қарсиллатиб маҳкам ёпди. У қўлини илгакнинг сиртмоғига

¹ Тўп ўйинининг бир тури.

ўтказди-да қаретанинг очиқ ойнасидан бутун кўча бўйлаб тушириб қўйилган кўшни уйларнинг дераза тавақаларига диққат билан қаради. Бир тавақа бироз сурилиб кўтарилди-да кампирнинг боши кўринди. Унинг ойнага босилган бурни оқариб турарди. Бу сафар ажал уни чақирмаганига суюнса керак. Ҳайрон қоласан, улар ўлганларга жуда қизиқишади. Биз ўтиб кетаётганимизга шукур қилишади, бизнинг дунёга келишимиз уларга жуда қийинга тушади. Чамаси, бу иш уларга маъқул. Бурчак-бурчакда шивирлашиб туришади. У ёқ-бу ёққа шипиллаб ўтишади, ўлик уйғониб қолмасин деб, оҳиста қадам босишади. Кейин ўликка қарашади. Либослар кийдиришади. Молли билан мисс Флеминг кўрпа-тўшакни тўғрилашади. Озгина ўзингизга тортинг. Бизнинг кафан. Сен ўлганингдан сўнг ким биринчи бўлиб сенга қўл текизишини ҳеч қачон билмайсан. Майитни ювишади. Бошни тозалашади. Тирноқ, сочларини олишса керак. Жилдчага солиб қўйишади. Барибир кейин яна ўсиб чиқади. Ифлос иш.

Ҳамма кутар, ҳеч ким ҳеч нарса демасди. Гулчамбарларни олиб чиқишяпти, шекилли. Мен қаттиқ бир нарса устида ўтирибман. Э-ҳа, бу орқа чўнтагимдаги совун экан. Уни бошқа чўнтагимга солсаммикин. Қулайроқ вақт бўлсин.

Ҳамма кутарди. Кейин олдинда филдиракларнинг гичирлаши эшитилди; яқинроқ келишди; сўнг тақаларнинг чақиллаган овози келди. Бир силкиндик. Фижирлаб ва чайқалиб қарета ўрнидан жилди. Орқа ёқда ҳам тақалар тарақлаб, филдираклар қасирлади. Кўчанинг парда тавақалари сузиб ўта бошлади; ана, тўққизинчи номер, эшик зангига қора тасма боғланган, сал қия очилган. Қадам-бақадам.

Улар ҳамон кутишарди, тиззалари бир-бирига тегиб турарди, сўнг қарета бурилиб, трамвай йўлидан юриб кетдилар. Тритонвиллроуд. Тезлашдик. Филдираклар тош ётқизилмиш йўлда қалдирар, дарчаларнинг бўшашиб қолган ойналари қасир-қусур қилиб зирилларди.

— Бизни қандай олиб боради? — деб сўради мистер Пауэр икки томон дарчаларга қараб.

— Айриштаун, — деди Мартин Каннингем. — Рингсенд. Брунсвик-стрит.

Ойнага қараб мистер Дедал бош қимирлатди.

— Эски одатларимиз қандай яхши, — деди у. — Йўқолиб кетмаганига шукур.

Тўртовлари ҳам дарчалардан ўткинчи йўловчиларнинг шляпа ва цилиндрларини кўтариб қўйишларига қарашарди. Ҳурмат-эътибор, Уотери-лейндан ўтгач, қарета трамвай йўлидан текисроқ кўчага бурилди. Мистер Блум мотам либосидаги, кенг гардишли шляпа кийган қадди-қомати келишган йигитга сергак нигоҳ ташлади:

— Ана сизнинг бир танишингиз келяпти, Дедалус, — деди у.

— Қим?

— Ўғлингиз ва меросхўрингиз.

— Қани? — сўради Мистер Дедал ойнага қараб чўзилиб.

Қарета қазиб ташланган қувурлар, чуқурлар, турар жойлар рўпарасида ўйиб ташланган ерлардан айланиб ўтиб, муюлишга бурилди ва яна трамвай йўлига чиқди, филдираклари дақир-дуқурлаб йўлда давом этди. Мистер Дедал жойига ўтиргач, сўради:

— Анов калтадум Маллиган ҳам борми ёнида? Ўғлимга *fidus Achates*¹ бўлади.

— Йўқ, — деди мистер Блум. — У бир ўзи кетяпти.

¹ Содиқ Ахати (лот.) Вергилийнинг «Энеида» достонида Энейнинг ҳамроҳи.

— Салли холасиникига бораётгандир, — деди мистер Дедал, — Гулдинг тўдаси, ароқхўр, алжиган адвокат ва отасининг суюкли қумалоғи Крисси. Ҳеч кимга эмас, отасига тортган.

Мистер Блум нохуш жилмайди. Рингсенд-роуд. Ака-ука Уоллесларнинг ойна заводи. Доддер кўприги.

Ричи Гулдинг ва қоғоз тўла портфел. Гулдинг, Коллис ва Уорд — у фирмасини шундай атайди. Унинг ҳазилларидан моғор ҳиди келади. Бир пайтлар унинг олдига тушадиган одам йўқ эди. Яқшанба кунлари эрталаб Стеймер-стритда ўзи ижарада турадиган уй бекасининг иккита шляпасини бошига қўндириб Игнатиус Галлахер билан бирга ўйинга тушарди. Тун бўйи тинмай дайдириди. Энди-энди буларнинг бари билиняпти: елкаси тўхтовсиз симиллаб оғрийди. Хотини орқасини дазмол қилади. Хапдорилар билан даволанмоқчи. Хапдориси ноннинг юмшоғидан бошқа нарса эмас. Олти юз фойиз фойда ўмаришади.

— Фирибгарлар галасига илашиб қолди, — тўнғилларди мистер Дедал. — Анов беаъни мишиқи Маллиган ашаддий аблаҳ сифатида отнинг қашқасидай танилган. Дублинда унинг номини эшитилари ҳам келмайди. Лекин мен худо хоҳласа шу яқин кунларда унинг онасигами ёки хола-поласигами, кимига бўлмасин, шундай бир мактуб ёзиб юбормоқчиманки, ўқиғач, кўзлари оқиб тушади. Ўшанда кўрамиз унинг илон чаққандай сакрашини.

У араванинг қалдир-қулдирини босиб, ҳамон қичқирарди:

— Бу ит эмган ўғлимнинг ҳаётини барбод қилишига йўл қўймайман. Кимсан мирзанинг ўғли эмиш. Отаси амакимнинг дўконида жияк тасмалар сотиб ўтирарди. Кўрамиз ҳали ҳолини.

У жим бўлди. Мистер Блум унинг титраб дикрайган мўйловидан кўзини узиб, мистер Пауэрнинг ювош чехрасига, бамайлихотир чайқалиб ўтирган Мартин Каннингемнинг кўзлари билан соқолига назар солди. Бақироқ чолнинг бевош ўғлидан бошқа ғам-ташвиши йўқ. Тўғри қилади. Кетида қоладигани бор. Жажжи Руди тирик бўлгандайди. Ўсиб-унганини кўрармидим. Уйни тўлдирган овозини эшитармидим. Итон коллежи кийимида Молли билан ўйнаб юрармиди. Ўғлим. Унинг кўзига қандай эдим. Бу ҳам ғалати туйғу, эҳтимол, менинг пушт-камаримдан. Фирт тасодиф. Ўша куни эрталаб Реймонд-тэрресдаги уйда Молли дераза олдида иккита ит кўча деворига қапишиб ановнақа иш қилаётганига қараб турган эди. Ёмонликдан қочинг. Тиржайиб турган полициячи. Моллининг эгнида йиртилиб кетган оч сариқ кўйлак, кейин уни тузаттириб ҳам олмади. Қани, бўла қол, Полди. Э, худойим, қанчалар жонимга тегди. Ҳаёт шундай бошланади.

Ана ўшанда бўйида бўлиб қолган эди. Грэйстондаги концертлардан воз кечишга тўғри келди. Қорнида менинг ўғлимни кўтариб юрди. Мен уни оёққа бостирган бўлардим. Одам қилардим. Таъминлаб кўярдим. Немис тилини ҳам ўргатардим.

— Қечикмаяпмизми? — сўради мистер Пауэр.

— Ўн дақиқага, — деди Мартин Каннингем соатига қараб.

Молли. Милли. Айнан ўзи, фақат суюқроқ. Худди болалардай сўқади. О Зевс зўравон! Қодир илоҳлар, чарх урган тирмизаклар. Бари бир яхши қизча. Тез орада бўйи етади, Меллингер. Менинг дадажоним: Ёш талаба. Ҳа, ҳа, у ҳам аёл-да. Ҳаёт, ҳаёт.

Арава орқага ва олдинга силкинди. Тўртовлоннинг гавдалари баробар чайқалди.

— Корни бизга тузукроқ арава берса бўларди, — деди мистер Пауэр.

— Камайиб қолмасди, — деди мистер Дедал, — фақат кўзини бошқа ёққа қисиб қараган-да, қисталоқ. Гапимни тушундингизми?

У чап кўзини қисди. Мартин Каннингем тиззаси тагига тушган нон ушоқларини қоқди.

— Худо ўзи кечирсин, — деди у, — бу қандоқ бўлди? Нон ушоқларими?

— Кимдир бу ерда зиёфат қилган бўлса керак, — деди мистер Пауэр.

Ҳаммалари оёқларини кўтариб моғор босган сийқа ўриндиқларни норози қиёфада кўздан кечириб бошлашди.

Мистер Дедал бурнини жийриб жаҳли чиққан ҳолда пастга қаради:

— Сиз нима дейсиз, гапим тўғрими? Мартин?

— Гапингиз ростга ўхшайди, — деди Мартин Каннингем.

Мистер Блум тиззасини туширди. Яхшиям, ваннага тушганим. Оёғингни ювсанг, кўнглинг равшан бўлади. Фақат миссис Флеминг пайпоқни тузукроқ ямамабди.

Мистер Дедал тақдирга тан бергандай хўрсинди.

— Анов Том Кернан келганми? — сўради Мартин Каннингем соқолининг учини хиёлгина тутамлаб.

— Келди, — жавоб қилди Блум. — Нэд Ламберт ва Хайнс билан бирга орқада келяпти.

— Корни Келлехернинг ўзи-чи? — сўради мистер Пауэр.

— Мозорда, — деди Мартин Каннингем.

— Мен бугун эрталаб Маккойни учратдим, — деди мистер Блум. — У боришга ҳаракат қиламан деди.

Карета бирдан тақа-тақ тўхтади.

— Нима бўлди?

— Тиқилиб қолдик.

Мистер Блум бошини дарчадан чиқарди.

— Катта Канал, — жавоб берди у.

Газ заводи. Кўкйўталга даво дейишади. Яхшиямки, у Миллига юқмади. Бечора болалар! Бўғриқиб, қорайиб кетишади, қалт-қалт титрашади. Жуда ёмон. Милли яна осон қутулди. Қизамиқнинг ўзи тошди. Зиғир уругининг қайнатмаси, томоқ оғриқ ва қизилча кўп тарқалди. Ўлим хабаркашлари. Вақтни бой берманг. Ана итлар ётадиган жой, шўрлик қари Атос! Атосни унутма, Леополд, бу сенга охирги васиятим. Иродангни адо этганим бўлсин.

Улар гўрга кирганда, биз уларга бўйсунамиз. Ўлим олдидаги ажи-бужи хат. У гамга ботди, алам-қайғу билан ўлди. Чиройли келишган махлуқ. Чоллар етаклаб юрадиган итлар доим шундай бўлади.

Ёмғир томчиси унинг шляпасига тукурди. У бошини панага олиб, қисқа ёмғир бўзарган тошйўлни савалаб ўтганини кўрди. Сийрак. Қизиқ. Худди галвирдан тушгандай. Ўзим ҳам шундай ўйлаган эдим. Энди эсладим, оёқ кийимим гижирлаган эди.

— Ҳаво айнияти, — хотиржам деди у.

— Узоқроқ туриб бермади-да, — деди Мартин Каннингем.

— Экинларга керак, — деди мистер Пауэр.

Мана, яна қуёш чиқди. Мистер Дедал кўзойнаги билан булутлар ўрамидаги кунга қараб, осмонга сўзсиз лаънат ўқиди.

— Гўдакнинг кўтакидай ишончсиз, — деди у.

Кетдик. Араванинг таранг гилдираклари яна гириллади, йўловчиларнинг гавдалари яна чайқалди. Мартин Каннингем соқолининг учини тез-тез тутамлай бошлади.

— Кеча том Кернан роса ўзини кўрсатди, — деди у. — Падди Леонард бўлса кўзига тик қараб уни мазах қилди.

— Уни тасаввур қилинг, Мартин, — жонланиб деди мистер Пауэр. — Сиз бир эшитиб кўринг, Саймон, «Қирма»ни Бен Доллард қандай айтади.

— Мислсиз, — деди тантанавор тарзда Мартин Каннингем. — *Шу содда балладани бундан ҳам ширалироқ айтилганини умрим бўйи ҳеч қачон эшитмаганман.*

— Ширали, — деди кулиб мистер Пауэр. — Бу унинг суйган сўзи. Яна ўтмишга қараб мослаштириш, деб ҳам қўяди.

— Дэн Даусоннинг нутқини ўқидингизми? — сўради Мартин Каннингем.

— Йўқ ҳали, — деди мистер Дедал. — Қаерда чиқди?

— Бугунги газетада.

Мистер Блум ички чўнтагидан газетани олди. Моллига бошқа китоб олиб бориб беришим керак.

— Йўқ, йўқ, — деди мистер Дедал. — Кейин, раҳмат.

Мистер Блум газетанинг четига қараб, ўлим хабарларига кўз югуртирди. Арбрайт, Дигнам, Коулмен, Келлен, Лаури, Науманн, Пик, ким бўлди бу Пик? Кросби билан Эллан қўлида хизмат қилган кишими? Йўқ, Секстон Фаусет. Сийқаланган юмшоқ қоғоздаги йўғон ҳарфлар тез ўчиб кетади. Мўъжаз Чечак'ка шукрона билдираамиз. Ғамбодалар. Қайғуриб, таъзим билдирадилар. Узоқ давом этган оғир касалликдан сўнг 88 ёшида. Куинленга таъзим маросими. Исойи ширинзабон унинг жонига раҳм эт.

Бир ой ким унинг макони осмон
Азиз Генри кетди-да, ташлаб.
Йўқотиб сени йиғлар хонадон
Абад висолга етармиз қачон.

Мен конвертни йиртиб ташладимми? Ҳа. Ваннада ўқиганимдан кейин хатни қаерга қўйдим? У ички нимчасининг чўнтагини қаради. Э, хайрият-эй, бу ерда экан. Азиз Генри кетди-да, ташлаб. То сабрим косаси тўлгунча.

Маҳалла черков мактаби. Миднинг ёғоч омбори. Киракаш извошлар биржаси. Фақат иккитаси турибди. Мудрашяпти. Қоринлари тўқ. Миялари сокин ишлайди. Учунчиси судралиб келяпти. Бир соат олдин бу ердан ўтган эдим. Извошчилар шляпаларини кўтариб қуйишди. Мистер Блум қараб турган ойна тагида трамвай бекатининг ёнида кутилмаганда из алмаштирувчи трамвайчининг елкаси тиккайди. Филдиракларнинг ўзи бошқа изга ўтадиган қандайдир бир автомат ўйлаб топишса бўлмасмикин. Анча қулайлик бўларди. Шундай-ку-я, лекин унда манови киши ишдан айрилади-да? Шундай-ку-я, лекин унда бошқа бир одам янги асбоб ясайдиган ишлик бўлади.

Эншент консерт зали. Ҳозир бўм-бўш. Енгига мотам белгиси таққан киши. Қайғураётганга ўхшамайди. Чала мотамда. Хотин томонидан қариндош бўлса керак.

Авлиё Маркнинг тумтайган кафедраси ёнидан, гишт кўприк тагидан, Қиролича театри олдидан жимгина ўтиб кетишди. Афишалар. Южин Стрэттон. Миссис Бэндмен-Палмер. Бугун ҳали «Лия»га улгуришим мумкин, тушсаммикин? Мен айтдим, мен. Ёки «Килларни лилияси»га. Элстер Граймс опера труппаси. Дастур тўла янгиланган. Келаси ҳафтанинг ранго-ранг хўл афишалари. «Бристол эрмаклари». Мартин Каннингем Варьетега чипта олиб бериши мумкин.

¹ Авлиё Антоний тамгаси.

Бир-икки марта меҳмон қилишим керак. Бири-бирининг ўрнини тўлдирди.

У кундузи киради. Молли саҳнага чиқади.

Пластоу шляпалари. Майдон. Сэр Филип Крэмptonга қўйилган фавворали ҳайкал. Ким бўлган бу зот?

— Салом, — деди Мартин Каннингем қўлини саломлашиш учун пешонасига кўтариб.

— У бизни кўрмапти, — деди мистер Пауэр. — Йўқ, ана, кўрди. Саломатмисиз.

— Ким? — деди мистер Дедал.

— Буян Бойлан, — жавоб қилди мистер Пауэр. — Ана сочини шамолда ҳилпиратиб турибди.

Мен эса ҳозиргина ўйловдим.

Мистер Дедал саломлашиш учун дарчага чўзилди. Унга жавобан Рэд-Бенк эшиги томондан похол шляпанинг оқ дуғаси ярқ-юрқ этиб кетди: ва нарига ўтди.

Мистер Блум чап қўлидаги, кейин ўнг қўлидаги тирноқларига кўз солди. Бу тирноқлар-да. Унинг нимасига ҳайрон қолишади, Молли нимасига унинг ром бўлган? Шайтон васвасаси. Дублиндаги энг расво одам. Тирикчилиги шундан. Хотинлар баъзан туйғу билан билишади. Табиий туйғу. Вой, бу турқинг қургур! Менинг тирноқларим. Уларга қарасам, яхшилаб олинган. Кейин ёлғиз ўтириб хаёлга толади. Баданидан тароват қочяпти. Мен кўриб-билиб турибман-ку, эсимда-ку унинг қандай бўлгани. Гўшт салқий бошлагач, тери яна таранг тортилиб улгурмаса керак дейман-да, ҳойнаҳой. Лекин қолип ўша. Қолип ҳамон ўша-ўшандай. Елкалар. Бел. Биққи. Балга бормоқчи бўлиб кийинаётгандаги кеча эсингдами? Кўйлаги дўмбоқлари орасига қисилиб қолувди.

У икки тиззаси орасига қўлини суқиб қисди, сўнг мамнун бир қиёфада паришонлик билан ўтирганларнинг чеҳраларига кўз ташлади. Мистер Пауэр сўраб қолди:

— Консерт қандай ўтяпти, Блум?

— О, жуда соз, — деди мистер Блум. — Бу ҳақда кўп гапиришяпти. Бу кўп яхши фикр экан, биласизми...

— Сиз ўзингиз ҳам турнега борасизми?

— Йўғ-а, — деди мистер Блум. — Клэр графлигида ишим бор, шунга ўтиб келаман. Буни қарангки, улар йўл-йўлакай барча қатта шаҳарларга ўтишмоқчи. Бирида бўлмаса, бошқасида албатта муваффақият қозонишади.

— Баракалла, — деди Мартин Каннингем. — Мэри Андерсен ҳам ҳозир сафарда.

— Яхши одамлар борми?

— Ҳаммасини Луис Вернер бошқаряпти, — деди мистер Блум. — бари ўз ишига уста одамлар. Ж.К.Дойл дегани бор, яна умид қилиб турибман Жон Маккормак ҳам бош қўшар. Буларнинг олдига ўтадигани йўқ.

— Madamнинг ўзларини айтмайсизми, — деди мистер Пауэр табассум қилиб. — Барибир madam баридан олдинда.

Одоб билан норозилик билдиргандай мистер Блум қўлини ёзди, кейин яна уларни қисди. Смит О'Брайен. Кимдир пойига гуллар қўйибди. Аёл киши. Чамаси, ўлганига йил тўлган. Худо хоҳласа, кўп йиллар омон бўлинг. Карета Фаррел ҳайкалини айланиб ўтаркан, уларнинг тиззалари қаршиликсиз бир-бирига тегиб кетди.

Тизиимчалар: йўлка четида ночор кийинган бир чол қўлида сотиладиган молини узатиб турарди, оғзи очилиб қолган: тизиимчалар.

— Тўрт тизимча бир пенни.

Қизиқ, нега уни суддан ҳайдаб юборишган? Хиюм-стритда ўз дўкони бор эди. У ерда Моллининг фамилиядоши Твиди яшайди. Уотерфорд судида қирол прокурори. Унинг бошида ўша-ўша цилиндр. Ўтмиш улугворлик асорати. У ҳам мотам либосида. Шўрликнинг роса омади кетган. Қўтир итдай ҳаммаёқдан ҳайдашган. Сўнгги нафасини олаётган О'Каллахан.

Madam ҳам. Ўзларини айтмайсизми. Ўн бирдан йигирма минут ўтибди. Молли ўрнидан турди. Миссис Флеминг уй йиғиштиргани келган. Молли ашула айтиб сочини тарайди: *Voglio e non vorrei*. Йўқ: *Voglio e non!*¹. Сочларининг учини қарайди: тўзимадимикин? *Mi trema un poco il*². Мана шу *tre* деганда унинг овози гўзал жаранглайди: худди хўнграгандай. Ай кумри, вой кумри. Ҳа, шундай сўз бор: кумри деган, ўша хўнграшни гўзал ифодалайди.

Унинг кўзлари мистер Пауэрнинг нуроний чеҳрасига қараб қолди.

Чакка сочлари оқаряпти. У *Madame* дейди-ю, табассум қилади. Мен ҳам кулиб қўйдим. Табассум билан кўп нарсани айтиш мумкин. Балки, шунчаки назокат ифодасидир. Омон бўлсин. У бир аёлни таъминлаб туради дейишади, рост гапмикин? Уйдаги хотинига бу ёқмайди, албатта. Кимдир менга айтдики, ўрталаридаги муомала сиз-биздан нарига ўтмас эмиш. Аксинча, ҳаммаси дарров жонларига тегиб кетарди. Э, анов Крофтон бир куни кечқурун уни ўша хотинга лаҳм гўшт олиб кетаётганини кўрган экан. Ким экан ўша хотин? «Мойра»да офисиант эмиш. Ё Жури қўлида ишлармикин?

Улар ҳилпираган кенг плашдаги «Халоскор»³ ҳайкали тагидан ўтишди.

Мартин Каннингем тирсаги билан мистер Пауэрни туртди.

— Рувимларнинг туёғидан, — деди у.

Баланд бўйли қора соқол одам хассага таянганча Элвери ҳайвонот боғи ёнидан муюлишга оқсоқланиб ўтди, унинг елкаси ва акашакдек букилган қўли кўзга чалинди.

— Анавининг ўтган бутун ҳусну жамолини кўринг, — деди мистер Пауэр.

Мистер Дедал чўлоқланиб бораётган кишининг орқасидан қаради-да, юмшоққина қилиб деди:

— Илоҳим, шайтон қовургангни синдирсин!

Мистер Пауэр карета Грей ҳайкали ёнидан ўтаётганда совуқдан қалтираб, юзини дарчадан тўсди.

— Биз ҳаммамиз у ерда бўлганмиз, — деди очиқлик билан Мартин Каннингем.

Унинг кўзи мистер Блумнинг кўзи билан тўқнашди. У соқолини силади-да:

— Ҳа, ҳисоби ҳаммамиз.

Мистер Блум йўлдошларининг башараларига қараб бирдан тўлқинланиб кетди-да, тилга кирди:

— Ж.Рувим билан унинг ўғли ҳақида битта қизиқ латифа бор.

— Нима, бу қайиқчи билан бўлган воқеами? — сўради мистер Пауэр.

¹ Истардим-у, лекин йўқ (*итал.*).

² Аста қалтирайди менинг... (*итал.*).

³ Дэнниел О'Коннелл назарда тутилмоқда.

— Ҳа. Ростдан ҳам қизиқ, а?

— Нима ҳақда ўзи? — сўради мистер Дедал. — Мен эшитмаганман.

— Ўртада битта қиз бўлган дейишади, — бошлади мистер Блум. — Отаси ўглини гуноҳ иш қилиб қўямасин деган хаёлда Мэн оролига жўнатмоқчи бўлади, лекин икковлари...

— Нима? — сўради мистер Дедал. — Ўша сўтак чала мишиқими?

— Ҳа, — деди мистер Блум. — Икковлари бирга кемага чиқмоқчи бўлишади, шунда бирдан ўгли ўзини сувга ташлайди...

— Вараввани чўктир! — қичқирди мистер Дедал. — Худо ҳақи, мен ҳеч қарши эмасман!

Мистер Пауэр оғзини қўли билан тўсиб узоқ қиққиқлаб кулди.

— Йўқ, — деди тушунтириб мистер Блум, — ўгли шундай қилмоқчийди-ки...

Мартин Каннингем унинг гапини шартта бўлди:

— Ж.Рувим ўгли билан бирга жўнаб кетаётган кемага соҳил бўйидан югуриб кетишаётган эди, шунда денг, анов сўтаги шартта ўзини сувга отибди.

— Э худо сақласин-ей! — қўрқиб кетиб деди мистер Дедал. — Чўкиб кетганми?

— Чўкармиди! — қичқирди Мартин Каннингем. — Ҳечам-да! Қайиқчи уни илгак ташлаб иштонбоғидан тортиб чиқариб олиб тўғри отасининг олдига соҳилга элтибди. Бола ўлар ҳолатда экан. Бутун шаҳар томошага йиғилибди.

— Шундай, — деди мистер Блум. — Лекин энг кулгили томони...

— Ж.Рувим эса, — деди Мартин Каннингем, — қайиқчига ўглини қутқаргани учун икки шиллинг берибди.

Мистер Пауэрнинг оғзини тўсган қўли остидан бўғиқ хўрсиниш эшитилди.

— Ростдан ҳам берган, — такрорлади Мартин Каннингем. — Худди қахрамондек кўриб берган. Битта кумуш танга.

— Қаранг, энг қизиқ жойи ҳам шу эмасми? — тўлқинланиб деди мистер Блум.

— Бир шиллину сақкиз пенс кўп берибди, — деди қуруқ қилиб мистер Дедал.

Каретада мистер Пауэрнинг босиқ кулгиси янгради.

Нелсон қуббаси.

— Бир пеннига олхўри сақкизта! Бир пеннига сақкизта!

— Бу яхшимас, ноқулай, жаноблар, келинлар сал жиддийроқ бўлайлик, — деди Мартин Каннингем.

Мистер Дедал уф тортди.

— Нима қилибди, — деди у, — шўринг қурғур Падди озгина ҳазил-ҳузул қилганимизга хафа бўлиб ўтирмасди. Унинг ўзи ҳам соқоли ерга тўкилгунча қанчадан-қанча латифаларни айтмаган дейсиз.

— Худоё худовандо, ўзинг мен гуноҳқорни кечир! — деди мистер Пауэр бармоқлари билан намланган кўзларини ишқалаб. — Шўрлик Падди! Бир ҳафта бўлди уни кўрганимга, соппа-соғ эди, у ўлади деб, ҳатто хаёлимга ҳам келмаганди. Бизни ташлаб кетди.

— Дунёдаги энг маъқул одамлардан биттаси эди, — деди мистер Дедал. — Кутилмаганда жон берди.

— Юраги, — деди мистер Каннингем: юрак!

У кўкрагига маъюс чертиб қуйди.

Ўзи бўғриққан: иссиғи оташ-аланга. Пиво, ароқ деса, ўзини томдан ташларди. Буруннинг қизаришига дори. Ичаверади бурни шолғомдек бўлмагунча. Бурнини эпақага келтираман деб, қанча пулларнинг бошига етган.

Мистер Пауэр лип-лип ўтиб турган уйларни зерикиб, хавотирланиб кузатиб ўтирарди.

— Кўз очиб-юмгунча ўлиб кетди, бечора, — деди у.

— Энг яхши ўлим шу, — деди мистер Блум.

Ҳамроҳлари унга кўзларини катта-катта очиб қарашади.

— Ётиб азоб чекмади, — деди у. — Ҳозир бор эди — бирпасда қарасангиз — йўқ. Ухлаб ётганда ўлгандай.

Ҳеч ким индамади.

Кўчанинг бу ёғида ҳамма нарса ўлган. Кундуз бўлса ҳам, кимсасиз, ер ўлчов идоралари. Ичкилик ичиладиган меҳмонхона. Фалконернинг темирйўл маълумотномаси. Савдо билим юрти. Гилл. Католиклар клуби, кўрлар уйи. Нимага? Қандайдир сабаблар бўлса керак. Қуёш ёки шамол. Кечкурун ҳам шундай. Мўри тозаловчилар ва ошпаз аёллар. Мархум ҳазрат Мэтью раҳнамолигида. Парнеллга келажакда қўйиладиган ҳаёкалнинг тоши. Юраги, юрак тўхташи. Калласига оқ шокила тожлар осилган оқ отлар Ротода муюлишидан чопиб чиқишди. Кичкинагина тобут липиллаб ўтди. Лошни тез кўмиш. Мотам қаретаси. Уйланмаган йигит. Уйланган йигитларга қора от. Бўйдоқларга чавқар. Роҳибага бўз қирчанғи.

— Жуда қайғули, — деди Мартин Каннингем. — Сабий бола.

Митти юз, кўкарган ва буришган, кичкинтой Рудининг ҳам юзи шундоқ эди. Қотган мойдай, юмшоқ, митти тана, оқ мато қопланган қарағай тобутча. Дафн этиш суғурта ширкат ҳисобидан. Бир парча ер учун ҳафтасига бир пенни. Ўзимизники. Гўдак. Тирмизак. Бемаъни. Табиатнинг хатоси. Онасига тортса, соғлом бўлади. Отасига тортса, аксинча. Майли, яна худо берар.

— Бечорагина, — деди мистер Дедал. — Омонатини топширди.

Арава оҳиста Ратлэнд-сквер тепасига кўтариларди. Тоза суякларни жойига туширди. Тош йўл усти. Энди ҳеч кимники эмассан. Кичкина алдоқчи.

— Айни кучга тўлган пайтида, — деди Мартин Каннингем.

— Лекин энг ёмони, — деди мистер Пауэр, — одамнинг ўз жонига ўзи қасд қилиши.

Мартин Каннингем шошилиб киссасидан соатини чиқарди, йўталиб қўйди-да, яна киссасига солди.

— Бутун хонадон учун оғир шармандалик, — деб қўшиб қўйди мистер Пауэр.

— Вақтинча ақлдан озиш, албатта, — деди қатъият билан Мартин Каннингем, — буни қаттиқ қоралашнинг ҳожати йўқ.

— Шундай иш қиладиган одамни қўрқоқ дейишади, — деди мистер Дедал.

— Ҳукм чиқариш бизнинг ишимиз эмас, — деди Мартин Каннингем.

Мистер Блум алланима демоқчи эди, лекин оғзини юмди. Мартин Каннингемнинг катта-катта кўзлари. Бошқа ёққа қараяпти. Юмшоқ оқкўнгил киши. Аҳмоқ эмас. Шекспирга ўхшайди. Доим яхши бир сўз айтади. Ўзига қасд қилиш, бола ўлдиришни бу ерда кечиришмайди. Насронийча кўмишни ҳам рад этишади. Илгари мозорда юракка қозиқ санчишарди. Худди бечоранинг юраги вайрон бўлгани етмагандай. Баъзан улар охирги дақиқада пушмон бўлишади. Дарёнинг тагидан топилган, қамишлар орасида ётган тиқилиб. У менга қараб турарди.

Унинг хотини жуда расво ароқхўр. Неча марталаб уйини беаб чикди, хотини эса деярли ҳар шанба кун и мебелларни гаровга қўяди унинг номидан. Яшаш эмас, дўзах. Мунақага тош ҳам чидамайди. Душанбадан яна барини янгидан бошлаш керак. Бўйинтуруқ ҳам шунақа бўладими. Дедал айтиб берган эди ўша кун и кечқурун уларникига кирган экан, ана сизга томоша, дейди, у хонадан бу хонага чопиб Мартиннинг зонтигини ҳадеб силкитар эмиш:

Мен Осиё дурдонасиман,
Осиёда
Гейшаман.

У юзини четга буряпти. У билади. Суяклар жойига тушади.

Ўша тергов, текшириш ўтказишган-ку. Стол устида қизил ёрлик ёпиштирилган шиша. Меҳмонхона хонаси, деворларда ов тасвирланган суратлар. Кун дим эди. Дераза дарпардалари тирқишларидан офтоб тушиб турарди. Терговчининг қулоқлари катта ва жун босган. Хизматчи гапириб беряпти. Уҳлаб ётибди, деб ўйлабди олдин. Кейин юзини худди пайса-пайса сариқ босганини кўрибди. Каравотнинг оёқ томонига сирғалиб тушибди. Хулоса: ҳаддан ташқари кўп оғу ичган. Бахтсиз ҳодиса. Хат. Ўғлим Леополдга.

Энди азоб йўқ. Қайтиб уйғонмайсан. Бошқа ҳеч кимники эмассан.

Арава Блессингтон-стритдан шитоб билан қалдираб ўтди. Тош йўлдан олиб боришади.

— Шамолдек учяпмиз,— деди Мартин Каннингем.

— Йўл ўртасида тўнтарилиб кетмайлик-да ишқилиб, — деди мистер Пауэр.

— Ундай бўлмас-ов, — деди Мартин Каннингем. — Эртага Германияда катта пойга бўлади. Гордон Беннет.

— Ҳақиқатан шундай, — деди мистер Дедал. — Бир кўрсак эди.

Улар Беркли-стритга бурилишганда Катта ҳовуз муюлишида турган шарманка улар ортидан шўх, чулдираган музикасини чалиб қолди. Дўмбоққина Келлини кўрган борми бу ерда? Ка е иккита ли. Келли. «Саул»дан олинган мотам марши. Хасисдир ул мисли Антонио сариқ чақа бизга бермадиё. Оёғинг учида айлан! Mater Misericordiae¹ Эқклз-стрит. Менинг уйимга яқин. Катта бино. Бедаволар бошпанаси. Тасаллини қаранг. Улим тўшагида ётганлар учун Биби Марйам касалхонаси. Уликхона шу ернинг ўзида, пастда. Қари кампир Райордан шу ерда ўлган. Шўринг қурғур хотинларнинг афт-ангорига қараб бўлмайди. Товоқдаги таом, қошиқни касалнинг оғзига тиқишади. Каравот парда билан тўсилган, ўлса ўлаверсин. Ёқимтой талаба йигит: мени ари чақиб олганда боғлаб қўйиб эди. Ҳозир туғруқхонага ишга ўтганмиш. Ўтдан қутулиб сувга тутилган.

Арава елдек учиб, муюлишда бурилди ва тўхтади.

— Яна нима бўлди?

Тамғаланган қорамол подаси иккига бўлиниб арава дарчалари ёнидан мўрашиб, шилта туёқларини оғир-оғир босиб, суяклари туртиб чиққан яғир сағриларини думлари билан аста елпиганча ўтиб борарди. Поданинг чеккасида буқалар билан аралаш-қуралаш тамғаланган қўйлар қўрқиб баърашарди.

— Кўчманчилар, — деди мистер Пауэр.

— Ҳо-ов, ҳо-ов! — подачининг овози янграр, қамчиси шарақлаб мол-қўйларнинг биқинига тушарди. — Ҳо-ов! Бўл! Қимирла!

¹ Раҳмдил Биби Марйам (лот.). Дублиндаги касалхона.

Эҳ-ҳа, бугун пайшанба. Эртага кушхоналар ишлайди. Буқалар. Кафф ҳар бош қорамолни сал кам йигирма етти фунтдан сотган эди. Ливерпулга бўлса керак. Кўҳна Англия учун рост биф¹. Обдон семиртирилган молларни сотиб олишади. Кейин уларнинг териси, ёғи, шохлари, жуни арзонгаровга кетади ё чиқитга чиқади. Бир йилда анча-мунча пул бўлади. Ўлик гўшт савдоси. Кушхоналардан чиққан чиқиндилар тери, совун, маргарин ишловчи корхоналарга ўтади. Қизиқ, бу ҳийла-найранглар ҳали ҳам давом этади, Клонсиллда тўғри поезднинг ўзидан ҳидланган гўштларни кўтара савдо қилишади.

Арава пода оралаб юрди.

— Тушунмайман, нега шаҳар кенгаши қўй-қўтон манзилидан соҳилга рамвай йўли ўтқазишмайди, — деди мистер Блум. — Мол-ҳолни кемаларга чиқариш анча осонлашарди.

— Кўчалар ҳам подалардан холи бўларди, — деди Мартин Каннингем. — Тўғри айтяпсиз. Бу жуда зарур иш.

— Шундай, — деди мистер Блум, — мен яна бошқа бир нарсани ҳам ўйлайман, худди Миландагидек мотам трамвайлари ташкил этилса. Трамвай йўлини тўғри қабристон дарвозасигача олиб бориш керак: махсус трамвайлар тобутни элтиб берсин, аравалар бемалол юрсин, ва ҳоказо. Мен нима демоқчи бўлаётганимни тушуняпсизми?

— Ўйлаб топган нарсангизни қаранг, ҳавойи гап, — деди мистер Дедал. — Ётадиган жойлари, вагон-ресторан ҳам бўлсин дерсиз ҳали.

— Корнинг келажаги аянчли, — деб қўшиб қўйди мистер Пауэр.

— Ие, унда нима? — сўради мистер Блум мистер Дедалга қараб. — Кўчаларни мана шундай пода чангитиб юриши қулай экан-да?

— Бир ҳисобга сизнинг гапингиз ҳам тўғри, — рози бўлди мистер Дедал.

— Жилла қурса, — деди мистер Каннингем, — турли-туман нохуш воқеалар рўй бермасмиди, эсингиздами, Данфининг дўкони олдидаги муюлишда ўлик олиб кетаётган араванинг ағанаб кетгани, тобут йўлнинг ўртасига қулаб тушган эди.

— Жуда хунук бўлган эди, — деди мистер Пауэр башарасида титроқ туриб, — майит йўлда думалаб ётди. Даҳшат!

— Данфининг ёнидаги қайилишда биринчи, — деди мистер Дедал маъқуллагандай бошини силкитиб, — Гордон Беннет совринига.

— Худоё, ўзинг кечир! — художўйлик билан илтижо қилди мистер Каннингем.

Қарс-курс! Арава ағдарилди. Тобут гумбурлаб йўлга тушди. Қопқоғи отилиб кетди. Гавдасига унча ярашмаган костюм-шимда ерга гўладай думалади. Ҳаётлигида икки юзи қип-қизил эди: Энди эса докадай оқарган. Даҳани очилиб қолган. Э, нима бўлди, деб сўрагандай. Яхшиям, энгакини боғлаб қўйишади. Оғзи карракдек очилиб ётса, ёмон. Ички аъзолари ҳам тез бузилади. Яхшиси, барча тешик-туйнукларни маҳкам беркитиш. Кейин. Беркитиш учун мум ҳам ярайди. Орқа чиқиш заифлашади. Барини тамғалаб шиббалаб ёпиб ташлаш керак.

— Данфи қовоқхонаси, — деб эълон қилди мистер Пауэр карета ўнгга бурилгач.

Данфи қовоқхонаси қайилишда. Мотам кареталари қаторлашиб тикилиб турибди, қайгу-аламларини май билан ювишяпти. Бу ерда тўхтаб ўтишади. Ичкилик дўкони учун жойни ҳўб топиб танлаган. Қайтаётганда, соғлик-саломатлик учун қадаҳ кўтарсак, ажаб эмас. Айланади юпанч косаси. Ҳаёт иксири.

¹ Молнинг биқин гўшти.

Э, нима, ростдан ҳам, шундай бўлса-чи? Мабодо одам ҳодис, бу силкинишда, айтайлик, миҳ кириб кетса, нима бўларди, қон чиқармиди? Билиш қийин. Жойига қараб. Қон айланиши тўхтайдими-ку. Лекин ҳар қалай, йўғон томирдан қон силқиб чиқиши мумкин. Шунинг учун тобугга қизил кийимда, қорамтир қизил кийдириб ётқизиш керак.

Улар Фибсборо-роуд бўйлаб жим ўтиб кетдилар. Бўш тобутарава қабристондан қайтпти. Худди юкини ташлаб енгил тортгандай борапти.

Кроссганс кўприги. Қирол канали.

Сув тўғонлардан ҳайқириб отиларди. Бир одам сувга аста ўтираётган сол устида торф уюмлари орасида тик турарди. Канал ёқалаб кетган сўқмоқ йўлда чилвири салқи боғланган от. Солнинг ёнига «Бугабу» сўзи ёзилган.

Улар кўзларини солчидан узишмасди. У ўз солида балчиқ босган, қамишлар ўсган, имиллаб оқадиган каналдан бутун Ирландияни босиб ўтиб, денгизга қараб борапти, қамишзорлар, лойга ботган шишалар, ит ўлаксалари, қалин балчиқлардан арқон тортиб йўл босяпти.

Атлон, Моллингар, Мойвэлли, канал ёқалаб пиёда юриб Миллини кўриб келиш мумкин. Велосипедда борса ҳам бўлади. Эскироқ бирортасини ижарага олса, қулайроқ. Рен кимошди бозорида битта шунақаси сотишга қўйилган, фақат аёллар минадигани. Сув йўлларини яхшилаш. Жеймс Макканна мени солда олиб юришга ишқивоз. Арзон улов. Масофалар узоқ эмас. Сузиб юрувчи уйлар. Сайру саёҳат. Эркин ҳаво. Тобутаравалар. Сувдан самога. Нафсламрга, хат ёзиб огоҳлантириб ўтирмайман, кутилмаганда кириб боравераман, Лейклип, Клонзилла. Бир тўғон кейин иккинчиси, то Дублингача шундай шлюзлардан ўтиб борилади. Ирландия ботқоқлари торфлари билан. Солкаш Падди Дигнамнинг ҳурматига униққан похол шляпасини кўтариб қўйди.

Улар Брайен Бороиме уйи ёнидан ўтишди. Энди яқин қолди.

— Қизиқ, дўстимиз Фогарти ҳозир нима қилаётган экан-а? — деди мистер Пауэр.

— Буни Том Кернандан сўраш керак, — деди мистер Дедал.

— Нима бўларди? — деди Мартин Каннингем. — Юм-юм кўз ёшларини тўкаётгандир?

— Кўздан йироқ бўлса ҳам, — деди мистер Дедал, — ҳар қалай кўнгилга яқин.

Карета чапга Финглас-роудга бурилди.

Қабристонга қўйиладиган ёдгорликлар устахонаси ўнгда. Сўнги қадамлар. Унсиз, оппоқ, гамбода, мотамсаро ҳайкалчалар, тош қотган қўлларини имдодга чўзиб, қайғули тиз букиб, бармоқларини огоҳ қилиб юқори кўтарганча бир парча ерда тиқилишиб турарди. Тошдан йўнилган ҳайкалларнинг узвлари. Оқ сукутга ботиб вола қилурлар. Хоҳлаганингизни танлаб ясатинг. Том. Х.Деннанни, қабртошлар, ёдгорликлар устаси.

Ўтиб кетишди.

Қабристон қоровули Жимми Гирининг уйи олдида йўлка четида, бир нарсаларни ўзича гўнғирлаб, қари дайди ўтирар, гард босиб йиртилиб кетган катгакон оёқ кийимидан қум ва тош майдаларини қоқарди. Ер узра саргузаштлар мана шу жойда тугайди.

Бирин-сирин ўтди тумтайган боғлар, тумтайган уйлар.

Мистер Пауэр кўрсатди.

— Манов ерда Чайлдс ўлдирилган, — деди у. — Охирги уй.

— Ҳа, — деди мистер Дедал. — Жуда қўрқинчли воқеа. Биродаркушлик. Сеймур Буш уни чиқариб олган эди. Ишқилиб, одамларнинг гапи-да.

— Бўйнига қўйишолмади, — деди мистер Пауэр.

— Далиллар етарли бўлмаган, — деди Мартин Каннингем. — Одил судловнинг қоидаси шу.

Битта бегуноҳни айбдор деб топишдан кўра тўқсон тўққизта гуноҳкорни оқлаган маъқул.

Улар кўз югуртиришди. Қатлгоҳ. Этни жунжиктирдию орқада қолди, мудҳиш жой. Дераза тавақалари ёпиқ, пардалар туширилган, кимса яшамайди, боғ қаровсиз, хувиллаб ётибди. Ҳаммаси остин-устин бўлиб кетган. Бегуноҳ ҳукм қилинган. Одам ўлдириш. Мақтулнинг қорачуқларида қолган қотилнинг сурати. Бу ҳақда ёзилганларни мук тушиб ўқишади. Боғ сўқмоғидаги эркакнинг калласи. Ўлдирилган аёлнинг устидаги кийим-бош. У ўлимини қандай қарши олди. Зўравончи асоратлари. Қотилнинг қуроли. Пойабзал тизимчаси. Жиноятчи тutilлмаган, ҳали қидирилмоқда. Далиллар. Жасадни қазиб олиб текширишга кўрсатма берилган. Қотиллик очилмай қолмайди.

Каретанинг ичи тор, оёқ увишади. Агар мен огоҳлантирмай бирдан кириб борсам, аёл норози бўлиши мумкин. Аёллар билан эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керак. Худо кўрсатмасин, иштонини ечаётганда устидан чиқиб қолишни. Ҳеч қачон кечирмайди кейин. Ун беш.

Қабристон панжарасининг баланд иҳоталари кўзни чалкаштиради. Қора тортган тераклар, унда-мунда оқ мрамар ҳайкалчалар. Ҳайкалчалар кўпроқ, дарахтлар орасига тиқилишган оқ жуссалар, оқ ҳайкаллар ва уларнинг парчалари сассиз ёнингдан сузиб ўтади, қотиб қолган қўллари қайгадир маъносиз чўзилган.

Филдирак гардиши йўлка четига тегиб қисирлади: карета тўхтади. Мартин Каннингем қабзага чўзилди, уни бураб арава эшигини тиззаси билан итарди. У пастга тушди. Мистер Пауэр ва мистер Дедал унга эргашидилар.

Энди совунни бошқа чўнтакка солса бўлади. Мистер Блумнинг қўли шимнинг орқа чўнтагини тез тугмадан ечди-да, устидаги қоғози ёпишиб қолган совунни камзулининг ички чўнтагига солди. У йўлкага тушди, ҳамон қўлида турган газетани юзадаги чўнтагига тиқди.

Файзсиз маросим: битта тобут арава ва учта карета. Барибир эмасми. Ҳашамдор ўртук, зарҳалланган тизгинлар, мотам музыкаси, милтиқлардан ўқ узиш. Ўлим маросими. Охириги каретанинг ортида аравачасида турли пишириқ ва мева-чевалар келтирган сотувчи турарди. Бир-бирига ёпишган ширинлик, пишириқлар, марҳумлар учун ширин пишириқ. Ит таоми. Ким ейди буларни? Кузатиб келганларми қабристондан чиқаётганда. Мистер Кернан билан Нед Лэмберт уларнинг изидан юришди, орқада Хайнс, Корни Келлеҳер очиқ тобут арава олдида тўхтаб ундан икки гулчамбарни олди. Биттасини ўсмир болага берди.

Анов ўлган болани олиб кетаётган тобут арава қайда қолди?

Финглас томондан аравага қўшилган отлар кўринди, устига улкан мрамар тош ортилган юккаш аравани отлар гўристон сукунатида огир-огир одимлаб гичирлатганча тортиб келадилар. Юкчи аравакаш шляпасини қўлига олиб отлари ёнида боради.

Ана энди тобут. Ўлик бўлишига қарамай биздан илгари етиб келди. От унга олайиб қарайди, оқ туғлари ёнига сурилиб тушибди. Отнинг кўзи хира, нурсиз. Югани бўйнини қисади, қон томирларини қияди, яна алланима бало. Улар ҳар қуни бу ерга нима олиб келишларини билишармикин? Кунда йигирма ёки ўттиз ўлик келса, эҳтимол. Яна протестантлар учун Маунт-Жером қабристони ҳам бор. Бутун дунё бўйлаб ўлик кўмилади, ҳамма ерда, ҳар дамда. Арава-арава қалаштириб

келтириб шоша-пиша тўнтариб қетишади. Ҳар соатда минглаган. Дунёда ҳаддан ташқари одам кўп. Ўлик ҳам.

Деразада кузатиб келувчилар кўринди: бир хотин ва қизча. Хотиннинг жағи йирик, бунақалар ҳеч кимга ҳақини бермайди, шляпаси ёнига қийшайиб қолибди. Қизчанинг чеҳраси кўзёшлардан кирланган, хотиннинг қўлидан ушлаб олган, йиғлаш керакми, дегандай унга қараб-қараб қўяди. Бамисоли балиқнинг юзи, бўздай оқ, қонсиз.

Тобутқашлар тобутни елкаларига олиб, дарвозадан ичкарига олиб киришди. Ўлик юк. Мен ҳам ваннадан чиқа туриб, ўзимни оғир сездим. Аввало ўлакса: сўнг ўлаксага дўст ўлаксалар. Корни Келлехер билан ўсмир бола гулчамбарлар ортидан юришди. Уларнинг олдидаги ким бўлса? Э-э, қайниси.

Ҳаммалари олдинма-кейин боришди.

Мартин Каннингем шивирлаб деди:

— Блумнинг олдида сиз ўз жонига қасд қилиш устида сўз очганингизда мен ўзимни қўярга жой тополмадим.

— Нима? — овозини пасайтирди мистер Пауэр. — Нега?

— Унинг отаси заҳар ичган, — шивирлади Мартин Каннингем. — Эннисдаги «Қиролича отели»нинг эгаси эди. Эшитдингиз-ку, ҳали Клерга бораман деди. Йилини ўтказди.

— Худоё, ўзинг раҳм қил! — пичирлади мистер Пауэр. — Эшитмаган эканман. Заҳар ичганми!

У орқаларидан изма-из кардинал мақбарасига томон келаётган кўзлари ўйчан, қорамтир кишининг юзига қия қараб қўйди. Оғзи тинмайди.

— Э, у суғурта қилдирганмиди? — сўради мистер Блум.

— Шундай бўлса керак, — деб жавоб берди мистер Кернан, — аммо суғурта полиси юз марта гаровга қўйилган. Мартин унинг кенжасини Артэйнга жойлаштирмоқчи.

— Болалари нечта?

— Бешта. Нэд Лэмберт қизчаларнинг бировини Тоддга жойлаштираман деб, ваъда қилди.

— Жуда қайғули воқеа, — раҳмдиллик билан деди мистер Блум. — Бешта бола-я.

— Бечора хотинига ёмон зарба бўлди, — қўшиб қўйди мистер Кернан.

— Нимасини айтасиз, — қўшилди мистер Блум.

Энди эрини бошига урадим.

У ўзи ялтиратиб артган оёқ кийимига қаради. Эрининг орқасида қолди, эрдан айрилди. Мендан кўра ҳам, унга эри икки бора ўлганроқ. Кимдир барибир биринчи бўлиб ўлади. Ақли одамлар шундай дейишади. Дунёда эркақлардан аёллар кўпроқ. Унга таъзия билдириб қўяйин. Аянчли оғир йўқотиш. Умид қиламанки, тез орада унинг ортидан йўл оласиз. Бу ҳинд беваларига тегишли удум. Бу хотин бошқа бировга эрга тегиши мумкин. Ановингами? Йўқ. Яна ким билсин. Қари қиролича вафот этгандан бери бева юришга ишқивозлар камайди. Тўп-тўпхонага ўликни қўйиб олиб боришган эди. Виктория билан Алберт. Фрогморда йиллик таъзия маросими ўтди. Лекин ҳар ҳолда охирги дақиқада у шляпасига бир даста бинафша тақиб қўйган эди. Юрак тубига жойлашган нафсоният ҳаммаси бир шарпа учун. Қироличанинг эри бор-йўғи — аммо қирол эмас. Ҳаётининг бутун маъно-мақсади ўғлида эди. Ишонса бўладиган, ўтмишга ўхшамаган қандайдир бир янгиликни у кутган эди. Лекин энди ҳеч қачон ўтмиш

қайтиб келмайди. Кимдир албатта олдин кетади: ер остида ёлғиз ётади. Энди хотинининг иссиқ тўшагидан маҳрум.

— Яхши юрибсизми, Саймон? — мулойим сўрашди у билан Нед Лэмберт қўлини қисиб қўяркан. — Сизни кўрмаганимга ҳам бир аср бўлди.

— Ёмон эмас, шекилли. Номи тилларда дoston Кoрк шахрида нима гаплар?

— У ерга ҳайит кунлари душанбада от пойгасига борган эдим, — деди Нед Лэмберт. — Ҳамон ўша-ўша эскича: олти шиллингу саккиз пенс. Дик Тайвида қўноқ бўлдим.

— Дик-ўткир қалай?

— Боши очиқ юрибди, — деб жавоб берди Нед Лэмберт.

— Вой авлиёлар отқиёлар! — Ҳайратини жиловлаганча деди мистер Дедал. — Дик Тайвининг сочи қолмабдими?

— Мартин сабийларга ёрдам бўлсин деб, иона тўпламоқчи, — деди Нед Лэмберт бармоғини олдинга нуқиб. — Ҳар калладан бир неча шиллинг. Сугуртаси нималиги аниқлангунча болаларга қандайдир кўмак бериб туриш керак.

— Маъқул, маъқул, — деди биров ишончсизроқ оҳангда мистер Дедал. — Анов бораётган ким, тўнғич ўғли эмасми?

— Ҳа, — деди Нед Лэмберт. — Ёнидаги қайин акаси. Орқада бораётган Жон Хенри Ментон. У бир соверен иона қилди.

— Барака топсин, — деди мистер Дедал. — Бечора Паддига неча марта айтдим мана шу жойни қаттиқ ушла деб. Жон Хенридан кўра ҳам бешбаттарроқлар бор.

— Нега жойни қўлдан чиқарди? — сўради Нед Лэмберт. — Ичкиликка берилиб кетдими?

— Кўп яхши одамлар шу балога йўлиққан, — деди мистер Дедал афсусланиб.

Улар кичик жомхона олдида тўхташди. Мистер Блум гулчамбар кўтарган боланинг янгигина ёқа таққан, сочлари силлиқ қилиб таралган, ингичка бўйнидаги чуқурчаси кўзга яққол ташланиб турарди шўрликкина! Отаси ўтганда, тепасида турдимикин? Икковлари ҳам эс-хушларини йўқотишган. Охирги дақиқада хуши ўзига келиб, кўзини очиб, охирги марта ўз яқинларининг дийдорига қарайди. Яна нима қилсин. Мен О'Грэдидан уч шиллинг қарзман. Улаётганини билдимикин? Тобуткашлар тобутни жомхона ичкарасига олиб киришди. Унинг боши қайси томонда?

Бир зумдан сўнг у ғира-шира ёруғда кўзини қисганча бошқалар билан бирга ичкарига кирди. Тобут меҳроб олдидаги баландликка қўйилган, тўрт бурчакда катта сариқ шамлар ёнарди. Доим биздан олдинда. Корни Келлеҳер гулчамбарларни олдинги икки бурчакка ўрнаштирди, болага тиз чўкиш кераклигини ишора қилди. Кузатиб келувчилар лавҳлар олдида тиз чўкишди. Мистер Блум ҳавзча ортида туриб, барча тиз чўкканда, чўнтагидаги букланган газетани билинтирмай ерга туширди-да, унга ўнг тиззасини қўйди. У қора цилиндрни чап тиззасига яхшилаб жойлаштирди-да, унинг четидан қўли билан тутган қўйи бошини художўйлик билан қўйи эгди.

Черков ходими ичига нимадир солинган мис челақчани кўтариб эшикда пайдо бўлди. Унинг ортидан кашиш бир қўли билан бўйнига ташланган сажжода матосини сийпалаб, иккинчи қўлида салқи қорнига ҳафтгяк китобини босиб чиқиб келди. Қироатни ким қилади? Мен, деди хўроз ўрнидан туриб.

Улар тобут олдида тўхташди, шунда кашиш китобчасини очиб тез-тез қуриллай кетди.

Падар Грабб. Эсимда, тобутга қараб. Domine-namine¹. Сурбет бет. Томошани бошқаради. Мушакдор насроний. Унга сал қингир қараб кўринг-чи, адабингизни беради. Рухоний. Шундай сенинг номинг бўлсин Петр. Беда еб қорни шишган кўйдаи тарс ёрилиб кетгай. Дедалус у ҳақда дейдики. Қорни худди заҳарланган кучукдай шишган. Ғалати-ғалати гапларни айтади бу одам. Ҳи-ҳи-и-и, тарс ёрилиб кетасан.

— Non intres in iudicium cum tuo, Domine².

Лотинчалаб дуо ўқиётганда, ўзларини жуда алламбало сезишади. Мотам куйи. Шоҳи матоларда мотамона тикмалар. Қора ҳошияли почта қоғози. Мангу хотира ёзуви. Бу ер совуқ экан. Тўйиб овқатланиб олиш керак, бу ерда қоронғуда эрталабдан бери ҳақ деб ўтиради, навбатдагиси қачон келаркин деб, зўриқиб, зерикиб кутади. Қани, қарҳамат қилинг. Кўз худди чўл бақасидай. Нега қорни мунча қаппаяркин? Моллининг қорни қарамдан шишади. Бу ернинг ҳавоси нима, шундаймикин? Ел билан тўлган чоғи. Ҳар қалай, бу ерда ел мўл-кўл, беҳисоб. Қассоблар, мисол учун, худди юмалоқланган хом қиймага ўхшаб қоладилар. Ким айтиб берган эди менга бунини? Мервин Браун. Авлиё Уэрборо хилхоналарида ажойиб қадимий арганун бир юз эллик йил, тобутларда вақти-вақти билан туйнук очишга тўғри келади, елни чиқариб юбориб, сўнг ёқиб юборилади. Ел қуюндай кўтарилади, кўкимтир. Бир маротаба димоғингга ўтириб қолса — паймонанг тўлди деявер.

Тиззасининг кўзи оғриди. Оҳ. Э, мана шундай.

Кашиш бола кўлида кўтариб турган челақдан учига сўтак боғланган таёқчани чиқарди-да, тобут узра сув сочди. Кейин нариги ёғига ўтиб яна сув сочди. Кейин у аввалги жойига қайтиб таёқчани яна челақчага ташлаб қўйди. Сен то раҳматли бўлгунингча қандай эдинг? Булар бари китобчада ёзилган: Ҳаммасини оқизмай-томизмай адо этиши керак.

— Et ne nos inducas in tentationem³.

Хизматчи бола ингичка овоз билан унга жўр бўларди. Мен югурдакликка болаларни танлаган маъқул деб кўп ўйлардим. Ун беш ёшгача. Ундан каттаси, албатта...

Муборак сув, шекилли. Одамнинг уйқусини келтиради. Бу иш жонига тегиб кетган бўлса керак, келган барча ўликларни сув сепиб поклаш. Ниманинг устига сув сочаётганини нега у кўрмасин? Худонинг ҳар бир куни янги-янгиси етиб келади: қариган эркаклар, кампирлар, болалар, хотинлар, туғолмай ўлганлар, соқолдор кишилар, боши тақир кордонлар, кўкси жўжанинг кўкрагидай сил-варам қизлар. Йил бўйи уларнинг тепасида туриб шу бир хил сўзларни гўнғирлайди, кейин устларига сув сепи: тинч ухланглар. Мана, Дигнамнинг ҳам гали келди.

— In paradisiu⁴.

Жаннатга кирасан дедими ёки жаннатдадирсан деб айтдимиз? Ҳар бир майитга шуни ўқийди. Зерикиб кетмагани. Лекин у ниманидир гапириши лозим-ку.

Кашиш китобчасини ёпиб, хизматчи бола билан бирга чиқиб кетди. Қорни Келлехер ёнбошидаги эшикни ланг очди, тобуткашлар кириб,

¹ Раббимнинг номи (лот. Бузилгани.).

² Ўз бандангни гуноҳкор этма, ё Раб (лот.).

³ Бизни васвасага солмагайсан (лот.).

⁴ Жаннатга кириб (лот.).

тобутни кўтаришиб ташқари чиқаришди-да, бояги юк аравага ўрнатишди. Корни Келлехер бир гулчамбарни ўсмир болакайга, иккинчисини қайниси қўлига тутқазди. Ҳаммалари унинг ортидан ён эшикдан бўз тусли, юмшоқ ҳавога чиқдилар. Мистер Блум букланган газетани яна чўнтагига солиб ҳаммадан сўнг чиқди. Тобутли арава то сўл томонга бурилмагунча у оёғи тагидан кўз узмади. Араванинг темир филдираклари гичирлаб майда тошларга ботар, бир неча оғир этик кийган оёқлар хилхоналар оралаб арава орқасидан борарди.

Та-ритара, та-ри та-ра та-ру. Э худойим-ей, мен нима бу ерда ашула бошлаб юбормасам.

— О'Коннелнинг мақбараси, — деди мистер Дедал унинг ёнида туриб.

Мистер Пауэрнинг мулойим боққан кўзлари баланд ёдгорликнинг тепасига қаради.

— Қария Дэн О' раҳматга эришди, — деди у, — халқининг бағрида тинчланди. Бироқ унинг юраги Римда дафн этилган. Қанча вайрон кўнгиллар бу ерга кўмилган, Саймон!

— Хотинимнинг макони анов ерда, Жек, — деди мистер Дедал. — Тез орада мен ҳам ёнига келаман. Қазову қадар етган кун Худойим ўз ҳузурига чақирсин.

У кўнгли бўшашиб, унсиз йиғлади, йўлни кўрмай қоқилиб-қоқилиб кетди. Мистер Пауэр унинг қўлтиғидан олди.

— У ерда тинч ётибди, — секин деди у.

— Илоҳим шундай бўлгай, — деди мистер Дедал ҳиқиллаб. — Шояд осмондадир, осмон бордир, ахир.

Корни Келлехер ўзини бир қадам четга олди ва ёнидан кузатувчиларни ўтказиб юборди.

— Учрашган жойимизни қаранг, — одоб билан сўз қотди мистер Кернан.

Мистер Блум кўзини юмди ва икки бора бошини маъюсона эгди.

— Ҳамма шляпасини кийиб оляпти, — деди мистер Кернан. — Менимча, биз ҳам кийсак бўлар. Сиз билан мен ҳаммадан кейинда қолибмиз. Бу қабристон — бевафо бир жой.

Улар цилиндрларини кийишди.

— Ҳазрат падаримиз хизматни ҳам юмалоқ-ёстиқ қилиб адо этдилар, тўғрими? — таъна қилгандай деди мистер Кернан.

Мистер Блум унинг жайноқлаган, қон қуюлган кўзларига тик боқиб бош силкиди.

Гизли кўзлар, гизли, синчков кўзлар. Менимча, бу кишим хилватий масонлардан, яна ким билсин. Яна у билан ёнма-ён бўлиб қолдим. Ҳаммадан орқада қолибмиз. Кўш хўкиз. Имоним комил, ҳали у яна бир нарса дейди. Мистер Кернан кўшиб кўйди:

— Маунт-Жеромдаги Ирланд черковида маросимлар. Соддароқ, менга қолса, таъсирлироқ ўтади.

Блум босиқлик билан маъқуллади. Тил бағоят сермаъно бир нарса.

Мистер Кернан болохонадор қилиб деди:

— Менким, тирилиш ва ҳаётдурман. Бу инсон юрагининг энг чуқур қаърларигача етиб боради.

— Дарҳақиқат, — деди мистер Блум.

Балки сенинг юрагинг қаърларигадир, икки қулоч қутига тушиб ётган шўринг қургур сўзларни бошига урадими? Сўзлар у ерга етиб бормади. Эҳтирослар мақъади. Вайрона юрак. Босқон. Бир кеча-кундузда минглаган литр қонни ҳайдаб оқизади. Яна бир кун

қарайсанки, қон тиқилиб, тўхтаб қолган — опоқи, тайёргарлигингизни кўринг. Манов ерда қанчадан-қанча ўпкалар, юраклар, жигарлар ётибди. Эски, занглаган, чириган босқонлар, бошқа нима ҳам бўларди. Тирилиш ва ҳаёт. Ўлган ўлди. Бунинг устига қиёмат даҳшатини ҳам ўйлаб топишган. Жамики ўликлар гўридан тикка чиқиб келади. Лазар, сенга айтаман: тур ўрингдан! Лазар ўрнидан туриб кетди ва жойсиз қолди. Турингиз! Қиёмат! Ҳаммалари бир бўлиб чарх уришади, ўзларининг жигару ўпкаларию яна бошқа ашқол-дашқолларини жийнаб юришади. Шундай қиёмат қоимда сочилиб кетган ҳамма аъзоларингизни қани бир йиғиб кўр-чи. Миянинг бош чаноғида 0,05 унсия кукун. Ўн икки грамму нол юзда беш унси. Уч ҳисса оғирлик.

Корни Келлехер унинг ёнида баравар қадам ташлаб борди.

— Ҳаммаси аъло ўтди, — деди у. — А?

Уларга у оғир сузилган кўзларини тикди. Сумбати полициячига ўхшайди. Ўзига яраша намоси бор: тра-ла-ла, тра-ла-ла.

— Эшовига яраша тушови, — деди мистер Кернан.

— А? Нима? — деди Корни Келлехер.

Мистер Кернан уни юпатди.

— Том Кернан билан орқада келаётган нусха ким? — сўради Жон Хенри Ментон. — Башараси таниш.

Нед Лэмберт ўгирилиб қаради.

— Блум, — деди у. — Мадам Мэрион Твиди эсингиздами? Шунақа бир қўшиқчи бор, дарвоқе, у ҳозир ҳам айтади, сопрано. Блумнинг хотини.

— Э-ҳа, эсимда, эсимда, — деди Жон Хенри Ментон. — Анча бўлди уни кўрмаганимга. У билан рақсга тушганман, ҳозир, ўн беш-ўн етти йиллар чамаси илгари Раундтаунда Мэт Диллоннинг уйида. Офатижон эди, ушласанг, қўлинг роҳат қиларди.

У ҳамроҳларининг елкалари оша орқага қаради.

— Бу каллаварам ўзи ким? — сўради у. — Нима иш қилади? Қоғоз корхонасининг савдо-сотик ишлари билан шуғулланарди, шекилли? Бир куни соққа ўйнаб у билан сўкишиб қолган эдик.

Нед Лэмберт жилмайди.

— Тўғри айтасиз, — деди у, — босма қоғозлар сотиб юрарди ҳар ерларда.

— Худоё ўзинг ҳақсан, — деди Жон Хенри Ментон, — нозанинга шу сўтакдан бошқа эр қуриб қолган эканми? Ўт-олов хотин эди-ку.

— Ҳозир ҳам шунақа, — деди Нед Лэмберт. — Эри реклама учун эълонлар йиғиб юради.

Жон Хенри Ментоннинг катта-катта кўзлари тўғри ўз олдига боқади.

Арава ён томондаги хиёбонга бурилди. Қабрлар ўртасида турган баланд бўйли киши ҳурмат юзасидан бошидан шляпасини олди. Гўрковлар кўлларини қалпоқларига теккизиб қўйишди.

— Жон О'Коннел, — деди мистер Пауэр мамнун бўлиб. — Ҳеч қачон биродарини эсидан чиқармайди.

Мистер О'Коннел индамай барчанинг кўлини қисди. Мистер Дедал оғиз очди:

— Мана мен яна келдим сизнинг ҳузурингизга.

— Қадрдон Саймон, — деди паст овоз билан қабристон назоратчиси. — Сизнинг бу ерга мижоз бўлишингизни истамас эдим.

У Нед Лэмберт билан Жон Хенри Ментонга таъзим қилиб, орқадаги кўлида иккита калитни ўйнаганча Мартин Каннингем билан ёнма-ён одимлади.

— Сизлар анов воқеани эшитдингларми, — сўради улардан. — Кумлик Малкэхи ҳақида?

— Йўқ, эшитмадим, — деди Мартин Каннигем. Барча цилиндрлар унга томон энкайди, Хайнс ҳам қулоғини тутди. Назоратчи бош бармоғини осма соатининг тилла занжири ҳалқасига киргизди-да, ҳамроҳларнинг лоқайд табассумларига қараб босиқ товушда ҳикоя қилди:

— Айтишларича, — деди у, — туман тушган оқшомлардан бирида икки ичкиликбоз ошналарининг мозорини излаб келишибди. Қабр қаердалигини сўрашибди, уларга кўрсатиб қўйишибди. Туманда бироз адашиб юриб алоҳа қабрни топиб боришибди. Бирови қабрдаги ёзувни амал-тақал қилиб ўқибди: Теренс Малкэхи. Иккинчиси қабрга ўрнатилган Халоскор ҳайкалини у ёқдан-бу ёққа ўтиб томоша қилибди.

Назоратчи ўтиб бора туриб шу яқин орадаги қабрга сузилиб қаради. Кейин ҳикоясини давом эттирди:

— Кўзини қисиб Исога ҳўб қарабди. Бунинг нимаси Малкэхи, ўла қолса ҳам ўхшамайди, дебди, билмадим буни қайси аҳмоқ чизган.

Ҳамроҳлар бир кулиб қўйишгач, назоратчи улардан орқароқда қолиб Корни Келлехер билан гаплашди, ундан қандайдир қоғозларни олди, йўл-йўлакай уларга кўз югуртирди.

— Латифани у бекорга айтмайди, — тушунтирди Хайнсга Мартин Кеннингем.

— Биладан, — деди Хайнс. — Мен биладан.

— Кўнгилни кўтариш учун, — деди Мартин Каннингем, — юракдан чиқариб айтди, бор гап шу.

Мистер Блум назоратчининг йирик жуссасидан кўзини узмасди. Ҳамма у билан яхши муносабатда бўлишга ҳаракат қилади. Оққўнгил Жон О'Коннел яхши инсон. Калити худди Клит фирмасининг эълонида айтилгандай: ҳеч ким бу ердан қайтиб чиқмаслигига кафолат берамиз; чиқишга рухсатнома топширилмайди. Habeas corpus¹. Маросим ўтгандан кейин ўша эълон бўйича кириб аниқлаш керак. Мен хатжилдига Болбриж деб ёздим, Молли кириб қолди, Мартага аталган хатни шу жилд билан беркитдим. Эгаси топилмаган хатлар ичида йўқолиб кетмас ахир? Соқолимни олсам бўлармиди. Соқол оқаряпти. Соч тагидан оқара бошлаганда, одамнинг феъл-атвори айнайди, бу ҳаммадан олдин билинади. Кумуш тола порлайди. Назоратчининг хотини қандай бўларкин? Сизга уйланаман деб айтишга бети қандай чидадийкин? Кел, мозорда яшаймиз, деб айтдимикин? Уни ўзига ром қилдимикин? Олдинига бу қизиқ туюлган бўлиши ҳам мумкин. Ошиқ-ўлим... Тун шарпалари учади, атроф-теварақда шунча ўликлар. Гўристонлар коми очиқ, қабрлар соя ташлайди, Дэниел О'Коннел ҳеч шубҳа йўқки, зурриёд. Кимдир айтиб берган эди, у жуда серпушт одам экан, яна ашаддий католик ҳам дейишади, зулмат ичра улкан одамнавидай. Тенгираган ўт-чироқ. Мозорларнинг еллари. Хотинининг фикрини чалғитади, акс ҳолда бўйида бўлмайди. Хотинлар ўта таъсирчан халқ. Уйқуга ётишдан аввал унга арвоҳлар ҳақида ҳикоя қилиб берсангми. Сен ҳеч арвоҳни кўрганмисан? Мен эса кўрганман. Тун шу қадар зулматки, кўзингни минг йирсанг ҳам ҳеч нарса кўринмайди. Минорадаги соат ярим тунда занг урди. Ҳечқиси йўқ — хотинларнинг яхшилаб тобига келтирсанг,

¹ Вужуд эгаси (*лот.*). Ўрта асрларда шахс қамоққа олинганда шу сўзлар билан бошланувчи ҳуқуқий қоида айтилган.

ўпишаверишади. Турк қабристонларидаги фоҳишалар. Ёшликда яхши кордон кишининг қўлига тушсалар, ҳамма нарсани ўрганишади. Бу ерда ёшгина бевани илинтириш мумкин. Эркакларга бу ёқади. Мозор тошлари аро муҳаббат. Ромео. Лаззати ўткирроқ бўлади. Уликлар салтанатидаги биз тириклар. Зиддиятлар туташади. Шўрлик ўликларга эса жаҳаннам азоблари. Ўз ич-этини кемираётган очлар ва бифштекс иси. Истакларни қитиқлаш. Молли дераза олдида томоша қила туриб бирдан ҳирси жунбушга келди. Ҳар ҳолда унча-мунчамас саккизта боласи бор, ахир.

Қанча-қанчалар кўмилган унинг кўз ўнгида, унинг теграсида қанча-қанчалар шудгор-шудгор бўлиб ётибди. Муқаддас шудгорлар. Мабодо тик турғизиб кўмсалар, қанча жойлар ортарди. Утирган ё тиз чўккан ҳолда кўмиш мумкин эмас. Тиккасигами? Ер очилиб қолса, унда ўликнинг калласи ташқаридан кўринади. Кўлларини кўкка чўзган ҳолда. Бунда ер худди ари уясидай ҳаммаси чўзиқроқ катакчалар. Анча саришта жой экан, яшил буталар, чимзор ўтлоқ майор Гэмбл менинг боғимни Маунт-Жером дейди. Нима, арзимайдими. Уйқу келтирувчи гуллар эксаммикин? Хитой мозорларида улкан гиёҳлар ўсади, ундан энг яхши оғу олишади. Мастянский менга гапириб берган эди. Шу яқин ўртада ботаника боғи бор. Қон ерга сингиб, янги бир ҳаёт яратади. Ҳар бир нарсанинг ўз баҳоси бўлади. Маишатпараст жентелменнинг яхши сақланган семиз мурдаси мевали боғлар учун энг соз ўғит. Ўзаро фойдали битишув. Яқинда жони узилган, инспектор ва бухгалтер бўлиб ишлаган марҳум Уилям Уилкинтоннинг лоши уч фунт ўн уч шиллингу олти пенс туради. Олдиндан миннатдор...

Мурдалар кўмилган ер жуда семириб кетса керак, суяклар, эт, тирноқ, умумқабрлар. Даҳшат. Ириб, чириб, кўкариб чиқиб, гуллашади. Нам тупроқда тезроқ чиришади. Чайир чоллар мустаҳкамроқ бўлади. Сўнг худди мисоли чўчка ёғидай, пишлоқ мисол. Кейин қорайиб, йиринг оқади. Кейин қотади. Улик капалакнинг боши. Албатта, ҳужайралар, оти нима эди ҳаҳ, яшашни давом эттиришади. Лекин ўзгаришади. Нафсламрга, мангу яшашади. Озуқа йўқ, лекин ўз-ўзларини озуқага айлантиришади.

Бироқ бу ерда қуриб кеткур қуртлар гиж-гиж бўлса керак. Ҳаммаси манов чуқурларда уймалашиб ётади. Чуқурчали ёноқчалар, жингалак сочлар. Чарх уриб айланади дўндиқчалар. Назоратчининг кўриниши бардам. Бошқа бировлар ундан илгарироқ нариги дунёга кетаётганликларини кўриб, ўзини кучлироқ деб сезади. Қизиқ, у ҳаётга қандай қараркин. Латифалар айтади: бундан юраги ором олади. Мисол учун, бугунги хабарлар. Бугун наҳорги соат 4 да Спаржон жаннатга кирди. Кечки соат 11 да мозор дарвозаси ёпилади. Ҳали келгани йўқ. Петр. Уликларнинг ўзлари, айниқса, эркаклар янги бир ҳангомалар бўлса жон деб ёшитадилар, аёллар эса ҳозир қандай либослар кийилаётганини билгилари келади. Серсув ёки қайноқ, ўткир, ширин аёллар ичимлиги. Захдан сақлайди. Баъзан кулиб ҳам туриш керак, шундай бўлгани яхши. “Ҳамлет”даги гўрковлар. Инсон қалбини нақадар теран бўлишини кўрсатади. Жилла курса икки йилча марҳумлар устидан кулмаган маъқул. De mortuis nil nisi prius¹. Майли мотам тугасин. Назоратчининг ўлигини қандай кўмишади, тасаввур қилиш қийин. Латифага ўхшайди. Агар ўзингнинг ўлганинг ҳақида хабар ўқисанг, узоқ яшайсан дейишади. Нафас ростлаш керак. Ҳаёт билан шартномани чўзиш зарур.

¹ Ўлганлар ҳақида яхши гапир ё чурқ этма (лот.).

— Эртага яна қанча келади? — сўради қабристон назоратчиси.

— Иккита, — деди Корни Келлехер. — Ўн ярим ҳамда ўн бирда.

Назоратчи қоғозларни чўнтагига солди. Арава юришдан тўхтади. Кузатувчилар иккига бўлиниб, эҳтиёткорлик билан қабрлар оралаб ўтиб, қазиб қўйилган ўра атрофига турдилар. Гўрковлар тобутни кўтариб, унинг бош томонини ўранинг четига қилиб қўйиб, тагидан арқонни тортиб олдилар.

Уни гўрга қўймоқдамиз. Биз Цезарни кўмгали келдик. Унинг ой ўртаси 15 мартда ёки июн ўртасида ўтадиган кунлари. У билмайди ҳозир бу ерга ким келгану ким келмаган, унга фарқи йўқ.

Узун бўйли макинтош кийган зот ким? Хўп, ким ўзи у? Хўп, бор-йўғимни берган бўлардим унинг кимлигини билишлик учун. Ҳар доим аллаким ё ердан чиққандай ё осмондан тушгандай қутилмаганда пайдо бўлиб қолади, тушингга ҳам кирмаган бўлади. Киши бир умр ёп-ёлғиз ўтиши мумкин. Ҳа, мумкин. Шу ҳар ҳолда кимдир уни гўр қазиб ерга кўмиши керак, ҳолбуки, гўрини ўзи ҳам қазити мумкин эди. Ҳаммамиз шундай қиламиз. Фақат одамгина ўлганларни ерга кўмади. Айтганча, чумолилар ҳам. Ҳар бир одамнинг хаёлига келадиган биринчи нарса. Уликни кўмиш. Ҳикоя қилишларича, Робинзон Крузо ҳақиқатда ҳаётда бўлган одам экан. Хўш, Жумавой уни ерга қўйди. Ҳар бир жума ўз пайшанбасини кўмади, агар таъбир жойиз бўлса.

Оҳ, шўрлик Робинзон Крузо,
Нимадандир бўлдинг норизо.

Шўрлик Дигнам! Қора қутига тушиб ер устида охири марта ётибди. Буларнинг ҳаммасини ўйласанг, қанчадан-қанча ёғоч кетади бунга. Ҳаммасини кемириб ташлашади. Ихчам тахта ишлаб ўшанда осонгина чуқурчага сирғантириб тушириш мумкин эди. Аммо бир марта ишлатилган нарсада кўмишларини асло истамайдилар чоғи. Одамлар гоятда нозик ва инжиқ. Она ерга мени кўмингиз, Муқаддас тупроқдан бир кафт ташлангиз. Фақат ўлик туғилган болани онаси билан қўшиб кўмишади. Нега шундайлигини мен тушунаман. Тушунаман. Болани ер тагида ҳам иложи борича узоқ ҳимоя қилишлик. Ирланднинг уйи унинг тобути. Ер ости мафораларда мўмиёланган мурдалар, мўмиёлар, ўша эски гап.

Мистер Блум қўлида цилиндрини ушлаб анча орқароқда турар, яланғоч бошларни санокдан ўтказарди. Ўн иккита. Мен ўн учинчи. Йўқ. Макинтошдаги кимса ўн учинчи. Ўлим сони. Анов қай гўрдан чиқди? Ҳеч ким билмайди. Кичик жомеда у кўринмаган эди, бошимни гаровга қўяман. Ўн учинчи рақамга келсак, бу энг аҳмоқона хурофот.

Нед Лэмбертнинг костюми яхши майин жундан тўқилган. Нафармонроқ ранг. Биз Ломбард-стритда турганимизда менинг ҳам шунга ўхшаш костюмим бор эди. Уэст. Бир пайтлар у жуда олифта эди. Кунига уч маҳал кийим алмаштирарди. Кулранг костюмимни Мизайесга бериб қайта тиктиришим керак. Э-ҳе. У қайта бўялган. Тикувчининг хотини, айтмоқчи, унинг хотини йўқ-ку, уй бекасими ишқилиб, ипларини сўтиб берса бас.

Тобут чоғга тик шўнғиди, чуқур атрофида оёқларини кериб турган одамлар уни пастга туширишди. Кейин қоматларини ростлаб, ўзларини орқага олишди ва бош кийимларини ечишди. Йигирмата.

Сукут.

Агар бизнинг ҳар биримиз бошқа бировга аллакимга айланиб қолгандайдик. Аллақайда узоқларда эшак ҳангради. Ёмғир ёғади,

шекилли. Унчалар эшакка ўхшамайди. Айтишларича, ҳеч ким ҳеч қачон эшак ўлакчасини кўрмаган экан. Ўлимдан уялишади. Ўзларини яширишади. Шўрлик отам ҳам дорилбақога равона бўлди.

Майин ҳилвагай шаббода яланғоч бошлар узра шивирлаб ўтди. Шивир. Бола қабр тепасида чамбарни икки қўллаб ушлаганча қора чоҳ қаърига индамай қараб турарди. Мистер Блум баланд бўйли хушсурат назоратчининг ортидан бўйнини чўзди. Камзули хушбичим. Хаёлида энди ким бу ерга келишини чамаласа керак. Майли, бу сўнгсиз сукунат. Ҳеч ким ҳеч нарсани ҳис қилмайди. Фақат ушбу сониянигина сезасан. Жуда ёқимсиз бир нарса. Аввал ишонмайсан. Хатодир, мен эмас, бошқа бировдир дейсан. Нарийёқдаги уйдан сўранг. Шошманг, мен ҳалиги. Мен ҳалиги улгурмадим. Кейин ўлим тўшагида ётган кимсанинг қоронғу хужраси. Ҳолбуки, уларга ёруғлик лозим. Атрофда шивир-шивир. Руҳонийни чақиртирайликми? Кейин гўлдираш, ҳушдан кетиш. Бир умр ҳаммадан яшириб келган нарсаларингни алаҳлаб ошкор қиласан. Талваса. Унинг уйқуси гайритабиий. Пастки мишжасини тортиб қўй. Бурни сўррайдими, жаги тушмадими, оёгининг таги сарғаймадими, деб қарашади. Ёстиқни олиб ташланг, фойдаси бўлмагандан кейин майли жони ерда ётиб узилсин. «Мужримнинг ўлими» суратидаги иблис хотинга ишора қилади. Валангор ўляптию хотинни қучоқлашга интилади. «Лючия»даги охирги манзара. Наҳот сен билан охирги марта? Таппа. Ўзини орқага ташлайди. Ниҳоят жон берди. Бироз вақт сени гапириб юришади, сўнг эсларидан чиқаришади. Уни дуо қилишни унутма. Ўз дуоларингда уни ёдлаб тур. Ҳатто Парнеллни. Кейин навбат уларга келади, бирин-бирин чоҳга қулайдилар. Ҳозир уни раҳматингга ол, деб ёлворамиз. Хокингиз юмшоқ бўлсин ва сизни дўзах азобидан сақласин. Сизнинг иқлимингиз энди яхшиликка ўзгарди. Ўтдан қутулиб, сиз сувга тутилдингиз. Аросат.

У қачондир ўзи ҳам чоҳга тушишини ўйлармикин? Буни ўйласанг, офтобда туриб баданинг жунжикади. Кимдир менинг мозорим устидан босиб ўтади. Сизнинг галингиз. Жуда яқин. Меники анов ерда, Фингласга яқин, жой сотиб олинган. Онам шўрлик онам ва кичкинтой Руди.

Гўрковлар қўлларига бел олиб оғир-оғир тупроқ уюмларини тобут устига ташлай боцлашди. Мистер Блум юзини бурди. Нима, агар у тирик бўлса-чи? Ўҳ-ўҳ! Ана сизга даҳшат! Йўқ, йўқ, у ўлган, бунга шак-шубҳа йўқ. Ҳа, у ўлган. Душанбада жони узилган. Шундай бир қоида қилинсаки, юракка игна санчиб кўрилса, ишонч ҳосил қилиш учун, балки электр қўнғироқ ёки тобутга телефон ўрнатилса ва яна тобутнинг бир чети тешиб латта билан ёпиб қўйилса ҳам бўлади. Кулфат қўнғироғи. Уч кун. Ёз вақти бўйича кўпроқ. Асфаласофилинга кетгани аниқми, дарҳол жойига олиб бориб қўйиш керак.

Тупроқ энди юмшоқроқ туша бошлади. Хотирадан аста кўтарилади. Кўздан йироқ кўнгилдан йироқ.

Мозор назоратчиси бир неча қадам орқага тисарилиб, бошига цилиндрни кийди. Бас энди. Кузатиб кетувчилар чехраларидан қайғуни қувиб оҳиста шляпаларини бошларига қўндирдилар. Мистер Блум цилиндрини қия туриб баланд бўйли мозор назоратчиси қабрлар оралаб айланиб ўтаётганини кўрди. У ҳасрат далаларидан ишонч билан дадил одимларди.

Хайнс нималарнидир дафтарга ёзаяпти. Э-ҳа, исми шарифи. Аммо у ҳаммани билади-ку. Йўқ, мен томонга юряпти.

— Мен келганларни ёзаяпман, — деди секин Хайнс. — Исмингиз ким. Мен унутибман.

— Л. — деди мистер Блум. — Леополд. Айтмоқчи, Маккойни ҳам ёзиб қўйинг. У мендан сўраган эди.

— Чарли, — деди Хайнс ёза туриб. — Биламан. У илгари «Фримен»да ишлаган.

Ҳа, тўғри, — ишлаган кейин Луис Берннинг ўликхонасига ишга кирган. Врачлар учун жуда қулай — бемалол очиб ёриб кўришади. Нималарнидир қидиришади, ўзларича гўё бир нарсани тушунган ва топадигандай. У сешанба кuni қазо қилди. Ҳисоб-китобини тўғрилаб олди. Эълонлари учун пулларини чўнтакка урдию жуфтакни ростлади. Вой, азамат Чарли-ей. Шунинг учун мендан илтимос қилди. Майли, бизга нима. Эсимдан чиқарганим йўқ, Мак-кой. Раҳмат, ошна сенинг олдингда қарздорман. Қарздор бўлса ўзига, менга нима.

— Айбга буюрманг, — деди Хайнс, — анов киши ким эди, устида анови, у хов анов ерда турган эди, устида ҳалиги...

У атрофга аланглади.

— Макинтош. Мен ҳам кўрдим, — деди мистер Блум. — Қаёққа ғойиб бўлди?

— Мак-интош, — деди тез-тез ёзиб Хайнс. — Уни танимас эканман. Демак, Мак-Интош?

У теваракка аланглаб нари кетди.

— Ундаймас, — деб оғиз жуфтлаганча қолди мистер Блум турган ерида айланиб. — Унинг кимлигини билмайман.

Менга қаранг, Хайнс. Билмайман. Уни нима дейсиз? Қайга ғойиб бўлди? Изсиз йўқолди. Ол-а. ким кўрган уни? Ка е иккита эл. Ерга кириб кетдими, нима бало. Э, худо, қай гўрга кетди-я?

Еттинчи гўрков ерда ётган белкуракни олиш учун Блумнинг ёнига келди.

— Кечиринг, кечиринг!

У чаққонлик билан ўзини четга олди.

Қизғиш, хўл тупроқ чуқур устида дўппайиб кўриниб турарди. Тўлди. То четигача ним тупроқ тобора баланд уюларди, ниҳоят гўрковлар белкуракларини туширдилар. Яна бир неча сония ҳаммалари бошларини эгиб яланғочладилар. Бола қўлидаги гулчамбарни бурчакка тираб қўйди, қайни акаси ҳам чамбарни ерга ётқизди. Гўрковлар бошларини кийиб, лой парчалари ёпишган белкуракларини аравага элтдилар. Белкурак юзини чимга уриб қоқдилар, топ-тоза бўлди. Бирови белкурак қабзасидан узун ўт парчасини олиб ташлаш учун эгилди. Яна бирови белкуракни елкасига ташлаб секин-секин ўртоқларидан нари кетди. Белкурак бети тигдай кўкимтир йилтирайди. Яна бошқа биттаси қабр тепасида тобут туширилган арқонларни оҳиста айлантириб ўрарди. Марҳумнинг киндаги. Қайни ака ўгирилиб гўрковнинг бўш қўлига ниманидир тутқазди. Миннатдорчилик билдирапти. Индамай. Овора бўлмасангиз бўларди, сэр. Бош устига. Мен биламан, ахир қанчалар оғир. Хизматингиз учун ташаккур.

Майитни кузатувчилар ҳолсиз, оҳиста, йўл танламай тарқалишар, йўл-йўлакай қабрлардаги ёзувларни ўқиш учун тўхташарди.

— Юринглар сал нарироқдан Парнелл қабри ёнидан ўтайлик, — деди Хайнс. — Ҳали вақтимиз бор.

— Юринглар, — деди мистер Пауэр.

Улар ўз имиллаган басит фикрларига бўйсуниб, ўнгга бурилишди. Мистер Пауэр гириллаган хира овози билан самимий деди:

— Айримлар Парнеллни бу мозорда эмас дейишади. Тобутга тош солинган эмиш. Яна бир кунмас-бир кун у қайтиб келармиш.

Хайнс бошини чайқади.

— Парнелл ҳеч қачон қайтмайди, — деди у. — У мана шу ерда, барча фоний дунёнинг ўткинчиликлари билан бирга шу ерда. Худо раҳмат қилсин.

Ҳеч ким эътибор қилмаган мистер Блум хиёбондан ҳасратли фаришталар, хочлар, қуббаларнинг бўлаклари, шажара хилхоналари, тош қотган илтижолар, қўкка кўз тикиб нола қилувчилар, қадим Ирландиянинг кўтарилган қўлларию қалблари ёнларидан ўтиб борарди. Қайтага тирикларнинг кори-хайрларига яратиш учун пул иона қилсалар, яхшироқ эди. Мағфират тилаб дуо қилинлар. Гўё кимдир ҳақиқатан ҳам? Кўмиб қўйишди, хайр-вассалом. Худди кўмир туширгандек. Агар вақтни тежайман десангиз, ҳаммасини битта тепага уюнлар. Марҳумлар куни. Йигирма еттинчида унинг мозорига бораман. Боғбонга ўн шиллинг бераман. Қабри ёввойи ўт-ўланлардан тозалайди. Қариб қолган чол. Икки букилиб тоққайчисини шақирлатиб юради. Ўлим қолусида. Жон таслим этмиш. У дунёга равона бўлмиш. Гўё буни улар ўз ихтиёрлари билан қиладигандай. Тепиб чиқариб ташлашди. Паймонаси тўлганлар. Улар ҳаётда ким бўлишган, нима ишлар қилишган — шуларни айтсалар, қизиқроқ бўларди. Анов аравасоз. Мен линолеум савдоси билан шуғулланганман. Қарзга пул берганларга ҳар фунтига беш шиллингдан тўлаб турганман. Хотин кишининг идиш ўрнатилган қабри. Мен яна гўштни яхши пиширардим. «Қишлоқ қабристонини»¹ марсиясидаги каби, кимнинг шеъри эди бу. Вордсвортми ё Томас Кэмп беллимиди? Раҳматга сазовор бўлди дейишади протестантлар. Қария Марреннинг қабри, доктор эди. Буюк ҳаким уни ўз ҳузурига чорлади. Ҳа, марҳумлар учун бу ер худонинг майсазор макони. Шаҳар чеккасидаги тинч-осуда макон. Янги сувоқ қилинган, бўёқ берилган. Тамакани хотиржам чекиб «Черков хабарлари»ни бемалол ўқиб ўтирадиган холи бир жой. Никоҳ ҳақидаги хабарларни ҳеч қачон бўяшмайди. Панжара найзаларига осилган занглаган чамбарлар, бронза зарқоғозидан ясалган шокилалар. Қаранг-а, пулларини аяшмайди. Ҳар қалай, тирик гулларнинг нафосати бошқачароқ. Темир гуллар жуда ғашга тегади, улар ҳеч сўлишмайди. Бирон-бир маънисини йўқ. Тураверади сўппайиб.

Бир куш терак бутотида бемалол ўтирарди. Ясаб қўйилганга ўхшайди. Худди олдермен Хукер бизга тўйга қилган совғадек. Кишш! Қимирламайди. Бу ерда уни отмасликларини билади. Махлуқларнинг ўлиги янаям аянчлироқ кўринади. Ширинтой Милли ўлган кушчани ошхонадаги гугурт қутичага солиб кўмди, дастор гуллар шодаси, қабрдаги қоғоз гуллар парчалари.

Исо Масих юраги кўзга ташланади. Ҳаммага кўз-кўзлагандай. Уни кўкракнинг ёнбошига солиб қизилга бўяш керак эди, ҳақиқий юракка ўхшарди. Ирландия унга бахшида ёки буни яна нима деб атайдилар. Афтидан, унга унчалик ёқмаган. Бу хўрлик нега? Сават тўла мева кўтарган боладай кушлар учиб келиб чўқирлар тинмай, лекин у деди йўқ, чунки кўрқишади улар боладан. Аполлон эди шундай.

Бунда ётганлар сон-саноксиз! Ҳолбуки, бир пайтлар ҳаммалари Дублинда сайр қилиб юришарди. Нариги дунёга кетган художўйлар. Бир замонлар биз ҳам худди сендек бўлган эдик. Бунинг устига ҳаммани эса сақлаб бўларканми? Ўша кўзлар, ўша юришлар, ўша овозларни. Овоз-ку майли: граммафон. Ҳар бир қабрга биттадан граммафон қўйиш, уйга ҳам олиш мумкин. Якшанба кунлари тушдан

¹ Томас Грей деган шоирнинг «Қишлоқ қабристонинида ёзилган элегия» асарига ишора.

сўнг. Қари бобокалонни қўйиб эшит. Қраараақ! Хеллолхелло Хрхрсаннманн краақ ждахрсанман сзни кргандан хеллохелло ждажда қиҳҳ. Овоз эслагиб туради худди сурат эслатгандай, одам юзини. Акс ҳолда айтайлик, ўн беш йил ўтгач юзини эслаб бўлармиди. Мисол учун, кимни? Мисол учун, мен Хелининг дўкониди ишлаган пайтимдаги анов кимсани?

Қаср-ғаср! Шағал гачирлади. Тўхта.

У тош мақбарага разм солиб қаради. Қандайдир махлуқ. Тўхта-чи. Ана у.

Семиз кулранг каламуш шағал тошларни шиқирлатиб тошмақбар девори ёқалаб югургиларди. Ҳа ярамас-қари кемиргич: ҳар тешикдан хабардор каламуш пойдевор тагига тиқилди, уриниб-суриниб тешикка кирди. Ҳазиналарни яширса бўладиган боп жой.

Ким бу макон эгаси? Роберт Эмерининг лоши қўйилган экан. Бу ерда Роберт Эмерини машъаллар ёруғида сўнгги маконига қўйишган, шундай эди, шекилли? Каламуш соқчидай айланиб юрибди.

Ана, думи ҳам кириб кетди.

Бу бирпасда суробингни тўғрилайди. Ким экан деб қараб ўтирмайди, ҳаш-паш дегунга суягингни кемириб ташлайди. Ўлимтикни хуш кўради. Мурда ўлимтик гўшт. Унда, пишлоқ нима? Пишлоқ сутнинг ўлимтиги. Мен «Хитойга саёҳат»ни ўқиганман, хитойликлар оқтанлилардан мурда иси келади дейишган. Ўтда куйдириш маъқулроқ. Бу руҳонийларга ёқмайди. Бошқа бир ташкилот учун жон койитишади. Кремация ва голланд печлари, улгуржи савдо. Қора ўлим. Чуқур қазиб, ўшанга ташланглар, куйдирилмаган оҳак барини емириб йўқотади. Ўлим камераси. Хоку хок. Ё денгизга кўмиш. Форсларнинг сукунат минораси қаерда эди? Қушлар еб кетади барини тупроқ, ўт, сув. Ҳаммасидан ҳам сувга чўккан яхшироқ дейдилар. Бир сонияда бутун ҳаётинг кўз ўнгингдан ўтади. Лекин ичингга тўлган сувларни чиқаришаётганда, — йўқ, бундан худо асрасин. Лекин қаранг, ҳавога кўмиб бўлмайди. Тайёрадан туриб ҳам, қизиқ, у дунёдагилар янгиси келганда, билишармикин? Ер ости алоқалари бормикин? Биз буни улардан ўрганганмиз. Нима бўпти, ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Кундалик ризқ-рўз, емиш. Жон чиқаётганда пашша босади. Дигнам келишидан хабар топишган чоғи. Уларнинг ҳид-пид билан иши йўқ. Мурданинг оппоқ илвиллаган лаҳми. Ҳидими, ҳиди хом тошқовоқнинг ҳидига ўхшайди.

Олдинроқда дарвоза оқариб кўринди: ҳамон очиқ турибди. Бу ёруғ дунёга қайтиш. Етар, бунда шунча юрдик. Ҳар сафар яна бир қадам яқинлашасан.

Охирги бор бу ерга миссис Синико ўлганда келган эдим. Бечора отам ҳам бор эди. Ўлдирадиган ишқ. Кечаси бўлишига қарамай, ерни қазиб очаверишади, бир воқеани ўқиган эдим, яқиндагина ерга қўйилган хотинларнинг лошларини чиқариб олишади, ириб-чириганига, йиринги оқиб ётганига ҳам қарашмайди. Бундай нарсалардан сочинг тикка бўлиб кетади. Мен ўлгач, сенинг қошингга келурман. Мен ўлгач, ҳузурингга шарпа бўлиб келаман. Мен ўлгач, арвоҳим сени доим таъқиб айлагай. Ўлгандан сўнг бошқа бир олам ҳам мавжуд, уни дўзаҳ дейдилар ёхуд яна бошқа бир сўз ҳам бор: жаҳаннам. Мен ўша, бошқа сўзни ёқтирмайман. Мен ҳам ёқтирмайман. Ҳали қанча нарсаларни кўришим, эшитишим, ҳис қилишим керак. Ўз ёнингда тирик, ҳароратли, инсон ҳилқатларини ҳис этиб туриш. Қўяверинг, улар ўз қуртлаган тўшакларида ётаверишсин. Бу сафар мен уларга чап бериб ўтдим. Иссиқ тўшаклар: иссиқ, жўшқин ҳаёт.

Мартин Каннингем ён хиёбондан сипо гаплашиб келарди.

Э, анов нотариус шекилли. Башараси таниш. Ментон. Жон Хенри. Нотариус, қасам ичириб берилган кўрғазмаларни тасдиқлайди. Бир пайтлар Дигнам унинг дўконида ишлаган. Мэт Диллонда ҳам ишлаганига анча замонлар бўлиб кетди. Очиқ, оқкўнгил қария Мэт ҳузурида оқшомлар қувноқ ўтарди. Овлаб келиб пиширилган қуш гўштлари, сигаралар, ичкиликларнинг алламбало идишлари. Юраги тилла инсон. Анов, Мэнтон. Чимда соққа ўйнаётганимизда жаҳли чиқиб қутуриб кетди, отган соққам унга тегиб кетса бўладими. Қип-қизил тасодиф: хато қилдим. Шундан бери мени негадир жини сўймайди. Бир қарашда туғилган нафрат. Молли ва Флои Диллон. Сирен тагида қучоқлашиб ҳиринг-ҳиринг кулишади. Эркак хоним билан висол қилса, доим шунақа.

Цилиндрининг ёни букилган. Аравада ўтирганда бўлган шекилли.

— Кечирасиз, сэр, — деди мистер Блум уларга етиб олиб.

Улар тўхташди.

— Цилиндрингиз бироз эзилиб қолибди, — деди мистер Блум қўли билан кўрсатиб.

Жон Хенри Ментон тик турган ерида қимир этмай бир неча сония унга тикилиб турди.

— Мана, бу ери, — деди Мартин Каннингем ҳам қўли билан ишора қилиб.

Жон Хенри Ментон цилиндрни бошидан олди, букилган ерини тўғрилади-да, палтосининг энгига авайлаб ишқаб қўйди.

— Ана, энди тўғри бўлди, — деди Мартин Каннингем.

Жон Хенри Ментон бошини энгил силкиб қўйди.

— Раҳмат сизга, — деди у қуруққина қилиб. Улар дарвоза томон жўнашди. Мистер Блум кайфияти тушган ҳолда уларнинг гапларини эшитмаслик учун бир неча қадам орқароқда қолди. Мартин гапнинг кифтини келтиради. У бунақанги сўтакни қозиқнинг атрофида шундай айлантирадики, одам тузоққа тушганини ҳам билмай қолади.

Кўзи балиқнинг кўзи. Менга нима. Кейин яхшилаб ўйлаб кўриб ўзи пушмон бўлади. Бизга шуниси ҳам кифоя қилади.

Раҳмат сизга. Бизнинг бугун эрталабдан шундай бағримиз кенг.

Давоми бор

*Русчадан
Иброҳим ҒАҒУРОВ
таржимаси*

Турмағамбет ИЗТИЛЕУЛИ

Уммондан дурдоналар

* * *
Тўн олсанг — тўзар,
От олсанг — озар.
Фақат куй-қўшиқ,
Баридан ўзар.

* * *
Тўн кийган тўнгмайди,
Лаънат олган ўнгмайди.

* * *
Яхши олишмай келишади,
Ёмон келишолмай олишади.

* * *
Қорни очга қора толқон мой,
Тул эркакка пучуқ жувон ой.

* * *
Оз битар, кўп ҳам битар,
Тотувликка не етар?!

* * *
Қум тош бўлмас,
Қул бош бўлмас.

* * *
Эшак минганга от керакмас,
Балиқ еганга эт керакмас.

* * *
Гар хотинсиз тирикчилик йўқ,
Хотин олсанг, тинчлик йўқ.

* * *
Отинг ёмон бўлса,
армонинг кетар.
Боланг ёмон бўлса,
дармонинг кетар.
Хотин ёмон бўлса,
меҳмонинг кетар.
Феълинг ёмон бўлса,
имонинг кетар.

* * *
Берсанг оларсан,
Эксанг ўрарсан.

* * *
Қор ёғди деб қувонма,
Ортида аччиқ аёз.
Муллага дуч келсанг гар,
Сўрайди назр-ниёз.

* * *
Меҳнатсиз уруғ чиқмас,
Заҳматсиз билим юқмас.

* * *
Ақлсиз зот —
Югансиз от.

*Қозоқчадан
Абдулҳамид ПАРДАЕВ,
Аҳмад ФАЙЗИЙ
таржималари*

Турмағамбет ИЗТИЛЕУЛИ Қозоғистоннинг Қизил Ўрда вилоятида 1882 йили таваллуд тоған. Маҳаллий оқинлар сабоғини олиб, савод чиқарган. Бухородаги «Қўқалдош» мадрасасида форс, араб, туркий тилларни пухта ўрганган. «Шоҳнома»нинг маълум қисмини қозоқчага таржима қилган. 1939 йилда қатағонга учраган. 2007 йилда шоир таваллудининг 125 йиллиги Қозоғистонда кенг нишонланди, тўрт жилдлик асарлари чоп этилди. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган ҳикматлар Турмағамбет оқин ижодининг қаймоқ сатрларидир.

* * *

Мен тортмаган дард қани,
Даво топар мард қани?!

* * *

Илм ёритар ичингни,
Ҳунар оширар кучингни.

* * *

Аёл ердан чиқмаган,
У ҳам эркак боласи.
Эркак кўкдан тушмаган,
Аёл унинг онаси.

* * *

Токи танда жонинг бор,
Ризку рўз, ош-нонинг бор.

* * *

Яхшига қилма даъво,
Бахшидан кутма даво.

* * *

Отинг ёмон бўлса,
Сотиб қутуларсан
Хотин ёмон бўлса
Нетиб қутуларсан?

* * *

Йигит етти қирли бўлсин,
Ёхуд бирон сирли бўлсин.

* * *

Одам бўладиган одам
Очдан ўлса ҳам ошалаб емайди.
Одам бўлмайдиган одам —
Ёрилиб ўлса ҳам, «ол» демайди.

* * *

Тўн жиғасиз бўлмас,
Эл оғасиз бўлмас.

* * *

Тўқлик яраштирар,
Йўқлик талаштирар.

* * *

Тойчоқ отга етказар,
От муродга етказар.

* * *

Тентак бўлсанг осарлар,
Юввош бўлсанг босарлар.
Ўртача бўлсанг, хон ясарлар.

* * *

Ош қадрини билмаган
Очлик азобин тортар.
От қадрини билмаган
Ўзи арава тортар.

* * *

Яхши Оллоҳдан кўрар,
Ёмон ҳамроҳдан кўрар.

* * *

Юрти ёмоннинг бийи куяр,
Хотини ёмоннинг уйи куяр.

* * *

Ёмонга ишинг тушмасин,
Тузоққа қушинг тушмасин.

* * *

Бой бой билан қуда бўлса,
Ўртада йўрға қатнар.
Йўқ йўқ билан қуда бўлса,
Ўртада тўрва қатнар.
Бой йўқ билан қуда бўлса.
Ўзаро зўрға қатнар.

* * *

Ўғрилар топишганда,
Бир-бирини ялайди.
Айрилганда қопағон —
Кўппак каби талайди.

* * *

Тошганлар — тўкилади,
Қазиган — йиқилади.

* * *

Сигир бузоғин эмизар,
Бузоғи таёқ егизар.

* * *

Ёлгон сўз балойи жон,
Ўткир пичоқ тўқар қон.

* * *

Олтиннинг тоти бўлмас,
Яхшининг ёти бўлмас.

* * *

Қаноат қоринни тўйдирар,
Қаноатсиз отин сўйдирар.

* * *

Олов ёқсанг — пишарсан,
Чоқ қазисанг — тушарсан.

* * *

Гүшт есанг, тишинга кирар,
Емасанг, тушинга кирар.

* * *

Маъраган ҳар тақани,
Қиш тушганда кўрарсан.
Кеккайган ҳар йигитни
Иш тушганда кўрарсан.

* * *

Уйнинг иссиқ-совуғи
Қиш тушганда билинар.
Кимнинг қандай экани
Иш тушганда билинар.

* * *

Этнинг бари қазии бўлмайди,
Итнинг бари тозии бўлмайди.

* * *

От югурса, айиради,
Тил югурса қайиради.

* * *

Ақллига айтсанг биледи,
Ақлсизга айтсанг кулади.

* * *

Билимли аёл бошинга қарар,
Билимсиз аёл ёшинга қарар.

* * *

Тентакнинг оёғи саккизта,
Семизнинг таёғи саккизта.

* * *

Зулматда қалтирайсан,
Ёруғда ялтирайсан.

* * *

Сигири бор уйда сут-айрон,
Сигири йўқ уй вайрон!

* * *

Хон — эли билан,
Аёл — эри билан.

* * *

Чини билан бер пичоқ берсанг,
Қини билан бер гар чин берсанг.

* * *

Тентак «Соғман!» дейди,
Янтоқ «Боғман!» дейди.

* * *

Сергайрат кишининг
Унуми бор ишининг.

* * *

Эрга берсанг ошингни,
Эр силагай бошингни.
Итга берсанг ошингни,
Ит кемирар бошингни.

* * *

Уммон дури остида,
Фақат кўпик устида.

* * *

Ота ўлиб, бола қолса,
муродига етгани.
Бола ўлиб ота қолса,
армон билан кетгани.

* * *

Яхши меҳмон келса,
қўйинг эгиз туғади.
Ёмон меҳмон келса,
қўйинг қашқир бўғади

* * *

Оқсоқнинг йўлига тушма,
Сўқирнинг қўлига тушма.

* * *

Қозон тошар,
Нодон шошар.

* * *

Қўйнинг нияти омонлик,
Бўри нияти ёмонлик.

* * *

Азалдан бой ошиб борар,
Ҳар янги бой шошиб борар.

* * *

Белига айил ботганин
Эгаси эмас, от билар.
Эр йигитнинг қадрини
Дўст-ёр эмас, ёт билар.

* * *

Тоғига мос тулки,
Замонга мос кулги.

* * *

Яхшилик терак устида,
Ёмонлик оёқ остида.

* * *

Оёғи ёмон кўлни булғайди,
Оғзи ёмон элни булғайди.

* * *

Мард берганин айтмайди,
Айтганидан қайтмайди.

* * *

Бор бўлсанг тошма,
Йўқ бўлсанг шошма.

* * *

Яхшилик қилсанг — ўзингга,
Ёмонлик қилсанг — ўзингга.
Осмонга қараб ўқ отсанг,
Қайтиб тегар кўзингга.

* * *

Донингни ўрадан сот,
Кўйингни кўрадан сот.

* * *

Катта йўллайди,
Кичик кўллайди.

* * *

Жаҳл — ақл офати,
Нафс — имон талофати.

* * *

Баджаҳлда савлат йўқ,
Бесабрда давлат йўқ.

* * *

Дўсти кўпнинг ёви йўқ,
Иши кўпнинг дови йўқ.

* * *

Нодон-ношуд жовдирайди,
Сўз тополмай довдирайди.

* * *

Шошганда билинар банда,
От билинар югурганда.

* * *

Жаҳл чиқса, ақл кетар,
Ақллида жаҳл нетар?!

* * *

Қайғу деган бир денгиз,
Дунёдан олиб кетар.
Таваккал деган қайиқ,
Дарёдан олиб ўтар.

* * *

Йигитга давлат битса,
Қарғаси ҳам ғоз тутар.
Йигитдан давлат кетса,
Лочини ҳам оз тутар.

* * *

Ёмонни яхши десанг,
Ёмонлиги қолади.
Яхшини ёмон десанг,
Хушфёъли йўқолади.

* * *

Навқар бекнинг қошида,
Деҳқон ернинг бошида.

* * *

Пиёдага эшак — от,
Очга толқон — қанд-новвот.

* * *

Гилам тўрнинг безаги,
Қилич эрнинг безаги.

* * *

Яхшини сийласанг,
хотирасида қолар.
Нодонни сийласанг,
уйингга ётиб олар.

* * *

Ош-нон қадрин билмаган
Бурда нонга зор бўлар.
Улов қадрин билмаган
Яёв юриб, хор бўлар.

БУХОРОДА ТАҲСИЛ ОЛГАН ОҚИН

Қардош қозоқ халқининг атоқли сўз санъаткорларидан Абай, Жамбул Жабаев, Мухтор Авезов, Собит Муқонов ва бошқа бир қанча кишилар номлари ўзбек китобхонларига яхши таниш. Мана шу улуг сиймолар қаторига бемалол кўйиш мумкин бўлган Турмағамбет Изтилеули (1882–1939) асарларидан намуналар эса ҳали ўзбек тилида чоп этилмаган эди. Бунинг асосий сабаби ўтган асрнинг 30-йилларида қатағонга дучор бўлган оқиннинг асарлари, асосан, қўлёзма ҳолида қолиб кетиб, илгари Қозогистонда ҳам кам нашр этилганидир. Сирдарё бўйидаги Қизилўрда вилоятининг Қармақчи мавзеида туғилган Турмағамбет ёшлигида Бухородаги Мир Араб ва Кўкалдош мадрасаларида Садриддин Айний билан бир даврда таҳсил олган бўлиб, ўзбек, форс, араб тилларини чуқур ўрганган. Мумтоз Шарқ адабиётига чуқур муҳаббат кўйган шоир катта адабий жасорат кўрсатиб, таъбир жоиз бўлса, Абулқосим Фирдавсий панжасига панжа уриб, “Шоҳнома” сюжети асосида қозоқ тилида 40 минг сатрдан иборат дoston яратган. Асарнинг бир қисми 1961 йилда нашр этилган. Камина ўзимнинг докторлик диссертациямда “Шоҳнома”нинг туркий тиллардаги таржималари ва вариантлари қатори Турмағамбет дostonига ҳам тўхталиб, унинг таҳлилини келтирганман. Турмағамбет асар сюжетида Фирдавсийга эргашса-да, “Шоҳнома” воқеаларини қозоқ сахросига кўчиради. Уни қозоқ халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган 11 бўғинли “халқона ўлан” вазнида ёзди. Турмағамбет Фирдавсий қўллаган мақол, матал, ибораларни қозоқча муқобиллари билан алмаштирган.

Турмағамбет Изтилеулининг бой меросини ўрганиш юзасидан кенг миқёсдаги ишлар Қозогистонда истиқлол йилларида бошланди. 2007 йил кузида шоирнинг 125 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуманга Ўзбекистондан шарқшунос олим Фулом Карим ва камина тақдиф этилди. Россия, Тожикистон, Туркия, Мўғулистон, Хитой, Эрон ва бошқа мамлакатлар олимлари иштирок қилган анжуманга қардош қозоқ биродарлари пухта тайёргарлик кўришган экан. Анжуман иштирокчиларига оқиннинг тўрт жилдлик асарлар тўплами тақдим этилди.

Шу ўринда ушбу тўрт жилдликнинг нашрга тайёрланиши ҳамда илмий анжуманнинг ўтказилиши бош-қош бўлган заҳматкаш қозоқ олими Ислоҳ Жеменей ҳақида бир оз тўхталиб ўтиш лозим. И.Жеменей Эроннинг Гургон шаҳрида қозоқ оиласида туғилган. Ушбу шаҳарда таҳсил олиб, Машҳад ва Тегеронда расмий вазифаларда ишлаган. Қозогистон истиқлолга эришгач, аждоллари ватанига қайтиб, ҳозирда Тароз шаҳри университетига ўқитувчилик ва илмий ишларга машғул. У форс мумтоз адиблари асарларини қозоқчага таржима қилиш билан бирга, XVI аср муаррихи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Дуғлот ҳақида қозоқ тилида илмий монография ёзиб, чоп эттирган.

И.Жеменейдек форс, араб тилларини пухта билган олимнинг Турмағамбет асарлари нашрига масъул бўлиши тўрт жилдликнинг анча сифатли ва юқори савияда бўлишини таъминлаган. Шоир меросида кўп учрайдиган араб, форс ва эски туркий сўзларга изоҳлар берилган. “Шоҳнома”ни тўла ҳолида алоҳида чоп этишга қарор қилингани учун, дoston бу нашрга киритилмаган. Ҳар бир жилд: лирик шеърлар, муножот шеърлар, турмада ёзилган шеърлар, нақл сўзлар ва ҳоказо бўлимларга бўлинган.

“Жаҳон адабиёти” журналинда қардош қозоқ халқининг улкан оқинининг бой ва ранг-баранг ижодидан дастлабки намуна сифатида берилган “Ҳикматлар” (аслиятда “нақл сўзлар”) 2-жилддан жой олган. Донийшманд шоир ўзи шеърый ҳикматлар яратиш баробарида маълум халқ мақол-маталларига ҳам назмий сайқал бериб, адабий жиҳатдан қайта ишлаган. Шунингдек, қозоқ адабиётшунослари фикрига кўра, у халқ мақолларини тўплаш билан ҳам шуғулланган. Шоирнинг қўлёзма меросидаги ҳикматлар сони қозоқ академиги Раҳмонқул Бердибой маълумотига кўра, жами 1558 тадир. Турмағамбет ҳикматларида ўзбек китобхони учун анча яқин, тушунарли, ҳатто, таниш фикр-мулоҳаза ва оҳанглар учраши қардош халқларимиз маънавияти асрлар давомида муштарак сарчашмалардан сув ичиб тараққий этгани далолатида.

*Ҳамиджон ҲОМИДИЙ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Максим ГОРЬКИЙ

Ўзингдан чиққан балога...

Тўрт пардали пьеса

ИШТИРОКЧИЛАР:

И в а н К о л о м и й ц е в.
Я к о в – унинг укаси.
С о ф ь я – Иваннинг хотини.
А л е к с а н д р – 26 ёшда.
Н а д е ж д а – 23 ёшда.
Л ю б о в ь – 20 ёшда.
П ё т р – 18 ёшда.
В е р а – 16 ёшда.
С о к о л о в а х о н и м.
Л е ш ч – Надежданинг эри.
Я к о р е в – даҳа назоратчиси.
Ф е д о с ь я – энага, жуда мункиллаган, ярим кар.
О қ с о ч.

БИРИНЧИ ПАРДА

Шинамгина хона, чап томонда – камин (ўчоқ). Орқа томонда тўсиқ парда тутилган, парда орқасидан қизил адёл ташланган бир кишилик каравот ва энсизгина оқ эшик кўриниб туради. Катта китоб жавони хонани иккига бўлган, чап томон ўнг томонга қараганда сал чоғроқ.. Жавон ўнг томонга қаратилган, орқасига эса гилам осилган пианино тақаб кўйилган. Рўбарўда – кенг қора диван, тепасида кичик дарча; хона ичкарасида ошхонага ўтадиган йўлак кўринади. Ошхона ёп-ёруғ. Агар пианинонинг олдида стул кўйилса ошхонага ўтадиган йўлни беркитиб қўяди. Ўчоқ олдида чуқур оромкурсида жингалак соч, соқоли қиртишланган, чиройли юзли мўйсафид Я к о в китоб ўқиб ўтирибди. Оромкурсининг орқасидаги ёзув столида кўк қоғоздан абажур қилинган лампа турибди. Стол олдида Ф е д о с ь я ҳам курсига чўккан... У кулранг бир нарса тўқиш билан банд, тиззасида бир юмалоқ тивит ип, ўзича бир нималар деб мингир-мингир қилиб қўяди. Оқсоч оёқ учида юрганча ошхонада столда тушлик тайёрламоқда. С о ф ь я ҳам шу ерда – у кўринишдан ёш, рангпар юзли, қотиб қолгандай кўзлари узоқларга ташвишли тикилади. Яков каминдаги кўмирни ковлаштирмоқда; Софья шовқинга қулоқ солади ва аста Яков хонасига қараб юраркан, жавон орқасида иккиланиб тўхтаб қолади.

*Русчадан
Муҳаммад АЛИ
таржимаси*

Ўн тўққизинчи аср иккинчи ярми – йигирманчи аср бошларида (1868-1936) яшаб ижод қилган улуг рус адаби ва жамоат арбоби Максим Горький (тахаллуси, асл исми Алексей Пешков) ўз ҳикоялари, романлари, пьесаларида асосан, гуманизм ғояларини, инсоний муносабатларни ақс эттирди. Рус жамиятида бўлган адолатсизликлар, ҳаётнинг бешафқатлигидан тубанликка юз тутган жабрдийда бечоралар, жамият тубида яшашга маҳкум этилган кишилар, уларнинг бошидан кечган азиятлар, нурсиз турмуш манзаралари адиб асарларида саҳифадан саҳифага кўчиб юради. Адибнинг “Ўзингдан чиққан балога” пьесаси 1907–1908 йилларда ёзилган, у рус адабиётида муқим мавзулардан бири бўлиб қолган оталар ва болалар муносабатларига

С о ф ь я. Халақит бермайманми?
Я к о в. Йўқ, йўқ, мутлақо! (*Уни кулиб қарши олади.*)
С о ф ь я. Менга жуда банддек кўриндинг...
Я к о в (*пеннесини олиб*). Нима билан банд эканман?
С о ф ь я. Сендан бир нарсани сўрасам, Соколова хоним бор-ку, ҳалиги Иванни отганнинг онаси, шу бир кўришсак, деб ҳеч ҳол-жонимга қўймапти, нима дейсан – кўришайми ё кўришмайми?
Я к о в (*иккиланиб*). Билмадим... Оналигини назарда тутиб, илтимосини ерда қолдирмасанг бўлармиди... лекин энди у нега буни Иваннинг ўзига айтмай, сенга айтяпти?
Ф е д о с ь я (*оҳиста бошини кўтармасдан минғирлайди*). Бўри баковул экан, тулки ясовул экан...
С о ф ь я. Сен ўшанинг отганига ишонасанми?
Я к о в. Биласанми, назаримда террорчилар ёлғон гапиришмайди – унинг бизга алоқаси йўқ дейишларида жон бор...
С о ф ь я. Менга ҳам шундай туюлади.
Я к о в. Нега ўтирмайпсан?
С о ф ь я (*бошини қуйи солиб*). Ўтиргим йўқ...
Я к о в. Юзингдан қаттиқ чарчаганинг кўриниб турибди.
С о ф ь я (*овозини настлатиб*). Ўтирсам, тамом сўлжаяман-қоламан. (*Оҳиста.*) Маъзур тутасан, аммо яна сендан пул сўрашга мажбурман...
Я к о в (*шошилиб, хижолат бўлгандай*). Столнинг чап ғаладонида турибди, олавер, тортинма! Тепа ғаладон, очиқ...
С о ф ь я. Айтишга ҳам уялади киши – роса шилипман-а, сени.
Я к о в. Э, қўйсанг-чи, Соня...
Ф е д о с ь я (*минғирлаб*). Ол, олавер, ундан пулни олиб қол! Бир оёғи гўрда... Қаёққа борарди...

Ошхонадан Л ю б о в ь чиқиб келади. У ўзининг букрилигини билдирмаслик учун доим елкасига шолрўмол ташлаб юради. Ҳозир унинг кифтига сариқ шолрўмол ташланган. Пианино олдида тўхтади.

С о ф ь я (*хаёлга чўмиб*). Биз уйингга кўчиб келдиг-у, ўзингни касал демай, бир бурчакка ҳайдадик...
Я к о в. (*хижолат тортиб*). Бўлди қил, Софья...
С о ф ь я. Юз сўм олдим...

Л ю б о в ь пианино олдида стул қўйиб ўлтиради ва чала бошлайди.

Я к о в. Қулоқ сол, сенга бир нарса таклиф қилмоқчиман...
С о ф ь я. Ҳозир кетишим керак, тушдан кейин айтасан, бўптими? (*Кетади.*)
Я к о в (*китобни олиб*). Истаган вақтингда...
Ф е д о с ь я (*алла оҳангида аста хиргойи қилади*).
Эҳ, Яшенька, Яша, турмуш шундай хархаша... (*Кейинги сўзларни англаб бўлмайди, аммо кампир худди болани аллалагандай минғирлайди.*)

бағишланган. Асар даставвал “Ота” деб номланган эди. Пьеса асосида ота Иван Коломыйцев билан унинг болалари Любовь, Пётр, Вералар орасидаги кескин муносабатлар тасвири ётади. Отага бўлган ҳурмат, болалар тарбияси, носоғлом оиладаги вазият, рус жамиятида чуқур илдиз отган турли иллатлар – ёлғончилик, порахўрлик муаммолари кескин танқидий руҳда қаламга олинган, ҳалоллик, поклик улуғланган. Асар подшо цензураси томонидан ман қилинганлиги сабабли Россияда сахнага қўйилмаган эди. Муаллиф уни дўстлари ёрдамида Берлин сахналарида кўйдиришга умид боғлади, бироқ асардаги кескин руҳ, жамиятдаги жароҳатларнинг аёвсиз очиб ташланиши бунга йўл бермади. Пьеса бугунги кунда ҳам катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. “Ўзингдан чиққан балага” пьесаси Максим Горькийнинг 1951 йилда Москвада нашр этилган ўттиз томлик “Асарлар тўплами”дан олиб, таржима қилинди.

С о ф ь я (*уни сезмаётган қизи олдида бир неча дақиқа тўхтаб қолади*).

Люба, ўтиб кетай...

Л ю б о в ь. Мен, нима, халал беряпманми?

С о ф ь я. Қандай ўтай бўлмаса?

Л ю б о в ь. Ойи, менинг халал бермаган жойим борми ўзи?

С о ф ь я (*диванга оёқ қўйиб, бир амаллаб ўтиб олади*). Кўй энди, жаҳлинг чиқмасин...

Л ю б о в ь (*сакраб туради*). Сакраб ўтганингизда борди-ю, йиқилиб, майиб бўлиб қолсангиз, сен туфайли шундай бўлдим, деб кейин менга таъна қиласиз-да, а?

С о ф ь я (*кетаётиб, аста*). Сенга ҳеч таъна қилмайман-ку...

Л ю б о в ь ўрнидан туради ва Я к о в хонасига киради.

Я к о в. (*секин*). Дарров қонинг қайнаб кетади-я...

Л ю б о в ь (*бамайлихотир*). Ҳамма шундай дейди. Қаҳратоннинг қора совуғиманми, нима бало, ёки кузда ёққан ёмғирманми, ҳамма мендан дод дейди.

Ф е д о с ь я (*куйлайди*). Мана Люба келибди... Келибди, нима дебди...

Л ю б о в ь (*қаттиқ овозда*). Бас қилсанг-чи, энага!

Ф е д о с ь я. Нима?.. (*Кўлидаги тўригна билан бошини қашийд ва Любовьга қараб жилмаяди*.)

Я к о в. Жуда ошириб юборяпсан, Люба...

Л ю б о в ь. Кузнинг изғиринию намгарчилиги ҳам одамларнинг жонига тегадиган, жуда меъеридан ошириб юборадиган кераксиз бир нарса ўзи... Айтинг-чи, ойим қанча пул олди?

Я к о в. Юз сўм... Сенинг нима ишинг бор?

Л ю б о в ь. Нега энди сиз унинг ҳадеб сўрайвермаслиги учун бир берганда пулдан улгуржироқ бера қолмайсиз? Тиланавериш ахир одамни хўрлаб юборади, тушунасизми?

Я к о в (*хижолат*). Ё, тавба!.. Албатта, тушунман. Ҳозир ҳам унга бир нарсани таклиф этмоқчи бўлиб турувдим...

Л ю б о в ь (*эслатмоқчи бўлиб*). Сиз ахир бой-бадавлатсиз...

Я к о в (*жилмайиб*). Эдим... Мени алюмин адои тамом қилди...

Л ю б о в ь. Нега энди сизга алюмин керак бўлиб қолди?

Я к о в (*гуноҳқорона*). Биласанми, агар одамлар чиройли маъдан олишса яхши бўлармиди, деб ўйладим. Темир ҳам оғир, ҳам ранги совуқ, мис бўлса ёллангандек кўринади...

Л ю б о в ь (*хўрсиниб*). Жудаям қизиқсиз-а!

Ф е д о с ь я. Э, худойим, гуноҳкор бандаларингни ўз паноҳингда асра...

Л ю б о в ь. Сиз кўп хато қилармидингиз?

Я к о в (*истеҳзоли*). Ўзи айрим одамларнинг хатолар қилиб туриши керак шекилли...

Л ю б о в ь (*унинг юзларига тикилиб*). Мен битта хатонгизни биламан...

Я к о в (*хавотирда*). Йўғ-е!

Л ю б о в ь. Сиз... менинг ойимга ўйланишингиз керак эди.

Я к о в (*қўрқиб кетиб*). Люба!.. Бу нарсага сенинг ақлинг унча етмайди, ҳа! Мен сенинг ўрнингда бўлсам, бундай гапларни айтолмаган бўлардим.

Л ю б о в ь. Ўша менинг ўрним қаерда экан?..

Я к о в (*бошини қуйи эгиб*). Сен чиндан ҳам галати гапларни гапираяпсан...

Л ю б о в ь (*қатъият билан*). Нима учун ҳеч сизнинг жаҳлингизни чиқаролмайман-а? Ҳамманинг жонига тегиб, жиғи-бийрон қила оламан, аммо сизга кучим етмайди. Нима учун?

Я к о в. Худо ҳаққи, билмайман...

Л ю б о в ь. Ойим дадамдан кўра сенга текканда яхши бўларди, тинч яшарди. Дадам бўлса ичади, қимор ўйнайди...

Я к о в. Азизам Люба, нега ундай деяпсан?

Л ю б о в ь. Бир этак майиб-мажруҳ бола тугдириб, бир тийинсиз барини ойимнинг гарданига ортиб кетди.

Ф е д о с ь я (*куйлайди*). Бир тийинсиз бандаларингни асра...

Я к о в. Дадаси ҳақида бундай деб бўлмайди! Энага, жим ўлтирсанг-чи!

Ф е д о с ь я. Нима дединг?..

Л ю б о в ь. Нима учун?.. Мен одамларни ўлдиришга буйруқ берадиган одамнинг қизи бўлишни истамайман...

Я к о в (*маъюс*). Бирам қўполсанки, Люба...

Л ю б о в ь. Тагин ўша машмашада унга ўқ отганларида кўрқоқларча қочиб қолишини кўринг...

Я к о в. У қари, энка-тинкаси қуриган касал бир одам...

Л ю б о в ь. Хўп, касаллиги уни оқлай оладими? Унинг касаллиги ичкиликбозлигу айш-ишратдан...

Я к о в (*нохуш бир ҳайратда*). Сен қаердан биласан?

Л ю б о в ь. Доктор Лешч айтиб берди. У сизга ёқадими?..

Я к о в (*курсида ўзини ноқулай сезиб*). Бу гапларингни эшитиб қолишлари мумкин...

Л ю б о в ь. Доктор Лешч... Қамоқхона врачлари... Бунақаси билан қариндош бўлмоқдан одамнинг боши осмонга етармиди... Сиз, нима, ошхонага кетяпсизми?

Я к о в. Ортиқ эшитиб туролмайман, тоқатим тоқ бўлди...

Л ю б о в ь (*елкасини қисиб*). Ўтиринг... Юрагингизни авайласангиз-чи! Ҳа... мана эркатойлар ҳам келишди... сизнинг, ойимнинг, бутун жаҳоннинг эркатойлари.

Я к о в. Улар сенга ҳам тегишли.

Л ю б о в ь (*ўйланиб*). Аянчли бечора одамга бўлган меҳр-муҳаббат, менинг фикримча, носоғлом меҳр-муҳаббатдир...

Я к о в. Сен ўз-ўзингга ҳам заҳар-заққум гапларни гапирасан-а!

В е р а (*ошхонадан, унинг ортидан Пётр*). Амаки! Амаки...

Ф е д о с ь я (*баланд овозда*). Ҳа, мана менинг сўнггиларим... менинг сўнгги болаларим... (*Тўқини қуйиб, қорамтир юзида табассум билан ҳаммага қараб чиқади.*)

В е р а. Бир ажойиб одам билан танишиб олдикки!..

Я к о в. Конькида кўп учган сенмисан бу, Пётр? Ҳазир бўл, сенга зиёни бор-а!

П ё т р (*ўйланиб*). Ҳечқиси йўқ!

В е р а. Биласизми, кўчада қандайдир учта одам атрофимизда ўралашиб юришди — қорагуруҳчилардан бўлса керак...

П ё т р. Қарасак, учта эсини еган маст орқамиздан келяпти, оғзидан боди кириб, шоди чиқяпти...

В е р а. Биз — Коломийцев болаларимиз, деб қичқирдим мен уларга...

Л ю б о в ь. Тиз чўк! Шапкангни ол...

Пётр Любовга ҳўмайиб қарайди..

В е р а (*Любовга*). Биз қўрқиб кетдик-да, ахир уларга кимлигимизни айтишимиз керакмиди!..

Л ю б о в ь (*жилмайиб*). Улар буни кўриб яна ҳам қаттиқроқ сўкина бошлашгандир, а?

П ё т р (*шубҳаланиб*). Сен қаердан биласан?

В е р а. Ҳа, Люба, худди шундоқ бўлди! Мен бир нарсага тушунмайман: ахир улар ҳукумат кишиларини ҳурмат қилишлари керакми?.. Инқилобчилар ҳурмат қилмасликларини биламиз, аммо улар нега шунақа?

Я к о в (*насиҳат оҳангида, майин*). Россияда ҳеч ким ҳеч кимни ҳурмат қилмайди...

Л ю б о в ь. Кейин нима бўлди?

В е р а. Бирдан бегона бир йигит бизга қараб кела бошлади. Мен биттасини коньки билан бир тушираман, деб турувдим, менга яқинроқ турганини... бироқ ҳалиги йигит...

П ё т р (*масхараомуз илжайиб*). Ростдан ҳам, Верка уришмоқчи эди.

В е р а. Ҳалиги жаноб уларга: “Йўқол!” деб қичқирди!..(*Федосья негадир овоз чиқармай кулади.*) Улар ириллашиб ҳалиги йигитга ташланишди. Жуда қўрқинчли бўлди! Шунда ҳалиги йигит тўппончасини қўлига олди...(*Кулади.*) Бари тирақайлаб қочиб қолди-я!

Ф е д о с ь я (*эшитиб кулади*). Оҳ, менинг палапонларим, оҳ, гули хандонларим...

П ё т р. Ўқ тегмасин деб, қийшайтириб отди.

Л ю б о в ь (*аста*). Дадам ҳам унга ўқ отишганида мана шунақа қочиб қолган эди...

В е р а. Нима дединг?

Л ю б о в ь. Назаримда, худди шунақароқ...

П ё т р (*жиддий оҳангда*). Нимага бундай деяпсан?

Л ю б о в ь. Энди, айтдим-қўйдим-да...

В е р а. Нима деяпти у?

П ё т р. Ҳеч нарса... Давом эт!

В е р а. У жуда келишган...

П ё т р (*ўйланиб*). Ўқтам овози бор, гаплари ҳам содда...

В е р а. Қора сочли, чўққи соқол, кўзлари эса хаёлчан... Назаримда, у шеър ёзса керак...

Л ю б о в ь. Сенинг тўппончанг қани, Пётр?

П ё т р (*қовоғини солиб*). Ёнимда олиб юрмайман.. Бунақа нарсаларни ёқтирмайман...

В е р а. У қўрқоқ-ку!

Я к о в. Гап бундай, болалар, келинлар, бу воқеани оналарингизга айтмаймиз, юраги ўйнаб кетмасин тагин.

В е р а (*ҳафсаласи пир бўлиб*). Во-о-ой! Мен бўлсам унга ҳам айтмоқчи эдим!

Я к о в. Кейин, кейин айтасан, хўпми?

В е р а. Бўпти...

П ё т р (*хаёлга чўмиб*). Биз у билан узоқ айланиб юрдик... Уни уйга таклиф этмоқчи ҳам бўлдим..

В е р а. Соз бўларди-да, Петька!

Л ю б о в ь. Фикрингча, айтса — келармиди?

П ё т р. Нега келмас экан?

На д е ж д а (*киради*). Нега ҳаммангиз бу ерга тиқилиб олдингиз? Амаки, улар сизга халал беришмаяптими?

Я к о в. Ҳечам-да! Ахир ҳар куниям тушдан олдин ҳамма меникида жам бўлади...

На д е ж д а. Биласизми, ҳалиги отамга ўқ отган ярамас касал бўлиб қолибди.

Ҳамма унга қараб қолади, жимлик чўқади.

На д е ж д а. Эримнинг айтишига қараганда, чиндан ҳам, касалга чалинибди.

П ё т р (*тоқатсизланиб*). Нима учун уни суд қилишни чўзиб юборишди?

На д е ж д а. Гуноҳини бўйнига олмаяпти...

П ё т р. Назаримда, у қаердадир яқин бир жойда...

В е р а. Нима, нима?

Л ю б о в ь. Қаерда экан?

П ё т р. Шу ерда... Эшикнинг орқасида...

На д е ж д а. Қанақа бемаъни гап-а!

П ё т р. Мени кечиришади, деб кутиб турибди.

На д е ж д а. Унчалар эсини еб қўйган телба эмас экан-да...

С о ф ь я (*киради. Ташвишли*). Ким экан у, кечиришади деб турган?

На д е ж д а. Ҳалиги дадамга ўқ отган-чи.

С о ф ь я (*ҳаммани кўздан кечириб чиқиб*). Ким билади буни?

Я к о в (*тинчлантириб*). Софья, буни Пётр айтди. Унинг назарида, ўша одам қайдадир яқин атрофимизда эмиш, гуноҳимни кечиришсин, деб кутиб турганмиш.

С о ф ь я (*ғалати оҳангда*). Инқилобчилар ўзларини ҳақ деб билишади.

Л ю б о в ь. Бунчалар ҳокимлик қилишни яхши кўришмаса!

П ё т р сездирмай гойиб бўлади. Энаганинг креслоси орқасида турган В е р а зерикканидан абажурдан қоғоз гуллар олиб, энаганинг сочларига қадайдди. Л ю б о в ь бурчакда турганича қилт этмай ҳаммага бир-бир тикилиб чиқади. На д е ж д а ўзига оро бераркан, хиргойи қилади.

Л ю б о в ь (*жиддий, Верага*). Гуллар унга ярашмаяпти.

В е р а. Наҳотки?

С о ф ь я. Александр қаерда? Иван Дмитриевич-чи?

На д е ж д а. Эрим ҳозиргина келди, кийимини алмаштиряпти. Қотилни касал бўлиб қолди, деб ўша айтди...

С о ф ь я. Касал бўлиб қолди? Қанақа касал?

На д е ж д а. Ақлидан озяпти, шекилли. (*Кинояли.*) Ойи, унга раҳмингиз келмаяптими?

С о ф ь я. Мен унақа деганим йўқ...

Л ю б о в ь (*иржайиб*). Қўрққанингиздан шунақа демаяпсиз, а?

На д е ж д а. Ғалати бўлиб кетаяпти ойимиз...

В е р а. Уни хафа қилманглар, бўлмаса менга янги коньки олиб бермай кўяди.

Л ю б о в ь (*ойисига*). Айтинг, сизнинг қотилга раҳмингиз келяпти, а?

С о ф ь я. Бу ёвузликлар жонга тегди. Қамоқ, суд, жазолар — ҳеч бирини кўргани кўзим йўқ.

Я к о в (*хўрсиниб*). Кунба-кун кўпайиб кетаяпти бу нарсалар...

На д е ж д а. Одамлар тинч яшаши учун керак-да, бу.

Л ю б о в ь. Хотиржамлик — бахт-иқбол деганига, ҳатто ҳиндулар ҳам ишонмай кўйишяпти.

С о ф ь я (*ҳамма учун кутилмаганда*). Террорчиларнинг айтишларига қараганда, у суиқасдда қатнашмаган экан...

Ҳамма унга қарайди. Л ю б о в ь, кўзларини китоб билан тўсганча яширинча ҳаммага бир-бир назар ташлайди.

Н а д е ж д а (*бироз тўхтаб*). Инқилобчиларга ишониб бўладими-я! Ўтакетган анойилик бу, ойи!

С о ф ь я айбдордай жилмайиб, стулга ўтиради ва бирданига кексариб қолгандай бўшашиб, бошини куйи солади.

А л е к с а н д р (*ошхонадан туриб қичқиради*). Менга қаранглар, ҳой! Почта келдими?

Н а д е ж д а. Меҳмонхонада этажерканинг устида сизга хат бор... Вера, бор, сочингни тараб ол, пахмогинг чиқиб кетибди.

В е р а. Шундай юраверсам бўлмайдими?

Н а д е ж д а. Қийшанглама. (*Кўлидан етаклайди*.) Сен ўзингга ҳеч қарамай кўйдинг: билиб қўй, эркаклар буни ҳечам ёқтирмайди...

В е р а. Ё, тавба! Тагин эркаклар! Кичкиналигимда алвасти келди, деб кўрқитишарди, энди эса эркаклар деб кўрқитишяпти...

Я к о в (*секин*). Соня, сенга нима бўлди?

С о ф ь я (*сесканиб*). А? Хаёл суриб кетибман...

Л ю б о в ь. Тушлик яқинми?

С о ф ь я. Ҳа... ҳозир...

А л е к с а н д р (*бораркан, ҳуштак чалиб*). Кичкина митингми бу? Молия масалаларига бағишландими ёки ички сиёсат муаммоларигами, а?

Л ю б о в ь. Заковатли бу гапга қаранглар!

А л е к с а н д р. Маҳобатли букурга қаранглар!

С о ф ь я (*танбеҳ бериб*). Александр!

А л е к с а н д р (*ойисига қарамай*). Mon cher oncle¹, оёқларингизнинг сиҳат-соғлиғи қалай?

Л ю б о в ь (*парда ортидаги эшикка чекиниб*). Ойи, ҳайдаб юборинг уни!

А л е к с а н д р (*кўзларини қисиб қараб*). Э? Нималарни эшитяпман, а? Худди жуҳуд-инқилобчига ўхшаб ҳақорат қилиб, яшриниб олишга ҳам улгурдингми?..

С о ф ь я (*ўтиниб*). Ростдан ҳам, Александр, ошхонага борсанг-чи.

А л е к с а н д р. Шунақами, татап, бу амри вожибми?

С о ф ь я (*ғамгин*). Сенга одамнинг қарагиси келмайди...

А л е к с а н д р. Йўқ, мен нималар эшитяпман-а? Сиз, татап, назаримда менинг тарбиямга энди жиддий киришдингиз, шекилли?..

Я к о в. Етар, Александр! Қандай қилиб шунақа гапларни гапиряпсан?

А л е к с а н д р. Bien...² Сизда озгина ишим бор эди, амаки.

С о ф ь я. У пул бермайди.

А л е к с а н д р. Бунга... ишончингиз комилми?

С о ф ь я. Мен берма деб илтимос қилдим.

А л е к с а н д р. Шунақами, амаки? Ойим шундай илтимос қилдими?

¹ Азиз амакижон (*франц*).

² Яхши... (*франц*).

Яков. Агар шундай деяётган бўлса, демак, илтимос қилган-да.

Александр (*жаҳли чиқиб*). Мана бу валломатнинг жавоби бўлди! “Агар шундай деяётган бўлса, демак, илтимос қилган-да!” Бу эсимдан чиқмайди. А, сиз-чи, амаки? Сиз бу илтимосга қандай қарадингиз?

Яков (*хижолат тортиб*). Менми? Мен унинг айтганини қиламан, деб сўз бердим.

Александр. Олқишларга сазовор иш!

Яков (*юмшоққина*). Сен мени кечирасан, Саша, аммо бу турмушнинг... бу тунги айшу ишратларнинг...

Александр. Нима, айшу ишратлар кундузи қилинадими?

Софья. Юзингга қара, танимайдиган бўлиб кетибди. Сочинг тўкилиб, кал бўла бошлабсан...

Александр. Юзимга нима бўпти — ғайратли одамнинг юзи, сочинг тўкилиши эса унга салобат беради. Ҳар куни бир парча нон топиб ейман, деб эзилиб кетаяпман-да, рангимда ранг йўқлиги ана шундан. Ота-онам мени дунёга келтиришга келтиришди-ю, аммо тузукроқ яшашимнинг гамини ейишмади...

Софья (*секин*). Бас қил, ўтинаман...

Александр. Падари бузрукворимиз шаҳарда кўп пора олгани билан, клубда қимор ўйнаганда омади юришмайди...

Яков (*маъюс оҳангда*). Қанчалар сурбетлик бу, Саша...

Софья (*хотиржам, қайғули оҳангда*). Нима гапираётганингни биласанми?

Александр. Биламан-да. Мана, дадамнинг расво ўйини деб, ютқизган мен бўлдим: чўнтакда ҳемири ҳам йўқ...

Яков. Даҳшат, Александр, даҳшат бу! Бизларга раҳминг келсин-у, бу ердан кет! Нимага сен ойингни қийнайсан?

Александр. Cher once, йигирма беш сўм бўлса, бас — шу заҳотиёқ қорамни ўчираман!

Яков. Марҳамат, ол... столда тахтакачнинг тагида. Аммо бир нарсга жавоб бер — наҳот ойингга ачинмасанг, а?

Александр (*самимий*). А, сиз айтинг-чи, полиция приставининг ёрдамчиси бўлишга талабгор, бузилиб кетган бир ёш йигитга ким ачинади? Одамларнинг афт-башараси демай уриш, оз-оздан пора олиш, инқилобчиларнинг бемаҳал ўқига учраш — мени мана шуларнинг барчаси кутиб турибди. Бундай қойилмақом мартаба сизга ёқадими?.. (*Зўраки кулганча кетади*).

Яков (*салдан кейин*). Қўйиб қўйгандай отасининг ўзи-я!

Софья. У билан қандай гаплашиш керак, нима дейиш керак — билмайман, жуда бошим қотди. Нега унга пул бердинг? Яна кечаси билан ичиб чиқади.

Яков. Нима чора бор эди? Гумдон бўлсин дедим-да!

Софья. Биз сени хонавайрон қиламиз, Яков... Нега биз билан биргасан, а?

Яков. Қўйсанг-чи, азизам Софья. Сенга бирон нафим тегса дейман, бирон корингга яраб қоларман, ҳали кўрасан. Мана Иван келганда...

Софья. Бу туришда пулларинг кўпга етмайди...

Яков. Гап фақат пулдами, Софья...

Софья. Бизга пулдан бошқа ҳеч нима керак эмас...

Федосья. Софьюшка, Андрюша-чи, Рязанов — шу борми ҳалиям?

Софья (*баланд овозда*). Ўлди, энага. Сизга айтгандим.

Федосья (*бош чайқаб*). Ҳа-я, ҳа... Отиб ташлашди-ку, уни... ҳа...

С о ф ь я (*бепарво*). Бородулинни отиб ташлашган...

Ф е д о с ь я. Ҳа, ҳа, эсимда... Андрюша-да... у ҳам менинг асрандим эди... Унақалар жуда кўп...

С о ф ь я (*кампирга бир боқиб*). Биласанми, Рязанов кампиримизнинг қишлоғида деҳқонларни калтаклаган экан, балки улар Рязанов энагасининг қариндошлари эканми...

Я к о в. Нега бу ҳақда гапираяпсан?

С о ф ь я. Ким биледи... Гапиргим келдими...

Ф е д о с ь я. Ҳа... жуда-а-а кўп!

Я к о в (*аста сўрайди*). Сен билан Люба ҳақида гаплашмоқчийдим. Майлими?..

С о ф ь я (*шубҳаланиб*). Бирон нарса бўлдими?

Я к о в. Назаримда, у бир нимани сезаётгандек... Ниманидир қидираётгандек...

С о ф ь я. Ҳозир ҳаммаям бир нимадир қидириб қолди.

Я к о в. Унга жудаям кўполлик қилишади...

С о ф ь я. Менми?

Я к о в. Йўғ-е, албатта! Сен фақат... унга меҳр билан қарамайсан...

С о ф ь я. У бемеҳрликда бунданам ошиб тушади. Аслида у ҳаммагаям шунақа...

Я к о в (*аста, ишора қилиб*). Мендан бошқага, Софья...

С о ф ь я (*жим қолиб*). Йўқ! Унинг билиши мумкин эмас! (*Зўриқиб*.) Ҳа, билиши керак эмас, Яков! (*Энтикиб, оҳиста*.) Оҳ, бу бахти қора бечорага жонгинам ачийди, жонгинам! Уни қаттиқ яхши кўраман... Аммо мендаги меҳр туйғуси — гуноҳкор одамнинг кўрқоқ туйғуси, холос. Унинг олдида айбим очилиб қолмасайди, деб кўрқаман. Шундан уни узоқдан туриб яхши кўраман, яқин келишга, бу ҳақда у билан гаплашишга эса юрагим бетламайди...

Я к о в. Чакки қиласан, Софья. Айт унга, айт...

С о ф ь я. Айтолмайман...

Я к о в. Ҳозир эмас, кейин бўлса ҳам айт... Олам кўзингга қоронғи кўринади... бу доғули, ланъати замон умрингга эгов бўлмоқда...

С о ф ь я. Мен ҳам йўл излаяпман. Нима қилишим кераклигини тушуниб етмоқчиман. Ахир болаларим хароб бўлишмоқда, Яков! Мен, ўз-ўзимга, шу пайтгача қаерда эдинг, деб савол бераяпман! Болаларингни даҳшатли ҳаётда яшашга қандай тайёрладинг, деяпман!

Я к о в. Жонгинам, ўзингни хотиржам тут! Ахир, ким билипти...

С о ф ь я. Мен хотиржамман — ё худоё тавба! Ўйланганим ўйланган-у, аммо жудаям хотиржамман...

Я к о в. Бу Иванга уюштирилган бемаъни суиқасд, кейин унинг истеъфога чиқиши сени шошириб қўйди, ўзингни йўқотиб қўйдинг — тушунарли! Бу ҳам етмагандай, газеталарнинг сурон солиши... тухмат қилиб, миш-мишлар тарқатиши...

С о ф ь я. Улар тухмат қилишяпти, деб рост айтаяпсанми?

Я к о в (*унга қарамай*). Жуда ошириб юборишяпти... Иван, албатта, унчалар... у жудаям...

С о ф ь я. Йўқ, ҳақиқатга тик боқайлик. Биламизки, газеталар тухмат қилишаётгани йўқ...

Я к о в. Эҳ, Софья... Бешта бола туғиб, ҳалол ва ҳаққўй бўлиб қолиш — ниҳоятда даҳшатли суратда қийин бир иш бўлса керак...

С о ф ь я. Ундай дема! Сен ўз-ўзингга ишонмаяпсан...

Я к о в (*хижолат чекиб*). Бизнинг жамиятимизда ҳамма нарса инсонга қарши — мана мен нима демоқчийдим! Ўз-ўзингча яшашга ҳечам қўйишмайди...

С о ф ь я (*тинмай хонада у ёқдан-бу ёққа юради, энаганинг бошидан гулларни олиб, бурчакка ташлайди*). Бешта боласи бор одамни биз газеталардан кўра яхшироқ биламиз. Бу одамнинг бузуқ ва ишратбоз эканлиги бизга маълум; у болалари ухлаб ётган хонанинг нариги ёнида қиморхона ташкил қилди. Қанақанги аёллар билан бўлмади-я, у! Ҳн йил давомида ўз жуфти ҳалолани тинимсиз ҳақорат қилиб келди – унинг шунчалар кўп ўйнашлари бор эди! Ахир Александрни ёмон йўлларга бошлаган шу эмасми? Нега мен бу йўлда тўғон-ғов бўла олмадим? У маст-аласт ҳолда Любани қўлидан полга тушириб юбориб майиб қилди – қандай шунга чидаб турдим? Булар ҳақида ўйлашга кеч бўлдими энди? Кеч бўлди, ҳа, биламан...

Я к о в (*бош чайқаб*). Бир марта ёмон адашдинг-да...

С о ф ь я. Буни биламан... Сен юмшоқ кўнгил одамсан... Ҳа, сен билан осойишта, бамайлихотир яшаш мумкин эди... Сен ҳалол одамсан. Миямга шундай фикр келганида, ўттиз бешда эдим, Люба бўлса ўнга кирганди. Ҳн йил сени мутлақо ўйламадим... Сени эсдан чиқариб юбордим. Фақат Иван, помещчик, дворянин – полицияга ишга кирган йили ёдимга тушдинг. Сен ўз-ўзингни отишинг мумкин эди, аммо бундай қилмадинг! Ниҳоят, мана – ҳам мен учун, ҳам унинг учун уқубатли ва ҳақоратли кечган Ҳн йил... У фоҳишабозликка муккасидан кетиб тездаёқ адои тамом бўлди... Унга ўқ отганларида – шўрликка раҳмим келиб кетди, ҳамма гуноҳларини кечиришга тайёр эдим... Аммо у ўзини шунчалар пасткаш ва номардларча тутдики...

Ошхонадан доктор Л е ш ч чиқиб келади, у – ўрта ёшлардаги, заъфарон юзли киши. Оҳиста юради, кулоқ солади, келганини билдирмоқчи бўлгандай, секин йўталиб кўяди.

Л е ш ч. Агар халақит берган бўлсам – узр сўрайман! Сизларга Надя, суиқасдда гумон қилинаётган шахснинг касал бўлиб қолганини айтгандир?

С о ф ь я. Нега энди буни билишимиз керак экан?

Л е ш ч (*насихатомуз*). Қизиқ гапни гапирасиз! Бу одамнинг тақдирига бефарқ қараб туролмайсиз; унинг муносиб жазо олишидан ахир бевосита манфаатдорсиз – ёки шундай эмасми? (*Шифтга тикилганча Яковнинг томир уришини санайди.*) Уйқу қандай бўлди?

Я к о в. Ёмон бўлди.

Л е ш ч. Юрагингиз қалай?

Я к о в. Безовталаниб туради...

С о ф ь я. У тан олмаяптими?

Л е ш ч. Йўқ! Иштаҳа қандай?

Я к о в. Ёмон. Ванналар силламни қуритиб юборяпти...

Л е ш ч. Шубҳасиз, шундай бўлишини билардим.

С о ф ь я. Балки, ростдан ҳам у отмагандир?

Л е ш ч. Билмадим. Менинг бунга алоқам йўқ. Ванналарни давом эттириш керак.

Ф е д о с ь я (*жилмайиб*). Доктор, мени ҳам бир даволасангми экан-а... Даволаб кўр! (*Секин мамнун кулади.*)

Л е ш ч (*салобат билан*). Яна бир гап – Александр приставнинг ёрдамчиси, деган мансабни олиши мумкин, лекин бу нарса нақ беш юз сўм туради.

С о ф ь я. Пора бериш шартми?

Л е ш ч. Бўлмаса-чи? Албатта-да!

С о ф ь я. Бизда пул йўқ.

Л е ш ч. Шубҳасиз. Аммо бутун оиланинг муҳтож эканлигини Яков амаки тушунар, деб ўйлайман.

С о ф ь я. Унда ҳам пул йўқ...

Л е ш ч (*унга тикилиб қараб*). Ақл бовар қилмайди. Фаройиб жойи шундаки, гўё порани мен ўзим учун талаб қилаётгандайман!

Я к о в (*шошилиб*). Жуда унчалик эмас, Соня, беш юз бериб туришим мумкин...

С о ф ь я (*куёвига*). Сизнингча, Александр полицияга жойлашиб оладими?

Л е ш ч. Мен, биласиз, тўғри одамман, борини айтаман: сизнинг ўғлингиз хизмат қиладиган бирдан-бир жой, бу — полиция. Мен уни унча ёқтирмайман ва буни ҳатто ўзидан яшириб ўтирмайман ҳам. Албатта, унинг яхши фазилатлари ҳам бор, лекин умуман олганда — у бебош, интизомсиз бир одам, иродаси бўш бир махлуқ.... Чаласавод юнкер...

С о ф ь я. Сиз одамларни қораламоқчи бўлганингизда жуда яйраб гапирасиз-у, чўзиб юборасиз.

Л е ш ч (*лутфан*). Бунга одамлардаги иллатларнинг кўплиги айбдор. С о ф ь я (*Яковга*). Мен Александрнинг полицияда ишлашини жуда-жуда истайман.

Я к о в (*минғирлаб*). Нима қилиш керак?..

Л е ш ч. Шундан бошқа бирон жойда ишлаб кетишига кўзим етмайди, буниси аниқ. Унда сал ҳарбийларга хос қад-қоматдан бор, у кўнгилли ҳарбий хизматчи бўлган, қандайдир унвонга ҳам эга. Ёмон полициячи чиқмайди, ҳар ҳолда... Музофотда ишлайдиган бўлади, албатта!

Я к о в (*эхтиёткорона*). Энг муҳими, Софья, у уйдан кетади, болалар ҳам ундан қутулишади. Ижозат этсанг, ўша пулни берсам...

С о ф ь я (*елкасини қисиб*). Нима қилишга ҳам ҳайронман.

Я к о в. Пулни кимга бериш керак?

Л е ш ч. Мен пул олмоқчи бўлганинг номини айтмайман, деб сўз берганман.

Я к о в (*хижолат бўлиб*). Албатта... тушунаман...

Л е ш ч. Пора бериш унчалар ёқимли иш эмас ўзи... Нима, тушки овқатга яқин қолдимми?

С о ф ь я. Юринглар (*Яковга туришга кўмаклашиб*). Мана, мен ўғлимни ҳам сотдим...

Л е ш ч (*насиҳатомуз*). Сотганларида — пул оладилар...

С о ф ь я. Кўнглимга чироқ ёқса ёришмайди...

Я к о в (*оёғини зўрға судраб*). На чора! Порасиз ҳаётимиз машинаси ишламайди...

Л е ш ч (*ортдан бораркан*). Пулсиз ҳеч қачон ўз-ўзингга мустақил бўла олмайсан...

Ошхонадан чиқётган Н а д е ж д а уларга рўбарў келади.

Л е ш ч. Нима бўлди?

Н а д е ж д а.. Бир лаҳзага, Павел... (*Етаклаб, уни Яков хонасига қайтариб олиб келади. Паст овозда*.) Олдингми?

Л е ш ч (*норози*). Қандай эҳтиётсизлик ва беадаблик... Гўё мен бу пулни олиб сендан яшириб қўяман... вой-бўй!

Н а д е ж д а (*уни ўпиб*). Жонгинам Пашка, жаҳлинг чиқмасин! Беш юзми? А?.. Сен икки юз оласанми?

Л е ш ч. Жим!..

На д е ж д а. Иннайкейин, менга ёқут хочли тақинчоқ олиб берасан, эсингдами, ваъда қилувдинг? Ўша ёқут хочли тақинчоқни менга ҳадя қилишинг керак: ахир бу гапни мен ўйлаб топдим-ку.

Л е ш ч. Албатта, сўзимнинг устидан чиқаман! Юр, кетдик! У ерда чойга ўтиришаяпти... Бу нима шовқин?

Қулоқ соладилар..

На д е ж д а (*ҳайрон бўлиб*). Дадам кепти!

Л е ш ч. Ҳим-м!.. Кутилмаганда!..

И в а н (*ошхонада*). Нега мени ҳеч ким кутиб олмади?

С о ф ь я. Бугун келишингни ким билипти, ахир...

И в а н. Ахир сизларга телеграмма юборган эдим-ку?

С о ф ь я. Бақирма...

Л е ш ч. Шу ерда тура турайлик, сал совиб олсин.

На д е ж д а (*хўрсиниб*). Эҳ, масхарабоз дадагинам-ей!

И в а н (*ошхона эшигида*). Сиз нобакорлар ўлимга ҳукм қилинган одам билан, гарчи у отангиз бўлса ҳам, кўчада бирга юришга қўрқасизлар, а?

С о ф ь я. Ўтир, овқат қил, Иван...

И в а н (*Я к о в хонасига боради*). Сарқитларингиз керак эмас! Надежда, нега мени ҳеч ким кутиб олмади?

На д е ж д а. Биз билмабмиз.

И в а н. Бўлмаган гап! А-а-а, жаноблар! Барингизни яхши тушунаман! Ўша хизматдан бўшаган кунимдан бери, сизларнинг олдингизда қадр-қимматим қолмади...

Л е ш ч. Аввал саломлашсангиз бўлармиди...

И в а н. Нима?.. Салом...

Л е ш ч. Жиноятчи, ҳалиги...

И в а н. Ҳалиги, менга қўл кўтарган тутуриқсиз, - хўш, унга нима бўпти?

Л е ш ч. Асаблари қаттиқ бузилиб, касал бўлибди...

И в а н. Бу уни оқлай олмайди, номаъқулни айтибсан!

Л е ш ч. Шундайку-я, аммо уни суд қилиб бўлмайди...

И в а н. Нимага?

Диванга ўтириб қолади. Ошхона эшиги олдида П ё т р, В е р а, С о ф ь я, кейин А л е к с а н д р пайдо бўладилар. Парда ортидаги эшикдан Я к о в хонасига

Л ю б о в ь кириб келади, у энаганинг курсиси олдида тўхтади. Энага ўзича мингирлаб, бош тебратиб аста кулади. Л е ш ч билан Н а д е ж д а Иван олдида туришади. Ошхонада О қ с о ч хотин ивирсиниб юради.

С о ф ь я (*ошхонага кетаётиб*). Столга ўтиринглар!

И в а н. Томоғимдан бир нарса ўтармиди!

А л е к с а н д р. Сиз ароқдан олинг, у ўтказади.

И в а н. Нимага сен мени вокзалда кутиб олмадинг?

А л е к с а н д р. Келинг энди, қўйсангиз-чи!

И в а н (*қарийб самимий*). Йўқ, кўнглим ўксиди... Наҳотки, мен озгина меҳрингизга ҳам арзимасам, болаларим, а? Бу қандай гап, ахир?

Я к о в. (*ошхонадан*). Бас қил энди, Иван...

Л ю б о в ь (*дадасининг олдида келиб, совуқ оҳангда*). Бу аянчли томошани тезда тугатасизми ёки тугашига ҳали узоқми?

И в а н (*туради*). Аянчли томоша?.. (*Ҳаммага.*) У дадаси ҳақида шундай гапираяпти, тахт ила қонунга хизмат қилган дадаси ҳақида...

Л ю б о в ь (*хотиржам*). Мени ўтказиб юборинглар, овқат егим келди...

И в а н. Кимнинг нонини ейишга боряпсан, букри бедаво?

Я к о в (*қичқиради*). Иван! Ё, тавба...

Л ю б о в ь (*хотиржам, қаттиқ овозда*). Мен сизнинг укангиз нонини ейман.

С о ф ь я. Иван, сен жиллақурса оқсочдан уял...

И в а н (*атрофга назар солиб*). Нима? Бу қанақаси?

Л ю б о в ь. Ёмон сўзлар билан менга қўполлик қилманг.

И в а н (*хайратда атрофга қараб*). Бу – бу, янгилик...

Я к о в (*Пётр кўмагида тураркан, ҳаяжонли, секин*). Нима бўлди? Ақлдан оздингизми ҳаммангиз? Иван!.. Кел... Кел...

И в а н (*кетаётди*). Агар у мен билан бир дастурхонда ўтирса, ҳеч нарса томоғимдан ўтмайди, емайман, ичмайман...

Ҳамма унинг ортидан боради. Я к о в, П ё т р ва Л ю б о в ь ёлғиз қоладилар.

Я к о в. (*секин*). Люба, сенга нима бўлди?

Л ю б о в ь (*секин*). Сиз ўзингиз нима деб ўйлаяпсиз?

Унинг қарашига дош беролмаган Я к о в бошини қуйи солади. П ё т р уларга шубҳаланиб қарайди.

И в а н (*ошхонада, аламли*). Душманликнинг бундай ёвуз кўриниши менинг оиламда қандай пайдо бўлиб қолди экан?

А л е к с а н д р. Сизнинг соғлигингиз учун, дада!

Я к о в билан П ё т р жим столга яқинлашиб келишади. Л ю б о в нинг ўзи ёлғиз, атрофга қараб, шол рўмолга ўраниб олади.

Ф е д о с ь я (*курсидан эгилиб, Л ю б о в га жилмайиб қарайди, имлаб чақириб, шивирлайди*). Любушка, бу ёққа кел, бу ёққа... Анави бизнинг уришқоғимиз нима деб қичқираяпти...

Л е ш ч (*ошхонада*). Қадамингизга ҳасанот! Аҳил оиламиз аъзоларининг барча орзу ўйлари рўёбга чиқсин!..

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

Ошхонанинг бир қисми – деворида кўҳна соат осиглиқ файзи йўқ бир бурчак. Дабдабали буфет ва баҳайбат стол, столнинг ярми саҳнадан чиқиб кетган, кўринмайди. Қора мовут тугилган кенг равоқ ошхонани меҳмонхонадан ажратиб туради: меҳмонхона ошхонадан ичкарироқда, хона эски мебель жиҳозлари билан тўлдирилган. Ўнг томонда бурчакда кичкина электр чироқ ёниб турибди: унинг ёруғида Вера кушеткада ётиб китоб ўқимоқда. П ё т р бир нарса қидиргандай стуллар орасида тимирскланиб юради. Ичкарида дераза олдида Л ю б о в ь стулга тиззаларини кўйиб, суянчиқдан ушлаганча деразага қараб турибди.

П ё т р (*секин, ўжарлик билан*). Мен ҳақиқатни билишни истайман...

Л ю б о в ь (*Пётр томон ўгирилиб*). Сен жанжалингни оймимга айта кўрма.

П ё т р (*шубҳа билан*). Нега?

В е р а (*ўқинч билан*). Шундай халал беряпсанки менга, Петька!

Л ю б о в ь. Нима кераги бор унинг юрагини ўйнатишнинг!

Пётр (*ўжарлик билан*). Борди-ю, Максимов ҳақ бўлиб чиқса-чи?
Вера (*қизгин, таънали*). Уялмайсанми, Пётр! Сенинг дадам ҳақида ёмон ўйлашга ҳаққинг йўқ!

Пётр (*хаёлга чўмиб*). Жим бўлсанг-чи, Верка, эсинг йўқ-да...

Вера. Сенинг бўлса бурнинг кўтарилиб кетди...

Пётр (*қаттиқ туриб*). Нега жавоб бермаяпсан, Любовь?

Вера. Яхши бир одам билан танишдинг, кеккайиб кетдинг...

Любовь (*стулдан тушиб*). Сенга нима ҳам дердим.

Пётр. Сен каттасан, сен билишинг керак... У дадамизни порахўр ва кўрқоқ деди, у...

Вера (*сакраб туриб*). Бундай ярамас гапларни менинг олдимда бошқа гапирма, бўлмаса ойимга айтиб бераман...

Пётр (*унга синчков тикилиб*). Бор, айт! Қани?..

Вера (*югуриб*). Бораман ҳам! Бормайди деб ўйлайсанми?

Любовь (*ташвишга тушиб*). Вера, керакмас! Ёмон бўлади, Пётр!

Пётр. Ҳа, ёмон бўлади, айниқса, даданг ҳақида шундай гапириб турсалар... Любовь, айт-чи, унинг қамоқдагиларни уришга буйруқ бергани ва улардан иккитасининг ўлгани ростми? Шундай қилиш керак эмас эди... Тўғрими?

Любовь (*шошилмай*). Қулоқ сол, Пётр, мен ҳақиқатни гапирмаслик керак экан, деган фикрга келдим...

Пётр. Менга гапирмаслик керакми?

Любовь. Ҳаммага ҳам гапириш керак эмас...

Пётр. Нега?

Любовь. Бу, назаримда, бефойда бир иш.

Пётр (*ишонқирамай*). Ҳақиқат — бефойда иш! Тушуниб бўлмайди...

Любовь. Агар сен ботқоқ ерга дон сепсанг — бир нарса унадими, пишадими?

Пётр (*ўйлаб, хафа бўлиб*). Аҳ-а, сен мени бир шўрлигу нотавон, деб ўйлаяпсан-да, а? Сен — баттолу баттаринсан, букурлигинг учун дунёда захрингни сочмаган одамнинг йўқ...

Любовь (*иржайиб*). Агар сенга бир чиройли одам чиройли сўзлар билан ҳақиқатни айтиб берса, шундагина ишонасан, мен айтсам-чи, ишонмайсан, чунки мен букурман. Кассандра ҳам, эҳтимол, майиб-мажруҳ бўлгандир, балки айни шу сабабдан унинг башоратларига ҳам биров ишонмай қўйгандир...

Пётр (*ўйланиб*). Гапни чалкаштира, бунинг менга кераги йўқ. Барибир билиб оламан. (*Жим қолади, маънос оҳангда.*) Мени кечиргин... мазам қочиб боряпти... Менинг ҳам... зардам қайнаб кетди...

Любовь (*секин*). Сенга ачинаман.

Пётр (*қовоғини солиб*). Аммо мен... ёлғон гапиргим йўқ, менинг назаримда, ҳеч кимга ачиниш керак эмас! (*Кета бошлайди.*)

Любовь (*жиддий*). Сенингча, гапирмасак, сукут сақласак ёлғон гапирган бўлар эканмиз-да?

Пётр. Бўлмаса-чи! Ҳақиқатни айтмай сукут сақлаш — ёлғон гапириш демакдир.

Любовь хонанинг ўртасида, юзларидан қаҳри келгани кўриниб туради, қовоғи солиқ. Ошхонада қопга ўхшаш уй кийимида, сочлари ёйилган ҳолда

Надежда юрибди.

Надежда. Верка шу ердами? Ярамас қизча-ей, менинг бутун соч тўғноғичларимни олиб кетибди. Нимага бойўғлига ўхшаб ўтирибсан?

Л ю б о в ь. Ўхшаяпманми?

Н а д е ж д а. Бу Верка қандай одам бўларкин, ҳатто ўйлашга қўрқаман! Ундан кўрққилиқ, жуда ўзбошимча қизча. Нега ойим эътибор қилмайди, ҳайронман. Сен ҳам галати бўлиб кетаяпсан. Аслида-ку, сен ҳамиша ҳам шундай эдинг-а. Сен ҳеч нарса билан шуғулланмайсан, бу зарарли-ку! Мана, Веркага кўз-қулоқ бўлишда ойимга кўмаклашсанг зўр бўларди, бу керак нарса...

Л ю б о в ь. Дадам ухлагани ётдими?

Н а д е ж д а. Ҳар галгидай. Кечқурун прокурор олдига борай, деб кийина бошладим, лекин ҳали эртароқ.

Л ю б о в ь (*кулиб, унга кўз югуртиб чиқаркан*). Ҳаётинг зерикарли эмасми, Надя?

Н а д е ж д а. Зинҳор-базинҳор! Меникидай гўзал қадди-қомат билан зерикарли бўларканми! Фақат эси пастларгина зерикишлари мумкин.

Л ю б о в ь. Бу сенинг Лешчингнинг гапими?

Н а д е ж д а. Менинг ўз тил-забоним бор.

Л ю б о в ь. А-а, маъною фикрлар ҳам борми?

Н а д е ж д а. Беҳудага уринма, игна санчиб гапиришларинг менга ўтмайди. Аҳ-а, мана Верка ҳам кепқолди! Унга бир кўрсатиб қўяй бировнинг нарсасини олишни!

Тезда кетади. Ўнг томондан эшикдан Ф е д о с ь я кириб келади.

Ф е д о с ь я. Любушка, гиргиттоним! Александр, шумгина, тўқиётган нарсамни бирон жойга яшириб қўйибди, қидириб топиб берсанг-чи...

Л ю б о в ь (*дивандан энаганинг тўқиётган нарсасини олиб узатади*). Мана, энага!

Ф е д о с ь я. Такасалтангни қара-я. Ундирдим-ўстирдим, паҳлавон бўлади, деб ният қилдим, энди билсам битта ҳаромтомоқни катта қилибман. Биз, энагалар, мана шунақамиз-да. Овсар бўлиб чиқса ҳам гўрга эди, йўқ, бари фирибгару муттаҳам бўлиб вояга етяпти.

Л ю б о в ь (*иржайиб*). Ҳа, энага, гапларинг тўғри — учирмаларингдан омадинг йўқ экан...

Ф е д о с ь я. Нима дединг?..

Атрофга қарайди, стол ёнига ўтираркан, тўқиётган нарсасини ёя бошлайди ва ҳар сафаргидек бир нималарнидир пичирлайди. Ошхонадан ўзаро гаплашганча П ё т р билан С о ф ь я ўтиб борадилар, кейин С о ф ь я катга ўтиради, П ё т р унинг пойига тиз чўкади. Сўнг В е р а чопиб киради, ойисининг ёнига ўтиради ва сочларини тузата бошлайди.

П ё т р (*ўйга толиб*). Биз чой ичиб ўтирган эдик, шундай бир замонлар келадики, деб гапирди у, одамлар ҳозир велосипедда қандай енгил юришган бўлса, худди шундай ҳавода осон учиб юришадиган бўлади...

С о ф ь я. Сиёсат ҳақида-чи, гаплашмадингларми?

П ё т р. Сиёсатдан ҳам гап кетди. У ҳамма нарса ҳақида ҳам чиройли қилиб гапираркан.

С о ф ь я (*қатъият билан*). Хўш, сиёсат ҳақида нима деди?

Л ю б о в ь (*кинояли*). Эҳ, ойижон, ойижон-ей! Полицмейстернинг хотини...

П ё т р (*эслаб*). Унутибман... Яхши гапирди. Унинг кўзлари тийрак экан. Лекин одамларга раҳми келмайдиган, бағритошлар хилидан экан назаримда, — юзта кучли одам ўлса, дейди, ожизлардан мингтаси нобуд бўлади...

С о ф ь я (*ташвишли*). Нимадан нобуд бўлар экан?
П ё т р (*кулиб*). Эслай олмайман. Йўқ, яхши тушуна олмадим, шекилли...
С о ф ь я (*эхтиёткорона*). Сенингча, у инқилобчи эмасмикин?
П ё т р (*норизо бўлиб*). Йўғ-е, ойижон, бўлмаган гап!
С о ф ь я (*хўрсиниб*). Улар жуда айёр, Петя...
В е р а (*ойисига*). Петькани койиб қўйдингми?
С о ф ь я (*шошилиб*). Ҳа, ҳа... Гапир, гапиравер...
П ё т р. Кейин ойимтилла Наталья Михайловна келиб, китоблар ҳақида сўзлаб кетди...
В е р а (*эркаланиб*). Ойижон, мен ўшанинг олдига борай! Ахир ойимтиллалар унинг меҳмони бўлишаркан...
С о ф ь я. Бу жуда ноқулай. Мен уни танайман.
Л ю б о в ь. Веранинг Якорев билан танишувини маъқул деб ўйлайсанми, ойи?
С о ф ь я. Якоревни даданг яхши билади.
Л ю б о в ь. Наҳотки, шу нарса унинг обрўйини орттирса?
С о ф ь я. Тўхтаб тур, Люба... (*П ё т р г а.*) У сенинг Коломийцев ўғли эканлигингни билладими?
П ё т р (*бироз тўхтаб*). Албатта-да! (*Ўрнидан туради, нари кетаркан, ўзича гудранади*). Коломийцевнинг ўғли... Худди юқумли касаллик ҳақида гапиргандай гапирасан-а, бу ҳақда...
В е р а. Эшитасизми, ойи? Вой ярамас Петька-ей!.. Ойижон, уни бизниқига таклиф этинг, хўпми?
С о ф ь я. Ўйлаб қўрай-чи.
В е р а. Вой, худойим-ей, бизда бирам зерикарлики!.. Нуқул полициячилар юргани юрган, тагин ўзларини ҳарбийлардан қилиб кўрсатишлари ортиқча...

И в а н қўлларини орқасига қилганча ошхонага кириб келади, соатга қараб, бармогини нуқиб, пўписа қилиб қўяди. Буфетни очиб, винодан қуйиб ичаркан, бошини чайқайди, мўйловини тўғрилаган бўлиб, меҳмонхонага кўз ташлайди.

Ф е д о с ь я. Софьюшка, Александрни уйлаб қўйсанг зўр бўларди! Верочкани ҳам эрга бериш керак... Қанча болалар бўлади-я!.. (*Овозсиз кулади.*)

П ё т р унинг олдида тўхтаб, қовоғини солиб қарайди.

И в а н. Бу ерда биров борми?
С о ф ь я. Болалар бор.
И в а н. Сен-чи?
С о ф ь я. Нима, мен?
И в а н. Сен улар билан биргамисан?
С о ф ь я. Ҳа, албатта...
И в а н. Демак, мен ва болалар бор, деб айтишинг керак эди. Нимага қоронғи? Мен ёруғликни, ўтни яхши кўраман, биласизлар-ку!
Ф е д о с ь я (*гудраниб*). Кенг майдонга чиқдилар, балоларни йиқдилар, қилич билан чопдилар, турпоқ кўрпа ёпдилар...

П ё т р ҳамма чироқни ёқади, С о ф ь я гамгин, В е р а кўрққан ҳолда, Л ю б о в ь эса истехзоли қараб турадилар.

И в а н (*хонада аста юради ва босиқ имо-ишоралар қилади*). Ҳар доим муҳим давлат ишлари билан шуғулланган кишиларни ўз атрофида

кўриб ўрганган одам бирдан бекорчи бўлиб қолса, қаттиқ эзилади. Сен нега дарсингни тайёрламаяпсан, Пётр?

Пётр (*диққат билан дадасига тикилиб*). Тайёрлаб бўлдим.

Иван. Алдаётган бўлсанг керак. Эртага бўлса, сен каллаварамга синфда тушлик овқат беришмайди, кейин даданг буни кўриб уятдан ўзини қайга қўйишни билмай қолади. Мен бир нарсага ҳайронман, ҳеч ким ҳеч нарса қилаётгани йўқ, қандай қилиб яшаяпсизлар?

Любовь. Бир ишлашни бизга ўргатинг.

Иван. Хо-хо-хо! Ишлаш!.. Қўлингдан нима келади?

Любовь (*хотиржам*). Тузуккина расм чизаман, масалан, қалбаки пуллар қилиш қўлимдан келади...

Иван (*унга томон юради*). Мен сени... (*Кўзига кўзи тушиб, гапини юмшоқроқ тугатади.*) Чиқиб кет бу ердан! Пётр ва Вера — сизлар ҳам жўнаб қолинглар. Мен ойингиз билан гаплашишим зарур...

Вера билан **Пётр** тезда чиқиб кетишади, **Любовь** шошилмай кета бошлайди, ошхонада рўмолининг учи стулга илиниб тўхтаб қолади. **Федосья** бошини кўтариб **Иванга** қарайди, **Иван** буни сезади.

Иван. Мана бу қари бойўғели нима қилиб ўралашиб юрибди бу ерда? Фарихонага жўнатиш керак уни!

Софья. Иван, қўя қол...

Иван (*баланд овозда*). Энага! Қорангни ўчир, кет! Эшитяпсанми?

Федосья (*ўрнидан туриб*). Эшитяпман, қоқиндиқ... Кар эмасман, эшитмай... (*Ошхонага кетади.*)

Иван. Қулоқ сол, Софья, мен уйни яхшилашга қарор қилдим...

Софья. Бировнинг уйини.

Иван (*жиддий*). Бу укамнинг уйи! Яков ўлгандан кейин уй меники бўлади. Бемаъни нарсаларни гапирма. Демак, мен уйни яхшилашу, болаларим тарбияси билан шахсан ўзим шуғулланишим керак. Ишлаб юрган пайтларимда болаларни ёмон тарбия қилганингни сезмаган эканман, энди буни тузатишга вақт топилади, энди бу ишга қаттиқ киришаман. (*Ўйлашиб.*) Энг аввало менинг хонамдан кўча томонга дарча очиш керак. Коридорга чиқадиган эшик очиш ҳам зарур. Кейин, Любовь ишлаши керак — эрга-ку, чиқмайди албатта, майиб-майриқни оламан деб кимнинг ҳам кўзи учиб турибди, унинг устига баджаҳл бўлса!

Любовь рўмолини бошидан олиб бўлган эди, **Иван** нинг сўзларини эшитиб, меҳмонхонага қайтмоқчи ҳам бўлади, аммо оёқларининг паст овозда гапириши уни тўхтатади.

Софья. Кимнинг айби билан букур бўлганини эсингдан чиқарма...

Иван (*паст овозда*). Эсимда, эсимда-а! Йигирма минг марта танбех эшитдим-ку, шунинг учун! (*Секин.*) Балки сен бу ҳақда унинг ўзига айтиб бергандирсан, шунинг учун мени ёқтирмас? Айтдингми, а?

Софья (*жаҳли чиқиб*). Йўқ, айтганим йўқ... қўлингдан тушиб кетдими ё атайлаб рашк қилиб ташлаб юбордингми — бунисини билмайман, Аммо... энага буни кўрган, у билади.

Иван (*тахдидли*). Тамом — бу ҳақда бошқа оғиз очиш йўқ! Ким ташлаб юборганини мен билмайман.

Софья. Сен маст экансан.

Иван (*секин, қулоғига шивирлаб*). Балки... сен ташлаб юборгандирсан? Сен эмаслигингни қандай исбот қиласан? Аҳа-а!

Сен маст бўлмасмидинг? Бир нарсани эсингдан чиқарма: Любовнинг менинг қизим эканлигига шубҳам бор, жияним бўлса керак...

С о ф ь я (*юзига тик қараб*). Шунинг учун ташлаб юбордим ўшанда, дегин? Шундайми?

И в а н. Оғзингни юм!..

С о ф ь я. Мени хиёнат қилди дейишга қандай тилинг боради? Сен ўнлаб хотинлар билан юрдинг...

И в а н. Юрдими? Мен — эрқакман! Юриш қўлимдан келади, тамом, демак ҳаққим бор! Шундай қилишни истадим!

С о ф ь я. Мен-чи? Менинг қўлимдан келмасмиди?

И в а н. Сен бунга журъат қилолмасдинг! Бўлди, бас! Любовь ишлаши керак, деяпман мен, майли бирон-бир қишлоқда ўқитувчилик қилсин. Уйда унинг қиладиган иши йўқ, кейин, Пётр билан Верага ёмон таъсир қилиши мумкин... Иннайкейин, Ковалёвнинг Верага уйлангиси бор, аммо унга беш минг сўм керак эмиш.

С о ф ь я (*қўрқиб*). Ковалёв? Ҳалиги фоҳишабоз ва касал одам-а?..

И в а н. Соғлом ва боодоб куёвни мен сенга қаердан оламан? Сен Надеждага эр топдингми? Надежданинг ўзи топди. Верка эса тополмайди, у жуда гўл. Лекин дадиллиги бор. Ковалёв сергайрат одам, у тездагина ё полицмейстерга муовин бўлади, ё уезд бошлиғи... Сен Яковни беш минг сўм беришга кўндиришинг керак... ҳам бизга, ҳам тўй харажатларига... (*Киноя билан*) у сенга йўқ деёлмайди... (*Ташвишли*.) Сенга нима бўлди... Нега бунақа қараяпсан? Нима бўлди?..

С о ф ь я (*секин*). Кўз олдим қоронғилашиб кетди.

И в а н (*тинчланиб*). Даволангин!

С о ф ь я (*қўрқиб, маъюс*). Мен... кўрмайпман...

И в а н (*ғаши келиб*). Даволангин, деяпман-ку! Доктор бўлса ўзимиздан.

С о ф ь я (*секин, ўзига келиб*). Ё тавба, қандай даҳшат...

И в а н (*атрофга қараб, қовоғини солиб*). Мен ҳам кўчага чиқсам кўз олдимни қоронғилиқ босади. Ахир бомбачиларга барибир: истеъфога чиққанмисан, йўқми, фарқи йўқ, ўлдираверади... бари тошбағир! (*Бирдан майин ва самимий оҳангда*.) Софья, кулоқ сол, мен баджаҳл одамманми, а?..

С о ф ь я (*бироз тўхтаб*). Билмадим...

И в а н (*иржайиб*). Мен билан йигирма етти йил яшаб-а?

С о ф ь я. Ҳозир ҳамма нарса ўзгариб кетди, ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди, ҳамма нарса хавфли. Сен ҳақингда куракда турмайдиган гапларни гапиришяпти... Сен баджаҳлдан ҳам ёмонсан.

И в а н (*жирканч билан*). Газеталар!.. Оти ўчсин барини!

С о ф ь я. Одамлар ҳам тинч туришгани йўқ. Газеталарни ахир одамлар ўқишяпти-да. (*Маъюс*.) Сен нега асирларни калтаклашга бўйруқ бердинг?

И в а н (*секин*). Ёлгон бу! Уларни қамоққа тушгунча уришган... улар қайсарлик қилишган...

С о ф ь я. Қамоққа олиб кетишаётиб йўлда уришган!

И в а н. Улар қаршилиқ кўрсатиб, қўшиқлар айтишган! Улар менинг гапимга кулоқ солишмади. Сен биласан-ку, мен тезман, қарама-қаршилиқларни ёқтирмайман... Ахир булар бебошвоқ ўзбошимча одамлар, подшонинг, тартибнинг ашаддий душманлари... Уларни дорга осадилар, сургунга жўнатадилар. Нега энди мумкин эмас экан... уларни жим бўлишга мажбур этиш керак эди.

С о ф ь я. Иккитаси ўлдирилган... иккитаси...

И в а н. Иккита бўлса нима бўпти? Булар нимжон, ишсизликдан силласи қуриган одамлар, пешонасига бир чертсанг ўлади... Солдатларнинг жини қўзиб кетди... (*Жим қолгач, қўлларини ёзиб, самимий оҳангда.*) Албатта... бир томони, мен ҳам айблиман... ҳамиша жаҳлинг чиқиб, зарданг қайнаб яшайсан... Бошқаларни кўрсанг, менга қараганда шафқатсиз жазолар ўйлаб топишади, аммо уларга менга ўхшатиб ўқ отишмайди.

С о ф ь я. Биз керак нарса қолиб, бошқасидан гапиряпмиз. Бу даҳшатли замонда болалар қандай яшаши керак, шундан гапирайлик... болаларни нобуд қилаётган ҳам шу замон... Анови ўлдирилганлар ҳам ҳали бола ёшида экан...

И в а н (*елкасини қисиб*). Бунга болаларнинг қандай алоқаси бор?

С о ф ь я. Агар улар қоралаб, айблалса-чи?

И в а н (*ғазабланиб*). Улар? Улар мени суд қилишадими? Болалар-а, менинг пушти камаримдан бўлганлар-а? Нималар деяпсан ўзи? Мен уларни деб полицияга ишга кирсаму, шунинг эвазига улардан таъналар эшитсам-а?!.. Уларни деб... кўп нарсадан мосуво бўлдим, қилтилаган жонимни зўрга сақлаб қолдим.

Л е ш ч (*ошхонадан*). Мумкинми?

И в а н. Бош устига...

Л е ш ч (*иккисига кўз ташлаб*). Ковалёв келди.

И в а н (*хотинига*). Унинг олдига чиқ! Мен ҳозир! Сал мулозаматни қуюқроқ қил... умуман, тушунасан-ку!

С о ф ь я индамай чиқиб кетади. Л е ш ч жилмаяди.

И в а н (*унча хуш кўрмай*). Нима... Хурсандсиз, дейман?

Л е ш ч. Мен ҳам тушунаман.

И в а н (*жиддий*). Шунақами? Қулоқ солинг, муҳтарам зот, мен сизга айтсам, сизнинг хурмача қилиқларингиз обрўйимни тўкиб қўйиши мумкин... Тўкканда ҳам жа-а қойилмақом қилиб!

Л е ш ч (*қошларини кўтариб*). О... Жуда қизиқ-ку.

И в а н. Айтинг-чи, Александрни хизматга жойлаштириш учун неча пул бердингиз?

Л е ш ч. Уч юз.

И в а н. Укамдан беш юз олибсиз-ку!

Л е ш ч. Тўғри.

И в а н. Икки юзи қаёқда қолди?

Л е ш ч индамай кўкрак чўнтагини уриб қўяди.

И в а н. Бу хижолатли иш-ку!

Л е ш ч. Менинг учун... хижолатлими?

И в а н. Умуман... Ўйлаб кўринг — укам билиб қолади-ку!..

Л е ш ч. Ким унга айтади?

И в а н. Мана мен, масалан, айтиб қўйишим мумкин...

Л е ш ч (*жиддий*). Сиз сал эҳтиёт бўлинг! Бу гапни эсингиздан чиқаринг.

И в а н (*хижолат тортиб, сидқидилдан*). Аммо сиз шунақа бир оҳангда гапиряпсизки, гўё...

Л е ш ч. Эсингиздан чиқаринг, масалан, қизингизнинг уч минг сўм қалинини унутиб қўйдингиз-ку, шунга ўхшаб.

И в а н (*юмшаб*). Сизга пул нимага керак? Ахир бор-ку, етарли.

Л е ш ч. Надянинг айтишига қараганда, ҳали етарли эмас эмиш.

И в а н. Ҳм-м... Ҳа.... Дарвоқе, сизда... йигирма сўм топилмайдими?

Л е ш ч. Бунинг ҳеч кераги йўқ . Ҳам кўплик қилади.

И в а н (*ҳайрон бўлиб*). Нима учун кўплик қиларкан?

Л е ш ч. Йигирма сўм — йигирма фойиз деган сўз.

И в а н (*жаҳли чиққандай*). Сиз... сиз нималар деяпсиз, муҳтарам жаноб?

Л е ш ч. Сизга ўнни бераман, вассалом! Керак эмасми?.. Ихтиёрингиз. Сизга бир янгиликни айтиб қўйишим керак: идора ходими Федяковнинг қизи боламга нафақа берсин, деб сизга даъво қилмоқда.

И в а н (*аччиғи келиб*). Вой, ифлос-ей! Менинг болам эканлигини у қандай исботларкан?

Л е ш ч. Албатта, буни исботлаш қийин. Аммо жанжал бўлади ҳали.

И в а н. Қандай қабихлик!

Л е ш ч. Идора хизматчиси бор-ку, хат ташувчи Трусов устингиздан арз қилмоқчи...

И в а н. Уямми... ҳайвон!

Л е ш ч. Ҳа. Шапалоқ текканда унинг қулоқ пардаси йиртилиб кетибди.

И в а н (*ўйланиб*). Эсингиздами, бир масал бор — ярадор шерни эшаклар тегиб ўтишади. Мен ўша шернинг ўзиман ҳозир!

Л е ш ч. Бўлиши мумкин.

И в а н (*самимий*). Ҳа, ҳа! Улар мени яна хизматга қайтади, деб қўрқишяпти, шунинг учун менинг тўғримда ҳар хил фисқу фужур гаплар тарқатиб бадном қилишмоқчи — мана ҳасадгўйларнинг хом чўти! Одамлар деб қўйишти буларни!

Л е ш ч (*пул узатиб, жиддий*). Ютқизганларнинг ҳолига вой!

И в а н (*пулни олиб*). Ҳали кўрамиз! Сиз, азизим, шунақа пайтларда менга кўмак беришингиз керак, биламан, сизнинг қўлингиздан кўп нарса келади! Сизнинг каллангиз унча-мунча каллалардан эмас, олтиндан бўлган!

Ошхонада ясанган Н а д е ж д а пайдо бўлади, у декольте кўйлақда, очик бўйнида қизил тошлардан ясалган хоч кўринади. Тўхтаб гапга қулоқ солади.

И в а н. Сиздан угина, биздан бугина, деганларидай — эртага клубда мен сизни Муратов билан таништириб қўяман, биласиз, ҳалиги савдогар бор-ку, либерал?

Л е ш ч. Бирон гап борми?

И в а н. Унинг жияни қамоқда ўтирибди, қандайдир китобчалар ўқигани учун, аллакимлар билан танишгани учун. Шу жиянга касал деб гувоҳнома бериш керак, шунда уни қамоқдан чиқариб юборишади... У йигитни яхши танийман, ўзи ақлли бола! Китобчалар бўлса унинг қўлига тасодифан тушиб қолган.

Л е ш ч (*жиддий*). Агар ақлли бола бўлса, унга ёрдам бериш керак.

И в а н. Тоғаси уни жуда яхши кўради, унга бир нарса бўлмасин, деб юраги така-пука. У шуни деб уч юзнинг баҳридан ўтиб юбориши мумкин...

Л е ш ч. Кам! Буни сиёсат, дейдилар.

Н а д е ж д а (*киради*). Кетар вақти бўлди, Павел...

И в а н (*мўйловини бураб*). Мана бу хонимга қаранг! Офатнинг ўзи-ку!

Л е ш ч (*кетаркан*). Бир лаҳзага Яков амаки олдига кириб чиқаман...

И в а н (*унинг орқасидан*). Сиз хотинимга бир қарасангиз бўларди,

кўзлари оғриптими... Сен бўлсанг, Надина, тобора чиройинг очилиб боряпти!

На д е ж д а. Болалар йўқ, шунинг учун-да...

И в а н (*хўрсиниб*). Ҳа, Надя, болалар бизни қаритиб-чуритади, рангимизни сомон қилади, ота-оналарнинг ҳоли шу. Болалар... бу сўзда шунчалар маъно қўпки... Бешовингдан, фақат сени яхши кўраман, фақат сендан кўнглим тўқ.

На д е ж д а (*эхтиёткорона эркаланиб*). Шўрлик дадажоним! Сизга қийин бўлиб кетди. Илгари Надянгизга ҳар хил яхши нарсаларни совға қилиб турардингиз, энди кўлингиз калта бўлиб, севимли қизчангизга бирон-бир тухфа ҳам қилмай қўйганингиздан кўнглингиз озурда...

И в а н (*ранжиб*). Ҳа, шунақа, иложим йўқ.

На д е ж д а. Биласизми? Сиз амакимдан пул олинг...

И в а н. Аллақачон олиб бўлганман!

На д е ж д а. Менга бир қанча пайпоқ совға қилинг, эсингиздами, ипак пайпоқлар олиб берардингиз.

И в а н. Эсимда... Эҳ, Надя...

Л е ш ч (*киради*). Мен тайёрман. (*Иванга, паст овозда.*) Яков амакининг ишлари пачава...

И в а н (*секин*). Йўғ-е...

Л е ш ч. Унинг юраги чатоқ, жуда чатоқ!

И в а н (*ташвишланиб*). Ҳм-м...

На д е ж д а. Дада, у билан гаплашишингиз керакмиди...

И в а н. Гаплашиш... Нима ҳақда гаплашаман? Унинг меросхўри ёлғиз менман!

Л е ш ч (*маънодор қилиб*). Ишончингиз комилми? Юр кетдик, Надя...

На д е ж д а (*дадасига юзини ўпич учун тутиб*). Кўришгунча!

И в а н (*ўпиб*). Доим вақтинг чоғ бўлсин, азизам! Тинч бўл, омон бўл... (*Ёлғиз қолгач, хайёлга берилганча буфет олдига боради, стаканга вино қуйиб ичади ва гўлдирайди.*) Гаплашиш керакми?.. Ҳм-м!..

Меҳмонхонада ўнг томондан П ё т р кириб келади, оромкурсига кўзларини юмиб бошини орқага ташлаганча оромкурсига ўтиради. И в а н соатга қарайди, соат эшигини очиб, милларини суради. Соат саккизга занг уради. П ё т р кўзларини очиб, атрофга қарайди, И в а н “Подшони ўзинг асра” кўшигини хуштак чалиб хиргойи қилганча, ташвишли ва қовоғи солиқ ҳолда ошхона ўртасида туриб қолади. П ё т р шиддат билан дадаси томон юради.

П ё т р (*ҳаяжонли*). Дада!

И в а н. Нима дейсан?

П ё т р. Бир нарса сўрамоқчийдим...

И в а н. Нимани сўрамоқчисан?

П ё т р. Бу жуда ҳам оғир ва даҳшатли...

И в а н (*унга тикилиб*). Чайналмай гапир!

П ё т р. Эҳтимол, бу жуда ҳам ярамас бир ишдир... Аммо менга сал мулойимроқ қаранг... Ижозат беринг, кўнглимдагини очиқ айтай...

И в а н. Сен даданга ҳамиша кўнглингни очиб гапиришинг керак.

П ё т р. Мен сиз билан инсон инсон билан гаплашгандай гаплашсам дейман...

И в а н (*таажжубланиб*). Шуна-а-қами?.. (*Бирдан ниманидир фаҳмлайди, ўғлининг елкасидан тутиб силкитади ва таънали шивирлайди.*) Касал бўлиб қолдингми? Касал бўлдингми, ёмон бола, а? Эҳ, бузуқи, ярамас, аллақачон-а, а?

Пётр (*ғазабланиб*). Тинч қўйинг мени... сиз тушунмайсиз... Мен соппа-софман.

Иван (*қўйиб юбориб*). Алдаяпсанми, бола?!

Пётр (*секин*). Илтимос, дада, мени тинч қўйинг!

Иван (*ўқинчли оҳангда*). Нималарни валдираётган эдинг бўлмаса, пандовақи? Гапир, нима бўлди?

Пётр. Кейин... Энди иложим йўқ...

Иван. Найранг қилма, бўл!

Пётр (*тез меҳмонхона томон юриб*). Иложим йўқ!

Иван (*қатъий*). Тўхта! Тўхта, деяпман сенга!.. (*Соатга қарайди ва тинчланади.*) Аттанг, сени тутиб олишга вақт йўқ-да...

Девор ва стулларни ушлаб Яков юриб келади.

Иван (*укасига қараб, афсусланиб лабини чапиллатади*). Ҳа, ука, оёқлар ишлашдан бош тортяптими, а? Ҳа, укажон, энди бизлар қартайиб қолдик! Яъни, ҳарб ичра ҳориган иккита жангчи...

Яков. (*қаттиқ ҳаяжонда гапираркан дудуқланиб қолади*). Менга қара... овозингни эшитиб келдим, сенга...

Иван (*узр сўраб*). Ҳа, мен бақирган эдим. Мумкинмас ахир, отаман! Сен — ўтир. Эсингда борми икки гренадёр? (*Таъсирланиб, аммо оҳангни бузиб куйлайди*).

Икки-и гренадёр Франция сари
Рус асирлигидан қайтарлар гамгин,
Иккиси-и-и ҳам...

(*Кўшиқ сўзларини унутади*). Ҳа... Кечирасан, Яша, мен кетаяпман...

Федосья (*келади*). Нимага, Яша, бир ўзинг юрибсан, йиқилиб тушасан-ку... Эҳ, сен-ей...

Яков. Утиниб сўрайман — тўхта, қол!.. Сен билан гаплашишим керак.

Иван (*соатга қараб*). Иложим йўқ, огайни! Кетишим зарур, ҳа...

Яков. Жуда муҳим гап, Люба ҳақида гаплашмоқчиман...

Иван (*қовоғини солиб*). Ҳм-м... Сен бугун жуда ҳам ҳолдан тойиб қолдинг. Ўзим ҳам сен билан кўп нарсаларни гаплашиб олишим керак... болалар ҳақида... бошқалар ҳақида... (*Қатъий.*) Аммо бугунмас! Эртага гаплашамиз, Яков! Ҳа, эртага, дўстгинам! (*Укаси жавоб бериб улгурмай, кетади.*)

Яков (*орқасидан*). Иван, эҳтимол, эртага мен... (*Қўл силтаб, хонасига қайтади.*)

Федосья. Яна бирнималарнидир излаб кетди! (*Юраркан, тўқиётган нарсаси ерда чувалиб боради.*) Бир умр тошдай бўлиб яшади-я, тошдай на ўсди, на ундирди, энди нимани ҳам қидиради? Чўлларда гиз-гизлашар, хазиналар излашар... Сизга қараб қолибман, анқайибман, толибман... (*Кетади.*)

Меҳмонхонага шиддат билан Вера югуриб кирди, у Яковнинг қўлидан ушлаб судраб келади. Бу даҳа назоратчиси кийимидаги чиройли, ёш йигит. Уларнинг ортидан қовоғи солиқ ва асабий ҳолда Пётр кириб келади.

Вера. Ўтиринг ва гапингизни давом эттиринг.

Яков. Сиз кўрқаётганингиз йўқми?

Вера. Аслида жами қаҳрамонона ишлар озроқ кўрқинчли бўладиям, аммо шундоқ қилиш керак!

Я к о р е в. Тўғри. Хў-ўш, демак, у менга ўқ узди, мен шу заҳотиёқ наганимдан жавоб қайтардим ва яхшироқ отиш учун ерга қапишиб ётиб олдим. Отганимда ҳам, pardon,¹ фақат қорнига теккизиб оғир ярадор қилиш пайида бўлдим. Учинчи отишимда ҳужум қилганлардан бирини, — унинг санъат мактаби талабаси Николай Ухов эканлиги кейин маълум бўлди, — тиззасидан енгил ярадор қилдим...

В е р а (*қўл силтаб*). Унақамас, унақамас!

Я к о р е в (*ҳайрон бўлиб*). Ажабо, нима деяпсиз ўзи? Протокол билан солиштириб кўринг... Сизга кўчирмасини олиб келаман!

В е р а (*ишонч билан*). Протоколдагидай қилиб гапириш керак эмас! Керак эмас, тушунапсизми?

Я к о р е в (*истеҳзоли*). У ҳолда гапларим ёлғон бўлиб чиқади-ку!

В е р а (*ер тепиб*). Эҳ, қанақа экансиз-а! Пётр, даҳшатли нарсаларни қандай ҳикоя қилишни унга бир тушунтириб қўй...

П ё т р (*норози*). Якорев, сен бу ҳақда энди гапирмасанг бўларди...

Я к о р е в. Нимага энди? Қизиқ-ку.

П ё т р. Бу ерда мағрурланадиган ҳеч нарса йўқ...

В е р а. Гапинг ёлғон, Петька!

Я к о р е в (*хафа бўлиб*). Нега ҳеч нарса йўқ бўларкан? Мен жонимни жабборга бериб ҳаракат қилдим, сиз бўлса, дворянин, тушунишингиз керак эди...

П ё т р. Мен эса — тушунмайман. Истамайман ҳам. Борди-ю, тушуниб етсам, эҳтимол, сизга қўл бермаган бўлармидим...

В е р а. Петька, бу ёғи қандоқ бўлди?

Я к о р е в (*ўрнидан туриб*). Бурнингиз кўтарилиб кетяпти, Пётр. Сиз гимназияни битираётибсиз, мени эса гимназиядан ҳайдадилар, агар кеккайишингиз боиси шу бўлса, унда бу менинг иззат-нафсимга тегади...

В е р а (*хурсанд*). Қойил! Мана қаранг: Якорев, сиз ҳақиқий қаҳрамонлардай гапира олишингиз мумкин, қизгин, олижанобларча...

Я к о р е в (*овозини кўтариб*). Сиз ўзингизни ярамасларча тутмоқдасиз.

В е р а. Ҳай-ҳай, сўкишманглар!

П ё т р (*бепарво*). Бу гапларингиз менга бир тийин! Ўзимни қандай тутишим ҳақида фикрингизни билай, деб жудаям кўзим учиб тургани йўқ. Қандайдир болаларга ўқ отибсиз — аммо кўрққанингиздан отганлигингиз аниқ...

В е р а. Гапларинг ёлғон, Петька!

Я к о р е в (*жаҳли чиқиб*). Кўрққанимдан отибман? Мен-а?..

П ё т р (*лоқайд*). Албатта. Кайфингиз учиб кетиб, палапартиш тасирлатиб қолгансиз-да...

Я к о р е в (*тахдид билан*). Бу, дўстгинам, жиддий гаплар, ҳа....

П ё т р (*сингисига, майна қилиб*). Уни судга бериш керак, сен эси йўқ бўлса, уни қаҳрамонга чиқариб ўтирибсан...

В е р а (*ўзини йўқотиб*). Ҳа, қаҳрамон... у қаҳрамон, фақат гапиришни билмайди...

Я к о р е в. Мен кетаман, Вера Ивановна! Сиз билан бўлса, Пётр, кейин гаплашаман! Мен ҳам дворянлардан...

П ё т р (*истеҳзо билан*). Дуэлга чақирмоқчимисиз?

В е р а (*ичидан завқи келиб*). Йўқми? Якорев, наҳотки дуэль, а? Петя, азизим!..

Я к о р е в (*маънодор қилиб*). Кўраман... ўйлаб кўраман...(Кетади.)

¹ Кечирасиз (*франц.*)

В е р а (*Якоревни кузатиб*). Жуда соз, Якорев, сиз олижаноб инсонсиз! Петька кибрланиб кетди – бу тўғри. У бир жаноб билан, эҳтимол инқилобчи бўлса керак, танишиб олди-ю, шундан бери...

Кетадилар. П ё т р буфет олдига келиб, ароқ куйиб ичади. Ўз хонасидан иложи борича шошилиб Я к о в чиқиб келади.

Я к о в. Менга сув олиб бер, Петя.

П ё т р. Бу – ароқ.

Я к о в. Ароқ? Нимага ичаяпсан?

П ё т р. Шундай, ўзим. Балки тиш оғриғига даво бўлар.

Я к о в. Э-эҳ, Петя! Тезроқ сув бер!..

П ё т р (*сув бериб*). Кимдир йиғлаяптими?

Я к о в. Ҳа.

П ё т р. Ойимми?

Я к о в (*чиқаётиб*). Люба...

П ё т р. Сувни мен элтиб берақолай...

Я к о в. Йўқ. Сен уёққа борма...

П ё т р (*дағалроқ*). Боргим ҳам йўқ, жа-а...

С о ф ь я билан сочлари оқарган С о к о л о в а хоним кириб кетадилар. Хоним қалдини тик тутиб, ички бир шижоат билан паст овозда гапиради, бу эса унга эшитгувчида ҳурмат ҳиссини уйғотади.

С о к о л о в а. Менинг нимага келганимни тушунгандирсиз?

С о ф ь я (*ўзини қандай тутишни билмай*). Мен мактубингизни олдим... Петя, бизни холи қўй...

П ё т р С о к о л о в а нинг юзига тикилиб қараганича унга томон юради, хоним ҳам унга тикилади. Пётр, таъзим қилиб, қўл узатмоқчи бўлганда
С о ф ь я ўртага туриб олади.

С о ф ь я (*шоша-пиша*). Петя, илтимос! Марҳамат, ўтиринг.

Пётр кетади.

С о к о л о в а (*ўтирмайди. Аввал қатъий, кесиб-кесиб гапиради, сўнг қизишиб кетади, сўзлари буйруқ оҳангида*). Менинг ўғлим айбдор эмас, у сизнинг эрингизга ўқ отгани йўқ, – шунини айтгани келдим, тушунапсизми? Менинг ўғлим бировнинг ҳаётига суиқасд қиладиганлардан эмас... Террорчи эмас у! У Россиядаги барча соф виждонли кишилар сингари инқилобчи, албатта...

С о ф ь я (*такрорлаб, “соф виждонли” сўзига урғу бериб*). Барча соф виждонли кишилар сингари-я?

С о к о л о в а. Ҳа, Сизнингча, бу гапга ишониб бўлмайдими?

С о ф ь я (*тез жавоб бермай*). Билмадим.

С о к о л о в а. Эрингиз уни кўрсатиб хато қилибди. Хатоликка хато, аммо мен сизга айтсам, бу хатони тузатиш керак. Ўғлим, мана, беш ойки, қамоқда ётибди, энди бўлса касалга чалинибди – келишимнинг сабаби ҳам шу... Унда отасидан ёмон ирсият қолган, биласизми, отаси жуда асабий одам эди, мен... мен жуда кўрқаяпман, тушунапсизми? Болам умри қандай кечаркин, деган ваҳимали ўйнинг нималигини биларсиз? Айтинг-чи, ҳеч шундай ваҳимали ўйлар исканжасида қолганмисиз?..

У С о ф ь я нинг кўлидан ушлаб кўзларига қарайди. С о ф ь я ўзини йўқотганча бошини қуйи солади, бир неча дақиқа иккиси ҳам жим қоладилар.

С о ф ь я (*диққат-эътибор қилиб*). Биз террорчилар берган баёнотни олдик. Улар сизнинг ўғлингизни бу ишда қатнашмаган дейишган...

С о к о л о в а. Назаримда, ўзини билган одамга хатосини тан олиш учун шу етарли бўлса керак...

С о ф ь я (*секин*). Мен билан бундай кескин оҳангда гаплашманг...

С о к о л о в а (*тез жавоб бермай*). Мени кечиришингизни сўрайман.

С о ф ь я (*хўрсиниб*). Фикримча, биз бошқача гаплашишимиз мумкин...

С о к о л о в а (*унга томон эгилиб*). Ҳа, худди икки она гаплашгандай... Агар адашмасам, сиз эрингизнинг хато қилганига энди тўла-тўқис ишондингиз, шундан менга кўмак беришни истайсиз, шундайми?

С о ф ь я (*ҳаяжонланиб*). Ҳа! Ҳа, истайман... жуда ҳам истайман! Мен сизнинг ўғлингиз отганига ҳеч ишонмайман, илгари бунга шубҳам бор эди, энди бўлса сизни кўриб, асло ишонмайман!

С о к о л о в а (*унинг қўлини қисиб*). Сиз — волидасиз, фарзанд тақдири борасида сўз кетганда хато қилишингиз мумкин эмас...

С о ф ь я (*ҳадиксираб, ишонқирамай*). Хато қилишим мумкин эмас, мен-а?

С о к о л о в а (*содда қилиб*). Она ҳаёт каби ҳамиша адолатпарвардир...

С о ф ь я (*ғижиниб, истехзоли*). О, бу тўғри эмас! Бу... жуда чиройли айтилган, аммо, худо ҳаққи, мен — адолатлиманми?

С о к о л о в а (*қатъият билан*). Она ҳаёт янглиғ, табиат янглиғ адолатли... Барча болалар унинг қалбига туташ, агарда у соғлом қалб бўлса...

С о ф ь я (*маъюс*). А-а-а... Кўрдингизми, соғлом қалб бўлса...

С о к о л о в а. Она — ўлим душмани. Мана шунинг учун ҳам сиз ўғлимнинг қутилишига ёрдам бермоқчисиз.

С о ф ь я (*ғамгин*). Менинг ҳам болаларим бор, улар ҳам яхши болалар, ишонсангиз!.. Мен сизни биринчи бор кўриб турибман-ку, лекин сизни кўпдан биладиганга ўхшайман... Бу жуда қизиқ, сиз билан худди опа-сингилдаймиз, назаримда...

С о к о л о в а (*соддагина*). Болаларимиз хавф остида қолганда, биз ҳаммамиз опа-сингилларга айланиб кетамиз.

С о ф ь я (*ҳаяжонланиб*). Жуда ажойиб гаплар гапираяпсиз... Матонатли экансиз.

С о к о л о в а. Мен — онаман...

С о ф ь я. О! Мен ўғлингизнинг қутилишига кўмак бермоқ истайман... Балки бу, болаларимга қандай ёрдам беришга ўргатар мени... Аммо қўлимдан келармикин? Уддасидан чиқа олармикинман?

С о к о л о в а. Мен индинга эрталаб келаман, бўптими? Эрингиз гапларимни холис туриб эшитсин, уни шунга кўндириг...

С о ф ь я. Эримни кўндирайми? (*Секин*.) Сиз бу одам ҳақида қандай фикрдасиз? Жуда бемаъни одам бўлса керак-да, а?

С о к о л о в а (*хотиржамлик билан*). У ҳақда билган-эшитганларимга қараганда, жудаям шунақа... эмиш.

С о ф ь я (*гуноҳкорона жилмайиб*). Мен қирқ бешга кирдим — кўримсизу тасқара бир нарсаман, тўғрими? Бутун умрингни бирга кечирган одам ҳақида шундоқ сўраб ўтириш, албатта, ақлдан эмас... Менинг кап-катта болаларим бор...

С о к о л о в а (*майин*). Ўзингизни она деб ҳис қилганингизга кўп бўлдим?

С о ф ь я. О, ўн саккиз ёшга кирган эдим, ўшанда...

С о к о л о в а. Мен болалар билан жон-дилдан, руҳан яқинлик туйғуси ҳақида гапираяпман...

С о ф ь я чўчиб С о к о л о в а га қарайди ва бош чайқайди, афтидан, у бу сўзларга тушунмаган эди.

С о к о л о в а (*жимликдан сўнг*). Кечиринг мени, дилингизни оғритиб қўйдим.

С о ф ь я (*аста*). Йўқ, ундаймас...

С о к о л о в а (*кетаётиб*). Битта савол бор: сизнинг ўғлингиз мен билан саломлашмоқчи эди, сиз унга халал бергандай туюлдингиз... Нега шундай қилдингиз?

С о ф ь я. Билмадим... Қўрққанимдан, эҳтимол. Одамлар бир-бирини хафа қилишга шунчалар ишқивозки...

С о к о л о в а. Ўғлингизнинг кўзлари жуда ғамгин эди...

Иккиси кетадилар. Ошхонада ҳаяжонли П ё т р пайдо бўлади, у икки она ортидан қараб қолади. Формада шапка кийган А л е к с а н д р киради.

А л е к с а н д р (*жаҳл билан*). Дадам уйдами?

П ё т р. Клубга кетди.

А л е к с а н д р. Ойим қани?

П ё т р. Ойимни нима қиласиз?

А л е к с а н д р (*бақариб*). Бу қанақа савол бўлди?

П ё т р (*ўкинч билан, юмшоқ*). Бақирмасангиз-чи! Жуда қизиқсиз-а...

А л е к с а н д р. Нима?..

П ё т р. Нега энди киши бор ҳолидан ҳам баттарроқ кўринишга уриниши керак?

А л е к с а н д р. Бу қанақа кўполлик? Қулоғингни чўзиб қўяман, эшшак!

П ё т р (*чекиниб*). Қулоқ солинг...

С о ф ь я (*тез кириб келади*). Тўхта!..

А л е к с а н д р (*қаҳри келиб*). У менга кўпол гаплар қиляпти!

С о ф ь я (*ҳаяжонда*). Уришишга ҳаққинг йўқ!

П ё т р. У, ойи, хизматда қўл келиб қолар деб муштлашишнинг ҳадисини олмоқчи.

А л е к с а н д р. Эшитдингизми? Агарда сиз уни тарбия қилолмасангиз, даданинг эса бунга вақти бўлмаса, у ҳолда мен, акаси сифатида қилишим керак бу ишни... Қани, туёғингни шиқиллатиб қол-чи, зумраша!

П ё т р (*кетаётиб, пичинг билан*). Жўнаб қоляпман, акажоним, жоним акам...

А л е к с а н д р. Гапир-а, гапир!.. Менга қаранг, ойижон, сиз мени аҳмоқона бир аҳволга солиб қўйдингиз-ку: мен ўртоқларимни меҳмон қилишим керак, уларнинг сафига кирганимни нишонлашим керак, бунга пул қани? Пулни қаердан оламан, деган савол туғилади?..

Ф е д о с ь я (*келаётиб*). Сонюшка, бери кел-чи...

С о ф ь я (*аста, майинлик билан*). Саша, пул йўқ! Гаровга қўйиш мумкин бўлган нарсаларни қўйдик...

А л е к с а н д р. Аммо сиз бир нарсани тушунишингиз керак, ахир мен ишга кирган кунимданоқ пора олишни бошлаб юборолмайман-ку! Сиз мени мана шу заруратдан халос қилишингиз керак, мажбур қилиб қўйманг мени...

С о ф ь я (*секин, маъюс*). Нима қилайин ахир, нима қилай? Жонгинам Саша...

Ф е д о с ь я. Сонюшка, у ерда Люба йиғлаяпти.

А л е к с а н д р. Майда гаплар жонимга тегди, мен жиддий гапираяпман!

Ф е д о с ь я. Эй, бетавфиқ, мундоқ шапкангни олсанг-чи! Онанинг олдида турганда бутнинг олдида тургандай ҳурмат сақлаш керак... Ғўдайиб туришингни қара!

А л е к с а н д р (*шапкасини юлиб олиб*). Бор-э... Э...

С о ф ь я. Сен ёмон гаплар гапираяпсан, Александр! Ахир сенинг олдингда ойинг турибди-я!

А л е к с а н д р. Энг аввало сизнинг менга она эканлигингизни эмас, балки менинг сизга фарзанд эканлигиму ёрдамингизга муҳтожлигимни унутмаслик керак. Наҳотки, одам бўлиб сафга киришимда ёрдам бериш сизнинг бурчингиз эканлигини тушунмасангиз? Ҳеч бўлмаганда икки юз сўм топиш керак, хизматимнинг бориши ҳам, дворянларга хос муносиб мартабаю обрў ҳам шунга боғлиқ...

С о ф ь я (*истеҳзоли*). Сен жуда ақллисан, Саша! Сенинг ҳамма гапларинг тўғри...

А л е к с а н д р (*дарғазаб бўлиб*). Йўқ, сиз бу *facons de parler*¹ ларни йиғиштиринг! Менга пул керак, бошқаси, *pardon*, сариқ чақага ҳам арзимайди.

С о ф ь я. Александр! Эсингни йиғсанг-чи! Қаердан оламан мен пулни?

А л е к с а н д р. Амакимдан оласиз-да, аниқ-ку бу!

С о ф ь я. Биз уни шип-шийдон қилиб бўлдик... Сўрашга юз чидамайди.

А л е к с а н д р (*аччиқ киноя билан*). Яков амаки манфаатларини жуда қаттиқ ҳимоя қиласиз-а! *Parole d'honneur*², бу кимдадир шубҳа уйғотиши мумкин...

С о ф ь я. Нима? Нималар деяпсан?

А л е к с а н д р. Э, етарли-е! Лақиллатишнинг нима кераги бор? Мен бола эмасман...

С о ф ь я (*ваҳимага тушиб, аста*). Нимага ишора қилаяпсан?!

А л е к с а н д р. Қанақа ишора! Биламан – сиз сўрасангиз амаким йўқ деёлмайди.

С о ф ь я. Нимага? Саша, нимага?

А л е к с а н д р (*қуюшқондан чиққанини сезиб*). Энди... ўзингиз ҳам биласиз...

С о ф ь я (*бирдан, қатъий*). Сенга даданг айтдимми? Наҳотки, сенга айтган бўлса?

А л е к с а н д р (*осойишталик билан*). Албатта-да! Биласиз-ку, дадам лақма. Аммо бунда даҳшатли бир нарса йўқ... Қайси хотин қилмаган бу ишни?..

С о ф ь я (*дарғазаб*). Оғзингни ёп!

А л е к с а н д р ҳадиксираб ўрнидан туради. У биринчи марта ойсининг жаҳли чиққанини кўради ва ҳайрон бўлади.

С о ф ь я. Сенинг даданг... биласанми...

¹ Такаллуф (*франц*).

² Чиндан ҳам (*франц*).

А л е к с а н д р.. Бунинг менга қизиги йўқ....

С о ф ь я. Сен англайсанми – сенинг даданг ким?

А л е к с а н д р (*кетаётиб*). Шундан мени дариг тутинг... ўзимнинг ишларим ҳам кўп...

С о ф ь я (*тошдай қотганича, юзларида қўрқув, бурчакка тикилади ва аста сўрайди*.) Бу... сенми, парвардигор? Узун дастингу қудратинг шуми?.. Нима учун? Нимага?..

Ф е д о с ь я. Нега унинг оғзидан боди кириб шоди чиқди, а? Софьюшка!

С о ф ь я (*аста гўдакка ўхшаб*).Энага... Энага...

Ф е д о с ь я. Мен нега келувдим-а, Софьюшка... Мана, энг сўнггим, сўнгги болагинам...

П ё т р кириб келади. Чехраси ёришган, ўзи ҳайратга тушган ҳолда, қадди тик.

П ё т р (*оҳиста ойисига яқинлашиб*). Ойижон, мени кечиринг, ҳалиги аёлнинг айтган сўзларини эшитдим... ҳаммасини бўлмаса ҳам, эшитдим... Хафа бўлманг...

С о ф ь я (*бўғиқ*). Тўхтаб тур...

П ё т р (*ойисининг аҳволдан беҳабар, хонада юради, ҳаяжонли*). Қандай улугвор аёл, а? Мана буни она деса бўлади!

С о ф ь я. Нима? Нима дединг?

П ё т р. Мана буни она деса бўлади, деяпман. Худди бошқа оламдан келиб қолгандек...

С о ф ь я (*аста*). Менга таъна қиляпсанми?

П ё т р (*тез*). Йўқ, ойижон, худо ҳаққи, йўқ! Буни шунчаки айтдим-да...

С о ф ь я. Сен мени яхши кўрасанми?

П ё т р (*самимий, бошқа бир нимадир ҳақида ўйлаб*). Албатта, ойижон!

С о ф ь я (*қаттиқ овозда*). Нима учун?

П ё т р (*қаттиқ овозда*). Яхши кўраман, аммо нима учунлигига қандай жавоб бериш керак? Лекин ҳалиги аёл жуда ажойиб экан-а! У мағрур экан, ойи! Ойижон, мени ўша аёл билан таништириб қўйинг, яхши одамлар, бошқа одамлар билан танишишни жуда-жуда истайман.

С о ф ь я (*маъюс*). Бошқа одамлар билан, яхши одамлар билан-а?

Ф е д о с ь я. Яхши кўрмайман уни, Александрни!

П ё т р (*хижолат бўлиб*). Ойижон, мени бошқача тушундингиз... Мен сизни ўйлаганим йўқ эди...

С о ф ь я. Гиргиттоним, мен шунга арзийман ўзи... Қаёққа кетяпсизлар? Нима бўлди?

Л ю б о в ь Я к о в нинг қўлтигига кириб, юришга кўмаклашмоқда, унинг юзи ҳорғин ва қаҳрли. Я к о в ҳаяжонланган, Л ю б о в нинг юзига ёлборгандай термилади. Уларни кўриб, С о ф ь я беихтиёр ўрнидан кўзғалади.

Я к о в (*аста*). Секин, Люба, азизам... бу лаҳзаларнинг қадрига ета бил... сен-ку, ўйладинг, билмайман аммо, нима бўлар экан... Мана, Софья, у мени етаклаб кетяпти... Петя, азизим, бир неча лаҳза чиқиб тур, илтимос...

Ф е д о с ь я. Яна бу ўрмалаб чиқди-я! Қанақа қилиб денг! Софьюшка, Люба йиғлагани-йиғлаган, мана шуни айтишга келувдим-а...

П ё т р (*кетаётиб, қовоғи солиқ*). Юр, энага...

Я к о в. Биз гаплашиб олишимиз керак... бир масалани ҳал қилишимиз зарур, кечирасан... Софья, Люба ҳаммасини билади... Мен сенга айтувдим — у ҳаммасини тушунди...

С о ф ь я (*ўтиради. Бўғиқ*). Хўш, Люба... Сен... Нима истайсан...

Л ю б о в ь (*секин*). Ойижон, у менинг дадамми?

Я к о в. (*у ҳам секин*). Жавоб бериш керак, Софья.

Л ю б о в ь. Бу менинг дадамми?

С о ф ь я (*бошини қуйи солиб, аста*). Мен бир нарса деёлмайман... “Ҳа” ҳам, “йўқ” ҳам...

Учови ҳам жим қолади. Л ю б о в ь тиз чўкиб, бошини ойисининг тиззасига қўяди. Я к о в стул суянчигини ушлаб туради. Кейин уйда худди биров қазо қилгандек, фақат шивирлашиб гаплашадилр.

С о ф ь я. Фақат бир марта мен разолатдан фориг ҳур инсон бўлолдим — у ҳам бўлса, сенинг муҳаббатинг бахш этган кунларда!

Я к о в. Софья, бизнинг муҳаббатимиз бахш этган кунларда!..

С о ф ь я. Чақирганингда агар сен билан бирга кетмасам, сени севган бўламанми? Мен муҳаббат туйғусини кўникиш туйғусига, кўникмага алмаштирдим — мана шунинг жазоси бу ёғи...

Л ю б о в ь (*қатъий*). Ойи, менинг дадам — мана шу! Мен буни биламан.

Я к о в. Ҳа, Софья. Люба билади!

С о ф ь я (*аста қизини эркалаб*). Шундай бўлақолсин... уёғи нима бўлади?

Жим қоладилар.

Ф е д о с ь я (*жилмайиб уларга қарайди*). Бир мириқиб гаплашиб олинглр...

Л ю б о в ь (*аста, аламли*). Ойи, нега мен майиб-мажруҳман?

Я к о в (*мулойимлик билан, маъюс*) Ўлган муҳаббат тирилган муқаддас дақиқаларда сен шу ҳақда эслашинг керак эмас эди...

Л ю б о в ь (*совуқ*). Бирон дақиқа йўқки, мен майиб-мажруҳлигимни сезмаган бўлсам, дада!

С о ф ь я (*секин*). Энди менда ҳам шундай дақиқалар йўқ...

Л ю б о в ь. Энди ўша муҳаббат тирилдими, дада? Йўқ, бу ерда қилинган хато аён бўлди, эҳтимол...

Я к о в. (*ялинган оҳангда*). Тошбағир бўлма, Люба!

С о ф ь я. Сенинг назарингда, муҳаббат азоб-укубатлар эвазига тирилиш ҳуқуқини қўлга киритмадими?

Л ю б о в ь (*секин, қайғули*). Ойи, ойи... сизга шундай раҳмим келадики...

Ҳамма тушкин бир кайфиятда жим қолади.

Ф е д о с ь я. Кулгили нарсалардан гапириб берсанг яхши бўлар эди, Яша. Эсингдами, Андрюша Рязанов билан комедия кўрсатувдинглр... Софьюшка ҳам.... у пайтда ҳали Люба туғилмаганди, Надяга бўлса қизамиқ чиқувди... Полковник Бородулин эса, чўқинтирган отаси, ўша пайтда...

П а р д а

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

93

УЧИНЧИ ПАРДА

Ошхона, каттагина кўримсиз хона. Столда нонуштада тановул қилинган овқатларнинг қолдиқлари, стол атрофида бетартиб қалаб ташланган стуллар. Тужурка кийиб олган И в а н хонада у ёқдан бу ёққа юради. Софья чой идишларни ювмоқда, Федосья уларни буфетга жойламоқда.

И в а н. Тузук аёл эканми, бу Соколова?

С о ф ь я. Уни ҳурмат қилганингни сезмай қоласан.

И в а н (*шаккокларча*). Э, ҳурмат! (*Ўйланиб*). Аммо янги мундирни кийишга тўғри келади.

С о ф ь я. Мундирни қарз кассасига берганмиз-ку.

И в а н. Оббо, буни қара-я! Сизлар яқинда мени ҳам ўша ёққа топширворасизлар!

С о ф ь я (*хотиржам*). Агар иккимизни топширсалар ҳам у ерда бизни бир тийинга олишмайди.

И в а н. Кинояли ҳазиллар камроқ бўлсин! Хонумонимни совурган ким? Сенинг ясан-тусану тантиқликларинг!

С о ф ь я (*ўзини тугиб*). Шунингдек, сенинг қиморларинг, ўйнашларинг ва айш-ишратларинг...

И в а н (*тўхтаб, унга қарайди, елкасини қисиб, хотиржам гапирди*). Баҳслашиб ўтиришни истамайман, мен расамадини ўрнига қўйиб, бу аёлни хушмуомалалик билан кутиб олишим керак, унинг билан қиладиган суҳбатим бутун шаҳарга шов-шув бўладиганга ўхшайди, агарда шу томони бўлмаганда, жонгинам, (*бармоғини бигиз қилиб, нўписалаб*) бир-икки оғиз илиқ гапларга лойиқ кўрилган бўлардинг...

Ф е д о с ь я (*тўнғиллайди*). Бақиради, чақиради...

И в а н. Фейл-атворинг чидаб бўлмас даражада оғирлашиб кетяпти. Кўполикда кирчи хотинлардан қолишмайсан, баттаринликда думини босган шайтоннинг нақ ўзисан. Ҳар хил қилиқларингга чидаб келдим, ортиқ тоқат йўқ, жоним тинчисин энди менинг ҳам! Энди кучгайратимни болаларга сарфлашим керак...

С о ф ь я (*совуқ*). Сен болаларни расво қилдинг!

И в а н (*қўпол*). Оғзингга қараб гапир!

С о ф ь я (*хўрсиниб, қатъий оҳангда*). Биз иккимиз болаларни адои тамом қилдик, ҳа! Қара, улар қанчалар бахтсиз...

И в а н. А-ҳа, сенинг букуринг бу! Аммо менинг болаларим мени бошига кўтаришади!

С о ф ь я. Пётр кўнглида бизларга нисбатан нафрат туйғуси тўлиб тошяпти... Надежда бўлса ҳирсли ҳайвоннинг ўзи, на ақли бор, на бошқа...

И в а н. Худди сенга ўхшаган-да. Сен худди шунақа эдинг!..

С о ф ь я. Александрни сен буздинг, Вера бўлса бечора, эси йўқ бир қиз...

И в а н. Сен шуларга тарбия беролмадинг, сен!

С о ф ь я. Менинг айбим нимада эканлигини биламан.

И в а н. Мендан нима истайсан, мендан, қани айт-чи?

С о ф ь я (*сочиқни ташлаб*). Менга қара, сен ўн йилдирки, болаларга қарши курашиб келасан...

Ф е д о с ь я. Яна бошланди...

И в а н (*истехзоли*). Нима дединг?

С о ф ь я (*баландроқ овозда*). Тинтидинг, юлиб-юлқадинг, қамоққа ташладинг — кимларни?

И в а н (*ҳайратда*). Бу — кўнгилчанликми, нима бу? Алаҳлама! Кулгимни қистатма, кампир!

Ф е д о с ь я. Юз йилдан бери сўкишасизлар... Чарчамайсизлар ҳам...

С о ф ь я (*ғамгин*). Сен болаларни ўлдирардинг. Ўлганлардан бири етти ёшда экан. Тинтув вақтида сизлар отиб қўйган қиз-чи? Сенинг кўлинг қон, уст-бошинг қон, ҳаммаси болаларнинг қони, ёшликнинг қони, ҳа! Уларни болаларни, деб сенинг ўзинг неча марталар кичқиргансан! Эсингдами?

И в а н (*ҳадиксираб, ҳайратда*). Софья, сенга нима бўлди? Бу даҳшат-ку!

С о ф ь я. Ҳа, даҳшат!

И в а н. Бутун ёлгон-яшиқларни калланга жойлаб олибсан... нима биргина ёшлармиди тартибга қарши турган? Қолаверса, сен хатарли нарсаларни гапираяпсан! Агар Пётр билан Вера бу гапларни эшитишиб қолишса борми...

С о ф ь я. Кўрққанингданми ёки жаҳл устидами – ишқилиб, ярамас, қабиҳ иш қилдинг...

И в а н (*ўзини йўқотиб*). Софья, мен дворянман, бунга йўл кўёлмайман...

С о ф ь я. Менга ўқ отган, деб бир йигитчага ёпишиб олдинг... Ўзинг отганини кўрдингми, ўша отдими? Ўша йигитчами?

И в а н. Ҳа-а, тушунаман! Сени гиж-гижлаётган ўшанинг онаси...

С о ф ь я. Сен шу ерда, бутнинг олдида, виждонан кўзимга тик қараб айт-чи: ўша отдими?

И в а н (*ғазабланиб*). Етар! Ҳаммасини тушундим! Мен у хотинга кўрсатиб қўяман!

С о ф ь я (*эрининг олдида келиб*). Иван, сен жандармларга, мен хато қилибман, менга ўқ узган бу йигитча эмас, дейишинг керак! Шундай деб айтасан!

И в а н (*Софья гапининг оҳангидан чўчиб*). Борди-ю... айтмасам-чи?

С о ф ь я. Айтасан! Исо ҳаққи, сендан ўтинаман...

И в а н. Бемаза гап бу! Борди-ю, уни айбдор, деб билсам-чи?

С о ф ь я. Бўлмаган гап! Мен қалбинга гапираётганим йўқ. Бўм-бўш жойдан садо кутиш бефойда, - мен сенинг ўзинга мурожаат қилаяпман: сен ўз хатойингни бўйнингга оласан, олмасанг бутун ишларингни Пётр билан Верага айтиб бераман... Болалар ҳаққи, Иван, бир нима де!

И в а н (*иккиланиб*). Бу мажбур қилиш! Бемаънилик бу!

С о ф ь я (*бўшашиб*). Айтганимдай қил, – ўзингни олдингда ўзинг виждонлироқ, яхшироқ кўриниб кетасан...

И в а н (*қўл силтаб*). Етар, бас! Менга, албатта... э, билганини қилмайдими, бу муттаҳам! Ҳақиқатда ҳам, ўша отдими, бошқами, - аниқ ишончим йўқ... лекин кимдир отди-ку, отгани аниқ! Қолаверса, у отмади ҳам дейлик, хўп! Лекин нафсиламирини айтганда, арзимас нарсаларни деб ҳозир шундай томоша кўрсатиб туришинг – телбаликдан ўзга эмас, Софья!

С о ф ь я (*ҳорғин, аста*). Менинг бутун ҳаётим телбаликдир...сеники ҳам...

Ф е д о с ь я (*минғирлайди*). Боқдим, кўнглим чоғ қилдим, энди қуриб қоқ бўлдим...

Пётр киради.

И в а н (*елкасини қисиб*). Бу гаплар сенда қаердан пайдо бўлақолди, а? Ҳм-м... Нима керак сенга, Пётр?

П ё т р. Ҳеч нарса.
И в а н. Ҳм-м... Нега гимназияга бормадинг?
П ё т р. Боргим келмади. Нима, уришдиларингизми?
И в а н (*зардаси қайнаб*). Шундай сўрашга қандай ботиндинг?..
С о ф ь я (*заиф*). Петя, керак эмас...
П ё т р (*хотиржам*). Нега ботинмас эканман, дада?
И в а н. Кўряпсанми, Софья? Аҳ-ҳа!
П ё т р (*маъюс жилмайиб*). Наҳотки, ота-онаминг қандай яшаши менинг учун барибир бўлса?
И в а н (*ўғлига нисбатан ўзини қандай тутишни билмай*). Биринчидан, сен ҳали боласан...
П ё т р. Ва ҳоказо... Айтинг-чи, Верани Ковалёвга эрга бермоқчи эканликларинг тўғрими?
И в а н (*ҳайратда*). Тўхта... сенинг нима ишинг бор?
С о ф ь я. Бу ҳали аниқ бўлгани йўқ, Петя.
П ё т р. Верка бўлса йиғлаб юрипти, бечора.
И в а н (*елкасини қисиб*). Ҳеч нарсага тушунмаяпман!
П ё т р. Дада, сиз Ковалёвни ҳамаша, бу аблах, дер эдингиз...
И в а н. Мен-а? Қачон?..
П ё т р. Жуда кўп бўлган.
И в а н (*хотинига ва ўғлига қараб*). Бу – нима? Сўроқми? Отага-я? Менга-я?.. Йўқ, жаноблар, мен буни... сиз ҳали ёшлик қиласиз... (*Кетади*).
Ф е д о с ь я (*пичинг қилиб*). Ҳаммасини тўкиб солди, ичи бўшаб жўнаб қолди...
П ё т р (*жим қолиб*). Эсимдан чиқипти – болалар бир нима сўрашганда уларга жавоб берилмайди-ку.
С о ф ь я (*ўйланиб*). Бу гапда жон бор, назаримда...
П ё т р. Мен дадамдан, ҳалол одаммисиз, деб сўрамоқчийдим...
С о ф ь я (*ташвишли*). Унақа дема, Петя, ундай дема.
П ё т р. Нимага? Бу сизга азоб бераётгани учунми? Одамларга азоб бериш бефойда-ку, ойи, шундай эмасми, а?
С о ф ь я (*тез*). Ҳа! О, ҳа! (*Хаёлга чўмиб аста*.) Балки унақа эмасдир. Йўқ, дейиш керакдир...
П ё т р (*юмшоқ*). Сизнингча “ҳа” ва ”йўқ” жуда ҳам бир-бирига дўст, қадрдон, ёнма-ён яшашади! Шундай бўлиши қулайми?
С о ф ь я (*секин*). Кони азобу даҳшат-ку, Петя!
П ё т р. Менга ҳам азобдай туюлади... мен, ойи, энди гимназияга бормайман...
С о ф ь я. Бу қанақаси бўлди? Ўқиш керак-ку!
П ё т р. Нимани ўқиш керак, ойи? Ўқишда шу пайтгача билганларимнинг энг зўри, дадам ҳақидаги гаплар бўлди... У ҳақда билганларим анчага етади... Етганда ҳам...
С о ф ь я. Петя, худо ҳаққи, гапирма!
П ё т р. Яхши! Гарчи – худо... Худо нима дегани, ойи? Биласизми?
С о ф ь я (*ноумид бўлиб*). Мен ҳеч нарса билмайман, ҳеч нарса, эркатойим!
П ё т р (*жим қолиб*). Бунинг ҳаммаси ғаройиб. Сиз дадамни яхши кўрмайсиз, ҳурмат қилмайсиз, лекин у ҳақда ўйлаганларимни айтай десам, унга ҳам йўқ дейсиз. Нимага? Нимага шунақа, ойи? Ахир дадам ҳақида ўзингиз менга гапириб берувдингиз-ку!
С о ф ь я. Шундай қилмаслигим керак эди!..
П ё т р. Мени қийнамаслик учунми? Биз қанчалар бир-бировимизни аяймиз-а, бир-бировимизга шафқатлимиз-а! Лекин,

назаримда, бизларнинг шафқат ҳиссимиздақа паст нарса бўлмаса керак дунёда дейман, ойи!

С о ф ь я (*секин*). Эҳтимол, сен ҳақдирсан, дўстим... Ҳа!..

П ё т р. Сизнинг дўстингиз? Бу сўзни биринчи марта эшитишим... (*Жим қолгач, Федосьяга.*) Энага, сиз ўлимдан қўрқасизми?

Ф е д о с ь я. Сенинг нима ишинг бор?

П ё т р. Қўрқасизми?

Ф е д о с ь я. Сенга нима? Сенинг ишинг эмас бу!

П ё т р. Билгим келяпти-да...

С о ф ь я. Петя, қўйсанг-чи...

Ф е д о с ь я. Қўрқадиган жойим борми — мен ўлимнинг дилини оғритганим йўқ, ҳеч кимни хафа қилганим йўқ. Сен-чи, ҳазилвонлигингни йиғиштир, ҳали ёшлиқ қиласан...

С о ф ь я. Ё, худо-ей!

П ё т р (*секин*). Сиз, ойи, дадамга айтинг: мен энди гимназияга бормайман. Унинг ўзига... тушунтиришим қийин, биз бир-бировимизни яхши тушуна олмаймиз... Дадамни разилу йиртқич дегани учун Максимовни “шапалоқ” билан “сийлаганим”ни ҳам айтиб қўйинг... Энди ўйлаб қарасам, бу болани ноҳақ хафа қилибман... Аслида у нотўғри гапирди — қандоқ қилиб дадам йиртқич бўлсин? (*Аста, ўйлаб.*) Қандоқ қилиб йиртқич бўлсин...

С о ф ь я. Бу бахти қора, заиф бир одам...

П ё т р. Умри давомида одамларга буйруқ бериб ўрганган бир кимса, дейди Яков амаки. Бас қилайлик буни, бўлмаса бахти қора заиф одамлар бошқараётган ҳаёт ҳақида... бировларнинг буйруқ беришига кўниккан, шунга йўл қўйиб қўйган бечоралар ҳақида... гапиргим келяпти. Бундай одамларни нима деб атайсиз? Мен буни Крилл Александровичдан сўраб билиб оламан.

С о ф ь я (*бошқа нимадир ҳақида ўйлаб*). Ким у?

П ё т р. Сизга у ҳақда гапириб берувдим... сиз уни ҳавода енгил аппаратларда учувчи дегандингиз, эсингиздами? Мен ҳам ўшандай бўлмоқчиман — ҳавойи қасрлар ёнидан парвоз қилиб ўтсам, дейман... Верка келяпти... Қаранг, ойи, афтига қарасангиз кулгингиз қистайди.

В е р а (*асабий*). Ойи, сизга айтиб қўяй — уйдан қочиб кетсам кетаманки, аммо мана бу овсарга тегмайман!

С о ф ь я. Ҳали ҳеч нарса аниқ эмас-ку, Верка... Мен даданг билан бу ҳақда гаплашишга улгурмадим...

П ё т р буфет олдида келади, винодан куйиб ичади, буни ҳеч ким сезмайди, у стаканни тарақлатиб, томоқ қиради.

В е р а. Улгуролмадим! Улгуролмайсиз ҳам! У сизнинг гапингизни қилмайдиам!

С о ф ь я. Сен бекорга қизишяпсан! Петя, нега энди?

В е р а. Бекорга? Миннатдорман! Менга: “Вера, қизил юзли, яшил мўйловли, кал бир халтақурсоққа хотин бўласан!” дейишса, нима қиламан? Мегси, деб дадамнинг қўлчасини ўпиб қўйишим керакми?

И в а н (*орденлар тақилган мундирда*). Нима? Арз қилишга келдингми? Фойдаси йўқ! Мен қатъий қарор қилдим...

В е р а (*кўз ёш аралаш*). Сиз, дада, унинг мўйлови яшиллигини кўрдингизми?

И в а н. Бедаблик қилма, қани! Эсингни йиғ! Қара, эри кўримсиз бўлса ҳам, Надежда бахтли! Бу ҳазил нарса эмас, буни никоҳ дейдилар.

В е р а. Ҳа, ҳа, мўйлови ҳақиқатда яшил! Сиз унга ўзингизнинг соч бўёгингиздан ҳадя қилсангиз зўр бўларди...

И в а н. Менинг соч бўёгимдан... Бу нима деганинг?

В е р а. Сизда – бинафшаранг-да, бу ажралиб туради...

И в а н (*секин, аммо таҳдидли*). Ким билан ҳазиллашяпсан, а, қизалоқ?

П ё т р (*хонадан чиқиб*). Ойи, фожиавий томоша бўлиши мумкинми?

И в а н (*бақириб*). Софья, бу қанақаси? Сен қизингнинг таъзирини бериб қўйишинг керак! Сизлар, нима, масхара қиляпсизларми мени?

Ф е д о с ь я (*жавраб*). Ана шовқин, ана сурон! Ҳа, тинчимаслар-а! (*Нари кетади.*)

В е р а (*йўглаб*). Йўқ, сен мени масхара қиляпсан! Сенга Ковалёвнинг нима кераги бор? Ахир бу уйда туриб бўлмаслик учун битта Лешчининг ўзи кифоя-ку!

С о ф ь я. Мана, болалар мени бошига кўтаришади, дегандинг...

В е р а. Тўғри, дада, биз сизни яхши кўрамыз... Аммо биз полиция солдатлари эмасмиз...

И в а н (*ўзини йўқотиб, ҳаммага қарайди*). Нақ фитнанинг ўзи, отага қарши қилинган фитна, дейсан!

Л ю б о в ь (*киради*). Ойи, сизни дадам чақиряпти... Вера, сенга нима бўлди?

В е р а. Ўзинг биласан...

И в а н (*ҳайрон*). Дадам? Қанақа дада?

Л ю б о в ь. Сен беҳуда кўз ёш қиляпсан, Вера...

И в а н. Панд-насиҳатларингизни йиғиштириб қўйишингизни сўрайман! Вера, чиқ бу ердан! Йўқ, сен қол, Любовь... Ҳа...

Л ю б о в ь. Сизга нима керак?

И в а н.. Тўхта, эсимни ўнглаб олай...

Иккиси бир-бирига тикилади, Иван – чамаси, нимага уни тўхтатганини ўзи тошунмайди, Любовь эса хотиржам кутиб туради.

И в а н. Сен – дадам, дединг... Бу ким бўлди?

Л ю б о в ь. Ўзимнинг дадам.

И в а н (*ўзини йўқотиб*). Аҳа-а... Ҳа! Демак, сен билан биз бегоналар эканмиз-да?

Л ю б о в ь. Ҳа, қариндошчилигимиз йўқ эди.

И в а н. Ҳа, сен мени жуда ёмон кўрадинг!

Л ю б о в ь. Мен бошқалардан сал ақлироқман.

И в а н. Сен... сен ниҳоятда касофат бир нарсасан!

Л ю б о в ь. Барча майиб-мажруҳлар, ногиронлар каби.

И в а н (*жўшиб, ҳаяжон билан*). Фарзандларим қалбига инкор руҳини сингдирган сенсан, уларни мени беҳурмат қилишга ўргатган ҳам сен! Ҳаттоки, ойингнинг ақлдан озишига сал қолди, бунга ҳам сен сабабчи! Шубҳасиз сен! Энди маълум бўлди, бас, буларнинг барчасида сенинг қасосли қўлинг бор экан!

Л ю б о в ь. Гапларингиз анча таъсирли чиқяпти.

И в а н (*ўз-ўзини ишонтириб*). Ёвузлик илдизи қайда, деб узоқ ўйладим-а!

Л ю б о в ь. Агар ўзингизга бирон марта жиддий кўз билан қараганингизда, ўша илдизни аллақачон топган бўлардингиз.

И в а н. Йўқ, тўхтаб тур...

Л ю б о в ь (*хотиржам*). Менга қаранг, ҳеч сиз билан гаплашадиган гапимиз йўқ экан.

И в а н (*ташвишланиб*). Энди буёғи нима бўлади?

Л ю б о в ь. Мен бу ердан кетаман.

И в а н.. Кетасан? Ҳм-м... Қаёққа?

Л ю б о в ь. Бу энди менинг ишим. Бир-бировимизга миннатдорчилик билдирадиган жойимиз йўқ шекилли, шундай эмасми? *(Кета бошлайди.)*

И в а н *(орқасидан қараб, маъюс бош чайқайди ва самимий гудранади)*. Қанчалар кек, адоват, а? Ё худо... Мана бошбошдоқликлар қаердан келиб чиқади... мана... Тавба, қанчалар ёлғизман-а! Қанчалар танҳоман, во дариг!

Н а д е ж д а *(киради)*. Сиз шу ердасиз, саркардам менинг? Нега ўз-ўзингизча гудраниб ўтирибсиз? Ибодат қилипсизми?

И в а н. Эҳ, Надя, Надя! Менинг устимдан кулма...

Н а д е ж д а *(хушчақчақ)*. Ибодат қилаверинг, дада! Худога шукур қилсангиз — қиладиган иш бор!

И в а н *(маъюс)*. Худо мени унутиб юборди...

Н а д е ж д а. Буни қарангки, унутмаган экан!

И в а н *(ўйланиб)*. Сенга бирон нарса маълумми?

Н а д е ж д а. Сизга уезд полиция бошлиғи мансабини кўзлашяпти, шекилли...

И в а н *(мағрур кўкрагига уриб)*. Мен, Коломийцев, полицмейстер — қандайдир бир уездга полиция бошлиғи бўламанми? Бунақаси кетмайди!

Н а д е ж д а. Эҳ, дадажоним-сй, бир қараса, нақ боланинг ўзисиз-а!

И в а н. Надежда, кетмайди!

Н а д е ж д а. Жонгинам, гурур — гўзал нарса, аммо томоқ деган нарса ҳам бор, у бирон нималар еб туриши керак! Пешона тери билан топилган бир парча нонни гурур билан емоқ — жуда мазали иш-да!

И в а н. Мен ҳамиша нонимни шундоқ қилиб еганман!

Н а д е ж д а. Ва Надянгизни ҳам шундоқ қилиб боққансиз... Биласизми? Қандайдир рицарлар тутумини қилинг - бир қадам орқага ташланг...

И в а н *(фаҳмлаб)*. Уезд полиция бошлиқлигига... Ҳм-м...

Н а д е ж д а. Ва бирданига — икки қадам олға ташлайсиз!

И в а н. Икки қадам? Икки қадам олға ташлайман?

Н а д е ж д а. Албатта-да, икки қадам!

И в а н. Биласанми, бу гапда жон бор! Оҳ-ҳо! Бизнинг замонамизда, одам серғайрат бўлса — бунинг ҳаммасини қилиши мумкин!

Н а д е ж д а. Тамиз бор-а бу гапда, дадагинам?

И в а н *(хўрсиниб)*. Ҳа-а! Сен — бебаҳосан-да! Ишинг ўнгидан келмагур Лешчининг омади бор экан-да!

Н а д е ж д а. Унга ёмон тилак билдиришининг нима кераги бор? У сизнинг ишларингиз яхши бўлсин, деб ўлиб-тирилиб ётибди-ку.

И в а н *(қувноқ)*. Ҳай-ҳай-ҳай! Сен нима — уни жони-дилигдан яхши кўриб қолдингми, дейман?

Н а д е ж д а. Бу менинг ички сирим.

И в а н *(кўз қисиб)*. Унинг башарасини қара, бадбурушлигини, нафсиламирини айтганда...

Н а д е ж д а *(ўзини хафа бўлгандай кўрсатиб)*. Дадажон!

И в а н. Ҳеч эркакка ўхшамайди, чўртан балиқ дейсан. Айт-чи, бошқалар билан бир дон олишиб... эрингнинг бурнини ерга ишқаш истаги йўқми, а, сенда?

Н а д е ж д а. Қизи билан ҳам шунақа гуноҳ нарсалар ҳақида гаплашадими киши! *(Қулоқларини беркитади.)* Эшитгим йўқ бу гапларингизни.

И в а н (*қўлларидан ушлаб*). Балки аллақачон бўлгандирам, а?..

Н а д е ж д а. Қўлимни қўйиб юборинг, беодоб дадагинам!

И в а н (*хохлайди*). Хотинидан доғда қолган чўртонбалиқ дегин, а?

Н а д е ж д а кулганича И в а н нинг қўлларидан чиқиб олади.

А л е к с а н д р (*киради, у ширакайф*). Бу ерда кулмоқдаларми?..
Ҳайратим чексиз! Bonjour, rara!¹ Сингилгинам қўлчасини берсинлар!

И в а н (*ўғлини завқ билан томоша қилиб*). Қара, мана бу шоввозга қара!

Н а д е ж д а (*акасининг ёнига туриб*). Иккимиз ҳам чакки эмасмиз, а, дада?

И в а н (*кўнгли бўшаб*). Ҳа, фарзандларим, ҳа! Фақат иккингиздан менинг кўнглим нурафшон, ҳам соғломсиз, ҳам хушчақчақсиз, соддасиз...

Н а д е ж д а (*акасига*). Биласизми, дадамга уезд полиция бошлиғи мансаби тегиб қолса керак.

И в а н (*кўз қисиб, ҳал бўлган нарса ҳақида гапиргандай*). Вақтинча... бир зинапоя... Мен бундан яна ҳам юқорироққа, юқорироққа қадам ташлайман!

А л е к с а н д р. Бор гапми, Надя?

Н а д е ж д а. Прокурор эримга ваъда берди.

А л е к с а н д р. Худо ҳаққи. Бу Лешч деганинг — бизнинг пири комилимиз-да!

И в а н. Чўртанбалиқ, а? У — шоввоз балиқ!

А л е к с а н д р. Дада, сиз мени ўзингизга ёрдамчи қилиб олсангиз-чи.

И в а н. Сен бошқача ўйлабмидинг? Бу зўр гап-да, жуда!

А л е к с а н д р. Иккимиз у ерни жаннатга айлантириб юборамиз. Ўзи шапалоқдеккина шаҳарча, хотинчалар, савдогар хонимчалар... уларнинг тепасида эса — pere et fils!² — худоларию пошшоларидай бўлади! Кони роҳатнинг нақ ўзи!

Н а д е ж д а (*бош чайқаб*). У ерда қандай қилиб ҳаммани обориб-опкелишларингизни тасаввур қилипман!

А л е к с а н д р. Ҳа-ҳа! Бошқалардан қаеримиз кам!

Л е ш ч (*келади*). Сухбатларингизда иштирок этишим мумкинми?

А л е к с а н д р. Мана — хонадоннинг пири комили!

И в а н (*Лешчининг қўлини қисиб*). Менга Надежда айтди...

Л е ш ч (*норози оҳангда*). Ҳа, албатта! Надежда ҳамиша жиноят содир бўладиган жойда қотиллик юз беришидан ярим соат олдин ҳозир бўлиб туради.

Н а д е ж д а (*карашма билан*). Пашка!

А л е к с а н д р. Ҳазил қилиб узиб оласиз-а!

Л е ш ч (*Иванга*). Сиз прокурорнинг ўртоғи Лепелетьега учраб, идора ходими иши учун миннатдорчилик билдириб қўйишингиз лозим.

И в а н (*хурсанд*). Аллақачон-а? Дўстим, раҳмат сизга, раҳмат!

Н а д е ж д а. Дада, чиройли фамилия экан-а Лепелетье?

И в а н (*унга тикилиб*). Лепелетье? Албатта... (*Бирдан ниманидир фаҳмлаб кулади*). Ле... Лепелетье. Ҳа... Шунақа...

Л е ш ч. Кулгили нима бор экан бу ерда, тушунмадим!

Н а д е ж д а. Қувонгандан йиғлаш керакми?

И в а н (*ўзини тутиб*). Мен... мен ниҳоятда хурсандман, биродари азиз! Ҳаммаси хамирдан қил суғургандай бўляпти. Мен хурсандман!

¹ Салом, дада! (*франц.*)

² Ота ва ўғил! (*франц.*)

Л е ш ч. Сиз, албатта, анча-мунча сарф-харажатга тайёр туришингиз керак... Билиб қўйинг — хизматга кириш вақтида етти юз сўм, яхшиси, минг сўм пул зарур бўлади...

И в а н (*жиддийлашиб*). Уҳ-хў! Ҳм-м... мушкул экан...

А л е к с а н д р. Икки юзи менга...

В е р а (*эшикдан қараб*). Надежда, бу ёққа қара...

Н а д е ж д а. Сенга нима керак эди?

В е р а. Сен кераксан...

Н а д е ж д а. Тўхтаб тур... Жуда бандман!

И в а н. Надя, бор, у билан Ковалёв ҳақида гаплаш... Қизалоқ бу ишнинг паст-баландини тушунмайди...

Н а д е ж д а. Боряпман. Унинг тўйида бир яйраб олайлик.

Л е ш ч (*қатъият билан*). Демак — гап пул ҳақида...

И в а н (*хўрсиниб*). Шунчани қаердан топаман?

А л е к с а н д р. Нега бу уйни гаровга қўйиш мумкин эмас?

И в а н. Ахир бу укамнинг уйи-ку!

Л е ш ч. Наҳотки, Яков амаки қариндошчилик деган гапларни билмаса? У худбин эмас, буни яхши биламан, қолаверса, унинг бир оёғи гўрда, деганларидай...

А л е к с а н д р. Мантиқли гап.

И в а н. Кейин биз унга пулини қайтарамиз! Ахир мен мансабга эга бўламан-ку!

Л е ш ч. Албатта! Сизнинг обрўйингиз бор, яхши хизмат қилганингиз ҳамманинг эсида. Барча бу... англашилмовчиликларингиз текисланиб боряпти ўзи... Аммо қаттиқ туриш керак, шуни эсдан чиқармайсиз! Бошбошдоқлик, анархия замони ўтиб кетади, ҳукумат зарур тартибни ўрнатишга қурби етар даражага келяпти — у ўз агентларидан пурқувват бўлишни талаб этади...

А л е к с а н д р (*салобатли*). Ҳа, Петербургда ниҳоят эс-хушларини ўнглаб олишди!

И в а н. Қаттиқ туриш керак? Буни эплайман! Аммо сиз, биродари азиз, маслаҳат беринг, нима қилиш керак?

Л е ш ч. Тезроқ пул топиш керак.

И в а н. Ҳм-м! Шунақа қилиш керак, биламан. Хўш... бугун менинг олдимга Соколова келади, ановининг онаси...

Л е ш ч (*жиддий*). Нимага келади?

И в а н. Биласизми, у, мен хато қилибман, ким отганлигини аниқ билмайман, деб баёнот беришимни истайди...

А л е к с а н д р (*истеҳзоли*). Бунинг ақл бовар қилмайдиган иш бўлишига шубҳам бор!

Л е ш ч. Сиз... нима қилмоқчисиз?

И в а н. Мен бўлсам... Ҳм-м... ҳали бир қарорга келганим йўқ! Хаёлимга бир фикр келиб қолди — ҳозир янги хизматга жойлашай деб турганимда, бу машамшани бошимга ортириб нима қиламан, а? Уезд полиция бошлиғи бўлса-ю... бирдан: “Мен хато қилибман...”, деб турса! Бу одамларда ёмон таассурот қолдирмасмикин?

Л е ш ч (*ишонч билан*). Албатта, қолдиради!

А л е к с а н д р. Дада, жандармларни эсингиздан чиқарманг!

Л е ш ч. Йўқ, энди бунақа кўнгилчанликни қўйинг... Бу куракда турмайдиган нарса. Сиз жандармларни қизиқ аҳволга солиб қўясиз-ку! Уйлаб кўринг-а!

И в а н (*иккиланиб*). Ҳм-м... Полковник ажойиб одам...

А л е к с а н д р. Қимордаги шеригингиз...

И в а н. Аммо, ким билади, шу отганми ёки йўқми?

Л е ш ч. Ахир кимдир отган-ку! Отувчиларнинг бари бир-бири билан дўст. Умуман, бундай гапларга асло ҳожат йўқ. Энг муҳими, пайтни қўлдан бой бермайман десангиз — пул топинг. Огоҳлантириб қўяй, Ковалёв ҳам шу жойни оламан, деб тиш қайраб юрипти.

И в а н (*тишларини қисиб*). Ковалёв? Ярамас ҳайвон...

А л е к с а н д р. Қаттиқ туриш керак энди, дада!

И в а н. Борди-ю, мен... унда Софья қандай томоша кўрсатаркин... Касофат бола-ей! Ярадор қилганда ҳам майлийди...

Л е ш ч (*бош ирғаб*). Енгил ярадор бўлиш сизга жуда керак эди. Бу кишига хизматда кўтарилишда катта ёрдам берарди.

И в а н (*тиржайиб*). Агар олдинроқ уни гўрга тиқиб юбормаса!

А л е к с а н д р (*соатга қараб*). Ҳаммасини қўйиб, дада, тезроқ амакимнинг олдига кирсангиз бўлармиди!

И в а н (*Лешчага*). Балки, Павел Дмитриевич, бу ишда сиз менга ёрдам бериб юборарсиз?

Л е ш ч. Бурчим деб биламан.

А л е к с а н д р. Мен ишнинг кўнгилдагидек бўлишига ишонаман ва интиқлик билан кутаман!

Ҳуштак чалганча у ёқдан-бу ёққа юради, кейин, ўйга чўмиб буфет олдида туриб қолади. Кучоқлашганча Н а д е ж д а билан В е р а кирадилар; улар аввалига А л е к с а н д р ни кўрмайдилар.

Н а д е ж д а (*кўндиришига уриниб*). Сен қип-қизил аҳмоқсан...

В е р а (*ўкинчи*). Алдаяпсиз, холос, опа!

Н а д е ж д а. Қайсар бўлма, тентак! Мен сенга яхшилик тилайман...

В е р а. Ифлос гапларни гапиряпсиз! Ўзингиз биттасига ҳам ишонмайсиз...

Н а д е ж д а (*уни итариб*). Ифлос гапларни гапиряпманми ҳали?

В е р а. Менга ўйнашлар керак эмас!

Н а д е ж д а (*нафрат билан*). Буни қаранг-а! Вой ярамас-ей!

В е р а. Сен, нима, ўзинг ҳам эринга хиёнат қиласанми?

А л е к с а н д р. Қани, жавоб бер-чи, Надя?

В е р а. Биласанми, Надя нима деяпти? Эринг ким бўлса ҳам майли, фарқи йўқ эмиш, у фақат ўйнашлар топиш учун керакмиш!

Н а д е ж д а. Унга ишонма, ҳеч балони тушунмапти!

А л е к с а н д р. Ўзим эшитиб турибман-ку, у худди французчадан таржима қилгандай дона-дона гапиряпти. Верка, сен опангнинг сўзларига қулоқ солишинг керак!..

В е р а. Истамайман! (*Қочиб кетади*).

Н а д е ж д а. Бирам ўзбошимча қайсар қизчаки!..

А л е к с а н д р. Зумраша бало!

Н а д е ж д а. Эси йўқ... ўжар...

А л е к с а н д р. Ковалёв унга бир қути конфет, майда-чуйда олиб келиб берадию у ёғи жа-а силлиқ кетади! Айт-чи, бу уй гаровига пулни эринг беряптими?

Н а д е ж д а. Билмадим. Бу уйга эга бўлсам қанийди, жуда истайман: бутун оилага торлик қилади, аммо бизга жуда мос. Эрим яқинда врач-инспектор мансабини олади, ўз уйинг бўлса шаънингга яхши-да, обрў бўлади.

А л е к с а н д р. Амаким ўлгандан кейин уй ҳаммамизники бўлади.

Н а д е ж д а. Албатта. Аммо биз кўпчиликмиз-да. Гаров васиқаси қўлимизда, шунинг учун уй Павел билан иккимизнинг тасарруфимизда бўлади...

А л е к с а н д р. Баракалла! Балосан, бало!

На д е ж д а. Ҳаммаси Павелнинг иши.

А л е к с а н д р. (*уни қучоқлаб*). Камтарлик қилма! Менга жуда ёқасан!

На д е ж д а. Шундай ёқаманки, ҳатто мендан пул сўрагинг келиб кетади, шундайми?

А л е к с а н д р (*кинояли*). Шу қадар ёқасанки, сендаги ҳамма пул меники бўлса, дейман!

На д е ж д а. Бу энди пулнинг жигардан уриши! Юр, сенга бир нарса кўрсатаман...

А л е к с а н д р (*эргашиб*). Менга ҳеч нарса ҳада қилгинг йўқмиди?

На д е ж д а. Аёллардан ҳеч нарса сўрамайдилар.

А л е к с а н д р (*кулиб*). Бидъат бу!

Кетадилар. Эшикдан ҳаяжонли В е р а кўринади, у кимгадир қўл силкитиб ишора қилади.

В е р а (*шивирлаб*). Тезроқ келинг!

Якорев киради.

Я к о р е в (*норози оҳангда*). Нима бўлди?

В е р а (*аста*). Сизни биронтаси кўргани йўқми?

Я к о р е в (*овозини пасайтириб*). Оқсоч кўрди. Нима эди?

В е р а (*атрофни кузатиб*). Бу уйда ҳеч қаерга яшириниб бўлмайди... Бемаъни уй! Атанг, ҳозир ёз эмас-да, бўлмаса деразадан сакраб тушиб кетардингиз.

Я к о р е в (*ҳайратда*). Деразадан сакраб? Нима учун?

В е р а. Керак-да. Қулоқ солинг, мени Ковалёвга эрга беришмоқчи...

Я к о р е в (*ҳафсаласи тир бўлиб*). Йўғ-е! Эҳ... Табриклайман...

В е р а. Сиз мени қутқаришингиз керак!..

Я к о р е в. Қутқаришим? Қутқариб бўларканми!

В е р а (*тез, талабчанлик билан*). Сиз — қахрамон феълисиз, қўлингиздан келади! Мен аллақачон режа тузиб қўйганман... Сиз мени бирон ерга яшириб қўясиз-да, кейин келиб буларга аччиқ гаплар қиласиз... Қизнинг тақдирини ўз-ўзингизча ҳал қилишга ҳаққингиз йўқ, унинг қалбини таҳқирлашга йўл қўёлмайман, дейсиз. Мен уни севмайман, аммо унинг эркинлиги йўлида жонимни беришга тайёрман, деб айтасиз. Уларга керак ҳамма гапни тўкиб соласиз, у ёғи тагин ўзингизга аён бўлиб қолади. Кейин ҳаммаси йиғлаб юборишади, сиз бўлса бир умрга менинг дўстим бўлиб қоласиз, тушундингизми?

Я к о р е в (*жилмайиб*). Кейин улар бошлаб менинг таъзимини беришади!

В е р а. Якорев, ўзингизни гўлликка солманг!

Я к о р е в (*идрок этиб*). Ковалёв қалинсиз олмайди...

В е р а. Мени деб унга беш минг беришяпти.

Я к о р е в. Бе-еш минг? Наҳотки! Ростми?

В е р а. Бунинг аҳамияти йўқ!

Я к о р е в. Беш мингнинг аҳамияти йўқ эканми?

В е р а. Сизнинг у ёғи билан нима ишингиз бор?

Я к о р е в (*фаҳмлаб*). Нима ишим? Ҳм-м... Ковалёв сизни ҳеч кимга бермайди!

В е р а. Кимга?..

Я к о р е в. Ҳеч кимга. Беш минг ҳазилакам гап эмас!

В е р а. Нима деяётганингизни тушунмаяпман! Сиз менинг гапларимга розимисиз ўзи?

Я к о р е в (*ўз-ўзича*). Менми? Хўш... Ҳали ёшман... хато қилсам — тузатишга улгураман...

В е р а.. Тезроқ бир нима денг!

Я к о р е в (*қатъий*). Таваккал қиламан, Вера Ивановна!

В е р а. Кўряпсизми, мен сизни, сиз ўзингизни билгандан ҳам кўра яхшироқ биламан!

Я к о р е в. Бошладик! Мен нима ютқазаман? Ваҳима босади одамни, аммо қизиқарли иш! Вера Ивановна, бир ўпиб қўйинг, сал ботирроқ бўлай!

В е р а. Мана сизга қўлимни бердим.

Я к о р е в. Қўлимни? Қўлни нима қиламан? Бўлганга яраша рисоладагидек бўлсин-да! (*Шитоб бағрига босиб, лабларидан ўнади.*)

В е р а (*юлқиниб*). Вой... сизни қарангу... Сиздан лаббўёқнинг ҳиди келяпти!

Я к о р е в (*кулиб*). Бу лаббўёқмас, мўйловимдаги бириллиантин ҳиди...

В е р а (*уни эшик томон итариб*). Юринг, мен сизни орқа эшикдан чиқариб юборай, биров кўриб қолмасин тагин. Агар ёз бўлганда-ю, сиз деразадан боғ томонга сакраб тушардингиз-а...

Я к о р е в (*эшик орқасидан*). Сакрашнинг нима кераги бор, ҳечам тушунмайман.

С о к о л о в а киради. Хонанинг ўртасига бориб, тўхтаб, атрофга қараб чиқади.
Чопиб кирган П ё т р, уялиб таъзим қилади, стул олиб қўяди.

П ё т р. Сиз дадамнинг олдига келдингизми? Марҳамат, ўтиринг... Мен ҳозир чақириб келаман. (*Чопиб чиқиб кетади.*)

Соколова ўтирмайди, хонада юра бошлайди. Я к о в нинг хонасидан И в а н билан А л е к с а н д р, сўнгроқ П ё т р чиқиб келишади.

И в а н (*ўзини салобатли тутишга уринади, қўл узатишга ботинолмайди*). Эҳтиромимни қабул айлангиз, хоним! Менинг болаларим... Александр, Пётр... Сиз... э... уларнинг шу ерда бўлишларига қандай қарайсиз?

С о к о л о в а. Бу ўзингизга ҳавола.

И в а н (*тез жавоб бермай*). Пётр, майли, сен чиқ... ҳа... Жуда асабий бола бўлган, хоним, бир таъсирчанки... нима дедингиз?

Пётр тезда чиқиб кетади. С о к о л о в а индамай И в а н га қарайди.

П ё т р (*эшик орқасидан қичқиради*). Ойи, ойи, бу ёққа келинг...

И в а н (*аста, аламини яширолмай*). А... болакай-а! Бақирини! Саша, унга айт — керак эмас... (*Йўталиб олади*). Хоним, келишингизнинг сабаблари менга маълум... Рафиқам сизнинг илтимосингизни менга айтди...

С о к о л о в а (*хотиржам, совуққонлик билан*). Илтимос қилаётганим йўқ, балки сизга хатонгизни тўғрилашингизни таклиф этмоқдаман...

И в а н (*Соколова гапи оҳангидан ташвишланиб*). Ҳм-м... албатта! Яъни... Ҳа, энди барибир бу ёғи! Аммо нега хато бўлар экан? Жуда галати-ку! Менинг хато қилганимни қандай исботлаб берасиз?

С о к о л о в а. Мен исботлаб ўтирмайман.

И в а н. Бунинг иложини қилолмайсиз ҳам!

С о к о л о в а (*жиддий*). Демак, сизнинг фикрингизга кўра, отган одам менинг ўғлим, шундайми?

И в а н (*ҳаяжонланиб*). Унинг бўй-басти ажралиб туради...

С о к о л о в а. Сиз уни фақат бир марта кўргансиз – ўша суиқасд қилинган куннинг эртасига, жандармлар олдида. Шу тўғрими?

И в а н (*жўшқин*). Хоним! Шубҳалар ила қариянинг дилини ранжитманг...

С о к о л о в а. Сиздан сўраяпман: сиз ҳақиқатан ҳам ўша жандармлар кўрсатган йигитча отган, деб ҳисоблайсизми?

И в а н (*тетикланиб*). Ҳисоблайман? Бироқ агар уни таниган бўлсам...

С о к о л о в а. Сизда ўз хатонгизни тан олишга журьату тантилик етишмаяпти, а?

И в а н (*ҳаяжонланиб, чинқиради*). Мен билан бунақа оҳангда гаплашишга ҳақингиз йўқ, муҳтарам хоним! Сизнинг ўғлингиз инқилобчи, ундан топилган нарсалар...

С о к о л о в а. Сиз саволга жавоб бермаяпсиз – менинг ўғлим отганми ёки йўқми?

И в а н (*чинқиршида давом этиб*). Мени тинч қўйинг! Сизнинг ўғлингиз билан неча пуллик ишим бор, болалар бор менда ҳам!.. Такрорлайман: сизнинг ўғлингиз – инқилобчи!

С о к о л о в а (*юриб*). Бу сизни оқлай олмайди.

И в а н (*эргашиб*). Афв этасиз! Нима қилмоқчисиз? Нима дедингиз?

С о к о л о в а (*эшик орқасидан*). Бу сизни оқлай олмайди, дедим!

И в а н (*тўхтаб, наст овозда*). Кимнинг олдида?..

Мўйловидан тортиб-тортиб эшикка маънисиз тикилганича туриб қолади. С о ф ь я киради, унинг ортидан П ё т р етагида Я к о в келади, кейин югурганича Вера киради, шовқинни эшитиб А л е к с а н д р Н а д е ж д а билан пайдо бўладилар.

С о ф ь я.. У кетиб қолдимиз?

И в а н (*ҳорғин*). Бир алвастими бу, билмадим! Шундай мени қийнадики!

С о ф ь я. Сен йўқ дедингми?

И в а н (*юмшоқ*). Менга қара, Софья...

С о ф ь я (*қаттиқ овозда*). Сен ўз хатойимни бўйнимга оламан, дегандинг, менга сўз бергандинг, Иван!

И в а н (*тинчланиб*). Ҳа... тўхтаб тур! Энди иложим йўқ... менинг аҳволим ўзгарди...

С о ф ь я (*даҳшатга тушиб*). Бу бизларга мусибат олиб келади! Бу бошимизга қора кунларни солади!..

П ё т р (*лолу ҳайрон*). Дада, нималар деяпсиз? Дада, ҳеч шундай қилиш мумкинми?

И в а н. Йўқол, бу ердан! Яков, сен вазмин ва ақлли одамсан...

В е р а. Петька, ўзингни бос...

И в а н (*укасига*). Уни тинчлантиришга, сал тушунтиришга ёрдам бер...

Я к о в. (*ҳолсиз овозда*). Иван, ҳалиги аёлни қайтариш керак!

С о ф ь я. Петя, бор! Чоп! Қайтариб ке!

И в а н (*чорасиз*). Нима қияпсизлар? Мен расво бўламан-ку!

Я к о в. Йўқ... биз... сен ўйлаб кўр...

С о ф ь я. Болаларим ҳаққи, Иван, кексалигинг ҳаққи!.. Худо ҳаққи! Хатойингни тан ол – йўқ эса ҳаммамиз адои тамом бўламиз!..

И в а н (*безовталаниб*). Тамом ҳолдан тойиб абгор бўлдим, жонимда жон қолмади... Надежда, нима қилай? Саша, гапирсангчи! Уларга айт...

На д е ж д а (*дадасининг қўлидан олиб*). Ўзингизни қўлга олинг, дада!

Бошқа томондан Вера унинг ёнига келади, ҳеч нарсага тушунмай қўрқув ичида ҳаммага бир-бир қараб чиқади ва ўралашиб юради.

А л е к с а н д р. Қулоқ солинг, ойи...

Я к о в. Иван, бошқа гап йўқ гаплашадиган бу ерда...

А л е к с а н д р. Сиз масаланинг бошқа томонидан беҳабарсиз...

На д е ж д а (*Александрга*). Қисқа қил, бўлмаса анови аёл келиб қолади, ҳалиги...

С о ф ь я (*ҳазин*). Надя...

А л е к с а н д р. Дадамга уезд полиция бошлиғи мансаби насиб этиб турибди, агар ҳозир у, отган одам бошқа эди, хато қилибман, деса ҳалиги мансаб қўлдан кетиши мумкин. Ёмон таассурот чиқиб қолишидан қочиш керак, бўлмаса...

Я к о в. (*ирганиб*). Бас! Гапларинг жуда бемаза...

А л е к с а н д р (*хафа бўлиб*). Астароқ, амаки, астароқ...

На д е ж д а (*вазмин*). Ахир, у оилани ўйлаб гапиряпти!

В е р а (*ўзини йўқотиб*). Ойи, ким келади? Кимни кутяпмиз?

С о ф ь я. Жим бўл...

И в а н. Саша, агар бу аёлнинг илтимосини бажармасам, унда Яков биз айтганни бермайди...

А л е к с а н д р (*хижолат*). Э... Бу ёғини унутибман-ку! Оббо, чатоғ-ей!

На д е ж д а (*қизғин*). Мен пул бераман! Эрим беради! (*Дадасига*.) Сиз бор таваккал деб кетолмайсиз, керак эмас, - зиммангизда вазифалар турибди...

А л е к с а н д р. Яшавор, Надя!

П ё т р (*чопиб киради*). Кетиб қопти аллақачон, қувиб етолмадим.

И в а н (*енгил тортиб*). Хайрият-е!

Яков бошини қуйи солганича стулда чўкиб ўтиради, унинг ёнида даҳшатдан қўрқиб титраган С о ф ь я, ҳансираётган П ё т р ҳам шу ерда, бурчақда Л ю б о в ь, ҳаммага томошабиндек хотиржам қараб турибди. А л е к с а н д р билан Н а д е ж д а стол ёнида. И в а н ўтиради. В е р а, орқада туриб меҳр билан дадасининг елкаларини силайди ва кўзларини катта-катта очганича ҳаммага бир-бир қараб чиқади.

На д е ж д а (*наст овозда, норози оҳангда*). Мен шошилиб, подадан аввал чанг кўтарибман, шекилли...

И в а н (*ҳорғин*). Вера, менга винодан опке! Раҳмат, Надя! Мана, оёқларим ҳам қалтираб кетяпти... Аммо энди тугади...

С о ф ь я (*ғўлдираб*). Йўқ, тугагани йўқ!

И в а н (*ғаши келиб*). Ҳа, энди сен жим тур! Жуда доврўғимни дoston қилмоқчи экансан, кўриб турибман...

На д е ж д а (*гина қилиб*). Ҳа, ойи! Сиз ҳаддан ташқари нўноқсиз, ишнинг кўзини билмайсиз, ҳаддан ташқари!

Федосья кириб, буфет олдида тўхтайди ва бошини чайқаб ниманидир мингирлайди.

С о ф ь я. Яков, бу қанақаси бўлди?

И в а н. Бас, етарли! Аъзои баданим титраб-қақшаб кетяпти!

Л ю б о в ь (*Яковга*). Бу ердан кетайлик!

Я к о в (*баъзўр*). Сени ака дейишга тилим бормади, Иван. Тақдирингни, болаларингни ўйласам мени ваҳима босади... Қўрқаманки, улар сени бир кун...

Надежда (*баланд овозда*). Бизларнинг номимиздан гапиришга ҳаққингиз йўқ!

Иван (*ўрнидан туради*). Нима деяпсан, ука? Мен, нима, ёмон иш қилдимми? Сенга нима бўлди? Сен адашяпсан!

Любовь (*Яковга*). Бор! Бу одамларнинг виждонини уйғотадиган, ўлик виждонини тирилтирадиган сўз йўқ...

Александр (*афтини буриштириб*).

Кассандра-чи, Александрни кучиб,
Қанд шимади чинор остида...

Пётр нимадир демоқчи бўлиб дадаси томонга қўл чўзади ва ҳушидан кетиб ҳолсиз полга йиқилади.

Иван (*ташвишланиб*). Сенга нима бўлди? Унга нима бўлди?

Любовь (*хотиржам*). Сиз бу болани ҳам ўлдирасиз...

Софья (*қўрқиб*). Ҳа, Иван, ҳа! Сен уни ҳам...

Надежда (*дадасига*). Шунчаки ҳушидан кетиб қолди, дада! У чопиб бориб келди-ку, унга югуриш мумкинмас. Кетинглар бу ердан, сиз сал тинчланишингиз керак!

Александр (*дадасининг қўлтиғидан олиб*). Юринг, озгина дам олинг.

Федосья. Мана, болани босиб кетдилар...

Иван. Тўхтаб тур... Унинг аҳволи қандай?

Яков. Кет... сендан илтимос!

Иван. Албатта, уй сеники, мени қувиб чиқаришга ҳаққинг бор. Аммо болалар меники, менинг ҳам ҳаққим бор...

Надежда. Э, ҳа энди юрсангиз-чи!

Александр. Вой-бўй, ҳамманинг асаби бўшашган бу ерда!

Федосья. Қанақадир фитна... келишмаган, алмойи-алжойи...

Иван, Надежда ва Александр кетадилар.

Иван (*кетаётди*). Бечора бола... Уни у ёқда нималарнидир, деб сарсон қилишяпти...

Яков. Мана, Софья, кўрдингми? Бола ва ярамас...

Софья (*Пётрни ўрнидан турғизиб*). Индаманг, худо хайрингизни берсин! Ёрдамлашвор, Люба... Вера, қарашворсанг-чи...

Федосья. Ана буни қара-я! Жон ўрнида кўрарди-я!

Любовь. Бундай болаларни касалхонага жойлаш лозим, ярамасларни бўлса турмага тиқиш керак...

Вера (*қичқириб*). Дадам ҳақида бундай дема! У бола ҳам эмас, ярамас ҳам! Мана сен бўлсанг, уришқоқ мушукнинг нақ ўзисан!

Яков. Вера, гиргиттоним...

Вера (*қизғин*). Сизнинг ҳам, амаки, феълингиз ёмон! Сиз бутун умрингизда пул йўқотишдан бошқа бир иш қилганингиз йўқ, дадам бўлса-чи — қўмондонлик қилиб, одамларга буйруқ бериб бошқариб келди. Бу эса ҳам қийин, ҳам хатарли, мана уни отиб кўришди-ку, шунинг учун-да! Мен биламан — сиз унинг ҳақида яхши гаплар гапирмайсиз, уни фоҳишабозу ичкиликпарастликда ва ҳоказоларда айблайсиз, аммо уни яхши кўрмайсиз, шунинг учун гапларингизга ишонмайман, ёлғон, бари ёлғон! Фоҳишабозу ичкиликпарастлар одамларни бошқариб кетишолмайди, уддасидан чиқишолмайди, дадам эса бу ишни эплай олди. У раҳбарлик қилиб келди ва қилади ҳам, демак, у

ақлли ва яхши одам экан! Ҳеч ким ярамас одамнинг қўли остида ишлаб, унинг раҳбарлигига чидаб тура олмайди...

Ф е д о с ь я (*кулиб*). Қарқуноқдан булбул чиқди!

П ё т р (*оёққа туриб*). Вера, дадамиз ярамас одам...

В е р а (*шижоат билан*). Сен тушунмайсан! У қаҳрамон! У ширин жонини ўйламай, ўз бурчини бажарди! Сизлар-чи... сизлар нима қиляпсизлар? Қандай бурчни бажаряпсизлар? Сизлар нима учун яшаётганингизни ҳам билмайсиз, сиз дадамга ҳасад қиласиз, чунки у одамлар устидан ҳукмронлик қилади, сизда эса ҳеч вақо йўқ, ҳеч вақо...

Ф е д о с ь я. Чуғурчиқларим-а, ҳой чуғурчиқларим!... Ұҳ-ҳў...

П а р д а

ТЎРТИНЧИ ПАРДА

Я к о в нинг хонаси; у оромкурсида ёнбошлаб ётибди, оёғи шол рўмол билан ўралган. **Ф е д о с ь я** хонанинг ичкарасида, тўсиқ парда рўпарасида тўр тўқиб ўтирибди. **И в а н** ҳаяжонланиб хонада кезиб юради. Каминда ўт ўчиб бормоқда, столда чирик ёниб турибди. Паст овозда гаплашишмоқда. Қўшни хонада пианино олдида **Л ю б о в ь** турибди.

И в а н. Бу охирги, қатъий сўзингми?

Я к о в. Ҳа.

И в а н (*самимий*). Лол қоладиган даражада бешафқат одамсан сен, Яков! Хотинимни ҳам айнитган сен, у мулойим, муомалага юрадиган бир нарса эди...

Я к о в. Сен-чи... ўз-ўзинга раҳминг келсин! Шаънингни ерга урадиган ишлар қиляпсан!..

Ф е д о с ь я. Мана шундай дўстона, жимгина гапиришса, одамнинг овози ҳам қулоққа хуш ёқар экан...

И в а н. Насихатингни қўй, сендан ёшим катта...

Я к о в. Сени инсофли, диёнатли одам, деб ҳисоблай олмайман, дедим, сен бўлсанг, мендан пул сўраяпсан!

И в а н (*самимий бўлишга тиришиб*). Ҳа, сен мени ҳақорат қилдинг, шаънимни ерга урдинг, мен бўлсам сендан пул сўраяпман! Ҳа, сен хотинимнинг ўйнаши эдинг, мен бўлса олдингда қадамингни ўпаяпман! Бунинг ҳаммасидан хурсанд экан, деб ўйлама, ўч олишни истамас экан, деб ўйлама мени, о, о!..

Я к о в. Бемаза гапларни гапирмасанг-чи!

И в а н (*жўшиб*). Бироқ, сен бетобсан — шу сени сақлаб турибди! Мен бўлсам — росмана, соғлом одамман, яна — отаман мен! Сен отанинг аҳволи руҳиясини англай олмайсан, ҳалиги рус кишиси жухуднинг кўнглини тушунмагандек... яъни — аксинча, албатта! Ота — муқаддас бурч эгаси, Яков! Ота — ҳаёт ибтидоси, мен сенга айтсам... Худонинг ўзи ҳам отанинг улуғ номи билан аталади! Ота фарзандларини деб, нафсониятидан, виждонидан, ҳаётидан кечишгача боради, мана мен худди шундоқ қилмоқдаман! Оталик бурчимни ўтар эканман, иззат-нафсимни поймол қилиб, полицмейстер бўлган мендай бир одам уезд полицияси бошлиғи лавозимига розилик бериб ўтирибман! Бурчимни ўтар эканман, бир қориндан талашиб тушган жигарим — укамнинг аччиқ ҳақоратомуз таъналарини эшитдим. Яна бу улуғ бурчни бажарай деб кўкрагини ўқларга қалқон қилишгача борган мен эмасми?..

Ф е д о с ь я. Қичқирришни бошладим... ўзини тўхтата олмай қолади, ўҳ-хў-ў!.. Кўрмаганим яхши... (*Туради ва кетади.*)

Я к о в. Буни эсингдан чиқар... Тушунсанг-чи, эй бахти қаро, ахир сен болаларингни хароб қилдинг-ку... Вера қани?

И в а н. Қидириб топишади! Қайтмай қаёққа боради, ифлос...

Я к о в. Петя-чи? Сен унинг кўнглини етти хуфтон қилдинг!

И в а н. Бу ўзи касалманд бола, даволаниши лозим! Уни сизлардан йироқроққа олиб кетиш керак, вассалом! Уни сизлар буздингиз!

Я к о в (*ҳолсизланиб*). Гапиришга ҳолим қолмади... ҳеч нарса қалбингнинг тубига етиб бормаяпти.

И в а н (*яна баланд оҳангларда*). Менинг қалбим ҳақиқат совутини кийиб олган, сенинг қаҳринг ўқлари унга тегмайди, ҳа! Мен ҳаёт пойдеворининг кўриқчиси — отанинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда қатъий ва қойман! Ўз-ўзимга содиқ қолиш ҳуқуқи ҳақида гап кетганда Иван Коломийцев хамиша саботли ва барқарордир!

Л ю б о в ь (*киради*). Кечирасиз, дада, суҳбатларингизга аралашиб, тугатмасам бўлмайди, сизга ҳаяжонланиш мумкин эмас. Иван Данилович, дадам сизга пул бермайман, деди-ку, кўшимчасига шуни айтай: у истаган тақдирда ҳам, пул бера олмас эди. Пуллар Соколова хонимга, ўғлининг гарови учун берилди...

И в а н (*чапак чалиб*). Нечоғлик аччиқ киноя! Эҳ, Яков!

Л ю б о в ь (*истеҳзо билан*). Агарда сиз хатойингизни бўйнингизга олганингизда пул сизники бўларди...

И в а н. Уезд полиция бошлиғи лавозими — Ковалёвга бўларди, денг! Сиз бекорга бурун суқдингиз, Любовь Яковлевна, ҳали ёшсиз, бу ҳаётнинг мураккабликлари-ю менинг азоб-уқубатли қисматимни тушунишга ожизлик қиласиз!

Л ю б о в ь. Яхши, аммо дадамга бари зарарли...

И в а н. Сизнинг кўпол сўзларингизни эшитиш менга фойдали-да, а? Менда сени ишонтира оладиган куч йўқ, чамаси, ука! Нима қиламан энди? Агарда менга пул бермасанг, хору расво бўламан, Яков... Мени хароб қиласан, Софьяни ҳам, болаларни ҳам...

Л ю б о в ь (*совуқ*). Болаларингиз аллақачон хароб бўлиб бўлди...

И в а н. Тилингизни тийинг... сайроқи! Яков, менинг тақдирим, бутун оила тақдири бир минг икки юз сўмга боғлиқ... майли, тўппат-тўғри минг бўлақолсин! Сен кўнгилчан, эси жойида одамсан, Яков, бугун менинг ишга тайинланишим ҳал бўлади — Лешч бу ишни узил-кесил юритвориш учун жўнаб кетди... Ишга тайинланганимдан кейин, пул менга сув билан ҳаводай зарур бўлади! Виждонинг билан сени юзма-юз қолдириб кетаман, иним!

Бошини баланд кўтариб чиқиб кетади. Яков кўрқув аралаш унинг ортидан қараб қолади, Любовь истеҳзоли жилмаяди.

Я к о в (*у ҳам ҳолсиз истеҳзоли жилмайиб*). Балонинг ўзи, одам эмас! Кўрдингми, у ўз-ўзига шундай ёқадики! Ёшлигида ҳаваскорлар саҳнасида ўйнарди, қара, унда қаҳрамонлар ролини ўйнайдиган актёрлик қобилияти ҳали йўқолмаган экан... (*Жим қолади.*) У пулни беришимга мажбур қилади!

Л ю б о в ь (*бўғиқ овозда*). Мен бундан ҳам ортиқ зарарли ва ёқимсиз одам бўлишини тасаввур қилолмайман...

Я к о в (*бетоқат бўлиб*). Люба, азизам, қаттиқ гапириб юборасан-да... Нима ҳожати бор?

Л ю б о в ь (*аста, совуққина*). Айтинг, мен нима қилай?

Я к о в (*бироз туриб*). Сенга нима деб жавоб беришни ҳам билмайман... Бунинг ҳаммаси кутилмаганда юз берди-ю, жуда мени эзиб юборди. Мен ўз қайғумга гарқ, ойинга бўлган муҳаббатим оғушида танҳо, сўппайиб, кўрсичқонга ўхшаб яшар эдим... Шундай одамлар борки, тақдир уларни бир аёлни умрбод севишга маҳқум айлайди... Умр бўйи фақатгина битта китоб ёзаётган кишиларга ўхшаб...

Л ю б о в ь. Ёзганда ҳам ёмон ёзишади...

Я к о в. (*самимий ва содда*). Ҳа! Нотавонликларини яшириш учун, улар ўзларини бемаъни меҳнат қаърига отадилар ва мен ўзимни фақат бир нарсага бағишлаганман, деган даргумон юпанч билан кўнгилларини овутадилар!

Л ю б о в ь (*ўйланиб*). Гапларингиз самимий... аммо буниси ортиқча...

Я к о в. (*аста*). Менга раҳминг келмайдими?

Л ю б о в ь (*хонада аста юриб*). Менга алам қиладигани шуки, ҳеч нарса қўлимдан келмайди! Вера билан Пётрни бу ердан суғуриб олиб чиқиб кетгим келади, аммо қандай қилиб — бу ёғини билмайман. Ақлим етмайди...

Я к о в. Сенда ўтакетган даражада совуқ бир қараш бор!

Л ю б о в ь. Эҳтимол, ўз ожизлигимга бўлган қаҳру аламиндир... (*Жим қолади.*) Нега мени бундай нопоклик ва разолат чоҳига ташладингиз?

Я к о в. Сўраб қийнама! Биласан-ку, Софья менинг қизим эканлигингни тан олгиси келмас эди...

Л ю б о в ь (*истеҳзоли*). Аммо сиз, ота-оналар, болалар тақдирига шундай енгил-елпи қарайсизки...

Я к о в. Тошбағир бўлма...

Л ю б о в ь (*совуқ*). Ҳа... бунинг фойдаси йўқ!

С о ф ь я (*ғамгин, киради*). Мен уни тополмадим... ҳеч нарса била олмадим...

Я к о в. Рангинг оқариб кетибди, қараган кўрқади...

С о ф ь я (*бошқа нарса ҳақидла ўйлаб*). У ёқда Якорев келди. Бугун у нимагадир ҳамма билан дағалу кўпол муомала қиляпти.

Л ю б о в ь. Назаримда, Вера ҳақидаги машмашадан унинг хабари бўлса керак...

С о ф ь я. Унинг ҳоли нима кечади? Любовь, сен учун худо мени жазоляпти, ҳа...

Л ю б о в ь. Бўлмаган гап, ойи! Худонинг, табиатнинг, куёшнинг биз билан нима иши бор? Биз қандайдир эски, маҳобатли бинонинг, балки, турма деворининг бузуқ парчалари каби одамлар йўлида ётибмиз... Биз вайронгарчилик тўзонлари ичида қоришиб йўқ бўлиб кетгунимизча, одамларнинг юришига халал берамиз... Ўтганларнинг оёғи тегиб кетганда, маънисиз жонимиз оғрийди... Баъзан эса кимдир бизга қоқиниб йиқилади, у ер-бу ерини майиб қилади...

Я к о в. (*аста*). Бундай гапирма, бунчалар ноумид бўлма!

С о ф ь я (*инграб*). Қаерда бўлиши мумкин, а, Вера?

Я к о в. Надежда ҳам қидиришяптими?

С о ф ь я. Александр ҳам, куёвимиз ҳам... Шўрим қурсин!

Л ю б о в ь. Ундан ҳам ёмон бу, ойи!

С о ф ь я. Биламан, биламан... Ахир айтардим-ку: бошимизга қора кунлар келади, деб...

Шовқин солиб И в а н, Я к о р е в нинг қўлидан тортиб келади. Даҳа назоратчиси хўмрайиб қарайди, аммо хотиржам.

И в а н (*дарғазаб*). Табрикланглар — менинг янги куёвим! Қанақа ярамас, а?

Я к о р е в. Оғзингизга қараб гапиринг!

И в а н. Э, мен сенинг абжагингни чиқариб кўяман!

С о ф ь я. Сиз... Вера сизникидами?

Я к о р е в. Унинг қаердалигини биламан...

И в а н (*тахдидли*). Дарров бу ёққа олиб кел, муттаҳам!

С о ф ь я (*ялиниб*). Олиб келинг уни... Сизнинг ҳеч нарсангиз йўқ, уни фақирона турмуш кутади, чунки кўлидан ҳеч нарса келмайди... Сизга бошқача хотин керак...

Я к о р е в (*бошини қуйи солиб*). Аммо у аллақачон... биз турмуш курдик...

С о ф ь я (*стулга ўтириб қолади*). Наҳотки?

И в а н (*Якоревни тортқилаб*). Ёлғон гапиряпсан! Сен менга бунисини айтмаган эдинг. У йўл қўймас эди, журъат қилолмас эди...

Я к о р е в. Тегманг менга! Гапиришга кўясизми...

Я к о в. Иван, уни тинч қўй!

Л ю б о в ь. Ҳовлиқшнинг энди фойдаси йўқ. (*Якоревга*.) Сиз унинг эри... бўласизми? Ростми?

Якорев индамай бош эгади.

И в а н (*қичқиради*). У алдаяпти! Тухумингни қуритаман...

Я к о р е в. Келинг, очикчасига гаплашиб олайлик...

Я к о в. Майли, гапириб берсин...

И в а н. Гапир, ит!

Я к о р е в. Агар қизингизни яхши кўрсангиз, менга бундай кўполлик қилманг...

И в а н. Сен менга пўписа қияпсанми ҳали? Менга-я?

Я к о р е в. Вера Ивановнанинг ўзи олиб кетишимни илтимос қилди...

И в а н. Ёлғон!

Я к о р е в. Ҳозир мени юборганининг сабабини билсангиз, гап бундай: бўлар иш бўлди, буёғига энди менинг кўнглимга қарашсин, деяпти Вера Ивановна. Сиз Ковалёвга беш минг бермоқчи экансиз, — биз эса тўрт мингга розимиз... Фақат уезд полиция бошлиғи бўлганингизда мени ўша ёққа пристав қилиб оласиз...

И в а н (*ноаниқ*). Эҳ, сен фирибгар! Қаранг-а!

С о ф ь я. Ё, парвардигор!

Я к о в. (*шошилиб, дудуқланиб*). Айтганларига рози бўлиш керак! Бу, сен ўйлаганингдан кўра, Иван, маъқулроқ иш, кўрдингми? Пулни мен бераман, ҳаммаси яхши бўлади! Агар улар бир-бирини яхши кўришса, - севгисини поймол қилманг! Севгини асрамоқ керак... бу нозик чечак, ноёб чечак, умрда фақат бир марта гуллайди, фақат бир марта!

Л ю б о в ь (*совуқ*). Бас қилинг! Сизга зарарли... Ваннага тушадиган вақт бўлди, кетдик!

Я к о в. Йўқ, тўхтаб тур...

Л ю б о в ь (*унинг туришига кўмаклашиб*). Вақт бўлди! Бу ишга сиз аралашмаслигингиз керак — бу ерда ҳаммаси бефойда, сизнинг ҳиссиётингиз бўлса эрта кунда... (*Бурчакдаги эшикдан олиб чиқиб кетади*.)

И в а н (*Якоревга, ҳайрон қолиб*). Аммо қандай журъат қилдинг? Қандай юрагинг бетлади?

Я к о р е в (*камтарлик қилиб*). Қулай фурсат келганда, фойдаланиб қолишим керак...

И в а н. Қулай фурсат! Софья, а? Бизнинг қизимиз даҳа назоратчисига “қулай фурсат” бўлипти!

Софья ҳаракатсиз олдинга қараб ўтиради, бармоқлари титраганча кўйлагини гижимлаб юлқийди.

Я к о р е в (*фалсафа сўқиб*). Даҳа назоратчиси бўлиб ишляпман ҳозирча, ким билади, бу ёғи нима бўлади?

И в а н. Нима бўларди? Зиндон бўлади, каторга бўлади, ҳайвон!

Я к о р е в. Иван Данилович, бақирманг! Энди нима бўлса ҳам сизга қариндош бўлиб қолдим... (*Верага кўзи тушади: у билдирмай тез дадасига яқинлашади.*) Сиз? Нега энди сиз...

И в а н (*бўкириб*). Шарманда... Йўқол!

В е р а. Дада!

И в а н. Ўлдираман!..

С о ф ь я (*ўрнидан турмай*). Вера... (*Унга қўлларини чўзади.*)

В е р а (*қатъий*). Дада, мен эси паст қиз, шунинг учун бошлаб таъзимимни едим. Аҳмоқлигим учун биргина мен айбдор эмасман...

И в а н. Аҳ-а, Софья! Мана, эшитдинг-а! У тушуниб турибди, ким айбдорлигини!.. Гапиравер, қани...

С о ф ь я (*аста*). Вера, нега бундай қилдинг?

В е р а. Якорев, сиз чиқинг... меҳмонхонага боринг!

Я к о р е в (*итоаткорона чиқади*). Яхши... Фақат мен тушунмаяпман, нима қиялпсиз ўзи?

И в а н. Ойимча буйруқ қиялптилар! Нима қилганингни биласанми, қизалоқ, юзимни ерга қаратдинг-ку!

В е р а. Дада, Ковалёвга тегишга розиман, эшитяпсизми?

И в а н. Эндими?.. Номусли, андишали одам сени оладими энди?

В е р а (*хушмуомалалик билан, аламли*). Аммо, дада, Ковалёв ахир ярамас одам-ку, ўзингиз айтгансиз!

И в а н. Сен бўлса — бузуқсан!

С о ф ь я (*ўрнидан туради, таҳдидли*). Жим бўл!..

И в а н. Шундайми? Бўлмаса, билганингизни қилинглар!

В е р а. Сиз ҳам, дада, менинг айтганимни қиласиз!

И в а н (*қулоқ солиб*). Мен-а?

В е р а. Бугуноқ Ковалёвни чақиртирасиз, у ёғини менга кўйиб берасиз!

И в а н (*шубҳали*). А, қалин қани? Беш мингни қаердан оласан, а?

В е р а. Бунинг ҳожати йўқ...

И в а н.. Ҳожати йўқ? Ҳм-м...

В е р а. Ковалёв бой одам. Унга мен керакман, пул эмас... Пулни унинг ўзи ўғирлаб кўпайтириб олади...

И в а н (*самимий, қўрқув билан*). Қақажоннинг чечанлигини қаранглар!

С о ф ь я. Бир лаҳзага бизни холи кўй...

И в а н (*кетаётганидан хурсанд*). Ҳа, мен кетаман... Сизлардан қочиб тупканинг тубига кетишга тайёрман, ақлдан озганлар! (*Кетади.*)

В е р а (*ойисига қараб, ўзини йўқотиб, қайғули оҳангда*). Мана, ойи, бошимдан нималар кечди...

С о ф ь я индамай уни бағрига босади.

С о ф ь я. Гўдаккинам! Наҳотки уни севсанг?

В е р а (*истехзоли*). Бу майда, аянчли кўрқоқ бир кимса.

С о ф ь я. Қандай қилиб бунга йўл қўйдинг?

В е р а (*елкасини қисади*). Шундоқ... Бемаза туш! Мен ўйловдимки, бошқача бўлади, деб. Ҳалол эркаклар йўқми, оий? (*Титраб аста йиғлай бошлайди, ойнага қараб ўз аксини кўради ва кўз ёш аралаш гапиради*). Бечора Верка, бурнинг қизариб кетибди, юзларингга қараб бўлмайди, умуман — роса калтак еган кучукнинг айни ўзи бўлибсан... Оий, боринг, менинг қаҳрамонимни бу ёққа юборинг! Қаҳрамонимни, оий! Менга ҳеч нарса деманг, сиздан илтимос. Чунки бу машмашада сизнинг ҳам айбингиз бор, бўлгандаям меникидан кам эмас, ҳа, оий... Ўтган уч кун ичида ўзимга ўзим шундай гапларни гапирдимки, ҳеч ким бундан бадтарроқ, бундан аччиқроқ гапира олмайди... Мен бирдан кичкина кампирга айланиб қолдим, юрагим орзиқиб кетди... Бу бир умрга етади, оий! Ахир юрак бирданига тўхтайди, биринчи зарбданоқ! (*Ойисига қарайди ва беғараз, аммо кескин гапиради*). Мен Любовга ўхшаган турқи совуқ, баджаҳл бўламан... Ё, раббий, мен ҳам хурсандчилик билан одамларни қийнайман, қийнайман, қўлимга биронтаси тушиб кўрсин! Шунақа бемаъни эканки, бу одамлар, оий, аянчли ва ярамас! Боринг, уни чақириб юборинг!

С о ф ь я кетади, В е р а бир ўзи ёлғиз, қўллари билан бошини чангаллаб, кўзларини катта-катта очганча бир неча лаҳза бўшлиққа тикилиб қолади, лаблари ниманидир шивирлайди. Я к о р е в нинг нафаси сезилгач, сочларини тўғрилайди, чеҳраси жиддий тус олади.

Я к о р е в (*гина қилиб*). Нима қияпсиз ўзи? Жуда жиддий бошладик — бирданига бўлса — ўзингиз келиб ўтирибсиз! Сиз, келишганимиздек, ўша ерда ўтириб мени кутишингиз керак эди, мен никоҳга розилик олишим лозим эди, қарийб розилик олгандим ҳам... Энди бўлса — ҳеч нарсага ақлим етмаяпти...

В е р а (*хотиржам*). Мен фикримдан қайтдим. Ковалёвга турмушга чиқишга қарор қилдим.

Я к о р е в (*бироздан сўнг, қаҳр билан*). Ростданми?

В е р а. Ҳа.

Я к о р е в. Йўқ, сиз бундай қила олмайсиз!

В е р а (*жиззакиликдан ўзини тийиб*). Нимага экан?

Я к о р е в. Бунга мен йўл қўймайман!

В е р а (*қизиққонлик билан*). О!.. Наҳотки? Жиддий гапми бу?

Я к о р е в. Жиддий бўлганда қандоқ! Қилт этиб кўринг-чи!

В е р а. Хўш, нима бўлади?

Я к о р е в. Тезда бутун шаҳарга бадном қиламан. Тушунарсиз, дейман? Ковалёв у ёқда турсин, ҳатто қовоқхона хизматчиси ҳам олмайди сизни! Мени майна қилишларини ёқтирмайман. Мен хотин киши эмасман...

В е р а (*жилмайиб*). Мени шундай кўрқитиб юбордингизки, энди қачондир ўлиб-негиб қолсам керак...

Я к о р е в (*даргазаб*). Сиз ҳазиллашманг! Қандай бемаънигарчилик! Ҳамма ишни ўзи бошлайди-ю, кейин...

В е р а (*хотиржам*). Сизнинг кўрқоқнинг кўрқоғи, ўғрию порахўр эканлигингизни кўрганимдан кейин...

Я к о р е в (*қаҳр билан*). Бу сўзларинг учун кўп марта кўзингдан ёшингни оқиздираман ҳали...

В е р а (*жиддий*). Оғзингни ёп, сурбет!

Я к о р е в (*титраб, қаддини ростлайди ва гўё бошқалар қаерга яширинганини қидираётгандай ҳайратда атрофга кўз ташлаб чиқади, кейин таҳдидли гапиради*). Жуда-а-а соз!..

В е р а (*унинг олдига келиб*). Кулоқ сол, назоратчи: сенинг билан икки кеча бирга бўлган, шундан бир кечасини — ўз хоҳишига қарши сен билан ўтказган қиз, энди бошқа йўқ.

Я к о р е в (*ўзи учун бир хатарни сезиб, ғўлдирайди*). Албатта...

В е р а. Сен буни кейин тушунасан. Эси паст қизча ўлди, унинг ўрнига ҳеч кимга раҳм қилмайдиган, ҳеч кимдан қўрқмайдиган тошбағир аёл туғилди. Сен мени бадном қилмоқчисан, аммо мени номусдан маҳрум этдинг, энди шармандалиқдан қўрқмайман. Шармандалиқ нима дегани? Сенинг билан бирга бўлганимни гапиришларими? (*Аччиқ кулади.*) Майли, гапиришаверсин. Буни ўзим ҳам биламан! Хўш, нима бўпти? Худди сен билан яшашни хоҳламаганим каби, энди истамасам ҳам, Ковалёв билан қонуний яшай бошлайман... менга барибир эмасми? Сен шунга халал бермоқчимисан? Сен мени номуссиз қилдинг, энди қўрқитмоқчи бўляпсанми? Нима билан? Ҳаммасини одамларга айтиб бериш билан, шундайми? Менинг одамлар билан нима ишим бор? Сен шундай фақир унчор одамсанки, қўлингдан ҳеч нарса келмайди... Ҳар учраган муттаҳам ҳам зарарли эмас, баъзилари аянчли, холос. Туёғингни шиқиллатиб қол, қани!

Я к о р е в (*аввал истеҳзоли аччиқ кулги билан эшитади, Веранинг сўзлари пасайиб жиддийлашиб боргани сари, қўрқа бошлайди, охири хиёлат бўлиб елка қисиб гапиради*). Сиз, аммо лекин... сиз биринчи бўлиб бу ишни бошлаганингизни эсдан чиқариб қўйдингиз...

В е р а (*хотиржам*). Туёғингни шиқиллат, деяпман!

Я к о р е в (*дили сиёҳ бўлиб*). Агар сизнинг шунақалингизни билганимда...

В е р а. Билганимда... нима?

Я к о р е в (*мулоҳаза қилиб*). Яқин йўламаган бўлардим... Сиз, очигини айтганда, мени чув туширдигиз... Сизнинг менга зиён етказишингиз жуда осон, буни тушунаман. Дадангиз ва акангиз — иккиси ҳам полицияда ишлашади... Агар уларга эрингиз ҳам қўшилса... албатта, мени ғажиб ташлашади... Мен сизга ваъда беришга тайёрман...

В е р а (*бақириб*). Кўзимдан йўқол!!!

Якорев тез кетади. С о ф ь я югуриб келади, В е р а унга пешвоз чиқади.

С о ф ь я (*қўрқув ичиди*). Нимага бақиряпсан? Нима, у қўполлик қилдим, тегишдим?

В е р а (*ҳаяжондан нафаси оғзига тиқилиб*). У ўзини валломатлардек тутди, ойи! Мен унга: азизим, сени жондан ортиқ севаман, дедим...

С о ф ь я. Сен, уни севмайман, дединг...

В е р а. Тўхтаб туринг, ойи!.. Йўлимизда, бизнинг бахтимизга, дедим мен, ўтиб бўлмас тўсиқлар мавжуд... Мен барини йўқ қиламан ёки ўламан, деди аблаҳ... яъни қаҳрамоним, ойижон! Биз узоқ гаплашдик, чиройли гаплашдик, иккимиз ҳам бир-биримиз олдида завқ-шавқдан йиғладик, икки мусаффо, икки жўшқин қалб...

Тип-тиниқ юлдузлар, гўзал юлдузлар

Гулларга сўйлашди ажиб эртактлар...

ва битта кичкина қизчани алдаб кетишди... Аммо севги ҳақида гапира туриб, ойи, у муқаддимани шунчалар чўзиб юборадик, гашинг келиб кетади, ҳозир ҳам шунинг учун унга: “Кўзимдан йўқол!” деб юбордим.

С о ф ь я. Гиргиттоним, болагинам!..

В е р а. Йўқ, мен қичқирдим, чунки дилим ёмон оғриб кетди, дилим! Жон ойижоним, қандай бўлди, дейсизми? Мен ахир ҳазиллашувдим, ўйнашувдим, - айтинг-чи менга, нима, ҳазиллашиш мумкин эмасми, яхшиликка ишониш мумкин эмасми?

С о ф ь я. Сенга нима десам экан?

В е р а (*жим қолади, сўнг жиддий тусда*). Мен ҳеч қачон бола туғишга журъат қилолмайман, бу қўрқинчли! Мен ҳам тушунмайман, ҳеч нарса тушунмайман ва уларга бир нима деёлмасам керак...

Ошхонадан Н а д е ж д а в а А л е к с а н д р овозлари эшитилади.

В е р а. Акам билан опам келишяпти... мени бир жойга яширинг! Улар ҳам мени излашдимми? Уларни менга дуч қилманг... керакмас!

С о ф ь я уни бурчакдаги эшикдан олиб чиқиб кетади.

В е р а (*кетаётиб*). Ойи, сиз ҳам қизлик вақтингизда яхшиликка ишонгансиз, а?..

С о ф ь я. Мен ҳам...

В е р а. Эҳтимол, барча қаҳрамонлар — ёлғончилардир?

Ошхонадан овозлар эшитилади.

А л е к с а н д р. Мендан тарсакилар ейди-ку, ҳали!

Н а д е ж д а. Вой, тентак, тентак...

И в а н. Аммо ота шўрлик нима қилсин?

Н а д е ж д а (*Яков хонасига назар ташлаб*). Бу ерда йўқ у.

И в а н. Бало кетидан бало ёғилмоқда бошимга!

А л е к с а н д р. Тезроқ Ковалёвга бериб юбориш керак!

Н а д е ж д а. Албатта-да...

И в а н. Ҳа, агар у олса-да!

Н а д е ж д а. Ташвишланма, олади!

Чамаси барчаси меҳмонхонага ўтганидан овозлар тина бошлайди. Ранги оппоқ оқарган П ё т р кириб келади, чехрасида сармаст одамнинг кулгуси, креслога ўтириб кўзларини юмади. Кичик эшикдан С о ф ь я чиқади, у Я к о в каравоти ёнидаги столда турган графиндан стаканга сув қуяди.

П ё т р. Яна кимдир йиғлаяптими?

С о ф ь я. Келдингми? Қаерда эдинг?

П ё т р. Ким йиғлаяпти?

С о ф ь я. Вера...

П ё т р. А-а... у қайтиб келдимми...

С о ф ь я (*унинг ёнига келиб*). Ҳа.

П ё т р (*истеҳзоли кулиб*). Бу ердан кетиб бўлсан... Йў-ўқ! Уриниш ҳам бефойда...

С о ф ь я (*аста*). Петя, ичдингми?

П ё т р. Озгина, ойи! Жуда озгина...

С о ф ь я. Нимага? Бу ахир сен учун ўз-ўзини ўлдириш билан баравар-ку!

П ё т р. Ўз-ўзини ўлдириш – аҳмоқлик! Энг ифлос жойи шуки, менинг ёшимдагилар бир-бири билан отишадилар.

С о ф ь я. Ажабо! Шундай ваҳшатли гапларни гапиряпсанки! Қаерда бўлдинг ўзи?

П ё т р (*истеҳзоли кулиб*). Крилл Александровичнинг олдида. Лекин энди ҳечам унинг олдига, умуман шу томонга бормайман. У ерда – ҳамма нарса жиддий. У ерда кишидан ҳар хил нарсаларни билишни талаб қилишади, масалан, ҳаётни тушуниб етиш, одамларга ҳурмат ва ҳоказо. Мен бўлсам нақ бўш чамадоннинг ўзиман. Адашиб сени йўлга олишди-ю, лекин сафарга керакли буюмларни жойлашни унутишди...

С о ф ь я. Сени ўша ерда ичиришдими?

П ё т р. Худо сақласин! У ерда фалсафали чой ичишади, чойга ҳар хил ҳикматларни ҳам кўшишади, аммо... мураббо ҳам беришмайди! Йўқ, мен қовоқхонага кирдим. Мана бу жуда соз!

С о ф ь я. Бор, хонанга кириб ёт...

П ё т р (*ўйланиб*). Ва ётиш... Сен билан бирга оғир, турқи совуқ гам-қайғу кучоқлашиб ётади... Қайғуга қарши қандай чорани биласиз?

С о ф ь я. Мен ҳеч нарсани билмайман. Мен гапиришга қўрқаман. Агар ҳаммамиз ёлғон гапирганимизда – жуда қулай бўлар эди...

П ё т р. Жим қолиш – ёлғон гапириш демак, гапириш яна ёлғон айтиш... Қани, боринг, кўз ёшларингизни артинг... Сув олиб келинг... Бу – Верагами?

С о ф ь я (*кетади*). Ҳа... Эсимдан чиқибди...

Эшик олдида Л ю б о в ь билан Я к о в г а тўқнаш келади.

Л ю б о в ь (*Яковга*). Сал енгиллашдими?

Я к о в. (*хириллоқ овозда*). Ҳа... озгина...

Л ю б о в ь. Кўриниб турибдики, ванна сизга зарар экан...

Я к о в. Эҳтимол, шунақадир... Аммо мана бу Лешч...

Л ю б о в ь. Мен бошқа доктор чақиртираман.

Я к о в. Ноқулай... Лешчнинг кўнглига келади...

П ё т р (*ўрнидан туриб*). Кечирасиз... мен сизнинг тахтингизни олиб қўйдим!

Я к о в. (*кинояли кулиб*). Ўтир, ўтир. Мен жойимга ётаман... Ҳатто ўтиришга қийналаман-ку!

П ё т р (*Любовга*). Сен Верани кўрдингми?

Л ю б о в ь (*Яковни ётқизиб*). Келдими?

Я к о в. Хўш, хўш? Тинч эканми?

П ё т р. Кўрганим йўқ.

Л ю б о в ь (*Пётрга*). Сен шу ерда бўлиб тур, мен унинг ёнига борай... (*Кетади*.)

Я к о в. Шўрлик қизчага бирам раҳмим келяптики...

П ё т р. Агар киши ярасига сирка қўйсалар, ҳоли нима кечади?

П ё т р. Любами? У ҳамиша ҳам ҳаммадан кўпроқ нарсани кўради, шунинг учун ҳам тили заҳар... О, мана, аҳли донишлар келишмоқда...

Я к о в. (*афтини бужмайтуриб*). Улар энди бу ерда шовқин-сурон қила бошлашади, эҳ...

На д е ж д а (*киради*). Верани қаёққа яширгандингизлар?

А л е к с а н д р. Бемаънилик-ку!

П ё т р. У ойим билан бирга...

На д е ж д а (*тикилиб қараб*). Намунча тасқаранг чиқиб кетипти? (*Кичик эшикка кириб кетади*.)

А л е к с а н д р. Қандай, тузукмисиз, mon oncle ?
Я к о в. Чатоқ... Чатоқ...
А л е к с а н д р. Юракми? Helas!¹... Чекишайлик...
Я к о в. Сендан илтимос қилар эдимки...
А л е к с а н д р. Ах, pardon! Юракка тамаки зарар, шунингдек
вино, хотинлар ва ҳоказолар ҳам...
П ё т р. Гапга ҳам тўн кийдириб юборади-да у, амаки!
Я к о в (*маъюс*). Ҳа...
А л е к с а н д р. Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?
П ё т р. Амаки, бир гимназист, ўлгудай қизиқчи, бир куни шундай
деб қолди:

Агар ўз тинчингни ўйлар бўлдингму,
Нимага, нечун — деб сўрма, билдингму?

А л е к с а н д р. Му-му-му — жа-а молфаҳм шеър экан-да!
Н а д е ж д а (*санчиб киради, дарғазаб*). Любовь аччиги келганидан
эсини йўқотди қўйди-я!
А л е к с а н д р (*чекар экан*). Тагин нима бўлди?
Н а д е ж д а. Амаки, унга сизнинг гапингиз ўтади, уни сал
тийиб қўймасангиз бўлмайди, у Верани йўлдан оздирыпти...
Я к о в (*ҳаяжонда*). Йўлдан оздирыпти? Люба...
Н а д е ж д а. Унинг гапларини бир эшитиб кўрсангиз эди!
Я к о в (*Александрга*). Бу ерда чекилмасин, девдим-ку...
А л е к с а н д р. О, pardon!
Я к о в (*ҳолсиз*). Сен билан баҳслаша олмайман, Надя, — беҳол
бўлиб кетяпман... Аммо Люба ҳақида бундай гапириш... илтимос...
керакмас...
Н а д е ж д а. У Верага ярамас нарсаларни ўргатыпти!
И в а н (*келади*). Ҳм-м... Лешчдан бўлса ҳамон дарак йўқ...

Кичик эшик қарсиллаб очилади, В е р а отилиб киради, унинг ортидан
С о ф ь я билан Л ю б о в ь келадилар.

В е р а (*қизғин, аламли*). Сиз иккинги — сен ҳам, ойим ҳам —
адашяпсизлар! Дада, сиз ҳалол, яхши одамсиз!
И в а н (*дабдабали*). Бечора қизалоқ! Шубҳа қилишингга ҳеч ҳожат
йўқ эди-ку?
П ё т р (*маъюс, истехзоли*). Эҳ, Верка...
В е р а. Дада, бунақа гапирманг... ишоралар билан! Майли, мен
эси паст бўлай, майли нопок бўлай, аммо мен — сизнинг
қизингизман, сизнинг пушти камарингиздан бўлганман!
И в а н. О, ҳа-ҳа, бахтга қарши...
П ё т р. Ажойиб зўр қизиқчининг умри бекор ўтыпти-я!
В е р а. Дада, гапиринг! Жавоб беринг менга!
Я к о в (*унинг овозини эшитишмайди*). Кетинглар... жойи эмас бу ер...
И в а н (*Верани турткилаб*). Сенинг сўроқ қилишга ҳаққинг йўқ
мени!
В е р а. Ҳаққим йўқми?
И в а н (*Пётрга томон юриб*). Сен нима дединг?..
А л е к с а н д р (*уни тўхтатиб*). Тўхтанг, дада, мен ўзим унинг
қулоғини яхшилаб чўзиб қўяман!
С о ф ь я (*хотиржам*). Тега кўрма!

¹ Афсус... (*франц.*)

П ё т р (*Софьянинг елкаси ортидан бошини чиқариб Александрга*). Уришмоқчимисан, полицай?

И в а н. Ана! Ана, Надя...

В е р а (*умидсизланиб*). Дада, сиздан илтимос қиламан...

П ё т р (*қути учиб, қалтирайди*). Дада, унинг сиздан талаб қилишга ҳаққи бор, - сиз кимсиз, - у мана шуни билмоқчи! Биз иккимиз ҳам сўраяпмиз, - қолаверса, менга зарурати йўқ, аммо Верага яшаши учун бир нарсани билиб олиши керак – унинг дадаси ҳалол, инсофли одамми ёки... йўқми?

И в а н (*лол қолиб*). Нима? Нима?..

Н а д е ж д а. Петька, жим бўлсанг-чи!

С о ф ь я (*аста, ишонтирарли*). Майли, гапиришсин!

П ё т р. Менинг фикримча, дада, виждонсиз, нопок одамлар, касал кишилар, умуман ёмон одамларнинг фарзанд кўришга, бола туғдиришга ҳаққи-хукуқи йўқ...

А л е к с а н д р (*истеҳзо билан*). Вой, эшшаг-ей! Бу ишларда ҳақ-хукуқнинг кераги бор эканми?

П ё т р (*ҳаяжондан қизишиб*). Дада, менинг фикрим бундай! Наҳотки, болалар ўз оталаридан хижолат чекиб, уялиб юришлари учун дунёга келсалар? Наҳотки, улар ота-оналари қилган барча ишларни оқлаш, ҳимоя қилиш учунгина керак бўлсалар? Сиз нима қиляпсиз – биз мана шуни билишни истаймиз, мана шуни тушуниб олмоқчимиз, чунки сизнинг хатоларингиз бизнинг бўйнимизга тушиб қоляпти!

И в а н. Нималар деяпти у? Гапиравер, ярамас...

П ё т р. Сиз мени дунёга келтирдингиз, тарбия қилдингиз – нега мен ярамас бўлар эканман? Томиримда сизнинг қонингиз уриб турибди, дада!

В е р а (*ёлвориб*). Петя, жим бўлгин!

Я к о в (*аста*). Люба! Уларга айтгин, оғирлашиб кетяпман..

Любовь уни эшитмайди.

П ё т р. Дада, сиз ҳалол одаммисиз?

В е р а (*талаб қилиб*). Ойи, сўранг ундан, жавоб беришини сўранг!

И в а н (*саросимага тушиб*). Менга қара, ҳей, ифлос ҳайвон...

П ё т р. Мана, Вера, эшит!..

И в а н (*одатий ясама ҳаяжонда*). Қулоқ сол, сен ҳам, бузуқи қизалоқ...

С о ф ь я. Оғзингни ёп, Иван, ўз-ўзингга қаттиқ жабр қилма! (*Бирданига тиз чўкиб қолади*). Кечиринглар мени!

Н а д е ж д а. Бу қанақа томоша? Ойи, уялинг-е!

И в а н. Э-э, бемаънилик!..

С о ф ь я. Қўлимдан фақат шу келади. Болаларим, сизларни туққаним учун мени кечиринглар! Мен мана шуни айта оламан!..

Л ю б о в ь (*ойисига ташланиб*). Туринг ўрнингиздан, ойи, бари бефойда!

С о ф ь я (*эрига*). Улардан кечирим сўра – бизнинг қўлимиздан келадиган яхшилик шу бўлади...

И в а н. Сен... сен тушуняпсанми нима қилаётибсан? (*Хонадан югуриб чиқиб кетади ва бақиради*). Ҳаммангиз мени жинни қилмоқчимисиз?

Н а д е ж д а (*ойисига*). Сиз ўзингизга бўлган ҳурматни поймол этияпсиз!

П ё т р (*маъюс*). Ойи, фожиавий томоша дегани мана шу-да!
 В е р а (*қизғин*). У чин дилдан айтяпти!
 П ё т р. Нима фарқи бор, барибир эмасми?
 Я к о в (*аста*). Люба... Софья... (*Ўрнидан турмоқчи бўлади, ағдарилиб тушади, хириллайди, оғзи худди қичқирмоқчи бўлгандай очилиб қолади*).
 С о ф ь я. Мен сизларнинг олдингизда айбдорман, ҳаммангизнинг олдингизда, ҳар бирингизнинг олдингизда! Энди ҳолингиз нима кечади?
 П ё т р (*амакисининг чеҳрасини кўриб титраб кетади, унинг ёнига бориб тикилади, сўнг тантанали суратда*). Яков амаки ўлиб қолди...

Ҳамма бир лаҳза қотиб қолади, жимлик чўкади, сўнг ҳамма оҳиста марҳум ёнига келади.

Л ю б о в ь (*аста*). Бу уйдан шунақа қилиб кетмаса кетиб бўлмайди...
 Фақат битта йўл бор...
 П ё т р. Бошқа йўл эса — қалбнинг ўлими...
 С о ф ь я (*ғамгин*). Уни ўзимиз ўлдирдик...
 В е р а (*ҳаммага қараб*). Нима учун мен кўрқмаяпман?..
 Н а д е ж д а (*кетади*). Уйда бўлса эрим йўқ... вой, худойим-ей!
 И в а н (*ошхонада*). А-ҳа! Энди бошқача гаплашаман! Ҳа, энди...
 Л ю б о в ь. Уларга айтинглар, бақиринмасин...

Ҳеч ким кўринмайди.

И в а н (*кираётиб Надеждага дуч келади*). Эй, сизлар! Мен тайинландим... Нима?.. (*Яков хонасига киради*). Оламдан ўтибди... (*Оёқ учида Софья билан болалар устидан чўзилиб укасининг жасадига қарайди*). Ўлипти... Бу қанақаси бўлди? Доктор керак? Лешчни чақиринг, у келган...

Л е ш ч (*киради*). Нима учун одатда бундай ҳолларда бўладиган хурсандчилик сезилмайди?

Н а д е ж д а (*аста*). Тс-с-с... Амаким ўлиб қолди...

Л е ш ч. Йўғ-е! (*Яқин келиб Яков қўлини ушлаб кўради*). Ҳм-м... Албатта, шундай бўлишини ҳар лаҳзада кутиш керак эди... бироқ ўлим ҳар доим ҳам ҳеч ўз вақтида келган эмас... Ҳм-м...

Ҳамма ниманидир кутаётгандек жим қолади, Александр киради, вазиятнинг қандайлигини англаб етгач, мамнун бўлганлиги сезилади. Иван ташвишланиб тевааракка қарайди, оғирлигини бир оёғидан бошқа оёғига ташлайди, енгилгина йўталиб, бир лаҳзага кўзларини беркитади ва майин, мулойим, қарийб самимий гапира бошлайди, кейин яна ясама дабдабали оҳангга ўтиб кетади.

И в а н. Болалар, дўстларим! Бу ерда бизга азиз бўлган марҳум жасади ёнида, ажал сирларига юзма-юз туриб, сирки, марҳумни биздан мангуга ниҳон қилган, — мангуга... э-э... ҳаммани кўниктирувчи аҳамиятини назарда тутиб... яъни мен ўлим ҳақида гапиряпман, келинг низоларни унутайлик, жанжалларни қўяйлик, қучоқлашиб, азизлар, барини унутайлик! Биз — мана даҳшатли замоннинг қурбонларимиз, бу замоннинг руҳи ҳамма нарсани заҳарлаб ётибди, ҳамма нарсани вайрон қилиб ётибди... Биз ҳаммасини унутишимиз лозим ва бир нарсани эсдан чиқармаслигимиз керак, яъни оила — таянч эканлигини, ҳа...

П ё т р оҳиста ва шовқинсиз, парда билан амакисининг каравотини тўсиб кўяди ва ғамгин дадасига қарайди.

Ф е д о с ь я (*келар экан, гудранади*). Тамом бўлди мўмин-қобил...
И в а н. Оила — мана бизнинг қалъаи қўрғонимиз, бутун душманлардан асрагувчи мудофаамиз...
С о ф ь я (*аста*). Қўйсанг-чи...

Иван бақришига шай бўлиб қовоғини солади, аммо ҳаммага қараб чиқиб, бошини баланд кўтарганича ерни қаттиқ тапиллатиб чиқиб кетади. Унинг ортидан Л е ш ч, Н а д е ж д а, А л е к с а н д р ҳам чиқадилар. Қолганлар марҳумни ўраб оладилар. В е р а букилиб олганча овозсиз йиғлайди. П ё т р ойисига қарайди-ю, ҳеч нарсани кўрмайди. Л ю б о в ь қимир этмай тикилиб туради. С о ф ь я, худди болаларидан бир нарса сўрагандай, барчасига бир-бир қараб чиқади.

Ф е д о с ь я (*нарда орқасидан*). Омонатингни ол, жойини жаннатдан қил...

П ё т р (*бўғиқ*). Агар мен худога ишонганимда эди — ҳозироқ монастирга кетган бўлардим...

С о ф ь я. Ё, худо! Парвардигор! Ҳаётнинг ўзи шунақа даҳшатли бўлса-ю, унинг охири — ўлим бўлса-я... Нима учун?

Л ю б о в ь (*алаҳлагандай*). Ҳаёт ва ўлим — икки содиқ дугона, икки опа-сингил, ойи.

С о ф ь я. Мен билмайман... ҳеч нарса билмайман...

П ё т р. Менинг айбим нимада? Веранинг айби-чи? Ҳаммамизнинг айбимиз-чи?

Л ю б о в ь. Ўлим бош эгиб ҳаёт учун хизмат қилади... Заиф, ожиз, кераксиз нарсалар — ўлимга маҳкумдирлар...

Ф е д о с ь я (*минғирлайди*.)

Убайдулла Хўжаев

Убайдулла Хўжаевнинг номини ўзбек ва рус зиёлилари орасида эшитмаганлар жуда кам. Аммо биз мавзунини баён қилишдан аввал бир оз чекиниш қилмоқчимиз.

Рус тилидаги «царь» сўзининг ўзбекча муқобили бўлмиш «чор» калимаси эл орасида оммалашгунча Туркистон туркларининг бою камбағали, зиёлию зиёсизлиги бошидан талайгина мудҳиш воқеалар ўтказган эди. Бунинг сабаблари кўп: чет давлатлар билан ижтимоий, сиёсий, савдо алоқалари йўлга қўйилмади; sanoat деярли йўқ эди. Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилаётган хонлик тизимида фикрловчи омма кучсиз бўлиб, озчиликни ташкил қиларди; уч хоннинг ўзаро урушлари мамлакатни зайфлаштириб ташлаганди; дин асослари, солиқ тизими суистеъмол қилинди; ибтидоий мактаб-мадраса эскилигича қотиб қолди; «давлат» деган аппарат ибтидоий шаклда ишлади. Уч хонликда ўқув тизими бевосита марказлашган илмий ҳайъат томонидан эмас, балки қозилар томонидан бошқарилар, баъзан бу лавозим илмсиз кишилар қўлида бўларди. Ҳатто уни ишдан чиқариш учун фаол ҳаракатга ўтган жосуслар эгаллаб олган эди. Юртнинг айрим улуглари тасаввуфнинг олий мақоми бир ёқда турсин, дунёвий илмнинг ўртадан юқори поғонасига кўтарила олмагани, элнинг бошига келаётган бало эпкинини ҳис қилмаганлиги, халқнинг том маънода ахборотдан ажратиб қўйилгани асоратга кенг йўл очди.

Дин ва қонунларни қаттиқ суистеъмол қилиш, аҳолини арзимаган нарса учун қўрқитиш, ўзбекона «андиша»ни «қўрқоқлик» деб аталувчи хасталикка эврилиши, «содалик» деган ажиб фазилатни «нодонлик»ка айлантирилиши, ўзганинг моли-жонига ҳирс қўйиш, хўжага ҳам, фуқарога ҳам бир хилда золимларга муомала қилиш — халқни сиёсий жиҳатдан фалаж қилиб қўйган эди. Шу боис шариятни суистеъмол қилиш, хушомадгўйлик, лаганбардорлик, порахўрлик авжга чиқди. Темурлар, Абдуллахонлар давридаги «Ватан, дин ва подшоҳ учун жон бахшида» деган мардонавор ва улугвор шиорлари эл хотиридан кўтарилиб кетди. Халқ маънавий ва иқтисодий қашшоқликка юз тутди, жасорат нутилди.

Хонларнинг бирортаси ўз лашкарини замонавий қурол-яроғ билан таъминлашни, янгилашни ҳаёлига ҳам келтирмади. Умуман ҳарб соҳасида ўрта аср амалиётидан нарига ўтилмаганди. Хонлик ва эл иқтисодиётини яхшилаш масаласида назарий ва амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқилмаган. Ҳуқуқшунослик соҳасида ҳам янгилашни бўлмай, инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масаласи қонунчилик асосларидан узилиб қолди. Бунинг устига Хитой, Англия, айниқса, Русия жосуслари Бухородан то Шарқий Туркистонгача бўлган маконда бемалол юриб, хонликларнинг ҳарбий-иқтисодий қувватини, ожиз жойларини аниқлашга, маҳаллий аҳоли орасидан сотқинлар гуруҳини ташкил этишга эришган. Маҳаллий амалдорлардан аламзада бўлган айрим қавмлар Русия фойдасига ишлади. Охир-оқибат таназзулга кенг йўл очилди.

Мадрасалардан фан ва дин олимларининг қувилиши, бу юксак таълим-тарбия даргоҳларининг бир ҳовуч чаламуллалар, ўриспарастлар маконига айланиши, сабоқларда фақат таҳорат ва беш вақт намознигина ўргатиш, Туркистон халқи ва бойлигининг таланиши, аҳолини маънавий синдириш, продасини бўшаштириш ва узлатда сақлаш маълум бир махфий режа асосида амалга оширилаётгани очиқ сезилиб қолган эди. Бу ҳолат 1892 ва 1898 йилги халқ кўзғолонлари пайтида халқнинг ўзаро уюшиб қаршилик кўрсата олмаглигида маълум бўлди. (Дукчи эшон кўзғолони даврида 18 ўлган ва бир ярадор аскар учун маҳаллий аҳолидан 22 минг кишининг ўлдирилиши, сургун қилинишини эслаш кифоя.) Яна шуни таъкидламоқ керакки, Туркистонга савдо-саёҳатчилик йўли билан келтирилган хорижий ва ички Русияда нашр этилувчи

туркий матубот, халқни ижтимоий-сиёсий уйғонишга чақирувчи даъватнома чор ҳукуматига қарши талайгина ишларни қилдилар. Туркистон халқининг кундан-кунга ошиб бораётган норозилигининг олдини олиш учун чор ҳукумати дин аҳли ниқобидаги ўз хуфяларидан усталик билан фойдаланиб, кўпгина мудхияш воқеаларни амалга оширди. Шулардан бири Қўқонда бошланиб, Бухорода қонли якун топган Мулла Қамар (Урта Осиёга келиб қолган ички русиялик татар муллаларидан) фитнасиридир. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган Тўлаган домла Каттабоев эса Тошкент уламолари орасида 1910-1917 йилгача ўзини тараққиёт тарафдори қилиб кўрсатиб юрди, кейин ВЧК ва ГПУнинг таъйиқи остида ошқора фитна уюштириш билан овора бўлди. Аммо унинг барча ишлари зое кетди. Биронта уламо ва жадид унинг ортидан эргашмади. Аксинча уламолар ўзларича, жадидлар ўзларича турли жамиятлар тузиб, мустамлакачиликка қарши кураш бошладилар. Бироқ ҳар икки гуруҳ орасида рус ва хориж қонунларини пухта биладиган кишилар 1913 йилгача деярли йўқ эди. Айнан шу йили асли тошкентлик бўлган икки ҳуқуқшунос – бири Саратовдан, иккинчиси Петербургдан диплом билан келиб, жадидлар сафидан ўрин олдилар. Бинобарин, «Турон» номи билан иш кўраётган тараққиқпарвар ёшларнинг имконияти юз фоизга ошиб, сиёсий курашни режали, қонуний асосда олиб боришга киришди.

Бу икки ёш ҳуқуқшуноснинг биринчиси – Убайдулла Хўжаев, иккинчиси – Тошпўлатбек Норбўтабеков эди.

Тошкент шаҳар, Шайх Хованди Таҳур даҳа, Мерганча маҳаллалик Асадуллахўжа Абдурахмонхўжа боғбон ва Тўхтабибининг тўрт ўгли ва бир қизи бўлиб, каттаси Убайдулла – 1885 йилда, ўртанчаси Баширулла – 1887 ва кенжаси Суннатулла 1889 йилда дунёга келган. Ёлғиз қизининг исми Муборакхон эди. Умархўжа деган ўгли ёшлигида вафот этган.

Замоннинг зайлини сезган Асадуллахўжа боғбон учала ўғлининг эскича хат-саводини чиқаргач, рус-тузем мактабига топширади. ўғилларининг ҳаммаси ҳам мактабни «аъло»га битириб, етук таржимон бўлиб етишадилар. ўртанчаси билан кенжаси ҳукумат идораларида таржимонлик билан шуғулланадилар.

Худоёрхоннинг таржимони (ҳақиқий исмини яширган, тахминимизча М.Умидов) бўлган бир шахснинг Охранкага берган маълумотида қараганда «Убайдулла Хўжаев рус-тузем мактабиди ўқишни тугатгач, отаси билан бирга ишлади, кейин Тошкент шаҳар 1-участкасининг Мировой судьяси Оранскийга камтарона иш ҳақи эвазига ишга жойлашди. Мен Часовитина ижарага берган хонани уларга таъмирлашга топширдим. Ана шу пайтда мен унга эътибор берган эдим. У эпчил, чаққон меҳнатдан қочмайдиغان бола эди. Мен уни Инженерная кўчасидаги унча катта бўлмаган майда-чўйда ва квас сотадиган дўкончага хўжайин бўлиб, шаҳар бошқармаси ва бошқа майда идоралардан керакли маълумотлар тўплаб бериш хизматини бажариш ҳақида эълон ёзиб, ўзини реклама қилганини эслайман.

У кейинчалик Тошкент округ судига эркин мирза сифатида жойлашади ва ишбилармон маҳаллий кишилардан бири сифатида судда таниш орттиришга улгуради. Эшитишимча, унга маҳаллий адвокат эътибор бериб, уни Россияга иш юритувчи сифатида олиб кетган ва хусусий ишончли (частный поверенный), яъни адвокат дипломини олишга ёрдам берган.

Маҳаллий мусулмон ёшлари гоёлари билан кўзгалган даврда, Мунаввар қори даврасидаги энг етук кишилардан бири Убайдулла Хўжаев бўлиб, «Хуршид» газетасининг ходими сифатида иштирок этарди.

У «Садойи Туркистон» либерал газетасига муҳаррир пайтида Романовский кўчасида, Генерал губернатор девонига яқин уйда яшар эди. Мен ҳар куни ишга ўтиб кетаётган пайтимда уни Мунаввар қори ва татар ёшлари билан бир стол атрофида ўтирганини кўрар эдим» (Ўзб.МДА ф 461, р.1. иш1811).

Бошқа маълумотларга қараганда, Убайдулла Хўжаев Мировой судья Оранский ёрдамида тажриба орттиради. Архив материалларига кўра, у ўша судья билан Саратовга кетади. «Рус-тузем мактабининг 4 синфини тугатганман. Мен 1904 - 1907 йиллардан бошлаб мустақил яшай бошладим, – деб ёзади У. Хўжаев ўз кўрсатмаларидан бирида. – Тошкент округ судида мирзо бўлиб ишладим, 1907 йилда Тошкент темир йўл юридик бўлимига иш юритувчи лавозимга жойлашдим. 1908 йилда шу бошқарманинг Оренбург бўлимига, идорачи (конторщик) вазифасига ўтказилдим. 1912 йилда Саратов Округ судида хусусий адвокат (частный поверенный) унвонига имтиҳон топширдим. Ҳеч қандай фирқаларга аъзо эмасман». «Маълумотим тугалланмаган олий, Саратов

университетда ўқиганман» деб ёзади бошқа бир кўрсатмасида. У Саратовда яшаган пайтида Екатерина Павловна Сердабова билан турмуш куради. 1913 йилда Тошкентга қайтиб келгач, Романов кўчаси, 16-уйда яшайди. Тошкент округ судида ҳуқуқшунос Иван Чарковский билан бирга иш олиб боради. Туркистон туман муҳофаза бўлими агентураси маълумотларига қараганда, Чарковский ёрдамида бир неча ишларни муваффақиятли тугатгани сабабли аҳоли орасида обрўси ошиб кетади.

Убайдулла Хўжаев Саратовда яшаган пайтида В. Шекспир, Ф. Шиллер, Оноре де Бальзак, В. Гюго, Г. Мопассан, Р. Киплинг каби жаҳон ва Л. Толстой, А. Пушкин, Ю. Лермонтов, Л. Андреев сингари рус адабиёти намояндлари ижодини, ҳуқуқшуносликка оид махсус адабиётларни ўқиб-ўрганди. Инсониятни ларзага солувчи муаммоларни эринмай таҳлил қилишга уринди. Уни ўша давр рус адабиётида кўтарилаётган инсон камолоти масаласи ҳам қизиқтирган. Шу боис у 1909 йилда русларнинг даҳо адиби Л. Толстой ижоди билан чуқурроқ танишади. Файласуф ёзувчининг насроний ақидасидан келиб чиққан ғоясига мустамлака мамлакатнинг фарзанди сифатида ён бергиси келмайди. Адибнинг ёвузликка ёвузлик билан жавоб бермаслик ҳақидаги ақидасига муҳолиф ўлароқ Л. Н. Толстойга ўз фикр-мулоҳазаларини ёзиб юборади.

«Қадрли Лев Николаевич!

Мен сира ҳам Сизнинг азият чекишингизни истмас эдим, ҳарҳолда, мен мазкур мактубим билан ўзим учун шубҳали бўлган бир масала — «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» сабабини тушунтириб беришингизни сўрашга журъат этдим.

«Ёвузликка ёвузлик билан қаршилик кўрсатма» деган ақиданинг шубҳасиз тўғрилигига қўшилган ҳолда комил ишонч билан мен қуйида келтираётган ҳодисада нима қилиш кераклигини билмайман. «Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ақидасининг ҳаққонийлигига шу боис ишонаманки, у фақатгина «Инжил» орқали олган диний истакларимга эмас, балки менинг ҳақиқий заковатимга жавоб беради. Зеро, мен Муҳаммад алайҳиссаломнинг динига эътиқод қиламан.

Менинг тушунишимча, «ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик» ақидаси негизда қуйидаги ҳақиқат ётибди: агар биров қандайдир ёвузлик қилган бўлса, у яна бир ёвузликни амалга оширди, борди-ю, мен қаршилик кўрсата бошласам ёки амалга оширилган ёвузлик учун қасос олсам, у ҳолда аввалги бир ёвузлик устига икки ёвузлик бўлади, бинобарин, менинг қаршилик кўрсатишим оқибатида бир ёвузлик икки баробар кўпаяди ва ҳоказо. Агар мен қаршилик кўрсатмаганимда, бир ёвузлик битталигача қолар эди, иккита бўлмас эди, яъни ёвузлик камаяр эди. Шундай қилиб, барчаси қайси усул билан бўлмасин — ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик ёки қандайдир бошқа бир йўл билан ёвузликни камайтиришга қаратилган. Агар шундай бўлса, унда қуйидаги ҳодисада нима қилмоқ керак эди?

Тасаввур этайлик, менга маълумки, бир шахс қандайдир улкан ёвузлик қилмоқчи, масалан, гўё бутун бир уй ёки шаҳарга ўт қўймоқчи, ёхуд поезд, параход фалокатини уюштирмақчи ва ҳоказо. Шубҳасиз, буларнинг оқибатида ўнларча, юзларча, мингларча кишилар ҳалок бўлиши мумкин. Мен, албатта, тайёрланаётган улкан ёвузликнинг олдини олиш учун чора кўришга ахлоқан мажбурман. Бироқ бунинг учун менда ёвуз шахс ўз ниятини амалга оширишдан илгари унинг ўзини йўқотишдан бошқа чора бўлмаслиги мумкин.

Мен ёвузни йўқ қилиб, ўнларча, юзларча, мингларча ва ҳоказо кишиларни сақлаб қолишим учун бир одамни ўлдирдим деб ўз ҳаракатимни оқлар эдим. Тўғрироғи, мен қилган иш, албатта, ёвузлик, аммо у мен ёвузни ўлдириб тўхтатган, яъни амалга ошириладжак улкан ёвузликка нисбатан арзимасдир. Мен ўз ҳаракатимни ёвузлик деб эмас, балки нақадар катта ёвузликнинг олдини олишининг ягона чораси деб атар эдим, чунки у ёвузликни камайтиришга ёрдам беради.

Менинг мулоҳазам ана шундай, бироқ, у, тўғрими, билмайман. Шунинг учун узоқ иккиланишдан сўнг тушунтириб бериш учун Сизга мурожаат қилдим.

Агар, мени ниҳоятда қизиқтирган масала ҳақидаги гумонимни тушунтириб бериш шарафига муяссар этсангиз, мен Сиздан абадий миннатдор бўламан.

Менинг манзилим: Саратов ш. Д. Юренев растаси, Адлия бўлими.

Убайдулла Асадуллаевич Хўжаевга.

Сизга самимий мухлис мусулмон,

Уб.Ас. Хўжаев.

29 май 1909 й.

Саратов ш.»

Буюк мутафаккир адиб Л.Н.Толстой ушбу мактуб билан танишиб, мактуб эгасини узоқ мунтазир қилмай жавоб ёзади. (Жавоб мактуби «Туркестанский голос» газетасининг 1916 йил, 25 декабр, 136-сонида эълон қилинади.)

Л.Н.Толстой шундай ёзади:

«Ясная Поляна, 1909 йил, 5 июнь.

Убайдулла Асадуллоевич,

Сиз, мендан сўрабсизки, бир кимсанинг кўп одамларга ёвузлик қилиши нияти маълум бўлса, у тақдирда қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотни тан олган киши нима қилиши керак? Кўпчилик ҳалокатининг олдини олиши учун, ўша бир кишига нисбатан зўрлик қўлаш маъқул эмасми?

Афв этасиз, бу саволингиз, кўпларнинг шу хилдаги саволлари сингари, ҳақиқатни билиши истагидан эмас, аксинча, ҳақиқат деб ҳисобланган нарсани адо этмасликни оқлаш истагидан келиб чиққан. Инсонга меҳр-муҳаббат ҳақидаги таълимот қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига олиб, у инсон интиладиган идеални билдиради. Идеални таомилнинг оддий қондаси деб билиши эса катта хато ёки ўз-ўзини алдашдир. Бу ҳаётда ҳеч қачон тўла эришиб бўлмайдиган етук камолотни талаб этувчи идеалгина идеал бўла олади. Лекин у ҳаётга раҳнамо сифатида зарурдир, ҳаётда эришиб бўлмайдиган ана шу камолотдан далолат бергандагина зарурдир. Меҳр-муҳаббат идеали ҳақида ҳам шуни айтиши мумкин. Қаршилик кўрсатмаслик тушунчасини ҳам ўз ичига оладиган меҳр-муҳаббатни талаб этиши — ҳеч вақт тўла адо этиб бўлмайдиган нарсадир, шунинг учун уни адо этишига интилиши ҳам керак эмас, деган мулоҳаза менга компас тутган шундай бир одамни эслатади: йўлда манзинингга тикка бор, деб унинг қўлига компас тутқазганлар, у бўлса, компас кўрсатган тўғри йўлда ўтиб бўлмайдиган тўсиқлар — тоғлар, дарёлар ва ҳоказолар бор, шу сабабдан ҳам мен мумкин қадар мутлақо тўғри йўналишга тушиб олиши учун компасга риоя қилиб ўтирмай, бошим оққанча четга қараб кетаверишим мумкин, деб туриб олади. Қаршилик кўрсатмасликни ҳам ўз ичига оладиган меҳр - муҳаббат масаласида эса компас доимо одамга нима қилиши кераклигини (сайёҳга йўналишини) кўрсатадиган ахлоқий-диний туйғудир; одамнинг хатти-ҳаракатидан келиб чиқадиган оқибатлар эса ҳеч қачон унинг ўзига аён бўлмайди. Шунга кўра, сайёҳ учун компас кўрсатган мутлақ тўғри йўналишга мумкин қадар яқин бўлишига интилиши — инсон учун бирдан-бир раҳнамо бўлиши керак...

Саволингизга берган бу жавобим Сизни қаноатлантира олса ниҳоятда хурсанд бўлур эдим.

Лев Толстой».

«Туркестанский голос» газетаси: «Бизнинг унчалик катта бўлмаган ўқувчиларимиз давраси Л.Н.Толстойнинг ушбу мактубини алоҳида қизиқиш билан қараш ҳуқуқига эга. У Туркистон маҳаллий аҳолисини рус халқчил зиёлилари билан бирлаштиришга уринган ёш турк зиёлиларининг вакиллари билан бирининг мактубига жавоб.

Балки одамларни «кичик» ва «катта» оғаларга ажратишни фарқига бормаган Л.Н. Толстойнинг ўлиmidан олдин ёзган ушбу мактуби одамларни «биринчи» ва «иккинчи» тоифаларга бўлувчилар учун барча одамлар бир-бирларига оғанидилар деб эслатиб қўйишдир», деб изоҳ берган эди.

Афсуски, биз У.Хўжаевнинг 1909-1913 йилларда рус ва татар ёзувчилари ва адиблари билан мулоқоти ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз, аммо айрим далиллар унинг етук қозоқ, рус, яҳудий ва татар зиёлилари билан яхши муносабатда бўлганини кўрсатади.

Убайдулла Хўжаев Тошкентга қайтиб келгач, ҳамшаҳар дўстлари уюштирадиган «гап»ларда иштирок этади ва ўз халқининг тараққиётига, мазлумликдан қутулишига чора ахтариб, ҳаракат қилаётган мужоҳид ватандошлари сафига кўшилади. «Гап»лардан бирида газета ва жамият ташкил этиш масаласи кўтарилади. У «Турон» жамиятини - қонуний ишлайдиган жамият сифатида шаклланишида ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан амалий иш олиб боради. Чор ҳукумати маҳаллий аҳоли манфаати учун очиқ ишловчи бирорта сиёсий партияга рухсат бермаслигига кўзи етган У. Хўжаев, Т. Норбўтабеков, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний ва бошқалар билан биргаликда «Турон» мусулмон драма санъати ҳаваскорлари иттифоқи» низомини тузади. 73 моддадан иборат бу низом драма санъати тўғрисидаги талаблардан ташқари аҳолига маданий-маънавий хизмат кўрсатиш, халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини ошириш масалаларини ҳам қамраган. Убайдулла Хўжаев труппанинг ишида қизгин иштирок этади, ҳатто айрим спектаклларни намойиш этиш масаласида кеча ташкилотчиси ва маъмури сифатида қатнашади. «Туркестанские ведомости» газетасининг берган хабарга қарганда, 1914 йил 27 февралда Колизей биносидан намойиш этилган Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» драмасини саҳналаштириш ва оммага кўрсатиш ташкилотчиси ҳам Убайдулла Хўжаев экан.

«Турон» низомида кўзда тутилган моддалардан бири газета ташкил қилишдир. Убайдулла Хўжаев ва Мунаввар қори Абдурашидхонов миллий газета ташкил қилишни сафдошлари билан муҳокама қилиб, бир фикрга келадилар ва ҳаракат бошлайдилар.

Охрананинг махфий ходими «Шахрисябзский» 1913 йил 12 сентябрда «Келганига бир ой бўлган, Лазарев институтини тугатган Нуриддинбек Худоёрхонов ва Саратовдан келган хусусий адвокат Убайдулла Хўжаев яқинда маҳаллий тилда газета нашр этишга киришмоқчи» деб хабар беради. Шу идоранинг бошқа маълумотига қараганда, Тошкентнинг Шайх Хованди Тахур даҳа муфтиси уйида ўтган гапда тараққийпарварлар биродарлиги остида «Садойи Туркистон» номида бир газета очиш масаласи пайдо бўлади. «Ушандаёқ, — дейилади маълумотда, — у (яъни Убайдулла Хўжаев) ёш сартлар фирқаси (тараққийпарвар) ва мужоҳиддинларнинг фаол иштирокчилари сафига кўшилди». Хўжаев газетани ташкил этишни ўз зиммасига олади. 1913 йил ноябр ойида Сирдарё вилоят Ҳарбий губернатори Галкинга газета очиш учун рухсат сўраб мурожаат қилади. Охранка 1913 йил 11 июлга оид маълумотномасида маълум қилади: «20 июнда мусулмон уюшмасидан сўл йўналишдаги газета ташкил этилмоқчи эканлиги ҳақида маълумот олинди. Бу ишнинг бошида Убайдулла Хўжаев ва Мулла Абдулла Авлонов туришибди». Шу идоранинг махфий ходими «Шахрисябский» бошлиқларига Тошкентда янги газета очиш учун ҳаракат бошлангани, у ўта сўл бўлиб, мусулмонларни бирлаштиришга қаратилгани ва газета ёпиладиган бўлса, бошқасини очиш учун кўпроқ рухсатнома олиб қўйиш ҳақида гап борганлигини маълум қилади. Бу орада аҳолига китоб нашр этиб, тарқатиш ишларини яхшилаш учун «Умид» жамиятини тузиш режалаштирилади. Охранка ходимлари 1913 йил 9 октябр хабарларида: «Тошкентда тараққийпарвар мусулмонлар «Умид» номи жамият туздилар. Улар ўзларининг китоб савдоларини ташкил қилишмоқчи, жумладан, унинг энг таниқли вакилларида бири — Убайдулла Хўжаевдир. Унинг ташаббуси билан «Самарқанд» газетасининг обуначиларидан фойдаланиб, ушбу газетани Хўжаев ношир — муҳаррирлиги остида бошқа номда нашр этиш масаласи келишиб олинган». Шу ташкилотнинг 1914 йил 4 январ хабарига қараганда, 1913 йил 21 декабрда Сирдарё Ҳарбий губернатори «Садойи Туркистон» газетасини нашр этишга рухсат берган. Газета 1914 йил 1 январдан нашр этилиши мўлжалланган. Сабаби, «Самарқанд» газетаси муҳаррири моддий ёрдам олишдан, газетани нашр этишга рухсат беришдан воз кечган. «Турон» жамияти иқтисодий қийналиб қолгани туфайли «Садойи Туркистон» газетасининг биринчи номери апрел ойида босилганини Охранка хабар қилади.

Охрананинг 1914 йил 8 декабр маълумотида қараганда, Убайдулла Хўжаев «Умид» биродарлиги ўрнида ташкил қилинган, бай асосида ишловчи «Нашриёт» китоб савдоси уюшмасига аъзо бўлади. Бироқ Хўжаевнинг газетани нашр этиш масаласидаги уриниши мустамлака маъмурияти ва муҳофаза ташкилотига тинчлик

бермайди. Бу тўғридаги гап-сўзлар Туркистон генерал губернаторига ҳам етиб боради. Нимадандир қаттиқ қўрққан Ҳарбий губернатор генерал-лейтенант Галкин ўз ёрдамчиси ва маслаҳатчиси билан биргаликда ўлка бошлиғига 1913 йил 24 декабрда ёзган махфий хатида шундай деб ёзади: «Ушбу йил 21 декабрда вақли нашрлар тўғрисидаги муваққат қоидалар асосида мен хусусий ишончли адвокат Убайдулла Хўжаевга Тошкентда маҳаллий тилда «Садойи Туркистон» номида газета нашр этишга руҳсат берган эдим. Полиция орқали тўпланган маълумотларга қараганда фуқаро Хўжаевнинг сиёсий ва ахлоқий ишончилигига путур етаказадиган далиллар менинг қўлимда йўқ, шунга қарамай, ўлкада ниҳоятда катта аҳамият касб этувчи, маҳаллий тилдаги ягона хусусий газетанинг мазмун ва йўналишини жуда ҳам қаттиқ назорат қилиш керак деб ўйлайман. Афсуски, менинг ихтиёримда маҳаллий тилни биладиган ва газетанинг мазмун-моҳиятига, умумий руҳи ҳамда йўналишига танқидий қарай оладиган саводли киши йўқ.

Баён этилганларни Сиз баланд мартабаликка хабар қилар эканман, Сиз баланд мартабаликка қарашли ҳукумат мансабдорларидан бирига ушбу газетани кузатиш ва назорат этишни лозим кўрасизми, деб сўраш шарафига муяссарман. Шу билан бирга ўз томонимдан, масалан, ҳақиқий штат маслаҳатчиси Остурумов, полковник Ягелло ёки маслаҳатчи Семёновни тавсия этган бўлур эдим.

Таъкидлайманки, ушбу иш бўйича Сиз баланд мартабаликнинг кўрсатмангиз олингунча, газетани кўриш ва шарҳ қилишни Вилоят бошқармаси қошидаги таржимон фуқаро Айдаровга топширилди».

Галкиннинг хати ҳошиясига Туркистон бош волийси 31 декабрда: «Муҳофаза бўлими бошлиғи газета йўналишини кузатиб борсин, ҳукумат йўналишидан четга чиқадиган бўлса ўлка бошлиғига етказилсин» деб имзо қўйган.

Чор Русиясининг ҳукумат мансабдорлари, мулозимлари орасида сансоларлик, ўзга миллатлар устидан ўзини баланд тутиш, порахўрлик иллатлари авж олганини ҳаёт тажрибасида кўрган Убайдулла Хўжаев фикрида қатъий туриб, газетани рўёбга чиқаришга уринади. Бирок газета мўлжалланган пайтда, 1914 йил 1 январда нашр этилмайди. Газетанинг биринчи сони 1 апрелдагина нашрдан чиқади. Бунинг асл сабаби ношир ва таҳририятда эмас, балки чор маъмуриятида эди. Туркистон туман муҳофаза бўлими материалларида: «Маҳаллий аҳоли орасида сўл йўналишдаги газета улкан аҳамиятга эга бўлишини эътиборга олиб, унинг чиқишни тўхтатишга интилиб, генерал губернатор давлат босмаҳоналари ушбу газетани чоп этиш учун буюртма олмасликлари ҳақида кўрсатма берди, шу боис газета 1914 йил апрелдан нашр қилина бошлаган.

Хўжаев 1914 йилда Тошкент мужоҳиддинлари сафига аъзо бўлиб, ўлкада Русиянинг ҳукронлигига қарши қаратилган махфий ташвиқотчилик фаолиятини давом эттирмоқда», дейилади.

Туркистон хўжайинларининг қаршилигига қарамай, газетанинг биринчи сони 1914 йил 1 апрелда нашрдан чиқиб, муштарий ва ўқувчиларга тарқатилади. Газета ўз йўналишини шундай ифода этади: «Бизим шул қадар гафлат ва жаҳолатимизни кўра туриб, яна сабр ва қаноат ила сукут этмак муқаддас ватанимиз ва меҳрибон онамиз бўлгон Туркистонга кўп оғир келди. Шул сабабли ул ўзининг дилдан чиққан ҳазин садоси ила ўз авлодларина насиҳат қилмоққа қарор берди...

...Олия муқаддас онамиз бўлгон Ватанга шояд ожизона бир хизмат бўлса, деб биз ҳам ўз зиммамизга «Ватан таржумони» каби оғир бир юкни юкламакка жасорат этдук».

«Садойи Туркистон»ни Убайдулла Хўжаев, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Абдурауф Музаффарзода, Шокиржон Раҳимий, Мирмуҳсин Шермуҳаммад, Мирмулла Шермуҳаммад, Тавалло – барчалари қўлни қўлга бериб газетани 1914–1915 йил мобайнида мунтазам чиқариб турдилар. Аммо газетанинг иқтисодий юки кўпроқ Убайдулла Хўжаев зиммасига тушади. Татар ёзувчиси Иброҳим Тоҳирий 1914 йилда «Шўро» журналига ёзган «Кўрган – билгандан» хабарида: «Садойи Туркистон» газетаси ёлғиз муҳтарам юрист Убайдулла афанди Хўжаев жанобларининг ҳимматидагина боғлиқдир. Газетанинг ҳар бир номеринда 30–40 сўм зарар кўриб боратургон

муҳтарам юрист милатпарвар Убайдулла афанди бир эл ҳомийсига эга бўлса, гўзал ўлур эди», деб ёзган.

Шовинизм балосига мубтало бўлган чор мансабдорлари, хусусан, Н.П.Остроумов газетанинг ҳар жумласигача назорат қиладилар ва арзимаган нарса устида жанжал чиқариб, сиёсий шов-шув кўтаришга интиладилар. Бунинг икки сабаби бор: биринчиси, хорижий давлатлар орасида ўзларини кўрсатмоқ бўлса, иккинчиси, улар ўзбек тилида халқнинг кўзини очадиган, сўл йўналишдаги матбуотнинг ишлаб туришини истамасликлари эди. Шу боис газетага тиш-тирноқлари билан қарши турдилар. Фикримиз қуруқ бўлмаслиги учун бир мисол келтирамиз. «Садойи Туркистон» газетаси 1914 йил, 20 май сонида «Бутхонада ёнгин» сарлавҳали бир хабарни кўчириб босади. Хабарда Перъм шаҳридаги диний мактабларнинг биридаги бутхонага ўт тушгани хабар қилинади. Жаноб Остроумов «черков» сўзи ўзбек тилига «бутхона» деб ўтирилгани учун газета масъул муҳаррири У.Хўжаев ва ходим А.Музаффарзодани судга бериб, жиноят қонунларининг 77-моддасига мувофиқ жазога торттирмоқчи бўлади. У. Хўжаев Тошкент кутубхонасига мурожаат қилиб, ушбу сўз қачондан матбуотда ишлатилаётганини суриштиради. 1914 йил сентябрда ўтган суд пайтида адвокатлардан Ширман, Розанов, Марков газета, унинг ношир ва муҳарририни ҳимоя қиладилар. Абдурауф Музаффарзода «бутхона» сўзи бевосита Н.Остроумов қўл остида чиқаётган «Туркистон вилоятининг газети»да 1902 йилдан буён ишлатилиб келганини исботлаб беради. Адвокатлар ҳам модда ва талаб ноўрин эканлигини исботлаб берадилар. Суд Убайдулла Хўжаев ва Абдурауф Музаффарзодани айбсиз топади ва ишни ҳаракатдан тўхтади. (қаранг: «Садойи Туркистон», 1914 йил, 9 сентябр. «Муҳаррирларимиз суди».) Ишнинг тўхтатилишида ўзбек зиёлиларининг норозилик чиқишлари ҳам таъсир кўрсатган. Хусусан, «Садойи Фаргона» газетасида «Мулла А.» яъни, Ашур Али Зоҳирийнинг «ўринсиз ҳужум ва хавф» мақоласи, Чўлпонни Остроумовнинг фаолияти тўғрисида Суқсувий тахаллусида ёзган «Муаммо» шеъри босилади.

Убайдулла Хўжаев Туркистон халқининг ўз ҳақ-ҳуқуқини таниши учун тинмай ишлади. Маҳаллий бойлар уни қувватламаган бўлса-да, аммо атрофидаги дўстларининг ёрдамида турли тadbирларни амалга оширди. 1915 йилда «Туркистон» сайёр труппасини тузиб, Фаргона водийси бўйлаб уюштирилган сафар ана шундай тadbирлардан биридир. Группа Хўжаевнинг маъмурий, А.Авлонийнинг бадиий раҳбарлиги остида Кўқон, Андижон, Наманган, Ўш шаҳарларида бўлиб, маҳаллий аҳолига ўзбек тилидаги илк спектакллариини намойиш этибгина қолмай, маҳаллий ёшлардан ҳаваскор театр труппаларини ташкил этишга кўмаклашди. Охранка материалларига қараганда, Андижон уезд бошлиғи 1916 йил 17 октябрда №5090 рақамли Фаргона вилоят ҳарбий губернаторига ёзган «Рапорт»ида хабар беради: «Кўшимча агентура маълумотларини таҳлил қилишга қараганда, «Падаркуш» пиесаси... биринчи марта Тошкент шаҳрида, Убайдулла Хўжаев раҳбарлиги остидаги тараққийпарвар фикрли ёш ўзбеклардан иборат ҳаваскорлик труппаси томонидан 1914 йилда ҳозирги уруш бошлангунча саҳналаштирилган».

Кейин тилга олинган Хўжаев Кўқон, Андижон, Наманган ва бошқа шаҳарларда бўлган ва барча шаҳарларда маҳаллий тараққийпарвар, ҳаваскор кучларни тўплаб, ўша пиесани саҳналаштирган. Андижонда «Падаркуш» пиесасининг қўйилишида масъул маъмур Убайдулла Хўжаев бўлган, режиссёр – Боқудаги татар труппасининг режиссери Аскер Дадашев Аскеров. У.Хўжаевнинг театр труппасини ташкил этишига кўпгина бойлар ва дин вакиллари қаршилиқ кўрсатган». Миллий театрнинг илк тadbирчи Миён Бузрук Солиҳовнинг берган хабарига қараганда, Миркомил Мирмўминбоев театрни ташкил этилишини қўллаб-қувватлаган.

Сафар гарчи муваффақиятли ўтган бўлса-да, бироқ газетани чоп этиш учун керакли ва зарур миқдордаги маблағ топилмади. Оқибатда, газета иложсиз ёпилади. Унинг ўзи газетанинг ёпилиши ҳақида 1926 йил 12 майда ГПУга қўйидагича кўрсатма беради: «1915 йилда Тошкентдан Андижонга кўчиб бордим. Кўчишимнинг сабаби шундаки, меним томонидан ўзбек тилида нашр этилувчи «Садойи Туркистон» газетаси Сирдарё вилоят Ҳарбий губернатори Галкиннинг босими ва тез-тез таъйибга олиши ҳамда маблағнинг етишмаслиги билан ётиб қолди. Менга бирор вилоятга бориб, яшаш учун маблағ топишдан ўзга чора қолмади.

Газета ёрқин тараққийпарварлик характеридаги антиклерикал ва бойларга қарши эди».

Убайдулла Хўжаев 1913 йил охирида Москвадан қайтиб келиб, Тошкентда яшай бошлагач, адвокатлик касби тақозоси билан маҳаллий аҳолининг оғирини енгил қилди, рус географ ва археологлари жамиятининг илмий йиғилишларида қатнашди. Оддий меҳнаткаш халқ манфаатини ҳимоя қилади. 1914 йил тахминан март ойида «ўзаро ёрдам клуби»да хусусий талбиркорлар йиғилиши бўлади. Ана шу йиғилишда у адолатни талаб қилгани учун қалтаклангани ҳақида «Туркестанские ведомости» газетаси (1914 й, 25 апрел) хабар беради. Талбиркорлардан маҳаллий аҳолига ёрдам тегмаслиги ва газетани сақлаб қолишнинг имконияти йўқлиги учун Андижонга бориб ишлашга мажбур бўлади.

Убайдулла Хўжаевнинг 1915 йилда Андижонга кўчиб боришига сабаб шуки, ўша йили андижонлик бир неча деҳқонлар келиб, Новгородский деган бир участкавий халққа солиқ солиб, арзир ва арзимас нарсалар учун эзаётганлигидан шикоят аризасини ёзиб, ундан ёрдам сўрайдилади. У аризага жавобан Андижонга бориб, халқнинг аҳволи билан танишади. Фақат Андижонда эмас, балки бутун Фарғона водийсида участкавий ва приставлар, умуман чор маъмурияти халқнинг қонини сўраётганини ўз кўзи билан кўриб, ишонч ҳосил қилади. «Ўшанда, — дейди Убайдулла Хўжаев, — мен Андижонга кўчиб бориб, маъмуриятнинг суиистеъмолчилигига қарши курашишга аҳд қилдим. Мен Тошкентда газетам ёпилаганидан сўнг шу қарорга келдим. Андижонга кўчиб келгач, хусусий амалиёт билан, асосан ўзимнинг бор куч-қувватимни деҳқонлар оммасини маъмуриятнинг суиистеъмолчилигидан ҳимоя қилишга қаратдим».

Ўша даврда у тасодифан бозорда, Эшонхон деган газламафуруш дўконига сўл инқилобчи Вадим Чайкин билан танишиб қолади. Шу йил 1 июлдан бошлаб Чайкин таъсирида «Туркестанский голос» газетасига байчи ва мухбир сифатида аъзо бўлади. Туркистон туман муҳофаза Андижон бўлими: «Хўжаев «Садойи Туркистон» газетаси ёпилиб, Андижонга кўчиб келгандан буён фақат адвокатура билан шуғулланди, шу йил 1 июлдан бошлаб «Туркестанский голос» газетаси билан ҳамкорлик қилмоқда» деб хабар беради. Охранканинг хабарига кўра, У. Хўжаев мазкур газетанинг ташкилотчи ва байчиларидан бири бўлган ва у Тошкентда «Садойи Туркистон» газетаси нашр этилиши муносабати билан вақтинча яшаган.»

Андижонда Афанасий ва Вадим Чайкинлар билан ишлаш асносида «Садойи Туркистон» газетасини қайта нашр этиш масаласида жиддий иш бошлайди. У Андижонда яшаётган тошкентлик муаллим Мўминжон Муҳаммаджонов (ёзувчи Мўмин кофир) ёрдамида ниятини амалга оширмоқчи бўлади. М.Муҳаммаджонов «Турмуш уринишлари» китобида шундай деб ёзади: «Шул Убайдулла Хўжаев 14-йилда ётиб қолган «Садойи Туркистон» газетасини яна тирилтириш учун мани Андижондаги Чайкин деган бир ўриснинг олдига юборди. Бу ўрус Убайдулла Хўжаевнинг қалин ошналари билан бўлиб, ўрисча бир газета чиқариб турмоқда экан. Ман унинг маслак ва мақсади қандай эканлигини билмасам ҳам, ерлик халққа яхши кўз билан қароғонлигини анча англагон эдим. Энди ман, Андижоннинг биринчи ёшларидан Абдулҳамид Сулаймоннинг меҳмонхонасида ётиб тура бошладим. Чайкин Фарғон губернатори Ивановга бир неча дапқир мурожаат қилиб, ўз газетаси ёнида «Садойи Туркистон»ни қайтадан чиқаришга сўрагон эди, ул рухсат бермади. Чорасиз қолиб, Убайдулла Хўжаев билан кенгаш қилиб, манинг номимга «Интибоҳи Туркистон» деган газета чиқармоқ бўлиб, ҳукуматга 1917 йил 24 январда қуйидагича ариза берди:

*«Ул баланд даражалик Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори жаноблариға
Андижон шаҳрида Искубулуф кўчасида турғувчи
Мўминжон Муҳаммаджон ўғлидан*

АРИЗА

Сензур ҳам матбуот тўғрисидаги 114- уставга қўшма қилингон 15-модда бўйича, сиз юқори даражаликка билдираманки, ман Андижон шаҳрида сарт тилида «Интибоҳи Туркистон» исмида бир газета чиқармоқчи бўлдим. Ул газетанинг проғрами ушбу тартибда бўлур:

1. Бош мақола, 2 - рус ҳам муслмон матбуоти (газета, журналлари)дан мулоҳаза, фикрлар, 3-уруш хабарлари, 4-агентства ҳам ўз мухбирларимизнинг телеграмлари, 5-фельетон, 6-илмий фельетон, 7-Андижон ҳам теварак жойлари, 8-вилоятнинг ҳар томонидан мактублар. 9-ерли халқ тирикчилигидан, 10-уруш майдони ҳам уруш тўғрисида, 11-ҳар турли тилдан тажрибалар, 12- усули таълим, тарбия тўғрисида, 13 – пахта ҳам бошқа экин аҳволлари, 14 билдиришлар қисми.

Газетанинг баҳоси: бир йиллик 7 сўм, ярим йиллик 4 сўм, 3 ойга 2 сўм 50 тийин бўлиб, босиладурғон ери: Андижонда, Николаевский кўчасида И.Я.Иванов босмаҳонасида.

Мазкур газетанинг муҳаррирлигини ман ўз бўйинимга олиб билдираманки, юқорида кўрсатилган зақун моддалари бўйинча бўладурғон ҳар турли масъулиятларга ўзим жавобгарман. ўзим Русия таъбаси, ёшим 25дан ошган бўлиб, ҳеч бир тўғрида ҳукуматга айблик бўлган эмасман. Шу ҳолини эътиборга олиб, сиз жаноб ҳурматликдан ўтинаманки, юқорида баён қилинган газетаяга ружсат берсангиз эди.

Имзо Мўминжон Муҳаммаджон ўғли».

Бу аризанинг асли русча бўлиб, Абдулҳамид Сулаймон ўзбекчага таржима қилиб берган эди» (Уша китоб 312-314-б).

Иванов бу аризани инобатсиз қолдиради. Натижада У.Хўжаев адвокатлик ишлари билан шуғулланишда давом этади. Тез орада у маҳаллий аҳолининг битмаган ишларини ўнглаб, маҳаллий аҳолининг суянчиғи деган ном қозонади. Убайдулла Хўжаев Андижон ва умуман, Фарғона вилоятида номи машҳур бўлган Сулаймон Келгинбоев, Серикбай Акаев, Акбарали Бойтурсунов каби таржимон ва адвокатлар билан ҳамкорлик қилади. Халқ шикоят ёзган капитан Новгородский фаолиятини текширади. Унинг халқ ва давлат пулини суиъистеъмол қилганини фош қилади. Элнинг маблағини эгаларига қайтартириб, зolimни ишдан четлаштиришга муваффақ бўлади. У 1915 - 1917 йиллар мобайнида Андижонда халққа қарши бўлган чор маъмурияти мансабдорлари ва уларга беминнат хизмат қилувчи маҳаллий кишиларнинг фаолиятини аёвсиз фош қилади. Кўпгина рус ва ерли маъмурлар ишларидан четлаштирилади. Бу аҳволга чидай олмаган, ўзбек бойларидан мўмайгина пул олиб, роҳатда яшашга одатланган Андижон уезд ҳокими полковник Бржезицкий (1916 йил 13 сентябр, № 3052) Фарғона ҳарбий губернатори Чайкинга мутлақо махфий рукнида «Рапорт» жўнатади. У рапортида агентура маълумотида асосланиб, рус мансабдорлари ва маҳаллий амалдорлардан айрим кишилар аҳолининг шикояти билан ўз лавозимидан четлаштирилгани учун ниҳоятда ваҳимага солиб қўйилгани, шикоятларни текшириш учун юборилган прапоршчикларнинг хабарларига қараганда, иш уларнинг қўлидан ошқора чиқиб кетган. Текширувчиларнинг бирортаси бирон ишни текшириш масаласида аҳолига ҳатто қонуний талабни ҳам қўйишга журъат эта олмаган. Шу сабабли ишдан кетган айрим хизматчилар ишдан кетганлари учун тақдирга тан беришган.

Андижон уезд бошлиғининг «Рапорт»ларидан икки нарса маълум бўляпти: биринчиси жаноб Бржезицкий ўзининг порахўрлиги очилиб қолишидан кўрқиб ваҳима кўтармоқда, иккинчиси, ҳақиқатан ҳам Убайдулла Хўжаев Андижонда ўзига ҳамфикр кишиларни топа олган ва уларнинг бошини қовуштириб, мустамлака шароити учун қутилмаган ҳамда чинакам инқилобий ишларни, яъни мустамлакачи амалдорларни ва уларнинг малайлари бўлган маҳаллий мансабдорларни ишдан четлаштирган. Бинобарин, халқнинг ҳурмат-эътиборини тўлиқ қозонган.

Атоқли ҳуқуқшунос доимо халқнинг оғирини енгил қилишга интилиб яшади. Шу боис 1916 йил июн воқеаларида, яъни мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонга Туркистоннинг халқларвар, онгли ҳуқуқшуноси сифатида қарши чиқди. Айни экин-тикин етилган, халқ етиштирган ҳосилини йиғадиган даврда аҳолининг иш берадиган қисмини текин мардикор сифатида хизматга мажбурий олиниши, мустамлака ҳукуматининг тажовузкорлигидан ўзга нарса эмас эди. Убайдулла Хўжаев ва сафдошларининг асл нияти маҳаллий халқни арзон ишчи кучи сифатида эмас, балки эллик йилдан ортиқ вақт мобайнида қўлига қурол ушламай, амалий ва назарий жиҳатдан ҳарб илмидан четлаштирилган халқни ҳарбий тизимга қайтариш эди. Бу ҳақда «Миллий иттиҳод» етакчиларидан бири бўлган Салимхон

Тиллахонов шундай дейди: «Шул вақтда Убайдуллахўжа ва Мунаввар қорилар вақтдан фойдаланиб ҳукуматнинг ишчи олишига қарши ҳаракат қилмоқчи бўлдилар. Албатта мунинг орасида Чайкинлар ҳам бўлса керак. Мунаввар қорининг ташқарисинда бўлган курснинг талабаларидан (бизлардан) фойдаланиб ҳам бизлардан бошқа ёшларнинг ишга солуб халқ орасида «Биз ишчи бермаймиз, йигит бермаймиз» деган сўзларни тарқатишга бошладилар. Бунга ҳам сабаб бўлган нарса эскидан ёшларнинг фикрлари, тўғриси айтганда ёшларнинг бошлиқларининг фикри ҳукумат Туркистондан аскар олса эди, бир қанча кишиларни ҳарбий ишга ўргатган бўлар эди. Кўб кишилар ҳарбий ишга ўргансалар, сўнгра инқилоб ҳаракатларини қилиш энгил бўлур эди, деган фикрларни юргизур эдилар. Шунинг учун бир ерда халққа ташвиқот қилинганда «ҳукуматга ишчи бергандан кўра аскар бериши керак, чунки ишчи берганда, ишчилар урушда аскарларнинг олдига ўтуб окоп қазийдурлар, ундан кейин шул қозилгон окопга аскарлар кируб душман ила урушадурлар, ўз-ўзидан маълумки душман ила бизнинг орамызда бўлгон окопни қозуб тамом қилгунча душман ишчиларни ўлдируб, тамом қиладур ёки устларига ҳужум қилуб келуб қолсалар ишчиларнинг қўлларинда белларидан бошқа ҳеч нарсалари йўқдир. Шунинг учун мудофаа учун ҳам ҳаракат қилмайдурлар. Шунинг учун ишчи бергунча аскар бериш керак, чунки аскар бўлганда тайёр қилингон окопга боруб урушодир-да, душман келганда ҳам тўғри ўлиб кетмасдан кучи етгунча қўлидаги аслаҳаси ила мудофаа қилиб қоладур» деган сўзлар ила ташвиқот қилдира эдилар». Салимхон Тиллахоновнинг сўзига қараганда, ана шу ташвиқотдан сўнг Тошкентда халқ исён кўтарган ва чор маъмурияти халқни тинчителиш ва мардикорликка олиш масаласини Убайдулла Хўжаев ва Мунаввар қори Абдурашидхонов зиммасига юклаган. Тошкентда махсус «Мардикорга олиш ишчи кўмитаси» тузилган. кўмига Убайдулла Хўжаев раис, Мунаввар қори Абдурашидхонов ўринбосар, Абдуҳаким Саримсоқов аъзо бўлган. Ушбу кўмитанинг жиддий ҳаракати билан мардикорликка олинган ва турли ерларга жўнатилган кишилар учун моддий ёрдам кўрсатилган, уларга рус тилини биладиган кишилар қўшиб қўйилган. Шунга қармай, Лапландия, Белоруссия, Шимолий Кавказда қора ишчи ўрнида ишлатилаётган туркистонлик мардикорларнинг аҳволи яхшиланмаган, улар иш ташлашга, норозилик билдириб, ҳатто исён кўтаришга мажбур бўлганлар. Мардикорликка қарши халқ норозилиги Тошкент, Андижон, Жиззахда исёнга айланиб кетган ва улар чор маъмурияти ва ҳарбийлари томонидан ваҳшиёна тарзда бостирилган. Ана шу норозилик даврида Убайдулла Хўжаев мардикорларни орқага қайтариш ва марказий ҳукуматга халқ норозилигини етказиш учун Анастасий Чайкин билан бирга астойдил киришган. Хўжаевнинг фаолияти мардикорга кетганлар орасида афсонавий бир халоскор номига айланган. Бу ҳолат Ҳамза Ҳакимзоданинг «Лошмон фожиалари» драмасида ўз аксини топган. Ҳамза қахрамонлари Убайдулла Хўжаевнинг қилаётган ишларидан сўзлашиб, уни тафтиш чақиритиш учун Петербургда борганини гапириб, унга нажоткор сифатида қарайдилар ва «Яшасин Убайдулла Хўжаев, яшасун Чайкин» деб қўшиқ айтадилар.

Фарғона, Андижон ва Тошкентдаги чор мансабдорлари маҳаллий адвокатнинг фаолиятдан ниҳоятда хавфсираб қолган эдилар. Чунки унинг рус қонунлари асосида ёзилиб, Петербургда, турли министрликларга ёзилган шикоятлари асосида мансабидан четлаштирилган амалдорларнинг у билан олишиб оғизлари куйгани, унинг фаолиятини халқ қўллаб қувватлаётгани, ҳатто унча мунчага бўйни ёр бермайдиган маҳаллий бой – корчалонлар ҳам Убайдулла Хўжаев билан маслаҳатлашиб иш кўришаётган эдилар. Бу воқеалар Туркистон генерал губернатори А.Н.Куропаткиннинг қулогига турли миш-миш тарзида етиб боради. Шу сабабли у қўл остидагилардан тушунтириш сўрайди. Сирдарё ҳарбий губернатори 1916 йил 10 ноябрда унга махсус (№ 1006) хат йўллайди. Хатда ҳарбий губернатор Убайдулла Хўжаевни шахсан қабул қилгани, у ёзган шикоятлар билан танишгани, шикоятларда ёзувчи бир оз ўзининг омма орасида обрўсини оширишга интилганини, аммо бу ҳолат авом халқ билан тўғри муомала қилишда кераклиги, унинг ёзган шикоятлари бир оз тенденциозлиги уқдирилганини айтади.

Мардикорликка олиш баҳонасида ўлкада олиб борилган ҳунрезликлар эл манфаатини ўйлаган кишиларни, хусусан Убайдулла Хўжаевни лоқайд

қолдирмаслиги табиий эди. Шу боис Тошкент шаҳридан мардикорликка олинган кишиларнинг турмуши билан танишиш мақсадида у Тошкент темир йўл ҳудудини бориб кўришга 1916 йил 9 декабрда рухсат сўрайди. Аммо Туркистон хўжайинлари «маҳаллий муҳтарам кишиларга рухсат берилсин, лекин фақат Хўжаевга эмас» дейдилар.

Убайдулла Хўжаев бундай камситишларга эътибор бермай мақсад сари интилган. Андижон ва Жиззах воқеаларида чор маъмурияти билан бирга маҳаллий лавозим эгалари ҳам айбдор эканликларини билгани ва амалда кўргани учун Куропаткинга «Шикоят» аризасини юборди.

Хўжаев кўрсатган далиллар оқибати ўлароқ содир бўлган исёнлар, уларнинг зулм билан бостирилиши маҳаллий зодагонларни ёшлар фикрига қўшилиш ва ҳатто уларни қўллаб-қувватлашга олиб келди. Андижоннинг Миркомил Мирмўминбоев каби савдо-саноат, маданият тараққиётини ўйлаган кишилари томонидан бошбошдоқликларга барҳам бериш ва зулмни тўхтатиш учун Петроградга вакил юбориш масаласи қувватланди. Шахсан Миркомил Мирмўминбоев Убайдулла Хўжаев ва унинг ҳамроҳларининг Петербургга, Давлат Думасига бориш учун сафар сарф-ҳаражати ўз зиммасига олади. «Қори» лақабли чақимчи охранка бошлиғи Розалион-Сошалскийга «Андижон маҳаллий халқи Миркомил Мирмўминбоев раҳбарлигида Хўжаевни сарф-ҳаражат билан таъминлаб, Петроградга Давлат думасининг мусулмон фракциясига Фармонни бекор қилдириб, мусулмон фракцияси аъзоларидан бирини, Туркистонда жойнинг ўзида иш билан танишиш учун юборилишини илтимос қилишга жўнатди» дейди. Ушбу сафар чоғида Убайдулла Хўжаев чор ҳукумати Давлат Думасида бўлиб унинг аъзолари билан учрашиб, маҳаллий аҳолининг шикоятини топширади. Оқибатда А.Ф. Керенский, Б. Тевкелев, М. Чўқяевдан иборат Думанинг тафтиш комиссияси Туркистонга келиб, Жиззах, Самарқанд, Тошкент ва Андижондаги шароит билан танишиб, тафтиш ўтказди. Комиссия аъзолари Тошкентдаги «Национал» меҳмонхонасида жойлашадилар. У.Хўжаев ҳам шу жойда яшаб, комиссияга зарур ҳужжатларни тўплашда ёрдам беради ва улар билан сафар чоғида бирга бўлади. Комиссия аъзолари Туркистондан амалга оширилган мудҳиш жараён билан танишиб, ҳайратдан ёқа ушлайдилар. Улар мисли кўрилмаган хунрезликнинг гувоҳи бўладилар.

Керенский ва унинг шериклари халқ норозилиги сабабларини пухта ўрганиб, унинг келиб чиқиш сабабларига маҳаллий аҳоли эмас, балки чор ҳукумати ва жойлардаги маъмурият раҳбарлари айбдор эканлиги ҳақидаги ахборот ва махсус тайёрланган докладни Россия Давлат думасининг 1916 йил декабр ойидаги мажлиси қатнашчилари эътиборига ҳавола қиладилар. Мажлис хулосалари, комиссия хулосалари, албатта генерал-адъютант Куропаткиннинг қулоғига етиб келади. Комиссияни чақириб келган Убайдулла Хўжаев губернаторнинг қаҳрига учраб, ўлкадан сургун қилишга ҳукм этилади. Фақат феврал инқилобига Хўжаевни сургундан асраб қолади.

Мардикорликка олиш воқеалари тафтиши узил-кесил ҳал қилиниб, текширувчилар ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилишган бўлса-да, мустамлака ҳукумати маҳаллий аҳолига енгиллик бермади. Фақат 1917 йил феврал инқилобидан кейингина мардикорга кетган кишилар ўз юртларига қайта бошладилар. ўз яқинларининг оилага қайтиб келаётганини кўрган юрт катталари 1916 йил охирларида Убайдулла Хўжаевнинг эл-юртга қилган хизматларини эътиборга олиб, унга халқ миннатдорлиги баён қилинган «Ташаккурнома» («Адрес»)ни топширадилар.

1916 -1917 йилларда Убайдулла Хўжаевнинг номи бутун Туркистон ўлкасида дoston бўлади. Мунаввар қори Абдурашидхонов ва бошқалар уни Туркистон ўлкасидан Россия Давлат Думасига депутатликка номзод кўрса тиш тўғрисида халқ орасида кенг тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб борадилар. Аммо сиёсий воқеаларнинг кескин ўзгариб бориши бу ниятни амалга оширишга имконият бермайди. Чунки давлат бошқарувини қўлига тўлиқ ола олмаган рамақижон Муваққат ҳукуматдан наҳот кутиш ўликка тўкилган күзёшдек эсиз эди. Бироқ у барибир Петербургга йўл олади.

Убайдулла Хўжаев феврал инқилобини, ўз сўзига қараганда, Наманганда, архив материалларига қараганда Кўқонда кутиб олади. Чунки собиқ генерал губернатор Куропаткин порахўр ва муттаҳам ватандошларининг сўзига кириб, уни ўлкадан

сургуни қилиш ҳақида кўрсатма бергани учун Тошкентга кела олмас эди. Аммо Куропаткин 1917 йил 21 февралда ўз буйруғини бекор қилишга мажбур бўлади. Шу муносабат билан Убайдулла Хўжаевга Мунавварқори Абдурашидхонов, Тошкент халқи ва айрим шахслар номидан табрик телеграммаси юборилади. У Март ойининг бошида Тошкентга келиб, Тошкент «Шўройи ислом» жамиятининг мажлисида иштирок этади. Аввалига раис ўринбосари ва орадан кўп ўтмай жамиятнинг апрел ойи мажлисида Туркистон «Шўройи ислом» жамиятининг раиси этиб сайланади. Шунингдек феврал – октябр ойларида эски шаҳар аҳолиси номидан Тошкент Ижроия кўмитасининг аъзоси (депутати) вазифасини бажаради. Шу йил апрелда ўтказилган Умумтуркистон съездида иштирок этади. Мустафо Чўқайев ўз хотирасида шундай дейди: «Мен 1917 йил 10 апрелда Тошкентга келдим. Вокзалдан тўғри Туркистон вилояти ҳокими саройига бордим... Ўртада Тошкент шаҳрининг янги ҳокими Иванов ўтирарди. Бизнинг туркистонликлардан кўк кўзлик баланд бўйли Маҳмудхўжа Бехбудий мирза билан Убайдулла Хўжаевга кўзим тушди. Бир четда стулда Шоҳислом Шоҳиҳмедов ўтирарди. Унинг ёнида қоп-қора Серикбой Ақаев бор.

Мен залга кирганимда ноганиш бир ўрис минбарда эди. Унинг оғзини йиртиб қайта-қайта гапирган сўзлари ҳамон ёдимда: «Тўнғаришни рус тўнғаришчилари, рус ишчилари, рус аскарлари амалга оширди. Шунинг учун Туркистонни билик билан бошқариш русларга тегишли. Маҳаллий халқ биз нима берсак шунга қаноат этиши керак.»

Бу сўзни Кўқон савдо мактабининг ўқитувчиси, социал демократлар вакили Некора айтган эди. (Мустафо Чўқай, Мария Чўқай. Эсдаликлар. Истанбул 1997.) Некоранинг буюкдавлатчилик шовинизми нуқтаи назаридан сўзлаган нутқи ишчи-солдат депутатларининг қиёфасини очиб ташлайди. Унинг чиқишига «Дни» газетасининг муҳаррири Шоҳислом Шоҳиҳмедов яхши жавоб қайтарса-да, бироқ маҳаллий депутатларда салбий таассурот қолдирган эди. Ана шу чиқиш миллий депутатларни миллий талабларни кучироқ қўйишга даъват этди.

Убайдулла Хўжаев 1917 йил 16 апрелда ўтган Умумтуркистон мусулмонлар съездида президиум аъзоси этиб сайланади. Съездда қўрилган 16 моддадан иборат масала музокарасида фаол иштирок этади ва мардикорларни қайтариш ҳамда ер-сув масалаларини съезд муҳокамасига қўяди.

У.Хўжаев 1917 йил август ойида ўтган «Бутун Россия мусулмонлари Иккинчи съезди»да иштирок этади. У съездда сўз олиб шундай дейди: «Муҳтарам жаноблар! Туркистонда ҳануз эски ҳукумат замонидаги қаби тазийқ ҳукм сурмоқда. Солдат ва ишчи депутатлар (Солдат ва ишчи шўролари) Туркистон халқларини хоҳлаганларича қисадилар. Масалан, пахтанинг пуди 10 сўм такса ила олинадир. Қолбуки ҳозирда энг арзон деганда пахтанинг пуди 20 сўм турадир. Туркистонда ҳар йил 10-12 миллион пуд чамасинда пахта чиқодур ва онинг арзон олинмоғи ила ҳар йили юз миллион сўм оқча рус жаҳонгирлари ва Русия сарватдорлари фойдасига кетиб туродир. Ишчи ва сўлдат шўролари идея жиҳатиндан жуда яхши муассасалар бўлса ҳам уларнинг Туркистондагиларини билиб бўлмайдир. Улар ўз ораларига мусулмонларни киритмайдилар, киритсалар ҳам 1-2 дан ортиқ ўрин бермайдилар ва ўзлари Туркистоннинг сиёсий ва маданий манфаатлари учун саъй қилмайдилар. Ҳатто муваққат ҳукумат тарафидан юборилган кўмиссарларга ҳам эрк бермайдилар. Мисол, Петрограддаги миллий шўронинг кўрсатуви ила муваққат ҳукумат тарафидан тайин қилинган кўмиссар Тошкент ишчи ва солдатлар шўроси ила бирга ишлай олмади. Ва шул сабабли истеъфо қилмоқга мажбур бўлди. Ишчи ва солдатлар шўросининг намояндалари «Миллий шўронинг Туркистонга кўмиссар кўрсатишга нима ҳаққи бор? Бизлар уларнинг юборган кўмиссарларини маҳбуслар вағонида юборамиз» деб айтдилар. Уларнинг ҳозирча қўлларида аскарлари, пулеметлари ва тўплари бор, аммо ерли халқларнинг ҳеч нимарсаси йўқ». Шундан сўнг Убайдулла Хўжаев Еттисув вилоятида қозоқ халқига нисбатан олиб борилаётган қирғинлар, рус муҳожирларининг зўравонликлари, солдатлар бир ерда иккиюз кишини, яна бир ерда қирқ кишини ўлдирганлари, қозоқлар очликдан ўлаётгани, Бухорода «Ёш бухоролилар» ҳаракатига тўсқинчиликлар қилинаётгани ҳақида ахборот беради. У ўз нутқини якунлар экан, шундай дейди: «Умуман демократлар (яъни большевиклар – С.А.) туркистонлиларни кишига санамайдилар, ўз кишиларини қарамоқни ўзларига

топширишни маъкул кўрмайдилар. Шул сабабдан Туркистонга ўз тақдирини ўзи ҳал қилишга мухторият бермоқ, онда мусулмондан ихтиёрий полклар ташкил қилмоқ, қирғизлар орасиндан рус аскарларини олиб, оларни ўрнига мусулмон аскарларини юбормоқ ҳам қирғизлар ила бирга тура олмайдурган муҳожирилари кўчирмоқ керак. Шул вақтдагина Туркистон халқини жабр ва зулмлардан қутқармоқ мумкин бўладир». У шу йил август ойининг охиригача Петроградда Бутунрусия Мусулмонлар Ижроия кўмитаси ва Бутунрусия деҳқонлар Ижроия кўмитаси аъзоси сифатида фаолият олиб боради. Уша йил сентябр ойида Тошкентга қайтиб, ўлка мусулмонлар шўросида сентябр ойининг охиригача ишлайди. Туркистон Марказ шўроси томонидан вақтли ҳукуматнинг «Туркистон комитети»га М.Чўқаев, Ю.Оғаев билан бирга Убайдулла Хўжаев ҳам аъзо этиб сайланади ва Фарғонага кетади. Кўқонда ўтадиган ўлка мусулмонлар III съездини тайёрлашда қизгин иштирок этади. У съездеда нутқ сўзлаб, қуйидаги фикрларни баён қилади: «Мухтарам Умумий Туркистон мусулмонлари курултойининг аъзолари! Сиз жаноблар шундай муҳим замонда шундай кишининг ҳар минути миллион қадарли бўлиб турган бир замонда, ийд ҳозирликлари ва бошқа дунёвий тирикликларингизни ташлаб, юрт хизмати, миллат хизмати деб курултойга ишлаганингиз учун ташаккурлар айтаман. Мана бу замонда Русияда ҳар бир миллат аҳли ўз миллатлари учун ораларидаги ихтилоф ва низоларни бир тарафга ортиб иттифоқ бўлгонлар. Биз Туркистон аҳиллари «ўзбек, татар, қозоқ» деб бир-биримизни айирмасдан ҳамма бир миллат бўлиб келажакни қайгуришимиз керак. Туркистоннинг ер-сув ишлари, маориф ишлари ҳаммасини ўз кўлимизга олиб келажак учун муҳим бўлгон ишларини ўзаро ҳал қилиб, Учредителный собрание (мажлиси муассисон) деган нимарсага ҳозирланишимиз керак. Бу курултойда ҳарқайсиларимизнинг хизматимизга арз қиладургон лойиҳаларимиз бор. Ҳаммасини бир-бир назарларингиздан кечиурсиз. Шу сабабли ҳозир ҳаммамиз иттифоқ бўлиб, бирлашиб ишлашимиз керак бўладир. Марказ шўро чин қалби ила бунга ишонади» («Кенгаш» 1917 йил, 12 сентябр). Съезд раислигига сайланган У.Хўжаев Туркистон халқининг тақдирини ҳал қиладиган барча масалаларни съездеда кўрилишига эришади. Съезд Ш. Шоҳиҳмедовнинг «Турк адам марказият» фирқаси программаси асосида тайёрлаган федерация таркибдаги Туркистон автоном республикасини барпо этиш лойиҳасини қувватлайди. Бу съезд қабул қилган лойиҳа Туркистон Мухтор Республикасини ташкил этиш учун замин яратди. Афсуски, бу лойиҳани тинчлик йўли билан амалга ошириш ва мустақамлаш учун муваққат ҳукумат вақтни бой берган эди.

Тошкент шаҳрида фаолият олиб бораётган Тоболин бошлиқ сохта ҳукумат маҳаллий халқларнинг қонуний мухториятини ҳам, унинг ҳукуматини ҳам тан олмайди. Большевикларнинг Кўқондаги вакили П.Г.Полторацкий шаҳардаги Рус-Осиё, Ташқи савдо учун Рус банки, Сибир банки, Кўқон газначилиги, ўрта Осиё савдо-саноат биродарлиги, Волга-Кама банкининг Кўқон бўлимида тўпланган 8 миллион 300 мингдан ортиқ пулни ўғирлаб олиб (212052 р.66т. Кўқон ишчи ва солдат депутатларига қолдириб), Тошкентга қочиб кетади ва Мухториятни пулсиз қолдиради. Бу ҳам етмагандек ўзбошимча ташкилотлар мухториятнинг ишига тўсқинлик қиладилар. Оқибатда Вадим Чайкин большевиклар сиёсатидан норози бўлиб Совнарком аъзоси В.А.Алгасов орқали маҳаллий ҳокимиятларнинг вазифасини чеклаш масаласида Сталинга сўров (запрос) беради. Шунингдек, Туркистон ишчи ва деҳқон иттифоқи ҳам 1917 йил 27 декабрда Петербургдаги шўролар ҳокимиятига телеграмма беради: «Тошкентда ўрнатилган Совет Комиссарлигининг Туркистонли бўлмаган унсурлардан, яъни Русия Марказий ҳукумат аскарлариндан иборат бўлгани учун тарқатилишини сўраймиз. Акс ҳолда Туркистон ишчи ва деҳқон иттифоқи ўзини дарҳол керакли чораларини кўришга мажбур деб ҳисоблайди». И.Сталиннинг 1918 йил, 5 январ жавобида шундай дейилади: «Советы автономны в своих внутренних делах и действуют они, опираясь на соответственные реальные силы. Поэтому туземным пролетариям Туркестана надлежит не обращаться к Центральной Советской власти с ходатайством о роспуске, опирающихся по их мнению войсковые части Туркестанского Совнаркома, а распустить его силой, если такая у туземных пролетариев и крестьян найдется». Сталиннинг мазкур жавобидан 25 кун ўтгандан сўнг Тоболин ва Ф.Колесов буйруғи билан поручик

Перфилов қўмондонлиги остида тўп, пулемет каби оғир қуроллар билан тиш-тирноғигача қуролланган жазо қўшини Қўқонга жўнатилди.

Қўқон ва Жиззахда мудҳиш қонхўрликлар содир этилган кезларда Убайдулла Хўжаев Самарқандда бўлиб, Мухториятни сақлаб қолиш, иқтисодий қўллаш учун маблағ ва аскар тўплаш билан овора эди. Айрим кишилар мухториятни Самарқандда туриб бошқармоқчи бўладилар. Бироқ Бабушкин, Колесов, Тоболин ва Перфилов томонидан қонга ботирилган ёш республика раҳбарлари қонундан ташқари деб эълон қилинадилар. Мухтор ҳукуматнинг вакили Ю.Чоришев отиб ташланади, А. Қўшбеғиев эса қамоққа ташланади.

Қамалиш хавфида юрган Убайдулла Хўжаев Бошқирдистонга йўл олади. Бу ўлкада ҳам худди Туркистондаги каби мухтор республика тузилган ва унга Аҳмад Тўгон Заки Валидий раҳбарлик қилар эди. Хўжаев, Абдулҳамид Сулаймон, Мирмуҳсин Шермуҳамедов ҳам Оренбургда эдилар. Убайдулла Хўжаев 1926 йил, 19 апрел кўрсатмасида шундай дейди: «Мен ҳукумат ва шўро аъзолигига сайландим, милиция ва жамоат хавфсизлигини сақлашни ташкил қилиш учун ҳукумат томонидан тайинландим. Ҳукумат топшириғига биноан 1918 йил январда Самарқандга маблағ тўплашга юборилдим. Мухтор республика тарқатилиб юборилгач, Тошкентга келдим, сўнг Ашхабод, Красноводск, Астрахан орқали Москвага бордим. Бошқирдистон шўро ҳукуматининг таклифига мувофиқ Оренбургда келдим. 1919 йил иккинчи ярмидан 1920 йил кузгача Токчуран кантон ижроя қўмитасида котиб бўлиб ишладим». Убайдулла Хўжаев 1918 йил қишда Саратовга келади бироқ оилавий муносабатлари яхши бўлмагач, хогинидан ажралади ва Самарага қўчиб ўтади. Бу ерда зотилжам ва тиф касалига мубатло бўлиб шаҳарда қолишга мажбур бўлади. Ана шу пайтда у Бошқирдистон ҳукуматида ишлашга чақирилади. Токчуран кантонида адвокат, халқ судьяси ва ижроия қўмита президиуми аъзоси, масъул котиб вазифаларини бажаради. 1919 йил қишда Стерлитамакда Бошқирдистон Инқилобий қўмитаси раиси Заки Валидий билан учрашади ва у билан фикр алмашади. 1920 йил ўрталарида комдезиртир, босқинчи ака-ука Гибзаловларнинг тўхмати билан қамоққа олинади ва аввал Оренбург, сўнг Масковга жўнатилади. Москвадаги ВЧКнинг Бутирка ички қамоқхонасида бошқирд намоёнчаси Илёс Алкин билан бирга ўтиради. Олиб борилган сўроқ ва тафтишлар Убайдулла Хўжаевнинг инқилобий Россияга жиноят қилмаганини кўрсатади ва ака-укалар жиноят устида қўлга тушиб, отишга ҳукм қилингани боис 1921 январ ойида қамоқдан озод қилинади. Бухоро халқ республикасининг ваколатхонасида (РСФСР МИК, А. Енукидзе имзоси билан 18.1.21 й. берилган № 831 рақамли гувоҳнома) фаолият олиб боради. Орадан кўп ўтмай Иосиф Сталин раҳбарлик қилаётган Миллатлар халқ комиссарлигида (И. Сталин ва Е. Айнштайн имзоси билан берилган № 1327 рақамли гувоҳнома), Давлат нашриёти бошқармаси (Павчинский имзоси билан 18.3.23й. берилган № 342 рақамли гувоҳнома) бўлимида ҳуқуқшунос бўлиб ишлайди. 1921 йил бошларида саломатлиги ёмонлашгани сабабли Ялтага келиб, узоқ муддат даволанади. Сўнг яна Масковга қайтиб кетади. 1923 йил 1 мартда Тошкентга келиб аҳвол билан танишади. 1916 йилда барпо этилган «Туркистон Нашриёт биродарлиги»нинг давомчиси бўлган «Туркит» («Туркестанское Издательское Товарищество»), яъни «Туркистон Нашриёт биродарлиги»ни В. ва А. Чайкинлар билан ҳамкорликда ташкил этади ва 1922 йил 12 январда Туркистон Адлия комиссарлигининг тасдиғини олади. Бироқ бу ерда узоқ тура олмайди. Узининг вакили этиб Мунаввар қори Абдурашидхоновни тайинлаб, унга ишни топширади ва ушбу ҳужжатни 1923 йил 10 ноябрда Тошкент халқ нотариуси Искандар Алдабековга тасдиқлатиб, Масковга қайтади.

Мазкур ҳужжатнинг тарихий муҳим жиҳати шундаки, «Нашриёт»нинг байчилари чор маъмурларига ва умуман чоризмга қарши курашган шахслардан иборатдир: улар орасида Гинишбоев Муҳаммаджон Гинишбоевич, Чернородов Давид Ильич, Хан — Иомудский Николай Николаевич, Миржалилов Саид Носир, Гусев Сергей Александрович, Фельдман Лазарь Владимирович, Назирхўжаев Отахон, Анна Александровна Чайкина, Вольпин Валентин Иоаннович, Хўжаев Абдурасул, Якубов Муҳаммад Али, Юнусбоев Мулла Муҳаммаджон, Сулаймонов Убайдулла, Сарқоров Муҳаммаджон, Ҳакимзода, Мунаввар қори Абдурашидхонов ва бошқа кўпгина ўзбек ва рус зиёлилари бор (жами 24 киши).

Убайдулла Хўжаев 1924 йилда Москвадан Тошкентга бутунлай қайтиб келади ва Адлия комиссарлиги қошидаги юридик техникумда дарс бера бошлайди ҳамда «Ҳимоячилар коллегияси»да фаолият олиб боради. 1926 йил 18 апрелда номаълум сабаларга кўра ГПУ (Давлат Сиёсий Бошқармаси) томонидан қамоққа олинади. ГПУ ходимларининг «қарор»ида: «Убайдулла Хўжаев 24-йил бошида Туркистонга қайтиб келиб, аксилшўро доираларидаги обрўси шарофати ва ўтмишдаги жадидчилик миллий ҳаракатининг эски, таниқли вакиллари билан бири ҳамда шўролар ҳукуматига қарши қуролли кўзгалон раҳбари сифатида илк келган кундан бошлабоқ фақатгина барча аксилшўро унсурларнинг марказига айланиб қолмасдан балки Тошкент ва умуман бутун Туркистон, Бухоро ва бошқа вилоятларнинг эътиборини жалб этди. Бошқа машҳур миллатчилар билан масалан, Тошкентда Мунаввар қори, Саид Носир Миржалилов, Эргаш Нурмухамедов, Тангрикул Мақсудий Саидвали Саидахмедов, Мирзааҳмедов Миродил, Толибжон Мусабоев, Нажмиддин Шераҳмедов билан, шунингдек бошқа вилоятлардаги, хусусан, Самарқандда Қозиҳайдар Абусаидов, Қўқонда Ашурали Зоҳирий, Юнусҳожид Оғалиқов ва Бухорода Фитрат ва бошқалар билан алоқа ўрнатди.

24-йил бошида ташкилотнинг янги шароитдаги тактикаси масаласида мунозара ўтказилади. Мунаввар қори, Саид Носир Миржалилов, Саъдулла Турсунхўжаев ҳамда ташкилот аъзоси бўлмасда Фитрат ва бошқа таниқли миллатчилар қатори Убайдулла Хўжаев ҳам бу масалада фаол рол ўйнади. Мунозара натижасида миллатчилар ўзларининг ўтмишда истиқлол (жадидчилик) учун курашда сигнал қуроллари ва миллий истиқлолга жавоб берадиган — миллий мактаб яратиш учун курашга тўхталдилар. Улар чет элга ўқишга кетаётган талабаларга ҳар томонлама ёрдам бериш, ўз доираларидан ёшларни хорижга ўқишга юбориш учун моддий-маънавий ёрдам кўрсатиш масаласида келишиб оладилар. Лекин Убайдулла Хўжаевнинг қутилмаганда қамоққа олинishi ишни бир оз секинлаштиради.

ЖКнинг 62-моддасига мувофиқ жавобгарликка тортилган Убайдулла Хўжаев эълон қилинган айбларни тан олмади, лекин у Қўқон ҳаракати тор-мор этилгандан кейин Москвада яширингани ва бу ҳаракатнинг раҳбарлари Саид Носир Миржалилов, Обиджон Маҳмудов, Туркистон делегациясининг раҳбари Садриддинхон билан учрашганини тасдиқлади. Терговда унга «Тошкент гуруҳининг йиғилишида чет элда ўқиётган талабаларга ёрдам кўрсатиш масаласида ўз ёнидан маълум миқдорда пул берди, миллатчилар уйида бўлди», деган айб қўйилади.

1926 йил 22 апрелда унинг хотини Екатерина Хўжаева кўришмоқ учун ГПУ бошлиқларига ариза беради. Хўжаев вазиятнинг қалтис эканлигини сезади ва учрашув пайтида, 1926 йил 27 апрелда И. Сталин номига ариза ёзиб, рафиқаси орқали жўнатади. Гарчи Сталин Убайдулла Хўжаевнинг озод қилинишига оқ йўл берган бўлса-да, Туркистон ГПУсининг хўжайинлари уни махфий ходим сифатида ишлашга мажбурлаб кўндирмоқчи бўладилар. Атоқли ҳуқуқшунос, уларга ёлғон ваъда бергач, 1926 йил 19 июнда иш ҳаракатдан тўхтатилиб, қамоқдан озод қилинади. Аммо олти ой мобайнида у биронта материал бермайди. ГПУчилар 1926 йил 23 декабрда Масковдаги ВООГПУ бошилиғи ўринбосари Валленбергга шикоят юборадилар: «Искренний» лақаби билан ишлашга ваъда берган эди. Убайдулла Хўжаев «осведом»¹ сифатида зиммасига олган вазифасини бажармаслик билан кифояланмай, онгли равишда Мунаввар қори олдида ўзини ошкор қилди ва унга «осведом» сифатида ўз вазифасига нималар киришини айтган ҳамда ўрт. Бельский нима гапирган бўлса, ҳаммасини Мунаввар қорига хабар қилган. Соловкога беш йилга сургун қилинишини сўраймиз». Бельский югурдақларининг бу илтимоси оқибатсиз қолдирилади. Убайдулла Хўжаев қамоқдан чиқиб, адвокатлик фаолиятини давом эттираверади.

Аммо ГПУ ходимлари унинг ҳар бир босган қадами ҳақида маълумот олиб турадилар. 1929 йилда арзимаган баҳона билан бир йилга мажбурий хизматга кесилади. 1930 йилда мажбурий хизматдан қутулгач, орадан кўп ўтмай, шу йили 20 апрелда, «Мунавварқори Абдурашидхонов, Салим Тиллахонов ва бошқалар» иши бўйича яна қамоққа олинади. Унга «Миллий иттиҳод» аъзоси, жосус, Ўзбекистонни шўролар ҳукуматидан айириб, мустақил буржуа республикаси қурмоқчи, деган айб қўйилади.

¹ «О с в е д о м» — хабар бериб турувчи.

Атоқли истиқлолчи жуда зукко ва эҳтиёткор бўлишига қарамай, баъзан атрофидагилардан ҳадиксирамаган, уларга ишонч билан қараган. Шу сабабли Тошкентга қайтиб келиб, дўстлари билан дастлаб учрашган кундан бошлабоқ унинг ёнида ГПУ агентлари галма-гал пойлоқчилик қилиб юришган. Далилларга мурожаат қилайлик: «П» лақабли хуфя 1925 йилда шундай хабар беради: «Убайдулла Хўжаев яна хорижга, Мустафо Чўқаев номига Эрон чегараси орқали турли-туман ахборотлар, хусусан, Тошкент газеталарида босилган корреспонденцияларни, шунингдек Чўқаевнинг ёзганларига қарши сўнгги пайтларда ёзилган нарсаларни ва бошқаларни жўнатди. Почтани марвлик туркман Турди оқсоқол деган шахс орқали 17.X1. 25 й. юборди. Шу туркман орқали бошқа корреспонденциялар ҳам хорижга жўнатилган деган тахмин бор».

ГПУ агентлари Убайдулла Хўжаев Шимолий Кавказда нашр этиладиган «Янги Кавказ» газетасида Юсуф лақаби билан ва рус муҳожирларининг «Дни» газетасида мақолалар эълон қилганини ўз хўжайинларига етказадилар. ўлганни устига чиқиб тепгандек мазкур маълумотлар устига 1929 йили Ўзбекистон Олий Судининг Раиси Саъдулла Қосимов ва бошқалар устидан бошланган суд жараёни, унда Обид Саидов ва бошқаларнинг тўхматона кўрсатмалари ошкор бўлади ҳамда махсус топшириқ билан «Узбекистанская правда» газетасида Убайдулла Хўжаевга нисбатан тўхматдан иборат ҳужум уюштирилади.

Шўролар ҳукумати давлат тепасига келгач, ўзининг «пролеткульт» деган ҳайбараклалчилари тилидан инқилобга қадар вояга етган зиёлиларга ишонмаслик масаласини ўртага ташлаган эди. Гарчи ўзлари ҳам ўша давр кишилари бўлсаларда, бироқ ҳур фикрли, миллат тақдири ҳақида ўйловчи кишиларни сиёсий ишлардан четлаштириш, ҳатто уларни бутунлай жисмоний йўқотиш масаласини майдонга отдилар. Шунинг учун марказда ҳам, чет ўлкаларда ҳам зиёлиларга, хусусан миллий зиёлиларга ишонмаслик хуруж қилди. Оқибат Ўзбекистон Олий суди раиси Саъдулла Қосимов ва шу соҳа ходимлари устидан сиёсий найранг уюштирилиб, жиноятга тортилди. Суд жараёнида уларнинг профессионал нуқсонлари, йўл қўйган хатолари ёхуд мавжуд қонунларга хилоф равишда амалга оширилган маълум бир жиноятлари тергов ва сўроқ қилиш ўрнига уларни миллатчилик, жумладан «Миллий иттиҳод» — «Миллий истиқлол» ташкилотларига алоқалари ва бошқа соҳада ишлаб турган ўзбек зиёлиларининг бу ташкилотларга муносабатлари ҳақида тафтиш ўтказилди. Ана шу жараёнда кўпгина ўзбек зиёлилари қатори Убайдулла Хўжаевнинг номи ҳам хоин О.Саидов томонидан тилга олинади.

Туркистон — Ўзбекистон халқини ҳар соҳада каллаклашни мақсад қилган шўролар ҳукумати ГПУ воситасида сиёсий қатагоннинг янги босқич жараёнини бошлайди: 1929 йил ноябр — 1930 январь-феврал бошларида 87 нафар киши ҳибсга олинади. ГПУ Туркистонда кучли махфий ташкилот ишляпти, унга Мунавварқори Абдурашидхоновдан бошқа кишилар ҳам аралашган, чет эл разведкасининг алоқаси бор деган сохта гумон билан қамалганлар тергови бошланади. Ҳар нарсадан гумонсирайдиган шўро ҳукумати ўз фаолиятини аллақачон тугатган «Миллий иттиҳод» ишляпти, деган далилланмаган хулосага келади. Беш-олти йил кузатишдан сўнг Масков руҳсати билан Ўзбекистондаги Бельский раҳбарлигида ГПУ миллий зиёлиларни тамом қириб ташлашга аҳд қилади. Қамоққа олинган Туркистон — Ўзбекистон зиёлилари халқ янги ҳокимиятнинг ёлгон шиорларига алданиб қолгани сабабли буюк курашнинг қуролли ва мафкуравий қисмини тугатиб, юришни маърифат томон бурганлари сабабли бошларини кундага қўйдилар. Убайдулла Хўжаев тергов давомида шарманда ларча олиб борилаётган тўхмат ва жисмоний қийноқларга қарамай, рақиблари иродасига бўйсунмади, бор ҳақиқатни Ўзбекистон халқига билдириш чорасини излади. «Узбекистанская правда»га раддия ёзди. Ҳуқуқшунос бўлгани учун кўп балолардан ўзини ихота қила олди. Аммо жисмоний қийноқлар ўз ҳунарини кўрсатар эди. Ушандай нарсалардан хабар топган Хўжаевнинг рафиқаси «халқлар доҳийсига» ариза ёзишга мажбур бўлади.

«Ўрт. СТАЛИНГА

Сиздан бемор (юррак ўйноғи), заҳарлашлар ва қийноққа учраган АЙБСИЗ кишининг ҳаётини сақлаб қолишга ўз назар-эътиборингизни қаратишингизни сўрайман.

Мен, Туркистонда машҳур киши — Убайдулла Хўжаев, Тошкентдаги собиқ Адвокатлар коллегияси аъзосининг рафиқасиман, у Сизга 1921 йилда бир неча марта шахсан ўтказган суҳбатларингиздан маълум.

Ҳозир «Қосимовчилик» муносабати билан матбуотда Уб. Хўжаевни заҳарлаш бошлангани боис у Зеленскийга мурожаат қилишга мажбур бўлди. У газетга раддия ёзишни таклиф этди. Ушбу раддиянинг бир нусхасини илова қиляпман. Ушбуни ўқиб чиқишни Сиздан илтимос қиламан, у қисқа ва аниқ. Тўғри, раддияни газета эълон қилмади, энди эса, мен Тошкентдан Хўжаевнинг қамалгани ҳақида хабар олиб турибман.

Сиз раддияни ўқиб чиққанингиздан кейин ёлгонлар асосида жараён яратиш ва уни контрреволюцияда айблашмоқчи эканлиги маълум бўлади.

Сиздан инсон ва бизнинг ишонган доҳиймиз сифатида уни тухмат ва азобдан ҳимоя қилишингизни, қамоқдан озод этиб Туркистон чегарасидан чиқиб кетишига имконият беришингизни ёлвориб сўрайман.

У. Хўжаева,

Манзилим: Б.Якименко кўчаси, 22 . кв. 155.»

Убайдулла Хўжаев ёзган раддиядан иқтибослар келтирамиз.

«Узбекистанская правда» газетасининг редакторига. 1930 йил, 9 май.

Фуқаро муҳаррир!

Сўнги ойда, Сизнинг газетангизда ва Ўрта Осиё матбуотининг бир қатор расмий наشري афкорларида Қосимов ва бошқалар жараёни муносабати билан мени ҳақимда ва менинг ижтимоий-сиёсий ўтмишим тўғрисида текширилмаган, ноаниқ, ҳатто ҳақиқатни тубдан бузиб кўрсатувчи хабарларнинг босилиши мени Ўрта Осиё жамоатчилиги эътиборига қўйидаги хат-раддия билан мурожаат қилишга мажбур этди.

Мен вақт ва жойни ниҳоятда тежаш мақсадида Сизнинг газетангизда Қосимов иши бўйича босилган ҳар бир хабарга жавобан, гувоҳларнинг кўрсатмаларини матбуот томонидан нотўғри, ноаниқ талқин қилиниши ёки сизнинг муҳбирингиз тарафидан бир томонлама ёритилиши ёхуд бу кўрсатмалар атайин сохта гувоҳлик характерида бўлгани боис мен қисқа маълумотлар бериш билан чекланман (буларга қарши мен томонидан жавоб чоралари қўлланиши мумкин), ва ишонаманки, у Сизнинг газетангиз устунларидан жой олади».

Убайдулла Хўжаев «Узбекистанская правда» газетасининг 3,24,27,28, 30 апрел сонларида «қосимовчилар жараёни» бўйича эълон қилинган мақолаларда ўзи ҳақидаги фикрларга муносабат билдириб, матбуот ва айрим гувоҳлар томонидан баён қилинган ёлгон кўрсатмаларга том маънода далиллар билан жавоб беради. ўзининг 1917 йил давлат тўнтаришигача бўлган ва ундан кейинги фаолиятига далиллар билан ойдинлик киритади. Сохта гувоҳлар ва матбуотнинг бузуқ талқинини фош қилади. Раддияда келтирилган маълумотлар қонуний асосда баён қилинган бўлиб, гувоҳларнинг ҳам, матбуотнинг ҳам жигига тегмайди. Неомустамлакачи ҳукумат томонидан уюштирилаётган қабиҳ жиноят юзага қалқиб чиқади. ўқувчи кўз олдида миллат фидойисининг атайлаб жиноятчига айлантириш манзараси намоён бўлади. Бу тарихий жиноят манзарасининг бир қисми бўлмиш ушбу «Раддия» остига 1930 йил, 27 октябр санаси, «раҳбариятга оқибатсиз қолдириш ҳақида айтилди, ОГПУ Махсус бўлими Журавлевга, тергов ишига қўшимча, А.Стефанюк, прокурор ёрдамчиси» деб имзо қўйилган. Бир оз қуйида: «ВКП(б) МК, Махфий бўлим. Кўриб чиқиш учун юборилмоқда, илтимос, натижаси аризачига маълум қилинсин ва нусхаси махфий бўлимга топширилсин, докладчи референт» деб ёзилган.

Кўриниб турибдики, Хўжаевнинг аризаси ва У. Хўжаевнинг «Раддия»си ВКП(б) МКга бориб етган, аммо И.Сталиннинг қўлига тегмаган. Чунки унда Сталиннинг резолюцияси йўқ. Аммо у ерда ўтирганлар миллий республикалардаги бошбошдоқликларга панжа ортидан қарашган, ҳатто миллий зиёлиларнинг катта бир қисми атайлаб қирилишини, ўзбек халқининг асрий миллий анъаналари, маданияти, заковати бузилиб, аста-секин йўқолиб боришидан, ўзбек халқининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маърифий, маънавий, генетик террор қилинишидан манфаатдор бўлган. Акс ҳолда 1926 йилда қамоққа олиниб, тергов қилинган киши яна қамалмас эди. Бу фикрни Убайдулла Хўжаевнинг

1930 йил 3 декабрда ёзган аризасидаги ушбу сўзлар ҳам тасдиқлайди. «Ўшандан бери (яъни, Эргаш Нурмуҳаммаднинг уйида ўтган меҳмондорчилик ва суҳбат – С.А.) орадан етти йил ўтди. Ўша суҳбат ҳақида энди қандайдир бир гап бўлиши ҳаёлимда ҳам йўқ, кунлардан бир кун, 1926 йилда қамалгач бу масала ҳал бўлган деб ўйлаган эдим. ўшандан кейин ҳеч қандай сиёсатга ёндашмадим ва ҳеч ким мен билан сиёсат бўйича гаплашмади, мен фақат ўз касбим билан шуғулландим».

Убайдулла Хўжаев ўз яқин ва дўстларини қанчалик аямасин, шўролар ҳукуматининг тажовузидан асраб қола олмайди. У 1937 йилда маъмурий жазони муддатидан олдин Вологда вилоят, Никольск шаҳрида ўтаб қайтади.

Убайдулла Хўжаев қамоқдан келгач, синглиси Муборакхоннинг уйида яшайди. Жияни моҳир таржимон ва журналист Ҳибзиддин Муҳаммадхоновнинг хотирлашича, у Лев Толстойнинг «Болалик», Р.Киплингнинг «Маугли» асарини ўзбекчага таржима қилади. Ўз юридик ҳуқуқларини тиклашга ҳаракат қилади. Бироқ мустабид ҳокимият унга ишлаш ва ижод билан шуғулланишга имконият бермайди. Унинг осуда ҳаётига янги тажовуз уюштирадilar.

Атоқли ҳуқуқшунос ва жамоат арбоби Убайдулла Хўжаев 1938 йил, 20 февралда яна қамоққа олинади. Терговда 1918 – 1920 йилларда инглиз жосуслари фойдасига ишлаган деган айбни тўнқайдилар. Қалтакланган, хўрланган ва тақбирланган сафдошлари азобдан қутулиш учун ёлғон, ясама жавобларга мажбуран қўл қўядилар. 1938 йил 17 майда ўтказилган сўроқда «Мен ҳеч қачон «Миллий иттиҳод» аъзоси бўлган эмасман, ҳозир аниқ эслай олмайман, Мунавварқорининг уйида бир ёки икки марта бўлганман, шундан сўнг алоқани узиб, Россияга кетганман ва шунинг учун етти йил сургунда бўлиб келдим», дейди ва ўша йил 11 июлда атоқли давлат арбоби Саъдулла Турсунхўжаев билан ўтказилган юзлаштиришда «Мен «Иттиҳоди тараққий» раҳбарларининг инглиз разведкаси билан алоқаси ҳақида ҳеч нарса билмайман, «инглиз разведкасига менинг ҳеч қандай алоқам йўқ» деб жавоб беради. 1937 йил сургундан қайтгандан кейин фақат миллати овруполик бўлган ҳуқуқшунослар билан суҳбатлашганини сўзлайди. Терговчининг «Сен аксилшўро ташвиқоти олиб боргансан, тан олсанми» деган дўқига «Йўқ. Тан олмайман. Мен буни инкор қиламан. Мен ҳеч қачон аксилшўровий ташвиқот олиб борган эмасман», дейди. НКВД ходимлари бу мардонавор жавобга қарши биронта қарши далил топа олмайдилар. Шунга қарамай, СССР НКВДсининг Махсус Кенгаши Убайдулла Хўжаевни жосусликда ва аксилшўро миллий ташкилотга аъзоликда айблаб, 1939 йил 14 май қарори билан саккиз йилга МТЛга сургун қилиш тўғрисида қарор чиқаради. Шу куни НКВДга қарашли Коми АССР, Пезмоғ қишлоғи, Котлас бекати, Горький темир йўлидаги ЛОКЧИМЛАГнинг 3-бўлимига жўнатилади. У ана шу азобхонада 1939 йилда дунёдан кўз юмди...

Туркистон халқининг асл фарзандларидан бири шундай ҳалок бўлди.

Убайдулла Хўжаев орадан эллик йил ўтгач, 1989 йил 31 июлда тўла оқланди. Унинг ижтимоий-сиёсий, фуқаролик ҳуқуқлари тўла тикланди.

Ҳаётининг асосий қисмини, топган барча маблағини халқи ва Ватани тараққиёти, истиқболига бахшида этган ажойиб инсон ва улғу жамоат арбоби Убайдулла Хўжаев фаолиятида ҳали ўрганиладиган қирралар жуда кўп. Ўзбекистон ҳуқуқшунослари, матбуот тарихчилари ва сиёсатшунослар, журналистлар, ёзувчилар унинг фаолиятини янада теран ёритадилар деб умид қиламиз.

*Сирожиддин АҲМАД,
санъатушунослик фанлари
номзоди*

«Мени кутубхоналар кутқариб қолди»

Надежда ПТУШКИНА – давримизнинг энг машҳур драматургларидан. “Замонавий драматургия” журналининг таъкидига кўра, унинг пьесалари Россия ва МДХ мамлакатлари театрларининг сахналарида ўйналмоқда. 2006 йили адиба ўзида кинорежиссёрлик истеъдодини кашф этди. Кейинги икки йилда у учта фильмни суратга олди, ҳозир Ч.Диккенснинг машҳур “Николас Никлби” романини 28 серияда тасвирга туширмоқда. Айни пайтда у Эльдор Рязанов, Владимир Меньшов, Амир Каракулов сингари машҳур режиссёрлар ва турли студияларнинг таклифига кўра сценарийлар ёзишни давом эттирмоқда.

– Сиз таниқли драматургсиз, яқинда фильмлар суратга ола бошлагингиз. Сизнинг назарингизда кимнинг роли мураккаброқ – драматургнингми, сценарийчи ёки кинорежиссёрнингми?

– Аслида бир вақтнинг ўзида ҳам драматург, ҳам сценарийчи, ҳам кинорежиссёр бўлиш осонроқ. Фаолиятнинг бу турлари бир-бирини тўлдиргандай бўлади. Умуман олганда, кино яратиш нақадар бахт эканини билсангиз эди! Монтаж қилиш, мусиқа, актёрлар танлаш, ўз фикрингни ҳимоя қилиш – ҳаммаси ўзига яраша мароқли. Мана, икки йилдирки, 144 серияли сценарий устида ишляпман, уни бир ўзим ёзапман. Қандайдир маънода бу ўзига яраша новаторлик сериалидир. Унда турли воқеаларнинг ўзигина юз бермайди ва қаҳрамонлар характери очилмайди, балки айни пайтда уларнинг руҳияти, дунёқараши, характерлари, тақдирлари ҳам ўзгариб бораверади. Ҳали-ҳанузгача сериалларда қаҳрамонлар – ниқоблардир. Улар йиглайдилар, куладилар, ишонадилар, алдайдилар ва алданадилар, мафтун қилган нарсадан ҳафсалалари пир бўлади, жасорат кўрсатадилар ҳамда аблаҳлик қиладилар, лекин ўзлари ўзгармайдилар. Сериалнинг шартлилиги мана шундай. Мен мана шу шартлиликни бузиб, қаҳрамонлар ўзгарадиган сериал яратишни хоҳлайман. Яъни психологик сериал бўлади.

– Ёш драматурглар ижодини кузатиб борасизми? Уларга ёрдам берасизми?

– Мен улар билан ҳар замон-ҳар замонда мулоқотда бўлиб тураман. Кўпинча улардан электрон почта орқали пьесаларини оламан, кўздан кечираман, ниманидир тузатишга ҳаракат қиламан, кейин қайтариб юбораман. Мен драматурглар секциясининг раисиман, ахир! Аммо, ёш драматурглар билан менсиз ҳам жуда кўп ишляяпти. Кўплаб турли тизимлар тузилган. Мен эса кўпинча ёш режиссёрлар билан ишлайман. Биринчидан, бу ниҳоятда қизиқарли; иккинчидан эса мен ўзимнинг келажагим ҳақида ўйлайман. Янги авлод билан алоқада бўлиб турмасам, драматург сифатида ўз қадримни йўқотишим турган гап.

– Ўқиш, мутолаа қилиш учун вақт қоладими?

– Ҳа, бўлмасам-чи! Мутолаа қилиш – жон-дилим. Бундан ташқари “Библио-глобус” дўкони менинг иккинчи уйим. Ҳар ойда кўплаб янги адабиёт сотиб оламан. Уйимга кирсангиз китоблар кўплигини кўриб ҳайрон қоласиз. Улар тартибга солинган, кўплари ўқишга навбат келишини кутиб турибди...

– Сиз китоб сотиб олар экансиз, кутубхонага бориб, ўқиб бериш учун китоб олсангиз ўнғай эмасми?

– Нима деяпсиз! Мен кутубхоналарга қатнаб тураман! Пойтахтнинг барча йирик кутубхоналарига аъзолик

гувоҳномаларим бор. Лекин ҳозир қўрқаётган томоним шундаки, кутубхона коллекторлари мен дўкондан сотиб олаётган китобларимни харид қилмайдилар. Мен кутубхоналарда улгайдим, улар мени қутқариб қолдилар! Мен уларни жуда қадрлайман! Кутубхоналарга бўлган буюк муҳаббатимни мен ўзимнинг “Пизан минораси” пьесамда ифода этдим. Унда кутубхоначининг романтик монолоғи бор.

– **Кутубхоначилик хизматида бирор нарсани ўзгартиришни истармидингиз?**

– Шахсан менга ҳаммаси маъқул! У ерда махсус уй шароити мавжуд. Бу пароканда қилинмаган ягона соҳадир. Бу жойларга алоҳида зиёли китобхонлар ташриф буюрадилар.

– **Россия ва хорижда ҳозир юз бераётган адабий жараённи қандай баҳолайсиз?**

– Афсуски, Европа ва Америка адабиётини нисбатан иккинчи маҳсулот сифатида баҳолаш мумкин. Ҳа, афсуски. Ҳозир глобал муаммоларни кўтариб чиқаётган мураккаб асарлар хусусида гапириб ўтирмайман. Енгил-елпи муҳаббат саргузаштлари ва детектив романлар йўл-йўлакай ҳамда дам олишда варақланадиган кўнгил очар нарсалар кўплаб ўқилаяпти. Бизнинг замондош ёзувчиларимизнинг

савияси ҳозирги кунда Фарб адибларига нисбатан анча паст. Бу жуда аламли, ачинарли. Чунки йигирма йил бурун аксинча эди. Ва бу муаммо, менимча, давлат даражасида тадқиқ қилиниши лозим.

– **Нега ёшлар кам ўқийдиган бўлиб қолдилар? Ўсиб келаётган авлодни мутолаага, китобга жалб этиш учун нима қилиш керак?**

– Ёшлар ўқимайди, чунки яхши китоблар йўқ! Уларни мутолаага жалб қилиш учун, менинг назаримда, махсус дастурлар ишлаб чиқиш лозим. Мана, телевизорда “Телба” фильми кўйилди – ҳамма шу китобни сотиб олиш ва ўқиш учун югуриб қолишди. Мен, масалан, асар экранлаштирилиб дискка кўчирилиши билан китобни ҳам нашр эттирган бўлардим.

– **Ҳозир кўпчилик интернет китоб, кутубхоналарни четга суриб ташлашдан хавфсираяпти...**

– Интернет ҳеч нарсани четга суриб қўёлмайди! Интернет – бу минбар. У, дарҳақиқат, жуда даркор. Биз энди митинглар ўтказиш учун майдонларга тўплана олмаймиз. Эҳтимол, мен неқбиндирман!.. Агар интернет четга суриб қўйса ҳам фақат почтанинг... ўрнини босиш мумкин. Ҳеч кимга сир эмаски, бизлар аллақачондан бери хатни электрон почта орқали ёзиш-моқдамиз...

“Литературная газета”нинг
30-сонидан олинди.

Алла СОКОЛОВА
суҳбатлашди

Моҳандас КАРАМЧАНД ГАНДИ

Менинг ҳаётим

СУДГА ТАЙЁРГАРЛИК

Преторияда бир йиллик бўлганим ҳаётимни бойитиб юборди. Айнан шу ерда мен ижтимоий фаолиятнинг қайсидир малакаларига ўрганиш ва ўзлаштириш имкониятига эга бўлдим. Айнан шу ерда диний руҳ ҳаётини таянчим бўлди ва шу ерда яна ҳуқуқ амалиётининг ҳақиқий билимини олдим. Шу ерда мен ёш оқловчи катта оқловчилик хонасида биладиган нарсаларни ўргандим ва шу ерда, ниҳоят, мендан ҳақиқий оқловчи чиқишига ишонч шууримдан жой олди. Оқловчи муваффақиятининг сири қандайлигини Преторияда билдим.

Дада Абдулланнинг иши кичик иш эмасди. Даъво пулининг умумий миқдори 40 минг фунт стерлингни ташкил этарди. Тижорат битимларидан келиб чиққан ҳолда у чигаллашиб кетган ҳисоб-китоблардан юзага келганди. У қисман даъво берилган векселларга асосланса, қисман вексель бериш ваъдасини ташкил этган мажбуриятларга асосланарди. Ҳимоя шунга таяниб иш кўрар эдики, қарз мажбуриятлари ёлгон тарзда тузилган ва етарли таъминотга эга бўлмаган. Мана шу чалкаш ишга кўплаб можаролар илашиб қолган ва турли-туман қонунлар қўлланган эди.

Ҳар иккала томон ҳам энг яхши ҳимоячилар ва ваколатли шахсларни ёллаганди. Шундай қилиб, уларнинг ишини ўрганиш учун ажойиб имкониятга эга эдим. Менга ваколатли шахс даъвогарнинг ишини тайёрлашни ва даъвогар фойдасига далилларни олиб қўйишимни топширишди. Кузатиб туриб, мен ваколатли шахс нимани қабул қиладию нимани рад этади, шунингдек, ваколатли шахс тайёрлаган досьедан ҳимоячи қандай фойдаланади — шуларни билиб олдим. Судга тайёрланиш — исботларни олиб қўйиш учун менинг ақлий қувватим ва қобилиятларимнинг ажойиб мезони эканини англадим.

Иш мени қаттиқ қизиқтириб қўйди, унга бутун вужудим билан киришиб кетдим. Мен даъвога дахлдор битимлар бўйича барча ҳужжатларни қайта ўқиб чиқдим. Мижозим гоёта лаёқатли одам эди, у менга мутлақо ишонар эди ва бу нарса ишни енгиллаштирарди. Мен ҳисобчиликни кунт билан ўргандим ва таржима санъатида комилликка эришдим, чунки кўп қисми гужаротийда олиб бориладиган ёзишмаларни таржима қилишимга тўғри келарди. Гарчанд, олдин айтганимдай, мени динга сифиниш ва ижтимоий фаолият масалалари қизиқтириб, вақтимни шунга сарфласам-да, бу пайтда у иккинчи даражали бўлиб қолганди. Асосий нарса суд жараёнига тайёрланиш эди. Қонунларни ўқиш ва зарурат туғилганда суд ҳолатларини қидириб топиш ҳар доим жуда кўп вақтни олар эди. Натижада менда ҳар иккала томон ҳужжатлари бўлгани боис ишга тааллуқли шунчалик кўп далилларни билишга муваффақ бўлдимки, бунақасини ҳатто, назаримда, даъво қилаётган томонларнинг ўзлари ҳам билишмаса керак.

Мен марҳум м-р Пинкаттнинг сўзларини эсладим: далиллар — қонуннинг тўртдан уч қисми. Кейинчалик буни жанубий африкалик таниқли оқловчи м-р Леонард ҳам астойдил таъкидлаган эди. Менга топширилган ишни ўрганар эканман, гарчанд ҳақиқат менинг мижозим томонда бўлса-да, қонун унга

Журнал варианты.Охири. Боши ўтган сонда.

қарши тураётганини кўрдим. Мен зудлик билан ёрдам сўраб м-р Леонардга мурожаат қилдим. У ҳам ишнинг ҳолатлари гоят мушкуллигини ҳис қилди.

— Ганди, — деди у, — мен фақат бир нарсани биламан: агар биз далилларнинг гамини ейдиган бўлсак, қонун ўз гамини ўзи ейди. Келинг, далилларга чуқурроқ кириб борайлик.

Шундай қилиб, у менга ишни ўрганишда давом этишимни, кейин яна хузурига киришимни айтди. Мен яна далилларни ўргана бошладим, энди уларни мутлақо бошқа маънода кўриб турардим, шунингдек, шу воқеага дахл қилувчи эски Жанубий Африка ишини ҳам титкилаб чиқдим. Суюниб, м-р Леонарднинг хузурига йўл олдим ва унга ҳаммасини сўзлаб бердим.

— Ажойиб, — деди у. — Биз ишда голиб чиқамиз. Энди фақат ҳакамлардан қайси бири ишни олиб боришини билиш керак.

Дада Абдуланинг ишини суд жараёнига тайёрлар эканман, далилларнинг биринчи даражали аҳамиятга эга эканини охиригача тушуниб етмагандим. Далилларда ҳақиқат бўлади ва агар биз ҳақиқатга риоя қиладиган бўлсак, қонун, табиғи, ўзи бизга ёрдамга келади. Дада Абдулла ишида далиллар ҳақиқатдан ҳам жуда аниқлигини ва қонун унинг томонида бўлиши кераклигини кўрдим. Лекин шу билан бирга, бу даъволашув, агар авж олиб кетаверса, қариндош ва ҳамюрт бўлган даъвогарни ҳам, жавобгарни ҳам — ҳар икковини хонавайрон қилишини кўриб турардим. Бу жараён қанча вақтгача чўзилишини ҳеч ким билмасди. Борди-ю, иш судда кўришига қўйиб берилса, у ҳеч ҳам тугамаслиги ва ҳеч бир томон фойдасига ҳал бўлмаслиги мумкин эди. Ҳолбуки, ҳар икки томон ҳам, агар бунинг иложи бўлса, ишни зудлик билан тўхтатишни истамоқда эди.

Мен Тайиб Шетга ҳалоллик судига рози бўлишини ва бу ҳақда унинг оқловчиси билан гаплашиб олишини маслаҳат бердим. Мен, агар ҳар иккала томоннинг ишончини қозонган ҳакам топилса, иш тезда ниҳоясига етишига ишора қилдим. Оқловчилар ҳақи шунчалик тез ошиб бормоқда эдики, ҳатто иккала мижоздек бадавлат савдогарларнинг ҳам барча маблағини еб юбориши ҳеч гап эмасди. Иш улар томонидан шундай диққат-эътибор қилишни талаб этардики, бошқа иш учун вақт қолмаганди. Бунинг устига ўзаро адоват ортиб бормоқда эди. Мен ўз касбимга нисбатан нафрат ҳис қила бошладим. Оқловчилар каби ҳар икки томоннинг ишончли вакиллари ўз мижозлари фойдасига гапирувчи қонун моддаларини қидириб топишга мажбур эдилар. Ютиб чиққан томон барча сарфланган харажатлар учун ҳеч қачон товон тўламаслигини мен биринчи марта тушундим. Суд рағбатлари ҳақидаги қоидага кўра, томонлар ўртасидаги ҳисоб-китоблар учун нарх-наволарнинг қатъий жадвали бор эди, аммо аслида мижоз ва оқловчи ўртасидаги ҳисоб-китоблардаги нархлар анчагина юқори эди. Мен бурчим ҳар икки томонга ёрдам бериш ва уларни яраштириб қўйишдан иборат эканини ҳис қилдим. Битимга келишиш учун мен бор қучимни ишга солдим ва Тайиб Шет, ниҳоят, бунга рози бўлди. Томонлар ҳакамлик судини танлашди ва унга ўз фикрларини баён этишди, натижада Дада Абдулла ишни ютиб чиқди.

Аммо мен бундан қониқиш ҳосил қилмадим. Агар мижозим суд қарорини бетўхтов бажаришни талаб қилганида, Тайиб Шет унинг гарданига қўйилган барча пулни тўлай олмаган бўларди, Жанубий Африкада яшаган пўрбандарлик испанларда эса сингандан ўлим афзал, деган норасмий қонун бор эди. Тахминан 37 минг фунт стерлинг, шунингдек, суд чиқимларини Тайиб Шет тўлашга қодир эмас эди, аммо у барча пулларини сўнгги пайтгача тўлашга азму қарор этганди — у ўзининг синган деб аталишини истамаётганди. Бунинг учун биргина йўл бор эди. Дада Абдулла унга бу пулни нисбатан кичик-кичик бадаллар билан тўлаб боришига рухсат бериши керак эди. Дада Абдулла зўр инсоф кўрсатди ва тўлаш учун жуда кўп муддат берди. Бу ён беришга эришиш мен учун икки томонни ҳакамлик судига кўндиришдан ҳам қийин бўлиб кетди. Бироқ энди эса ишнинг натижасидан у томон ҳам, бу томон ҳам мамнун эди ва ҳар бирининг обрўйи ошгандан ошди. Менинг севинчимнинг чеки йўқ эди. Мен қонунларни тўғри қўллашни, инсондаги энг яхши томонларни топишни ва одамлар юрагини забт этишни ўргандим. Даъволашаётган томонларни яраштириш — оқловчининг ҳақиқий мақсади эканлигини англаб етдим.

Бу сабоқ хотирамда бир умрга сақланиб қолди ва оқловчилик амалиётининг сўнгги йигирма йили мобайнида юзлаб ҳолларда ишларни хусусий битим билан ниҳоялашга муваффақ бўлдим. Бунда мен зарар кўрмадим, пулимни йўқотмадим ва жонимга жабр қилмадим.

БАНДАНИНГМАС, ХУДОНИНГ АЙТГАНИ БЎЛАДИ

Суд тугади ва менинг Преторияда ортиқ қолишимдан маъно йўқ эди. Мен Наталга қайтиб келдим-да, Ҳиндистонга қайтиш тараддудини кўра бошладим. Аммо Абдулла Шет мени тантанали кузатув маросимисиз қўйиб юбораверадиган одам эмасди. У менинг шарафимга Сайденҳемда ана шундай зиёфат берди.

Бутун кунни ўша ерда ўтказиш кўзда тутилганди. Рўзномаларни кўздан кечириб ўтирарканман, тасодифан кўзим рўзнома саҳифаси бурчагидаги “Ҳиндларнинг сайлов ҳуқуқи” сарлавҳали мақолага тушди. Унда парламент кўриб чиқиши керак бўлган қонун лойиҳаси ҳақида эслатиб ўтилганди, унга кўра, ҳиндлар Наталдаги парламент аъзоларини сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилганди. Мен бу қонун лойиҳаси тўғрисида ҳеч нарса билмас эдим, бошқа меҳмонлар ҳам у ҳақда тузукроқ тушунчага эга эмас эдилар.

Буни тушунтириб беришини сўраб, мен Абдулла Шетга мурожаат илдим. У деди:

— Бундай масалаларни тушуниш бизга йўл бўлсин? Бизга савдодан гапиринг, бошқасини қўйинг. Биламиз, Норанжлар республикасида¹ бизнинг барча савдоларни йўқ қилдилар. Бизлар бош кўтариб чиқмоқчи ҳам бўлдик, бироқ бундан ҳеч нарса чиқмади. Бизлар ночор ва омимиз. Одатдагидек, бизлар рўзномаларни бугун бозорда нарх-наво қандайлигини билиш учунгина варақлаб чиқамиз, холос. Қонун билан қанчалик ишимиз бор? Овруполик оқловчилар бизнинг қулогимиз ва кўзимиз бўлиб қолишган.

— Ахир кўплаб ҳинд йигитлари шу ерда туғилиб, шу ерда таълим олганлар. Уларнинг сизларга ёрдам беришга қурблари етмайдими?

— Сизни қаранг-у! — алам билан деди Абдулла Шет. — Уларнинг бизлар билан неча пуллик ишлари бор? Тўғрисини айтсам, биз ўзимиз ҳам улар билан апоқ-чапоқ бўлишдан ўзимизни тортамиз. Улар насронийлар ва барчалари ҳукумат йўригидан чиқмайдиган оқтанли руҳонийлар таъсирига тамоман берилиб кетишган.

Мен кўп нарсани англадим. Бу ҳиндларни ўзимизники деб билмоқ керак, ахир насронийликка ўтганлари билан ҳинд бўлмай қоладиларми? Аммо мен ватанимга қайтиш тараддудида эдим ва миямда чарх ураётган фикрларим билан ўртоқлашишга жазм этмаётгандим, фақат Абдулла Шетга бундай дедим:

— Агар қонун лойиҳаси қонунга айланадиган бўлса, аҳволимизга маймунлар йиғилайди. Бу биз учун ўлим билан барабар. У қадр-қимматимизни таг-туғидан куритиб юборади.

— Шундоқ, — фикримга қўшилди Абдулла Шет. — Бу масала тарихини сизга сўзлаб берай. Энг яхши оқловчиларимиздан м-р Эсконт сиз уни биласиз, то кўзимизни очмагунча сайлаш ҳуқуқи ҳақида биз ҳеч қандай тушунчага эга эмас эдик. Гап бундай бўлган эди. У ўлгудай жанжалкаш одам, бандаргоҳ муҳандиси билан чиқишолмагани боис у муҳандис ундан сайловчиларни олиб қўйишидан ва мағлубиятга учрашидан хавотирланиб юрар эди. Шунда у бизни ҳуқуқларимиз билан таништирди ва унинг маслаҳати билан ҳаммамиз сайловчи сифатида қайд этилдик ҳамда унга овоз бердик. Энди кўриб турганимиздек, сайлов ҳуқуқининг биз учун сиз ўйлаганчалик қадри қолмаган. Аммо сиз нимани назарда тутаётганингизни биз тушунамиз. Хўш, сиз бизга қандай маслаҳат берасиз?

Қолган меҳмонлар суҳбатимизни диққат билан эшитиб туришарди. Улардан бири деди:

— Нима қилиш кераклигини айтайликми сизга? Сиз сафарингизни қолдирасиз, бу ерда яна бир ой бўласиз-да, сизнинг раҳбарлигингиз остида курашни бошлаб юборамиз.

Бошқалар уни қўллаб-қувватлади:

— Тўғри, тўғри! Абдулла Шет, сиз Ганди бҳайни олиб қолишингиз керак. Шет ақлли одам эди. У деди:

¹ Жанубий Африканинг яна бир номи (инглизчада Orange Republic).

– Мен энди унинг йўлига гов бўлолмайман. Сизнинг унга қанчалик ҳаддингиз сизга, мен ҳам шундайман. Аммо сизлар ҳақсизлар. Келинг, уни қолишга бирга кўндирайлик. Лекин у оқловчи-ку. Унинг ҳақи нима бўлади?

Ҳақ тўғрисидаги гап кўнглимга оғир ботди ва мен унинг гапини бўлдим:

– Абдулла Шет, ҳақ тўғрисидаги гапни бир четга қўяйлик. Жамоатчилик иши учун пул тўлаш керак эмас. Борди-ю, иш шунгача борадиган бўлса, мен бу ерда хизматчи сифатида қолишим мумкин. Ўзингиз биласиз, мен бу ердагиларнинг кўпчилиги билан таниш эмасман. Бироқ, агар уларнинг менга ёрдам беришига имонингиз комил бўлса, яна бир ой қолишга тайёрман. Лекин сизга яна бир нарсани айтмоқчиман. Гарчанд менга ҳақ тўламасангиз-да, бошланиши учун барибир бирмунча маблағ зарур бўлади. Телеграммалар юбориш, қандайдир адабиётлар чоп этиш, турли сафарларга чиқиш, маҳаллий оқловчилар билан маслаҳатлашиш керак бўлади. Ҳукуқшунослик маълумотлари сотиб олишим зарур, чунки сизларнинг қонунларингиз билан таниш эмасман. Буларнинг барчасига пул керак бўлади. Битта одам буларнинг ҳаммасининг урдасидан чиқолмаслиги аниқ. Унга бошқа кўплаб одамлар ёрдам бериши лозим.

– Оллоҳ қодир ва мурувватли, – бир овоздан ҳайқирди халойиқ. – Пул бўлади. Бизда одамлар истаганча топилади. Илтимос, қолинг, ҳаммаси яхши бўлади.

Хайрлашув маросими ишчи кўмита мажлисига айланиб кетди. Мен тезроқ овқатланиб, уйга қайтишни таклиф этдим. Хаёлимда аллақачон кампания режасини ишлаб чиққан эдим. Мен оқловчилар рўйхатига киритилган хонани аниқладим ва яна бир ой қолишга аҳд қилдим.

Шундай қилиб, Жанубий Африкада худо ҳаётим тамал тошини қўйди ва миллий қадр-қиммат учун кураш уругини дилимга солди.

НАТАЛЬ ҲИНД КОНГРЕССИ

Оқловчилик амалиёти мен учун иккинчи даражали иш эди ва шундай бўлиб қолди. Наталда бундан кейинги бўлишимни оқлаш учун бутун диққат-эътиборимни жамоатчилик ишига қаратишим керак эди. Бизни сайлаш ҳукуқидан маҳрум этган қонун лойиҳаси муносабати билан билдирилган норозиликнинг ўзи озлик қиларди. Колониялар вазирига таъсир ўтказиш учун шу норозиликни кўллаб-қувватловчи кенг ташвиқот ишларини йўлга қўйиш талаб этиларди. Бунинг учун доимий жамоатчилик ташкилоти керак бўларди. Биз бу масалани Абдулла Шет ва бошқа дўстлар билан муҳокама қилдик ва шундай ташкилот тузишга қарор бердик.

Унинг учун ном топиш жуда қийин бўлди. Уни ҳеч бир фирқа билан қиёс қилиб бўлмас эди. “Конгресс” номи, менинг билишимча, инглиз консерваторлари (ақидапарастлари) орасида урф эмас эди, аммо Конгресс Ҳиндистоннинг ҳаётий маркази ҳисобланарди. Мен уни Наталда оммалаштириш ниятида эдим. Бу номдан воз кечиш кўрқоқликни билдирар эди. Шундай қилиб, бу масала бўйича ўз мулоҳазаларимни баён қилиб, мен янги ташкилотни “Наталь Ҳинд конгресси” деб аташни маслаҳат бердим ва 22 май куни Наталь Ҳинд конгресси туғилган кун бўлиб қолди.

Шу куни Дада Абдулла хонадонидаги катта танобий одамга лиқ тўла эди. Келганлар Конгресс таъсис этилишини ҳаяжон билан қарши олдилар. Унинг низоми оддий эди. Аммо бадаллари баланд эди. Ойига беш шиллингдан тўлаб тура оладиган одамгина Конгресс аъзоси бўла олар эди. Ўзига тўқ одамлар қўлимиздан келганча тўлаймиз, деб ишонтиришди. Абдулла шет икки фунт стерлинглик обуна варақаси очди. Яна икки таниш одам худди шу миқдорга обуна бўлди. Мен обуна варақасига шак келтиришим яхши эмас, деб ўйладим ва ойига бир фунт стерлингга обуна бўлдим – бу менинг маблағим бўйича оз пул эмасди.

Бироқ, борди-ю, ишга жойлашиб олсам, бу ёғини ўйламаса бўлади, дедим ўзимча. Қарангки, худо ўзи мени қўлади. Сирасини айтганда, ойига бир фунтдан обуна бўлган аъзолар талайгина эди. Ўн шиллингданга обуна бўлганлар ундан ҳам кўп экан. Бундан ташқари, кимлардир садақа қилмоқчи эканини ҳам айтди ва бу мамнуният билан қабул қилинди.

Кейинчалик, тажрибанинг кўрсатишича, биринчи талаб бўйича ҳеч ким бадал тўламаган экан. Дурбандан ташқарида истиқомат қилувчи аъзоларга бундай талаб билан қайта-қайта мурожаат қилишнинг эса иложи йўқ эди. Бошида аланга олган қизиқиш, афтидан, кейин аста сўна бошлаганди. Ҳатто Дурбанда яшовчи Конгресс аъзоларига ҳам бадал тўлаш лозимлиги ҳақида тинмай эслатиб туриш керак бўларди.

Мен котиб бўлганим боис аъзолик бадалларини йиғиш мажбурияти менинг зиммамда эди. Шундай вақтлар ҳам келдики, ёрдамчим билан бирга шу иш билан кун бўйи машғул бўлар эдим. Ёрдамчим бундай ишдан тоб ташлаб юборди ва аҳволни ўнглаш учун бадалларни ҳар ойда эмас, бир йилда бир, шунда ҳам бир йил олдин ундириш керак, деб ўйладим. Мен конгресс йиғинини чақирдим. Ҳамма менинг таклифимни қўллаб-қувватлади; энг кичик йиллик бадал уч фунт стерлинг қилиб белгиланган эди. Бу бадал йиғиш ишини анча энгиллатди.

Энг бошданок мен жамоат ишларини ваъда қилинган маблаққа олиб бормасликка қарор қилган эдим. Барча масалаларда ҳар қандай одамнинг ваъдасига ишонса бўлади, аммо пул масаласи бундан мустасно. Мен ваъда қилинган пулни бўзчининг моқисидай қатнамагунча берган одамни ҳеч қачон кўрмаганман ва Наталь ҳиндлари ҳам бу маънода истисно эмаслар. Наталь Ҳинд конгресси нақд маблағларсиз ҳеч қанақа ишга қўл урмади ва шу боис ҳеч қачон қарз бўлиб қолмади.

Ходимларим ташкилотимизга янги аъзоларни жалб этишда зўр жонбозлик кўрсатишди. Бу иш уларга завқ бағишларди ва айни вақтда ҳаддан ташқари қимматли тажриба билан бойитди. Кўплар ҳузуримизга жон-жон деб келар ва бадалларини олдиндан тўлар эдилар. Мамлакат ичкарисидаги қишлоқларда ишлаш оғирроқ эди. У ерда ижтимоий фаолият нима эканини тушунишмасди. Шундай бўлса-да, бизга жуда олисдаги жойларга келиб кетинглар, деган таклифномалар келиб тушар ва ҳамма жойда йирик савдогарлар бизни дўстона қаршилар эдилар.

Шундай сафарлардан бирида бизни қийин аҳволга солиб қўйган бир воқеа юз берди. Мезбонимиз олти фунт стерлинг киритишига умид боғлаб тургандик, бироқ у уч фунт стерлингдан ортиқ тўламайман деб туриб олди. Агар биз ундан шу пулни ундирганимизда, бошқалар ҳам ундан ибрат олган ва йиғимларимиз анча камайган бўлар эди. Вақт алламаҳал бўлиб қолган, ҳаммамиз очқаган эдик. Бироқ, ваъда қилинган пулни олмасак, томоқдан овқат ўтади дейсизми? Ҳеч бир гап-сўз кор қилмаётганди. Қарасак, мезбон бўйин эгадиганлардан эмас. Шу шаҳарнинг савдогарлари ҳам уни кўндиришга ҳаракат қилишди, бироқ ҳаммаси беҳуда. Биз тун бўйи шу алфозда ўтириб чиқдик, мезбон эса бир пенс ҳам қўшишни истамасди. Биз ҳам сўзимизда маҳкам туриб олгандик. Ҳамкасбларимиздан кўпчилигининг сабр косаси тўлиб кетди, бироқ ўзларини тутишга ҳаракат қилар эдилар. Охири тонг ота бошлаганда мезбон ён берди. У нақд олти фунт стерлингни тўлаб қўйди-да, бизни овқатлантирди. Бу барча гаплар тонготарда бўлиб ўтганига қарамай, бу борадаги овозалар ҳатто Шимолий қирғоқ бўйдан Станжергача ва мамлакат тўридаги Чарльстонгача бориб етди, бу эса ўз навбатида бадал йиғишдаги ишимизни энгиллатишга ёрдам берди...

...Колонияда туғилиб, таълим олган ҳиндлар билан ишлаш Конгресс фаолияти жиҳатларидан биттаси эди. Конгресс ҳомийлиги остида колония аҳли — ҳиндларнинг таълим олиш масалалари бўйича Ассоциация тузилган эди. Ассоциация аъзолари, асосан, йигит-яланглардан иборат эди. Улардан номигагина бадаллар олинарди. Ассоциация уларнинг эҳтиёжлари ва имкониятларини ўрганар, ҳинд савдогарлари билан яқинлаштиришга, шунингдек, уларни ижтимоий фаолиятга жалб этишга имкон яратар эди. Ассоциация аъзолари мунтазам йиғилиб, турли масалалар бўйича мақолаларни ўқир ва муҳокама қилар эдилар. Ассоциация қошида мўъжазгина кутубхона ташкил этилганди.

Конгресс вазифасига яна тарғибот ҳам кирарди. У Наталдаги ҳақиқий аҳволни Жанубий Африка ва Англиядаги инглизларга ва Ҳиндистондаги бизнинг ватандошларимизга тушунтиришдан иборат эди. Шу мақсадда мен иккита брошюра ёздим. Биринчиси “Жанубий Африкадаги барча британияликларга мурожаат” деб аталарди. Далилларга таянган ҳолда у Наталдаги ҳиндларнинг умумий аҳволи билан таништирарди. Иккинчи китобчам “Ҳиндларнинг сайлаш ҳуқуқи. Даъват” деб аталиб, унда Наталдаги ҳиндларнинг сайлаш ҳуқуқи қисқача

тарихи баён этилганди. Мен бу китобчаларга кўп куч сарфлагандим, бироқ натижалар саъй-ҳаракатларимни оқлади. Брошюралар кенг ўқувчилар оmmasига бориб етди.

Ўз фаолиятимиз натижасида биз Жанубий Африкадаги ҳиндлар учун кўплаб дўстлар орттирдик ва Ҳиндистоннинг барча сиёсий фирқалари бизни фаол қўллаб-қувватлади. Жанубий африкалик ҳиндлар учун яна ҳаракатнинг аниқ дастури кўзга ташланиб қолганди.

БАЛСУНДАРАМ

Қайноқ ва соф қалб амри ҳеч қачон бераво қолмайди. Ўз шахсий тажрибамда мен бунга қайта-қайта амин бўлар эдим. Камбағалларга хизмат қилиш — қалбим амри ана шундай, қалбим мени ҳар доим камбағаллар томон сургаб келар эди ва улар билан бир жон-бир тан бўлиб кетишга имкон берар эди.

Наталь Ҳинд конгрессига колония аҳли ва идора хизматчилари бўлган ҳиндлар кирар эди, малакасиз ишчилар ва шартномали ишчилар улар доирасига кирмас эди. Конгресс ҳамон улар учун ёт бўлиб қолмоқда эди. Улар бадал тўлаёлмас ва Конгрессга кирмас эдилар. Конгрессга улар меҳр қўйиб қолишлари мумкин эди, аммо бунинг учун уларга хизмат қилиши керак эди. На конгресс ва на мен бунга тайёр бўлмаган пайтимизда шундай имконият борга ўхшаб кўринарди. Мен бор-йўги уч ёки тўрт ой ишлагандим, конгресс ҳам ҳали гўдак ёшида эди. Хузуримга энгил-боши йиртилган, бош кийimini қўлида ушлаб олган бир тамил йигити келди. Унинг икки олдинги тиши уриб синдирилган ва оғзи тўла қон эди. Йиғлаб, қалт-қалт титраганча у хўжайини уни калтаклаганини ҳикоя қилиб берди. Унинг сўзларини бутун тафсилотларигача менга асли тамил бўлган идора югурдаги таржима қилиб турди. Балсундарам — йигитнинг оти шунақа эди — Дурбандаги таниқли овғуполикда шартномадаги ишчи экан. Ундан дарғазаб бўлган хўжайин ўзини тутолмай, Балсундарамни қаттиқ калтаклабди, уриб, иккита тишини синдирибди.

Мен ишчини докторга жўнатдим. У пайтда шифокорлар фақат оқтанлилар бўлар эди. Мен Балсундарамга етказилган жароҳат тури кўрсатилган тиббий гувоҳнома олмоқчи эдим. Шундай гувоҳномани олиб, мен зудлик билан жабрдийдани судьяга етаклаб бордим, унга Балсундарамнинг қасам остида берилган кўрсатмаларини ҳавола қилдим. Уларни ўқиб чиқиб, судьянинг қовоғи солинди ва чақирик қоғози билан хўжайинни судга чақирди.

Мен хўжайиннинг жазога тортилиши учун зинҳор ҳаракат қилмагандим, балки унинг Балсундарамни қўйиб юборишинигина истагандим. Шартномадаги ишчилар ҳақидаги қонун менга таниш эди. Борди-ю, оддий хизматчи огоҳлантиришсиз хизматни ташлаб кетса, хўжайин фуқаролик суди орқали унга даъво қилиши мумкин эди. Шартномадаги ишчининг аҳволи бутунлай бошқача эди. Бундай ҳолларда у жинорий суд олдида жавоб берар ва айблов ҳукми чиқарилган ҳолда эса қамоққа олинар эди. Уильям Хантер айтганидек, ишчиларни сафарбар қилиш тизими қарийб қуллик билан баравардир. Балиқлар каби шартномадаги ишчилар хўжайиннинг мулки эди.

Балсундарамни икки усулдан фақат биттаси билан озод қилиш мумкин эди: ё шартномадаги ишчилар ишлари бўйича протекторни шартномани бекор қилишга (ёки бу шартномани бошқа бировга ҳавола қилишга) мажбур этиш билан ёки хўжайинни Балсундарамни озод этишга мажбурлаш билан. Мен хўжайиннинг олдида бордим ва бундай дедим:

— Мен сизга қарши иш кўзгамоқчи ва сизни жазога тортмоқчи эмасман. Ўйлайманки, сиз кишини қаттиқ калтаклаганингизни англаб турибсиз. Сиз шартномани бошқа бировга ҳавола этсангиз бўлгани, менга шу бемалол кифоя қилади.

У жон деб рози бўлди. Шунда мен шартномали ишчилар ишлари бўйича протекторга мурожаат қилдим. У Балсундарам учун янги хўжайин топиш шarti билан розилик билдирди.

Мен орчалон қидиришга тушиб кетдим. У овруполик бўлиши шарт эди, чунки ҳиндлар шартномали ишчи сақлаш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Мен шулардан бирига мурожаат қилдим ва у Балсундарамни ўзига олишга рози бўлди. Мен бундай илтифот учун ташаккур билдирдим. Чакана ишлар судьяси

Балсундарамнинг хўжайинини айбдор деб топди ва шартномадаги ишчини бошқа шахсга ҳавола этиш мажбуриятини олган деб уни иш баёнига киритиб қўйилди.

Балсундарам иши барча шартномадаги ишчиларга маълум бўлди ва энди улар мени ўз дўстлари дер эдилар. Мен бу дўстликдан ўзимда йўқ суюндим. Идорамга қўллаб шартномадаги ишчилар келар эдилар ва мен уларнинг қайғу ва қувончлари билан танишиш учун ажойиб имкониятга эга бўлардим.

Балсундарам иши ҳақидаги хабар ҳатто Мадрасгача бориб етганди. Бу музофотнинг турли ноҳияларидан шартнома бўйича Наталга келиб қолган ишчилари бу ҳақда ўз шартномадаги қардошларидан билишганди.

Бундоқ олиб қараганда иш у қадар жиддий эмасди, бироқ Наталда шарномадаги ишчилар билан шуғулланадиган ва уларни очиқ-ошкора ҳимоя қиладиган одам топилганининг ўзиёқ улар учун севинчли ва умидбахш воқеа эди.

Боя айтганимдек, Балсундарам бош кийимини қўлида тутганча идорамга кириб келганди. Шу кичик ҳолат таҳқир этилган инсон ахлоқи учун хосдир. Саллани ечиб қўй деб мендан талаб қилганларида суддаги можаро ҳақида гапириб ўтгандим. Хоҳ фуражка, салла ёки бошига ўраб олган бўйинбоғми, бундан қатъи назар, барча шартномадаги ишчилар ва умуман ҳиндлар овруполик пайдо бўлганда уларни бошидан олиб қўйишга мажбур эдилар. Иккала қўлни жуфтлаб салом бериш кифоя қилмасди. Балсундарам менга нисбатан ҳам шундай қоидага риоя қилиш керак деб ўйлаган кўринади. Бу менинг амалиётимдаги биринчи воқеа эди. Мен ўзимни ноқулай ҳис қилдим ва ундан бўйинбоғини ўраб олишини сўрадим. У бунга даров ҳуроят этмади, аммо унинг чеҳрасидаги мамнунлик аломати ҳам назаримдан қочгани йўқ.

Мен бир нарсани ҳеч тушунолмайман: яқинини таҳқирлашни одамлар қандай қилиб ўзи учун фахр деб ҳисоблайдилар?

ДИНЛАРНИ ҚИЁСЛАБ ЎРГАНАНИМ

Модомики мен жамоа хизматига бошим билан шўнғиб кетган эканман, бунинг сабаби менинг ўзимни англашга бўлган интилишимдан иборат эди. Мен хизмат қилиш динини ўз диним қилиб олган эдим, чунки фақат шундагина Худони англаш мумкинлигини ҳис этган эдим. Хизмат қилиш мен учун бу Ҳиндистон учун хизмат қилиш эди, чунки бу туйғу менда ҳеч бир қидирувларсиз пайдо бўлганди, бунга мойиллик ўзи менга сут билан кирган эди. Аввало саёҳат қилиш баҳонасида, қолаверса, катҳиёвар фикс-фужурларидан қутулиш ва ўзимга тирикчилик учун маблағ топиш учун мен Жанубий Африкага йўл олгандим. Бироқ, олдин айтганимдай, мен худога етишув йўлида ва ўзимни англаб етишишдаги интилишимда ўзимга эга бўлган эдим.

Насроний дўстларим менда билганимга ташналик ҳиссини уйғотдилар, бу ташналикни сира қондириб бўлмасди ва борди-ю, мен лоқайд бўлишга ҳаракат қилган тақдиримда ҳам, улар мени ўз ҳолимга қўймас эдилар. Менинг кўнглимга йўл топган одам Дурбандаги Жанубий Африка бош мубашширлиги бошлиғи м-р Спенсер Уолтон бўлди. Мен қарийб унинг оила аъзосига айланиб қолгандим. Албатта, бу танишувимизга менинг Преториядаги насронийлар билан танишувим сабаб бўлган эди. М-р Уолтон гоаят ўзига хос тарзда ҳаракат қилар эди. Унинг қачон бўлмасин, бирон марта мени насронийликка ўтишимни таклиф қилганини эслолмайман. Аммо у кўз олдимда ўз ҳаётини очиб берди ва менга унинг барча хатти-ҳаракатларини кўзатиб боришимга имкон туғдирди.

М-с Уолтон тиришқоқ ва худо берган аёл эди. Бу жуфтликнинг менга нисбатан муносабатидан мамнун эдим. Орамизда чуқур фикрлар қарама-қаршилиги мавжудлигини биз билар эдик. Ҳеч қандай баҳс билан уларни текислаб бўлмасди. Бироқ фикрлардаги зиддиятлар ҳам фойдали бўлади. М-р ва м-с Уолтонларнинг ювошликлари ва бирсўзликлари, уларнинг ишга ихлослари менга ёқарди. Бизлар тез-тез кўришиб турардик.

Бу дўстлик менинг динга бўлган қизиқишимни қўллаб-қувватлар эди. Энди мен динни ўрганишга Преториядагидек вақт ажратолмай қолган эдим. Бироқ мен бисотимдаги ўша озроқ бўш вақтдан ҳам фойдаланар эдим. Менинг дин масалалари бўйича ёзишмаларим давом этар эди. Райчандҳай менга кўрсатмалар бериб борарди. Дўстларимдан бири менга Нормадашанкарнинг “Дҳарма Вичар”

китобини юборди. Ундаги сўзбоши менга кўп ёрдам қилди. Эшитишимча, шоир илоҳиёна ҳаёт кечирган экан ва сўзбошидаги динни ўрганиш шарофати билан содир бўлган ўзгариш тавсифи мени асир этганди. Мен бу китобни яхши кўриб қолдим ва уни диққат билан қайта ўқиб чиқдим. Макс Мюллернинг “Ҳиндистон — у бизга нимани ўргата олади?” китобини ҳам қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Шунингдек, Илоҳиёт жамияти чоп этган “Упанишадлар” таржимасини ҳам ўқиб чиқдим. Бу китоблар менинг ҳиндувийликка бўлган ҳурматимни оширди, улар мени ўзига кўпроқ мафтун этди. Бироқ мен бошқа динларга нисбатан шубҳа билан қарамас эдим. Мен Вашингтон Ирвиннинг “Муҳаммад ва саҳобалари ҳаёти”ни ва Карлейлнинг Муҳаммад пайгамбарга атаб ёзган панегирикини ўқиб чиқдим. Бу китоблар Муҳаммадни кўз ўнгимда юксакликларга кўтариб юборди. Мен яна “Зардушт таваллоси” деб номланувчи китобни ҳам ўқиб чиқдим.

Шундай қилиб, мен турли динлар ҳақида кўпроқ билимга эга бўлдим. Уларни ўрганиш ўз-ўзимни таҳлил қилиш қобилиятимнинг ривожланишига имкон яратди ва машғулотлар вақтида мени нима маҳлиё қилган бўлса, ҳаммасини амалга ошириш одатини сингдирди. Шундайин, кейин ҳиндувийлик китобларида келтирилган тавсифлардан асли нималардан иборат эканлигини ўзим тушунган даражада йог тизими бўйича айрим машқларни бажара бошладим. Мен бу машқларни узоқ давом этдира олмадим ва Ҳиндистонга қайтгач, биронта мутахассис раҳбарлиги остида ўз машқларимни давом этдиришга қарор қилдим. Бироқ бу истагим истаклигича қолиб кетди.

Мен яна Толстой асарларини кунт билан ўргандим. Унинг “Мухтасар инжил”, “Хўш, нима қилмоғимиз керак?” ва бошқа китоблари менда кучли таассурот қолдирди. Мен кенг қамровли муҳаббатнинг чексиз имкониятларини тобора теранроқ тушунмоқда эдим.

Худди шу вақтларда мен яна бир насроний оила билан танишиб қолдим. Унинг таклифи билан мен ҳар якшанбада ўқув черковига бориб турар эдим. Шу куни мени мунтазам зиёфатга ҳам таклиф этишар эди. Черков менда яхши таассурот қолдирмади. Воизларнинг ваъзалари илҳомбахш эмас эди. Келувчиларнинг афтангорларидан ҳеч қандай руҳонийлик жилва қилмасди. Улар илоҳий жойларнинг издиҳомии эмас эди, балки кўнгил очиш учун ёки ўз удумларига кўра черковга келадиган дунёвий фикрдаги одамлар эди. Гоҳо мен ибодат чоғида беихтиёр пинакка кетиб қолар эдим. Мен бундан уялар эдим, бироқ кўшнилариимдан бир қанчаси ҳам ўтирган жойида мудраётгани мендаги бу уят туйғусини енгиллатарди. Бундай тарздаги ибодатларга мен узоқ қатнай олмас эдим.

Мен ҳар якшанбада бориб турадиган оила билан алоқам бирданига узилди. Менга у ёққа бориб туришимни бас қилиш таклиф этилганди деса ҳам бўлади. Гап бундай бўлганди. Бека меҳрибон ва оддий, бироқ бирмунча чеклаб қўйилган аёл эди. Бизлар диний мавзуда кўп гаплашардик. Мен ўша пайтларда Арнольднинг “Осиё нури”ни овоз чиқариб ўқир эдим. Бир куни биз Исо Масих ҳаётини Будданинг ҳаёти билан қиёслаб бошладик.

— Жафокаш Гаутамни бир эсга олинг! — дедим мен. — У тортган азоб-уқубатлар фақат инсониятгагина эмас, балки барча жонли мавжудотларга ўтган. Унинг елкасида ётган кўзичоқни бир кўришдаёқ юрагингиз раҳм-шафқат ҳиссига тўлиб кетмайдими? Барча жонли мавжудотларга нисбатан бундай муҳаббат Исо Масихда йўқ.

Бундай қиёслаш оқкўнгил аёлга оғир ботди. Мен унинг хафа бўлганини тушундим-да, суҳбатни тўхтатдим ва биз ишхонага ўтдик. Унинг беш ёшга энди қадам қўйган ва тақводорликда ундан қолишмайдиган ўғли ҳам биз билан бирга эди. Болалар орасида бўлганимда мен ўзимни дунёдаги энг бахтли одам деб биламан, мана бу болакай билан эса қачонлардан бери дўстлашиб қолган эдик. Мен унинг ликобчасида турган гўшт бўлаги ҳақида ноқулайроқ гап айтиб юбордим ва ўзимнинг ликобчамдаги олмани олиб, карс-курс чайнаб ей бошладим. Бегуноҳ боланинг менга ҳаваси келиб кетди ва менга эргашиб, олмани мақтай кетди.

Она-чи? У даҳшатда эди.

Менга танбех беришди. Мен суҳбатни бошқа томонга бурдим. Келаси ҳафтада, одатдагидек, ҳалиги оилани кўргани келганимда, бу ерга бошқа оёқ босмаслигим лозимлигини ва бундай қилиш тўғри бўлишини ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Бироқ оқкўнгил аёл юзага келган вазиятга аниқлик киритди:

– М-р Ганди, – деди у, – илтимос, мендан хафа бўлманг. Сизга бир гапни айтиб қўймасам бўлмайди: сизнинг бизниқига келиб туришингиз болага яхши таъсир кўрсатмаётир. Ҳар куни у гўштни эскими-янгими деб иккиланади ва ҳўл мева сўраб, сизнинг гапларингизни эслатади. Бунга ортиқ чидаб бўлмайди. Борди-ю, у гўшт емай қўйса, у оғриманган тақдирда ҳам озиб кетади-ку. Мен бунга бардош беролмайман. Бундан кейин сиз фақат биз, катталар билан гаплашишингизга тўғри келади. Суҳбатларингиз болаларга ёмон таъсир кўрсатаётгани аниқ.

– М-с... – деб жавоб бердим мен, – бундай бўлганидан жуда афсусданман, албатта. Мен сизнинг ота-оналик туйғуларингизни тушунаман, чунки менинг ҳам болаларим бор. Бизлар бу нохуш ҳолатга жуда осонлик билан чек қўя оламиз. Нимани ейман-у, нимани йўқ, бу нарса болага менинг сўзларимдан кўра кўпроқ таъсир кўрсатмоқда. Шу боис бу ерга келиб туришни бутунлай бас қилганим афзал. Бу, албатта, бизнинг дўстлигимизга таъсир қилмаслиги керак.

– Миннатдорман сиздан, – деди аёл ошкора енгил нафас олиб.

УЙГА

Жанубий Африкага келганимга ҳам уч йил бўлди. Мен бу ерда яшовчи ҳиндлар билан танишиб олдим ва улар мени билишди. 1896 йилда мен уйга, Ҳиндистонга ярим йилга бориб келишга рухсат сўрадим. Қарасам, ҳали Жанубий Африкада узоқ вақтгача қоладиганга ўхшайман. Мен энди яхшигина тажрибага эга бўлган ва одамларга кераклигимга ишонч ҳосил қилган эдим. Шу боис хотин-болаларимни олиб, ватанга жўнашга, кейин қайтиб келиб, бирйўла ўрнашиб олишга қарор қилдим. Шу билан бирга, Ҳиндистонга келгач, у ерда жамоатчилик фикрига таъсир ўтказиш ва Жанубий Африкадаги ҳиндлар аҳволига нисбатан қизиқиш уйғотиш мақсадида айрим ишларни қила оламан деб ҳисоблар эдим. Гап шундаки, уч фунт стерлингли солиқ ҳақидаги масала ҳамон очиқ қолмоқда эди. То бу солиқ бекор қилинмас экан, тинчлик бўлиши мумкин эмасди.

Аmmo менинг йўқлигимда таълим масалалари бўйича Ассоциация ва Конгресс ишига ким раҳбарлик қилади? Мен икки киши ҳақида ўйлаб юардим. Одамжий Миёнхон ва гарс Рустамжий. Тижоратчилар ичида энди ходимлар ишига ярайдиганлар талайгина эди. Бироқ котиблик мажбуриятини мунтазам бажара оладиган, шунингдек, ҳинд жамоаси ҳурматини қозонган энг етуқларидан мана шу иккаласи эди. Тўғри, котиб инглиз тилини яхшигина билиши керак эди. Мен конгрессга Одамжий Миёнхонни тавсия этдим ва Конгресс унинг котиб сифатида тайинланганини тасдиқлади. Тажриба шуни кўрсатдики, бу гоаят тўғри танлов бўлган экан. Одамжий Миёнхон бирсўзлиги, сабрлиги, хайрихоҳлиги ва зийраклиги билан ажралиб турарди ва котиблик иши учун оқловчилик дипломи бор ёки Англияда олинган олий маълумотли одам бўлиши шарт эмаслигини барчага исботлаб берди.

1896 йилнинг тахминан ўрталарида мен Калькуттага йўл олган “Понгола” кемасида уйга қараб сузиб кетдим.

Бортда йўловчилар жуда оз эди. Улар орасида – мен яқиндан таниб олган икки инглиз амалдори ҳам бор. Улардан бири билан кунда бир соатдан шахмат суришардик. Кема табиби менга тамиллар тилини ўргатувчи ўқитувчи топиб берди ва мен бу тилни ўрганишга киришдим. Наталдаги иш тажрибадан шуни кўрсатдики, мусулмонлар билан яқинлашишим учун урду тилини, мадраслик ҳиндлар билан яқинлашиш учун тамил тилини ўрганишим керак эди...

...Ийгирма тўрт кунлик ажойиб саёҳатдан кейин мен Калькуттага келиб тушдим, Хуглининг чиройи мени ҳайратга солди. Ўша кунёқ поездда Бомбейга қараб равона бўлдим.

ҲИНДИСТОНДА

Бомбей йўлида поезд Оллоҳободда 45 дақиқа тўхтаб қолди. Бундан фойдаланиб, шаҳарни томоша қилмоқчи бўлдим. Бундан ташқари, мен дори олишим керак эди. Дорини бергунча мудроқ дорихоначи узоқ ивирсиди, ниҳоят, дорини олиб, вокзалга келсам, поезд кетиб бўлибди. Станция бошлиғи менга ҳурматан поездни бир дақиқага тўхтатиб турибди, бироқ мендан дарак бўлавермагач, юкларимни платформага чиқариб ташлашни буюрибди.

Мен Кёлнер меҳмонхонасида кўндим ва дарҳол ишга киришиб кетдим. Мен Оллоҳободда чиқадиган “Пайонир” рўзномаси ҳақида кўп эшитган эдим ва уни ҳиндларнинг орзуларига адоватли орган деб билар эдим. Эсимда, ўшанда унинг муҳаррири м-р Чесни-ўғил эди. Мен барча фирқаларнинг ёрдамига таянмоқчи эдим ва ишни м-р Чеснига мактуб ёзишдан бошладим. Унда поезддан қолиб кетганимни, эртанги поездда кетганимга қадар мени қабул қилишини сўрадим. У ўша заҳоти мени хузурига чорлади ва бундан бошим осмонга етди, унинг гапимга диққат билан қулоқ солаётгани эса нур устига нур бўлди. Чесни ўз рўзномасида нима ҳақда ёзсам, ҳаммасини ёритишга сўз берди ва бироқ кўшимча қилиб шуни ҳам айтдики, ҳиндларнинг барча талабларини қўлаб-қувватлайман деб ваъда беролмайди, чунки инглизларнинг нуқтаи назари билан ҳисоблашмаса бўлмайди.

— Агар масалани ўрганиш билан шуғуллансангиз ва уни ўз рўзномангизда муҳокама қилсангиз, шунинг ўзи етарли. Биз ҳақимиз бўлган адолатнигина сўрайман ва истайман, холос, — дедим мен.

Куннинг қолган қисмини ажойиб манзара — уч дарё қуйилган Тривенини мириқиб томоша қилдим ва олдимда турли ишларнинг режасини атрофлича ўйлаб кўрдим...

...Бомбейда тўхтамасдан, мен тўғри Ражкотга ўтиб кетдим ва Жанубий Африкадаги аҳвол тўғрисида китобчам устида ишлаб бошладим... Китобчам ўн минг нусхада босилиб чиқди ва барча рўзномалар таҳририятларига ҳамда барча фирқаларнинг раҳбарларига тарқатилди...

...Бу вақтда Бомбеда вабо тарқалган эди. Ҳамма ерда ваҳима авж олган. Ўлат Ражкотга ҳам тарқалишидан хавотир бор эди. Санитарлар дастасига бироз фойдам тегар деб ҳукуматга ўз хизматимни таклиф этдим. Таклифим қабул қилинди ва мени шу масалалар билан шуғулланувчи ҳайъат таркибига киритишди. Мен айниқса, ҳожатхоналарни тозалашга зўр берар эдим ва ҳайъат бутун шаҳарда ҳожатхоналарнинг аҳволини текширишга қарор қилди. Қашшоқлар текширишга қарши турмас эдилар ва янада муҳимроғи, ҳожатхоналар ҳолатини яхшилаш борасида ҳайъат берган кўрсатмаларни жон-жон деб бажарар эдилар. Бироқ бойларнинг уйларига етганимизда улардан айримлари уйларига ҳам киритмадилар ва албатта, бизнинг таклифларимизга мулақо эътибор бермадилар ҳам. Умуман, бизнинг барчамизда бойларнинг уйларидаги ҳожатхоналар бешбадтар экан-да, деган таассурот пайдо бўлди. Улар қоп-қоронғи, бадбўй, чиқинди ахлатларга тўла бўлиб, қуртлар ғимирларди. Биз таклиф этган яхши усуллар гоё оддий эди, масалан: ҳожатхонадаги бавлу нажасларни дуч келган жойга чиқариб ташлайвермай, махсус идишларга солиш, уни ерга тўкиб ташламай, ҳожатхона ҳавоси тоза ва ичи ёруғ бўлиши ҳамда ахлатчига ҳожатхонани тозалаш осон бўлиши учун ташқари девор ва ҳожатхона оралигидан тўсиқ (четан) тиклаш ва ҳ.к. Олий табақалар бу тadbирга қарши минглаб эътирозлар билдирдилар ва кўпчилиги айтганимизни қилишмади.

Ҳайъат дахлсизларнинг маҳаллаларини ҳам кўздан кечириши керак эди. Ҳайъат аъзоларидан фақат биттаси менга ҳамроҳлик қилишга рози бўлди. Бошқалари учун бу маҳаллаларга бориш қандайдир ярашмаган иш бўлиб кўринди, ҳожатхона тўғрисида-ку гапирмаса ҳам бўлади. Бироқ дахлсизлар маҳаллалари мен учун қутилмаган янгилик бўлди. Мен биринчи марта у жойларга боришим эди. Эрақ ва аёллар бизнинг келганимиздан озмунча ҳайратга тушишмади. Мен улардан ҳожатхоналарни кўрсатишини илтимос қилдим.

— Бизда ҳожатхона нима қилсин, — таажжуб билан дейишди улар. — Биз очиқ ҳавода, далада қиламиз у ишларни. Ҳожатхона сизларда, катта одамларда бўлади-да.

— Бўпти, яхши, унда уйингизни кириб кўрсак бўладими? — тиниб-тинчимадим мен.

— Бизни маъзур тутасиз, сэр. Уйларимизнинг ҳамма бурчакларигача кириб кўраверинг. Уй қаёқда, қушнинг уяси десангиз-чи.

Мен ичкарига кирдим ва ташқари қанчалик саришта бўлса, ичкари ундан ҳам покizarоқ эканини кўриб, ёқа ушладим. Эшик олди обдон супуриб-сидирилган, уйнинг ери мол тезаги билан силлиқ қилиб сувалган, бармоқ билан санарли идиш-товоқлар эса тозалаб ювилганидан чарақлар эди. Бу маҳаллада ўлат тарқалишидан асло чўчимаса бўларди.

Олий табақаларнинг маҳаллаларида шундай ифлос ҳожатхоналар бор эдики, қандай таърифлашни билмайсан, киши. Ҳар бир хонада ариқча бўлиб, юз-қўлни ҳам шунга чайишарди, пешобни ҳам шунга қилишарди. Натижада бутун уйни бадбўй ҳид тутиб кетарди. Бошқа бир уйда иккинчи қаватдаги ётоқ-хонанинг ўзидан ҳожатга чиқилар, бавлу нажас қувурдан биринчи қаватга оқиб тушар эди. Бу хонадаги бадбўй ҳид чидаб бўлмас даражада кучли эди. Яшовчилар бундай бадбўйлик ичида не тариқа ётиб ухлашади — бу ёғини китобхон ўзи тасаввур қилаверсин.

Ҳайъат яна вишнупарастларнинг ҳавелийлари — ибодатхоналарини бориб кўрди ҳавелий қоҳини бизнинг оиламиз билан дўстона муносабатда эди. Шу боис у ҳамма жойни бир бошдан кўриб чиқишга розилик берди ва қўлимдан келганча аҳволни яхшилашга ҳаракат қиламан, деб сўз берди. Биз эҳромда шундай бир жойга дуч келдикки, бу жойни қоҳиннинг ўзи ҳам энди кўриб туриши экан. Девор бурчагида ликобча ўрнида фойдаланилган япроқлар ва чиқиндилар уюми ётарди. У ерни қарга ва қузғунлар маскан қилиб олганди. Ҳожатхоналари ҳам, афсуски, ифлос эди. Кўп ўтмай, мен Ражкотдан кетдим ва қоҳин биз таклиф қилган тадбирлардан қанчасини бажарди, қанчасини йўқ — билмайман.

Нима бўлганда ҳам Худонинг уида бундай ифлосни кўриш менга ёқимли эмасди, албатта. Модомики, муқаддас жой деб аталар экан, у ердаги хоналарда тозалик қоидаларига қатъий риоя қилиниши керак ҳам. Уша пайтдаги билишимга қараганда, “Смрити”нинг муаллифлари ички ва ташқи тозалikka риоя қилиш зарурлигини алоҳида таъкидлар эдилар.

БЎРОН ЯҚИНЛАШМОҚДА

Хотиним ва болаларим билан бу менинг биринчи саёҳатим эди. Олдин айтиб ўтганимдек, аҳоли ўрта қатламга мансуб ҳиндулар ўргасидаги болалар никоҳи натижасида фақат эркаккина қандайдир маълумот ола биларди, хотин эса саводсизлигича қолиб кетаверарди. Бунинг оқибатида улар чуқур жарликнинг икки томонида қолиб кетар ва хотинини ўқитиш эрнинг зиммасига тушарди. Шундайин, мен хотиним ва болаларимга муносиб кийим-кечак гамини ейишим, об-овқати ва ётиб-туриши улар учун бу янги муҳитда эътироф этилган қоидаларга тўғри келиш-келмаслигини кўрсатиб боришим керак бўларди. Уша пайтга тегишли айрим хотиралар чинданам завқли эди.

Ҳиндунинг хотини эрига сўзсиз итоат этишни ўзининг олий диний бурчи деб билади. Ҳинду эр ўзини унга ҳар доим гирдикапалак бўлиб хизмат қилишга мажбур хотинининг ҳўжайини ва ҳукмдори деб ҳис қилади.

Ушанда мен маданиятли бўлиш — демакки, кийим ва феъл-атворда иложи борича овруполикларга ўхшаш, деб ўйлардим. Фақат шу йўл билан обрў топиш мумкин, бусиз жамиятга хизмат қилиб бўлмайди, дердим.

Шу боис хотиним ва болаларим учун кийимларни кунт билан танлар эдим. Мен уларнинг Катҳиёвар боққоллари деб билишларини истамасдим. Уша вақтларда ҳиндлар орасида парслар энг маданиятли одамлар ҳисобланарди, оврупоча услуб бизга тўғри келмагани учун ҳам биз парсларнинг удум-одатларига риоя қила бошлагандик. Масалан, хотиним парсларнинг сорийсини кийса, ўгилларим, худди парслардек, куртка ва иштон кияр эдилар. Оёқларига ҳам, ўз-ўзидан равшанки, ботинка ва чулки кийишарди. Бу кийимларга ўрганишлари анча оғир бўлди, ботинка оёқларимни уриб, қавартитар, пайпоқлари эса тердан ҳидланиб кетарди. Улар салгина эътироз билдиришса, оғзидан олиб ёқасига ёпиштирардим. Бироқ сўзларимдан кўра обрўйимга қулоқ солишларини сезиб турардим. Оилам бошқа иложи йўқлигидан бундай янгиликларга чидашга мажбур эди. Пичоқ ва санчқилардан фойдалана бошлаганимиздаги уларнинг нафрати бадтар ортганди. Тамадуннинг бу нишонларига завқим сўнганидан кейин санчқи ва пичоқ яна истеъмолдан чиқиб кетди. Улардан узоқ вақтгача фойдалангандан кейин осонгина воз кечиб қўя қолишди. Бундай “тамаддун”ча безаклар юкидан халос бўлгач, ўзимизни анча эркинроқ ҳис қилаётганимизни кўриб турардим.

Биз кетаётган кемада қариндошларимиз ва танишларимиз ҳам кетишаётганди. Худди бошқа даража йўловчилари каби мен уларни тез-тез бориб кўриб турардим.

Менга истаган жойга боришга рухсат берилганди, чунки кема менинг мижозим дўстларига қарашли эди.

Кема бошқа бандаргоҳларга кирмай, тўғри Наталга йўл олгани учун саёҳатимиз атиги ўн саккиз кун давом этди. Худди куруқликда биз учун тайёрлаб қўйилган бўрондан дарак бергандай, Наталга етишимизга тўрт кун қолганида денгиз тўфони бошланиб қолди. Декабрь — жанубий яримшарда ёзги муссонлар ойи ва денгизда бу вақтда кўпинча бўрон қутуради. Аммо биз дуч келган тўфон шу қадар кучли ва давомли эдики, йўловчилар ваҳимага туша бошлашди. Бу гоят улуғвор манзара эди: умумий хавф олдида ҳамма бир жон-бир тан бўлган эди. Мусулмонлар, ҳиндулар, насронийлар ва бошқа барча одамлар ягона Худога тавалло қилиб, диний тафовутлар ҳақида унутган эдилар. Айримлар турли онтлар ичмоқда эдилар. Дарға, гарчи тўфон хатарли бўлса-да, мен бундан ҳам кучлироғини кўрганман, деб юпатар эди. Яхши қурилган кема ҳар қандай бўрон-довулга ҳам бардош беради, деб тасалли берарди. Бироқ одамлар тинчий олмасди. Узлуксиз қасир-қусур ва тарақ-туруқлардан шундай тасаввур ҳосил бўлардики, гўё кема мажақланиб кетаётгандай. У гоҳ айланар, гоҳ у, гоҳ бу томонга шунақанги отилардики, ҳали-замон тўнкарилиб кетадигандай. Уз-ўзидан равшан, ҳамма палубадан кетганди. Эслашимча, бўрон бир кеча-кундуз давом этганди. Ниҳоят ҳаво очилди, қуёш чиқди ва дарға, бўрон тинди, деди. Одамларнинг юзи ёришди, хавф бартараф бўлганди, оғизлардан энди Худо номи эшитилмасди. Одамлар яна ўйнаб-қуйлаб, еб-ича бошладилар. Ўлим хатари гўё бўлмагандай эди ва астойдил қилинган дуонинг қисқа муддатли ҳолати май¹ га ўз ўрнини бўшатиб берганди. Йўловчилар намоз ўқиб, бошқа дуоларни такрорласалар-да, булар бари даҳшатли соатларда бўлган ҳалиги алоҳида тантанаворлигини йўқотган эди.

Бўрон мени йўловчилар билан яқинлаштирди. Мен ўзим бўрондан унчалик қўрқмасдим, бу борада менинг унча-мунча тажрибам бор эди. Чайқалишларга бардош берар ва денгиз касали менга писанд эмасди, шу боис бўрон вақтида бир йўловчидан бошқаси олдига бемалол борар, уларга ғамхўрлик қилар ва далда берар эдим. Ҳар соатда мен уларга даргадан янгиликлар олиб келардим. Шу тариха қўлга киритилган дўстлик, кўриб турганимиздек, менга яхшигина хизмат қилди.

18 ёки 19 декабр куни кема Дурбан бандаргоҳига лангар ташлади. Ўша куни иккинчи кема “Нодирий” ҳам изимиздан етиб келди.

Бироқ ҳақиқий бўрон ҳали олдинда эди.

ҲАҚИҚИЙ БҶРОН

Олдин айтганимдай, ҳар иккала кема Дурбанга 18 ёки 19 декабрда етиб келди. Жанубий Африка бандаргоҳларида синчиклаб тиббий кўриқдан ўтказилмагунча йўловчиларнинг кемадан тушишларига рухсат берилмайди. Борди-ю, кемада юқумли касаллик билан оғриган йўловчи бўлса, карантин эълон қилинади. Биз Бомбейдан чиққанимизда, у ерда вабо бор эди ва биз бирмунча муддат карантинда қолиб кетишдан қўрқаётгандик. То барча йўловчилар кўриқдан ўтиб бўлмагунча кема узра сариқ байроқ ҳилпираб туради, врач тегишли гувоҳнома бергандан кейингина байроқ туширилади. Қариндош-уруғлар ва таниш-билишларга ҳам шундан кейингина кемага киришга рухсат берилади.

Бизнинг кемада ҳам сариқ байроқ осилган. Доктор келди, бизларни кўриб чиқди ва беш кунлик карантин эълон қилди. Бунда унинг ўз ҳисоб-китоби бор эди: тўла ривожланиши учун вабо бациллаларига йигирма уч кун керак бўлади ва шу боис биз Бомбейдан сузиб чиққан кунимиздан бошлаб, ушбу муддат тугагунча карантинда қолишимиз керак. Бироқ бу гал карантин фақат тиббиёт тартиботи важданигина эълон қилинмаганди.

Дурбанинг оқтанли аҳолиси бизни ватанимизга қайтариб юборишни талаб қилмоқда эди. Карантин қўлланишининг сабабларидан бири шу эди. “Дада Абдулла ва К” фирмаси шаҳарда нелар бўлаётганини муттасил хабар қилиб

¹ М а й а — сароб, рўё дегани.

турарди. Оқтанлилар ҳар куни кўпқишилиқ митинглар ўтказар, бизларга дўқ урар, агар иккала кема қайтариб юборилса, зарарларни қошлар эдик деб “Дада Абдулла ва К”ни аврашга ҳаракат қилардилар. Бироқ фирмани кўндириш осон гап эмасди. Фирма бошқарувчиси ўшанда Шет Абдул Карим Ҳожи Одам эди. У кемани верфга олиб бориб, нима қилиб бўлса ҳам йўловчиларни туширишга аҳд қилганди. Ҳар куни у менга барча содирликлар ҳақида хабар йўллаб турарди. Бахтимизга, ўшанда оқловчи Мансуҳлаъл Нозир Дурбанда эди, эндиликда марҳум бу одам мени кутиб олиш учун бу ерга келганди. Бу лаёқатли ва жасур киши ҳинд жамоасига бошчилиқ қиларди. Жамоа оқловчиси м-р Лаутон ҳам чўчиш нималигини билмайдиганлардан эди. У оқтанлиларнинг ишини қоралар ва ҳинд жамоасига шикоятни кўриб чиқаётган оқловчи бўлибгина эмас, балки самимий дўст сифатида ёрдам берарди.

Шундай қилиб, Дурбан нотенг кураш майдонига айланди. Бир томонда бир ҳовуч камбағал ҳиндлару уларнинг оз сонли инглиз дўстлари бўлса, иккинчи томонда оқтанлилар бўлиб, улар қуроли, миқдори, маълумоти ва бойлиги билан кучли эдилар, бунинг устига давлат томонидан қўллаб-қувватлаб турилар эдилар (Натали ҳукумати уларга очиқ-ошқора ёрдам берарди). Ҳукуматнинг энг мўътабар аъзоси м-р Гарри Эскомб уларнинг митингларида иштирок этар эди.

Шундай қилиб, карантин белгиланишининг асосий мақсади йўловчилар ва компания агентларини кўрқитиб, ҳиндларни Ҳиндистонга қайтариб юборишга мажбурлашдан иборат эди. Шундай пўписалар қулоққа чалинади: “Агар изингизга қайтмасангиз, биз сизларни денгизга улоқтирамиз. Борди-ю, қайтишга рози бўлсангиз, ҳатто қайтиш йўлингиз учун кира пулини ҳам беришимиз мумкин”. Мен турли йўллар билан далда берган ҳолда нуқул йўловчи дўст-ўртоқларимни айланиб юрардим. Бундан ташқари, мен “Нодирий” кемаси йўловчиларига тинчлантирувчи хатлар йўллар эдим. Одамлар хотиржам ва мардонавор турар эдилар.

Зерикиб қолмаслик учун биз кемада турли ўйинлар ўйнар эдик. Рождествога дарға биринчи даража йўловчиларини зиёфатга таклиф этди. Мен оила аъзоларим билан ҳамманинг диққат марказида эдим. Зиёфатдан сўнг нутқ сўзладим, унда гарб тамаддуни ҳақида гапирдим. Айни ҳолда жиддий мавзу ноўрин эканлигини билардим-у, аммо бошқача иш ҳам тутиб бўлмасди. Мен ўйин-қулги қилаётганлар ичида бўлсам-да, бутун фикри ёдим Дурбанда кураш олиб бораётганларда эди. Бу кураш асосан менга қарши қаратилган эди. Менга иккита айблов кўйилганди: биринчидан, Ҳиндистонда бўлган вақтимда мен Наталдаги оқтанлиларга ноодилларча ҳужумлар қилганмишман; иккинчидан, мен Натални ҳиндларга тўлдириб юбориш учун атайлаб колониячилар билан бирга иккита кема олиб келганмишман.

Зиммамдаги масъулият қандайлигини англаб турардим. Мени ўз кемаси бортига олиб, “Дада Абдулла ва К” фирмаси катта таваккал қилганди. Йўловчиларнинг ҳам, менинг оила аъзоларимнинг ҳам ҳаёти хавф остида қолганди.

Бироқ менинг ҳеч қандай айбим йўқ эди. Мен биронта ҳам йўловчини Наталга боришга қистамагандим. Ҳатто уларнинг кемага қачон чиққанларини ҳам билмасдим. Ҳозир ҳам, ўз қариндош-уруғларимни истисно қилганда, юзтадан биттасининг исмини ё билардим, ё билмасдим. Ҳиндистонда бўлган вақтимда Наталнинг оқтанлилари ҳақида илгари Наталнинг ўзида гапирганларимга нисбатан ҳеч қандай янги гап айтмаган эдим. Булар барчасига менда исботлар тўлиб-тошиб ётарди.

Зиёфатдаги нутқимда мен маҳсулот, вакиллари ва курашчилари Наталдаги оқтанлилар бўлган тамаддуни қоралаган эдим. Бу тамаддун ҳақида мен кўпдан бери ва кўп ўйлар эдим ва ҳозир ҳам ўз нутқимда унча катта бўлмаган шу масала бўйича фикр-мулоҳазаларимни баён этдим. Дарға ва бошқа дўстларим сабр билан тинглаб туришди ва нутқимни мен қандай маъно бермоқчи бўлсам, шундай тушунишди. Уларда кўнгилдагидек таассурот қолдирдимми, йўқми — билмайман. Кейинчалик дарға ва бошқа зобитлар билан гарб тамаддуни тўғрисида суҳбатлашимизга тўғри келди. Ўз нутқимда мен шарқ тамаддунидан фарқли ўлароқ гарб тамаддуни асосан зўравонликка асосланганини уқтирдим. Савол берувчилар мени фикримдан қайтаришга ҳаракат қилдилар. Кимдир, дарға бўлса керак, деди:

– Дейлик, оқтанлилар зулм қилишда давом этадилар; шунда сиз ўзингизнинг куч ишлатмаслигингиз билан нима қилган бўлар эдингиз?

Бунга мен бундай деб жавоб бердим:

– Уларни кечириб ва уларни судга тортишдан тийилишим учун Тангри менга матонат ва ақл беришига умид қиламан. Менинг улардан жаҳлим чиқмайди, балки уларнинг жоҳиллиги ва ақли ноқислигидан афсус-надомат чекаман, холос. Биламан, улар нимаики қилаётган бўлсалар, ҳаммаси ҳаққоний ва яхшидек эканига қаттиқ ишонадилар. Шу боис менинг улардан жаҳлим чиқишига асос йўқ.

Савол берган, эҳтимол, ишонқирамай жилмайиб қўйди.

Кунлар чўзилгандан-чўзилиб ўтарди: карантин қачон тугаши ҳамон номаълум эди. Карантин бошлиғи бу масала менинг ихтиёримдан чиқиб кетган ва қачон ҳукуматдан фармойиш олсам, шундагина сизларга қирғоққа тушишингизга рухсат бераман, дерди.

Ниҳоят, йўловчилар ва менга ультиматум қўйилди. Агар тирик қолишни истасак, бўйсунимизни таклиф қилишарди. Жавоб хатимизда айтдикки, Порта Наталда тушишга тўла ҳақлимиз ва жонимиз хатарда қолса ҳамки Наталда кемадан тушиш қароримиз қатъий, дедик.

Йигирма уч кундан кейин кемаларнинг бандаргоҳга киришига ва йўловчиларнинг қирғоққа тушишига рухсат берилди.

СИНОВ

Шундай қилиб, кемалар бандаргоҳга кириб олди, йўловчилар эса соҳилга туша бошлашди. Бироқ м-р Эскомб даргадан айтдириб юборибдики, оқтанлилар менга қарши қаттиқ тиш қайраганлар ва менинг ҳаётим хавф остида, шунинг учун ҳам мен оилам билан қош қорайгандан кейин кемадан тушганим маъқул бўларди, шунда бандаргоҳ бошқарувчиси м-р Татум бизни уйга кузатиб қўяди. Дарга шу гапларни менга етказди ва маслаҳатга қулоқ солишга қарор этдим. Бироқ ярим соат ўтди, йўқми, дарганинг олдига м-р Лаутон келиб, бундай деди:

– Агар йўқ демасангиз, м-р Гандини мен ўзим билан олай. Кема компанияси ҳуқуқшуноси сифатида айтишим керакки, сиз м-р Эсконт кўрсатмаларига риоя қилишимиз шарт эмас.

Сўнг у менинг олдимга келди-да, тахминан қуйидагиларни айтди:

– Агар кўрқмасангиз, бир таклифим бор, миссис Ганди болалари билан мистер Рустамжийникига борса, биз эса пиёда уларнинг ортидан етиб борамиз. Сизнинг шаҳарга ўғрилардай тунда кириб боришингизни истамасдим. Сизга бирон-бир хавф-хатар солади деб ўйламайман. Энди ҳаммаси тинчди. Оқтанлилар тарқалишди. Ҳар ҳолда сизнинг шаҳарга яширинча киришингиз керак деб ўйламайман.

Мен жон деб рози бўлдим. Хотиним болаларим билан бемалол Рустамжийникига йўл олди, мен эса дарганинг рухсати билан Лаутон билан биргаликда соҳилга тушдим. Рустамжийнинг уйи бандаргоҳдан икки милча узоқликда жойлашган эди.

Биз қирғоққа тушишимиз ҳамон қандайдир болакайлар мени таниб қолишди ва: “Ганди! Ганди!” деб қичқира бошлашди. Уларга яна бир неча киши қўшилди. Оломон тўпланишидан кўрқиб кетган Лаутон рикша чақирди. Мен рикшага минишни ёқтирмасдим ва умримда биринчи марта нақлиётнинг бу туридан фойдаланишимга тўғри келди, бироқ болалар мени мингани қўйишмади. Улар рикшачини шунақанги кўрқитиб юборишдики, шўрлик пайтни ганимат билиб жуфтакни ростлаб қолди. Биз юрганимиз сайин оломон катталашиб борарди ва охири йўлимизни тўсиб қўйди. Лаутонни бир четга суриб юборишди, менга эса тошлар, гишт парчалари ва палагда тухумлар отишарди. Кимдир бошимдан салламни олиб қочди, ўзимни ура бошлашди. Мен ўзимни ёмон ҳис қила бошладим ва нафасимни ростлаш учун ҳовли деворига суяндим. Бироқ бу ҳам бўлмади. Мени калтаклашда давом этишди. Тасодифан сал наридан мени биладиган катта полиция зобитининг хотини ўтиб қолди. Бу жасур аёл оломонни ёриб, менинг олдимга етиб келди-да, аллақачон қуёш ботганига қарамай, шамсиясини очди ва мен билан оломон ўртасига туриб олди. Бу нарса даргазаб оломонни ҳовуридан туширди, миссис Александерга тегмасдан менга етишининг иложи йўқ эди-да.

Бу орада барча томошани кўриб турган қандайдир ҳинд ўсмири полиция маҳкамасига чошиб кетган экан. Катта полиция зобити, м-р Александер мени қуршаб олиш ва бешикаст тайинланган жойга олиб бориб қўйиш учун полиция дастаси юборди. Даста ўз вақтида етиб келди. Полиция маҳкамаси Рустамжий уйи йўлида эди. Биз маҳкамага етиб келгач, м-р Александер мени ўша ерда яширинишимни таклиф этди. Бироқ мен рад этдим. “Ўз хатоларини англаб етганларидан кейин улар тинчиб қолишса керак, — дедим мен. — Мен улардаги адолат туйғусига ишонаман”. Полиция қўриқчилигида саргузаштларсиз Рустамжий уйигача етиб олдим. Аъзои баданим мўматалоқ бўлиб кетганди, аммо шилиниб-қонаган жой йўқ эди. Кема врачлари Дадибаржўр ўша заҳоти менга зарурий тиббий ёрдам кўрсатди.

Уй ичкараси жимжит эди, аммо атрофида оқтанлилар оломони тўпланган эди. Тун чўқмоқда эди, бироқ оломон ичидан: “Гандини бизга берингла!” деган қичқириқлар келарди. Эҳтиёткор катта полиция зобити аллақачон уйга етиб келган ва оломонни дўқ-пўписа билан эмас, ҳазил гаплар билан тинчителишга ҳаракат қиларди. Бироқ барибир у хавотир олди ва менга бундай деб айттириб юборди: “Агар оилангизга, шунингдек, дўстимизнинг уйи ва мулкига зарар етказмасин десангиз, бегона кийим кийиб олиб, уйни тарк этишингизни маслаҳат бераман”.

Шу тариқа, бир куннинг ўзида мен иккита бир-бирига мутлақо қарама-қарши маслаҳатга кирдим. Ҳаёт учун хавф тасаввурдагина мавжуд бўлганида м-р Лаутон менга ошқора иш тутишини маслаҳат берди ва мен бу маслаҳатга кирдим. Хавф бутунлай аниқ бўлганда эса бошқа дўстим менга гирт тескари маслаҳат берди ва мен бу маслаҳатга рози бўлдим. Нима учун мен шундай қилдим? Ҳаётим хавф остида бўлгани боисиданми ёки дўстимнинг уй-жойию мол-мулкани, хотиним ва болаларим ҳаётини таваккал остига қўйишни истамаганимданми? Ва бу икки ҳодисадан қайси бирида тўғри йўл тутдим? Оломонга рўбарў чиққанимда биринчи галдами ёки бошқа кийимга яширинганимдаги иккинчи галдами?

Бироқ бўлиб ўтган ишларим тўғри ёки нотўғрилиги борасида фикр юритишдан маъно йўқ. Илкомиятига қараб келажакка сабоқ чиқариш учун ҳамма нарсани миридан-сиригача билиб олмоқ зарур. У ёки бу одам ўзини маълум ҳолатларда қандай тутиши лозимлигини дангал айтиши қийин. Бироқ унинг ишларига қараб ҳам кишига баҳо бериш қийин, чунки бундай баҳо етарли даражада асосга эга бўлмайди.

Нима бўлганда ҳам қочишга тайёргарлик кўриш мени еган зарбаларимни нутишга мажбур қилди. М-р Александер таклифи билан мен ҳинд полициячиси либосини кийдим, бошимга эса худди дубулгадай, юзимни кўринмайдиган қилиб, мадрасча бўйинбоғни ўраб олдим. Қидирув полициясининг мен ҳамроҳ бўлган икки агентидан биттаси ҳинд савдогари кийимини кийиб олди ва ҳиндга ўхшаш учун башарасига ул-бул суртди. Наригиси қандай кийингани эсимдан чиқибди. Тор йўлкадан қўшни дўконга, ундан жут қоплари тўла омборхонадан ўтиб, кўчага чиқдим ва оломон орасидан ёриб ўтиб, кўча учиди бизни кутиб турган аравага яқинлашдим. Унда биз м-р Александер яқинда мени яширинишга таклиф қилган ҳалиги полиция маҳкамасига келган эдик. Мен ундан ва қидирув полицияси агентларидан миннатдор эдим.

Мен қочиб кетаётган вақтимда м-р Александер оломонни қуйидаги қўшиқ билан авраб турган эди:

Қария Гандини осинг
Ёввойи олма дарахтига!

Бизнинг полиция маҳкамасига етиб олганимизни билгач, у оломонга мана бу янгиликни туҳфа этди:

— Сиз таъқиб қилган одам қўшни дўкондан қочиб қолибди. Яхшиликча уй-уйларингга тарқалинлар!

Айримларнинг жаҳли чиқибди, баъзилар кулибди, бир хиллари эса бунга ишонмабди.

— Бўпти, — дебди м-р Александер, — борди-ю, менинг гапимга ишон-масангиз, орангиздан бир-иккита вакил тайинланлар ва мен уларга уйга

киришга рухсат бераман: агар улар уйда Гандини топишса, мен жон-жон деб уни сизларга топшираман. Борди-ю, у ерда Гандини топишолмас, ҳаммангиз тарқаласиз. Ахир сизлар Рустамжийнинг уйини бузиш ёки Гандининг хотин-бола-чақаларига зарар етказиш ниятида бўлмасангиз керакдир?

Оломон уйни тинтиб чиққани ўз вакилларини юборибди. Кўп ўтмай улар қайтиб чиқишибди ва ҳеч кимни тополмаганини айтишибди. Оломон тарқала бошлабди, охири кўпчилиги катта зобитнинг хатти-ҳаракати ҳақида яхши гапларни айтибди, аммо айримлари тилини тиёлмай, вайсабди ва астойдил газабланибди.

Ҳозирда марҳум, ўшанда колонияларнинг собиқ вазири м-р Чемберлен Наталь ҳукуматига телеграмма юборди, ҳужумда иштирок этган шахсларга қарши жиноий иш қўзғашни таклиф этди. М-р Эскомб мени ҳузурига таклиф қилиб, деди:

— Ишонинг, сизга қилинган ҳатто энг майда таҳқирлардан гоятда афсусдаман. Сиз м-р Лаутоннинг таклифини қабул қилишга ва таваккал этишга ҳақли эдингиз, аммо ишонаманки, агар сиз менинг сўзларимга янада хайрихоҳлик кўрсатганингизда, бу қайғули воқеа содир бўлмаган бўларди. Борди-ю, айбдорларни таний олсангиз, мен уларни ҳибсга олишга ва судга тортишга тайёрман. Шундай қилишимни м-р Чемберлен ҳам хоҳляпти.

Бунга жавобан мен дедим:

— Мен ҳеч қандай иш қўзғашни истамайман. Тўғри, бир ёки иккита айбдорни таний оларман, бироқ уларнинг жазоланишларидан нима фойда? Бундан ташқари, менга ҳужум қилганларни суд қилиш лозим деб ҳисобламайман. Уларга айтишганки, гўё мен Ҳиндистонда Наталдаги оқтанлилар борасида ногўғри маълумотлар берган ва уларга тўхмат қилган эмишман. Улар бу хатарларга ишонишган ва қаттиқ даргазаб бўлишганидан ажабланмаслик керак. Уларнинг раҳбарларини ва, мени маъзур тутгайсиз, сизни суд қилиш керак. Сиз халқни тўғри йўлга бошлашингиз лозим эди, гўё мен ўзимни қандайдир ҳуружлардан тўхтатиб қолмаганини хабар қилган Рейтер агентлигига ишонмаслигингиз керак эди. Мен ҳеч кимни судга тортмоқчи эмасман ва бу одамлар ҳақиқатдан воқиф бўлгач, ўз ишларидан афсус чекишларига ишонаман.

— Сиз буларнинг барини ёзма равишда баён этмайсизми? — сўради Эскомб. — Гап шундаки, мен м-р Чемберлен телеграммасига жавоб беришим керак. Сизнинг пала-партиш баёнот беришингизни истамайман. Узил-кесил бир қарорга келишдан олдин, агар хоҳласангиз, м-р Лаутон ва бошқа дўстлар билан маслаҳатлашиб олишингиз мумкин. Тан олишим керакки, бордию, айбдорларни жавобгарликка тортиш ҳуқуқингиздан воз кечадиган бўлсангиз, маълум даражада менга осойишталикни тиклашга ёрдам берган ва бундан ташқари обрўйингизни ортдирган бўлур эдингиз.

— Миннатдорман сиздан, — дедим мен. — Менинг ҳеч ким билан маслаҳатлашим керак эмас. Сизнинг ҳузурингизга келгунимга қадар мен бир тўхтамга келиб бўлганман. Айбдорларни жавобгарликка тортиш керак эмас деб ўйлайман ва ҳозироқ ўз қароримни ёзма равишда баён этишга тайёрман.

Мен шартта талаб этилган баённомани ёзиб ташладим.

БРАҲМАЧАРЬА – I

Мен қиссамизнинг шундай палласига етиб келдимки, бунда браҳмачария онти ичиш тўғрисида жиддий ўйлаб кўрмасам бўлмасди. Бир марта уйланиш уйланган вақтимдан буён ўзи менинг олий мақсадим эди, хотинга вафодорлик эса мен учун ҳақиқатни севишдан келиб чиққанди. Бироқ Жанубий Африкада мен ҳатто хотинимга нисбатан ҳам браҳмачарьяга риоя қилиш мумкинлигини англай бошлагандим. Менинг фикрларимга қандай ҳолат ва қайси китоб бундай йўналиш берганини аниқ айта олмайман, бироқ, эслашимча, олдин ҳикоя қилганим Рамчандбхайнинг таъсири ҳал қилувчи омил бўлганди. У билан шу мавзудаги суҳбатимиз ҳалигача ёдимдан кетгани йўқ. Қайси бир суҳбатимизда мен м-с Гладстоннинг эрига вафодорлигини кўкларга кўтара бошладим. М-с Гладстон эри учун ҳатто жамоалар палатасида ҳам чой дамлаб бериш ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиққанини, бу машҳур эр-хотиннинг ҳаётида қоидага айланганини, уларнинг барча хатти-ҳаракатлари мунтазамлиги билан ажралиб

турганини ўқиган эдим. Йўл-йўлакай эр-хотиннинг муҳаббатларини алқаб, бу ҳақда шоирга сўзлаб берган эдим.

— Сиз қайси бирини юксак қадрлайсиз, — сўрагани Рамчандбхай, — м-с Гладстоннинг эрига хотин сифатидаги муҳаббатинини ёки унинг м-р Гладстонга нисбатан муносабати қандай бўлишидан қатъи назар унга ихлос билан хизмат қилишинини? Дейлик, аёл унинг синглиси ёки содиқ чўриси бўлган эди ва худди ўшандай жонини жабборга бериб хизматини қилар эди, бунга сиз нима деган бўлардингиз? Ахир бундай содиқ сингиллар ва чўрилар бўлмайдими? Дейлик, сизга худди ўшандай меҳрибон ва содиқ эркак хизматкор учраб қолди, у ҳам сизга худди м-с Гладстондек ёққан бўлармиди? Мен айтган нарсалар устида яхшилаб ўйлаб кўринг.

Рамчандбхайнинг ўзи уйланган одам эди. Бу сўзлар аввалига менга унинг ҳиссиётсизлигини намоён этиб тургандек туюлди, бироқ улар менда ўчмас таассурот пайдо қилди. Хизматкорнинг садоқати хотиннинг эрга ихлосига қараганда минг карра кўпроқ мақтовга сазоворлигини англадим. Хотиннинг эрга садоқатида ажабланарли ҳеч нарса йўқ, чунки улар узвий ришталар билан боғланган. Бундай садоқат муғлақо табиийдир. Бироқ шундай садоқатга тўлиқ муносабатлар хўжайин ва хизматкор ўртасида ўрнатиши учун алоҳида саъй-ҳаракат талаб этилади. Шоирнинг нуқтаи-назари менга тобора кўпроқ ёқмоқда эди.

Мен ўзимга ўзим савол берардим: бундай ҳолда мен ўз хотинимга қандай муносабатда бўлишим керак? Наҳотки менинг хотинимга садоқатим менинг шаҳватимни қондириш учун уни восита қилиб олмоғимдан иборат бўлса? Ҳозирча мен васваса қулиман, садоқатимнинг уч пуллик қиммати йўқ. Хотиним тўғрисида ҳаққоният шундан иборатки, у ҳеч қачон шаҳватга мазахўрак бўлган эмас. Шу боис, агар кўнглим тусаб қолгудек бўлса, браҳмачарйя ақидасини қабул қилиш мен учун ҳеч қандай қийинчилик туғдирмаган бўларди. Аммо иродам заифлиги ва ҳирс туйғуси панд берарди.

Ҳатто мен буни англай бошлаганимдан кейин ҳам мен икки марта муваффақиятсизликка учрадим. Менинг муваффақиятсизлигим шу билан изоҳланар эдики, уринишим сабаблари разил хоссаларга эга эди. Менинг асосий мақсадим ортиқ бола кўрмаслик эди. Англияда мен ҳомилага қарши воситалар тўғрисида ўқиган эдим. Утхўрлик тўғрисидаги бобда туғилишни назорат қилишни тарғиб этган д-р Аллинстоннинг фаолияти хусусида гапирган эдим. Қайсидир давргача унинг фаолияти менга маълум таъсир кўрсатган эди. Бироқ бундай усулларнинг собиқ муҳолифи ва ташқи воситаларга, яъни ўзини ўзи назорат қилишга зид равишда ички уринишларнинг тарғиботчиси м-р Хилл менда анча катта таассурот қолдирганди ва мен вақти-соати билан унинг эътиқодли маслақдошига айлангандим. Ортиқ бола кўришни хоҳламаган ҳолда мен ўзимни тийишга ҳаракат қила бошладим. Бу ҳалдан ташқари қийин нарса бўларкан. Биз бошқа-бошқа ёта бошладик. Мен кун бўйи қилинган ишдан кейин бутунлай силлам қуригандагина ётиб ухлашга қарор қилдим. Бу барча ҳаракатлар, бир даражада, айтарли натижалар бермаётгандай эди, бироқ энди бундоқ ўйлаб қарасам, мен мана шу алоҳида-алоҳида муваффақиятсиз уринишлар жамланмаси орқали узил-кесил қарорга келган эканман.

Мен 1906 йилдагина узил-кесил қарорга келдим. Сатйграҳ ҳали бошланмаган эди; унинг пишиб-стилиб келаётганига шубҳа қилмасдим. Наталда инглиз-бур урушидан кейин кўп ўтмай зулуслар “кўзғолони” содир бўлганда мен Йоганнесбургда оқловчи бўлиб ишлар эдим. Шу муносабат билан Наталь ҳукуматига ўз хизматларимни таклиф этишим керак деб ҳисоблардим. Таклифим инobatга олинган эди, бу ҳақда бошқа бобда гапирарман. Бу иш тийилишим зарурлиги тўғрисида муттасил ўйлашга мажбур қиларди ва мен, одатда, бу борада ишдаги ўртоқларим билан фикр олишдим. Мен шундай хулосага келдимки, бола туғдириш ва болага муттасил гамхўрлик қилиш жамиятга хизмат қилиш билан асло чиқиша олмайди. “Кўзғолон” чоғида хизмат қилиш ҳолатида бўлмоғим учун мен Йоганнесбургдаги уй-рўзғоримга барҳам беришим керак бўларди. Мен хизматимни таклиф қилганимдан бир ой ўтгач, ўзим минг меҳнат-машаққат билан жиҳозлаган уйдан воз кечишга мажбур бўлдим. Мен хотин-бола-чақаларимни Фениксга жўнатиб юбордим, ўзим эса Наталь қуролли кучларига берилган ҳинд санитар дастасига бошчилик қила бошладим. Биз

амалга оширишимизга тўғри келадиган оғир юришлар вақтида миямга бир фикр келиб қолди: модомики мен ўзимни жамоат ишларига бағишламоқчи эканман, бола кўриш ҳақидаги, фаровонлик ҳақидаги истагимни унутишим ва уй-рўзғор ташвишларидан воз кечган одам — ванпрастх ҳаётини ихтиёр этишим керак.

“Кўзголон” билан боғлиқ ишлар устида мен кўпи билан олти ҳафтагача машғул бўлдим. Бироқ бу унча катта бўлмаган давр менинг ҳаётимда гоят муҳим босқич бўлди. Қасамёдларнинг аҳамиятини илгаригидан неча баробар кўпроқ англай бошладим. Қасамёд чинакам озодлик сари олиб борадиган йўлни беркитмайдигина эмас, балки, аксинча, уни очади. Ирода кучининг йўқлиги ўзимга ва Худонинг марҳаматига ишонмаслик шу пайтгача муваффақиятга эришувимга йўл бермай келар эди. Шу боис шуурим шубҳаларнинг бўронли уммонида қарх уриб айлиниб юрар эди. Шу нарсани тушундимки, қасамёд ичишдан бош тотиб, одамзот ўзини ҳаёлий лаззатга асир қилиб қўяди. Қасамёд унинг учун тубанликдан ҳақиқий бир эр-хотинликка ўтиш воситаси бўлиб хизмат қилади. “Мен ҳаракатимга ишонаман, мен ўзимни қасамёдлар билан занжирбанд қилиб қўймайман” — бундай ўйлаш заифликни билдиради ва унда воз кечиш керак бўлган пинҳоний хоҳиш намоён бўлади. Узил-кесил қарорга келишдаги қийинчилик нимадан иборат? Чақишини билганим илондан қочишга азму қарор этар эканман, мен шунчаки ундан қочишга ҳаракат қилаётганим йўқ. Фақат уринишгина тўғри ўлимни англантиши мумкинлигини биламан, чунки уриниш — илон албатта қақди деган бор гапни менсимасликдир. Шундай қилиб, мен фақат уриниш билан кифояланиб қола оламан деган гап мен ҳали ҳал қилувчи ҳаракат зарурлигини охиригача аниқлаб ололганим йўқ деган нарсани англатади. Бизни кўпинча мана бу хилдаги шубҳалар кўрқувга солади: “Фараз қилайликки, менинг қарашларим келажакда ўзгаради, бу ҳолда мен ўзимни қандай қилиб қасамёд билан боғлаб қўя оламан?” Бироқ бундай шубҳа аксарият муайян нарсдан воз кечиш зарурлигини ёрқин англаш йўқлигидан дарак беради. Нишкулананд мана бундай куйлагани бежиз эмас:

Нафратсиз бирон нарсдан воз кечиш узоққа бормайди.

Бинобарин, воз кечиш онти—хоҳиш йўқолишининг табиий ва муқаррар натижасидир.

БРАҲМАЧАРЬА — II

1906 йилда ҳар томонлама муҳокама қилиб ва ҳар тарафлама ўйлаб олгандан кейин мен қасамёд этдим. Бунгача хотинимга фикрларимни билдирганим йўқ эди ва қасамёд этаётган вақтимдагина у билан маслаҳатлашдим. Хотиним йўқ демади. Лекин узил-кесил қарорга келиш мен учун гоят қийин бўлди. Кучим етмаётганди. Ўз туйғуларимни бўйсундира олармиканман? Эрақ хотини билан жинсий алоқа қилишдан воз кечиши ўшанда галати туюларди. Бироқ Худонинг мустаҳкамловчи кучига ишонган ҳолда шундай қадам қўйишга азму қарор этдим.

Онт ичган вақтимдан буён ўтган йигирма беш йилга қайрилиб қарар эканман, вужудимни лаззатбахш ҳайрат чулғайди. 1901 йилдан бошлаб озми ё кўпми даражада ҳаётимга тийиқликни муваффақиятли олиб киришга муваффақ бўлдим. Бироқ мен онт ичганимдан кейин пайдо бўлган эркинлик ва шодлик туйғуларини 1906 йилгача ҳеч қачон ҳис этмаган эдим. Шунгача мен муттасил васваса галабасидан хавфсираб юрардим. Энди қасамёд ундан қутулишининг ишончли ҳимояси бўлиб қолганди. Браҳмачарьянинг улкан имкониятлари кундан-кун мен учун яққол намоён бўлмоқда эди. Мен Фениксга келганимда онт ичган эдим. Санитар дастасидаги ишдан халос бўлиб, Фениксга йўл олдим, у ердан Иоганнесбургга қайтиб кетишим керак эди. Иоганнесбургга қайтгандан кейин тахминан бир ой ичида сатйаграҳга асос солинган эди. Браҳмачарья онги мени бунга инон-ихтиёримдан ташқарида тайёрлаб келарди. Сатйаграҳ олдиндан пухта ўйлаб олинган режа натижасида қабул қилинмаганди. У бирданига, менинг хоҳиш-иродамдан ташқарида пайдо бўлганди. Бироқ мен шу нарсани яққол кўриб турардимки, менинг барча олдинги қадамларим муқаррар равишда шунга

олиб келарди. Мен Иоганнесбургдаги рўзгор харажатларимни қисқартирдим-да, браҳмачарйа онти ичгани Фенискага йўл олдим. Браҳмачарйага аниқ риоя қилиш браҳман ҳолатига етишишга олиб келишини тушунишим шастрларни ўрганишим шарофатидан эмасди. Мен аста-секинлик билан, ҳаётий тажриба йўлидан шунга келган эдим. Бу масалага оид шастр матнларини мен анча кейин ўқигандим. Онт ичгач, кундан-кун шунга ишончим ортиб бормоқда эдики, браҳмачарйа бадан, ақл ва жонни ҳимоя қилишни ўз ичига оларкан. Зеро, браҳмачарйа энди мен учун оғир тавба-тазарру жараёни эмасди, балки менга хотиржамлик ва севинч бағишларди. Ҳар кунни мен унда яхши бир гўзаликни кашф этар эдим.

Бироқ онга риоя қилиш, гарчи у менга тобора кўпроқ севинч бағишлаётган бўлса-да, зинҳор менга осон бўлаяпти деб ўйламанг. Ҳатто ҳозир ҳам, 56 ёшга етганимда бунинг нечоғли оғир эканини ҳис қилиб турибман. Қасамёдга риоя қилиш қилич дамида юришни эслатишига кўпроқ ишонмоқдаман ва ҳар дақиқада мудом хушёр бўлиш зарурлигини ҳис этиб турибман.

Нафс туйғулари устидан назорат ўрнатиш — браҳмачарйа қасамёдига риоя қилишдаги бош шарт. Шунга иймоним комил бўлдики, нафс устидан тўла назорат ўрнатиш қасамёдга риоя қилишни ҳаддан ташқари енгиллаштиради ва ўтхўр сифатидагина эмас, балки браҳмачарйа сифатида ҳам ўзимнинг парҳезлик тажрибаларимни ўтказиб бошладим. Бу тажрибалар натижасида шундай хулосага келдимки, браҳмачарйанинг озуқаси мўл-кўл эмас, балки оддий ширинликларсиз ва иложи борича қайнатилмаган озуқа бўлиши керак.

Олти йиллик тажриба шуни кўрсатдики, браҳмачарйанинг энг аъло таоми — янги ҳўл мевалар ва ёнғоқлардир. Бундай озуқа истеъмол қилганимда ҳирслардан бутунлай холи ҳис қиламан ўзимни. Браҳмачарйага риоя қилиш Жанубий Африкада ёлғиз ҳўл мевалар ва ёнғоқлар билан озикланиб юрганимда мен ўзимда ҳеч қандай зўриқиш ҳис этмасдим. Бироқ сут ича бошлаганимдан бери онгимга риоя қилишим анча қийинлаша бошлади. Мен яна қандай қилиб сут истеъмол қила бошлаганим хусусида кейинроқ сўзлаб бераман. Ҳозир шу нарсани таъкидлашманки, сут браҳмачарйага риоя этишни қийинлаштиришига заррача шубҳа қилмайман. Бироқ барча браҳмачарйалар ҳам сутдан воз кечиши керак экан-да, деган хулоса чиқариш тўғри эмас. Ҳар хил овқатнинг браҳмачарйага таъсир этишини узоқ тажрибалардан кейингина аниқлаш мумкин. Мен ҳали ҳўл мевалардан тайёрланадиган ва сутнинг ўрнини босадиган овқатни топишим керак эди, токи у ўша даражада мушакларим ривожланишига имкон туғдирсин ва баданимда енгил ўзлашсин. Шифокорлар, вайди'лар ва ҳакимлар бу борада менга жўяли маслаҳат беролмадилар. Шу боис, гарчи сут бир жиҳатдан кўзгатувчи восита экани менга маълум бўлса-да, ҳозирча ҳеч кимга ундан воз кечишни маслаҳат беролмайман.

Браҳмачарйага риоя қилишни енгиллаштириш учун овқатни танлаб еб ва таомда ўзини чеклабгина қолмай, киши рўза ҳам тутиши керак. Бизнинг нафсимиз шунчалик кучлики, уни ҳам ичкаридан, ҳам ташқаридан қатъий рамкаларга солган тақдирдагина тийиш мумкин. Барчага маълумки, агар умуман овқат ейилмаса, иштиёқлар сусаяди ва шу тариқа нафсни тийиш мақсадида рўза тутиш, шубҳасиз, ғоят фойдали. Тўғри, рўза фойда бермайдиган одамлар ҳам бўлади, зеро, улар соф гайриихтиёрий равишда рўза тутиб ҳам васвасаларга берилмаслик мумкин деб ҳисоблайдилар. Улар баданни зарурий озуқадан маҳрум қилиб қўйдилар; бироқ айни вақтда рўза тугагандан кейин нуқул ейиш ва ичишларини ўйлайвериш, ўз зеҳнларини турли хил қандолатлар билан тотинтириб турадилар. Бу хилдаги рўза на курсоқ нафсини ва на ҳирсни тийишга ёрдам беради. Ақл очиққан баданни қўллаб-қувватлаганда ёки бошқача айтганда, у бадан инкор этган нарсаларга нисбатан нафрат уйғотгандагина фойдали бўлади. Ақл ҳар қанақанги ҳиссийлик сарчашмаларида жойлашган бўлади. Шу боис рўзанинг фойдалилиги чекланган, чунки рўза тутаетган одамнинг, минг қилганда ҳам, эҳтирослари жунбушга келиб турган бўлиши мумкин. Аммо ишонч билан айтиш мумкинки, одатда браҳмачарйага риоя қилиш учун зарур бўлган рўзасиз жинсий ҳирсни тийишнинг иложи йўқ. Браҳмачарйага риоя қилишга интилувчи

¹ В а й д й а — халқ табобати вакили.

кўп одамларнинг муваффақиятсизликка учраганлари сабаби шундаки, улар ўзларининг бошқа туйғуларига нисбатан браҳмачарйа бўлмаган одамлардек йўл тутганлар. Уларнинг уринишлари шу боисдан ҳам силлани қуритувчи ёз ойларида тетиклантирувчи қиш совуғини ҳис этишга интилишдек туюлади. Браҳмачарйа билан браҳмачарйа бўлмаганнинг ҳаёти ўртасидаги тафовутни англаш гоят муҳим. Улар ўртасидаги ўхшашлик юзаки. Шундай бўлса-да, тафовут кундузги ёругдай равшан бўлиши керак. Униси ҳам, буниси ҳам кўради, бироқ браҳмачарйа кўзидан илоҳий шарафни кўриш учун, униси эса уни қуршаб турган беҳудаликларни кўриш учун фойдаланади. Униси ҳам, буниси ҳам ўз қулоқларидан фойдаланади, бироқ айна вақтда биттаси Тангрига ҳамду санолардан бошқа ҳеч нарсани эшитмаса, наригиси фақат ярамас, уят гапларнигина зеҳнига жойлайди. Ҳар иккаласи ҳам кўпинча ярим тунгача бедор бўлади, бироқ биттаси бу соатларини тоат-ибодатларга бағишласа, иккинчиси уларни беҳуда телба-тескари дилхушликларга сарфлайди. Иккаласи ҳам қорин гамини ейди, бироқ аввалгиси худонинг уйини яхши ҳолатда сақлаш учун овқат еса, кейингиси балои нафсига бўкиб овқатланади-да, муқаддас идишни бадбўй ахлат ўрага айлантиради. Шундай қилиб, ҳар иккаласи худди бир-бирига қарама-қарши қутбларда яшаётгандек бўлади, уларни ажратиб турувчи масофа эса вақт ўтиши билан қисқармайди, балки ортиб бораверади.

Браҳмачарйа фикрлардаги, сўзлардаги ва хатти-ҳаракатлардаги туйғуларнинг тийикчилигини англади. Кундан-кун мен юқорида тилга олган феъл-атвор чекловларининг зарурийлигига кўпроқ ишонмоқда эдим. Браҳмачарйа имкониятлари чексиз бўлгани каби тийилиш имкониятлари ҳам чексиздир. Браҳмачарйага фақат қисман қилинган уринишлар билан эришиб бўлмайди. Кўплар учун браҳмачарйа олий мақсад бўлиб қолаверади. Браҳмачарйага интилган одам ҳар доим ўз камчиликларини англайди, қалбининг энг чуқур жойида яширинган эҳтиросларини қидириб топади ва мутгасил улардан халос бўлишга интилади. Токи фикрни ирода тўла қўлга олмагунча ҳақиқий браҳмачарйа ҳам бўлмайди. Беихтиёр юзага келадиган фикр ақлнинг бетоблиги нишонаси; уни жиловлаш ақлни жиловлашни англади, бу шамолни жиловлангандан ҳам қийинроқдир. Шундай бўлса-да, бизга жо бўлиб қолган Худо ҳатто ақлни назорат қилишга ҳам имкон беради. Қийин бўлгани учун бунинг иложи йўқ деб ўйлаш керак эмас. Бу олий мақсад ва шу боис унга етишиш учун бутун куч-қувватни сарфлаш заруриги табиийдир.

Ҳиндистонга қайтиб келгандан кейин шу нарсага амин бўлдимки, ёлғиз инсоний уринишлар ёрдамидагина браҳмачарйага эришишнинг иложи йўқ. Илгари бир ҳўл мева парҳези барча эҳтирослар илдизига болта уради деб ўйлаб ва бундан бошқа ҳеч нарса қилиш керак эмас деган фикр билан ўзимни овутиб, янглишган эканман.

Бироқ ҳар гапнинг ўз мавриди бўлади. Рухсатингиз билан бир нарсани тушунтириб берсам. Худони англашга интилиб, браҳмачарйага риоя қилмоқчи бўлганлар афсусланмасалар бўлади, зеро уларнинг Худога ишонишлари ўз кучларига ишониш билан тенгдир.

Воз кечган жон учун ҳиссий манбалар
гойиб бўлади, улар лаззатни ёқтирмайди,
Бироқ олий зотни идрок этганлар учун
лаззат ҳам бутунлай гойиб бўлади.

Шу боис Унинг номи ва Унинг марҳамати мокша ҳолатига етишишга интилаётган одам учун сўнгги ошиёндир. Бу ҳақиқатни мен Ҳиндистонга қайтиб келганимдан кейингина тушундим.

ОДДИЙ ҲАЁТ

Мен тинч ва қулай ҳаёт кечира бошладим. Уйим яхши жиҳозланган бўлишига қарамай, мени ўзига тортмасди. Кўп ўтмай яна харажатларимни қисқартирдим. Кирчининг ҳисоблари жуда катта эди, кирчи хотинда саришталик етишмагани боис йигирмата-ўттизта қўйлагим бўла туриб, қўйлакка ёлчимасдим. Ёқани ҳар куни алиштиришга тўғри келарди, қўйлакни эса ҳеч бўлмаганда кунора.

Булар бари менга ортиқчадек кўринаётган харажатлар билан боғлиқ эди ва тежамкорлик мақсадида кир ювиш ашёларига эга бўлиб олдим. Мен кир ювиш бўйича қўлланма сотиб олдим, ўзим кир ювиш маҳоратини ўргандим ва хотинимга ҳам ўргатдим. Тўғри, ишига иш қўшилганди, бироқ бу машғулотнинг янгилиги уни ёқимли қилиб кўрсатарди.

Биринчи ювган ёқам сира эсимдан чиқмайди. Мен уни керагидан ортиқ оҳорлаб юборибман ва куйдириб қўйишдан қўрқиб, салгина қизиган дазмолни унга урибман. Ёқа анча қаттиқ экан, ортиқча оҳор эса тинмай тўкиларди. Шу ёқани тақиб, судга йўл олдим, кўриб, касбдош оқловчилар қотиб-қотиб кулишди. Бироқ мен энди пичингли кулишларга эътибор бермайдиган бўлиб қолгандим.

— Нима қипти, — дедим мен, — ахир бу менинг ёқа ювишдаги биринчи тажрибам, ортиқча оҳор суриб юборганим сабаби шунда. Лекин бундан мен заррача хафа бўлмайман, қайтанга сизларни хурсанд қилганим қолди.

— Ахир бизда кирчи дегани Худо уриб ётибди-ку, — деди дўстларимдан бири.

— Кирхоналарда кир ювдириш жуда қиммат туради, — жавоб бердим мен. — Ёқани ювиш янги ёқанинг нархи билан тенг, бунинг устига доим кирчи хотиннинг қош-қовоғига қарашинг керак. Мен ўз буюмимни ўзим ювишни афзал биламан.

Бироқ дўстларимга ўзига ўзи хизмат қилишнинг барча қулайликларини англашиш анов-манов иш эмасди. Вақти келиб мен ҳақиқий кирчи бўлдим ва кирхонадагидан ёмон ювмасдим кирларни. Ёқаларим у қадар қаттиқ бўлмас ва бошқаларниқидан кам товланмасди.

Гўкҳале Жанубий Африкага келганида у ўзи билан Маҳодев Гўвинд Ранаде совга қилиб берган бўйинбоғни ола келганди. Гўкҳале эсдалик сифатида бу буюмни ер-кўкка ишонмасди: у бўйинбоғни фақат тантанали маросимлардагина тақарди. Бир гал уни Йоганнесбургдаги ҳиндлар шарафига берилган зиёфатга тақиб бориши керак бўлиб қолди. Бўйинбоғ гижимланиб ётарди ва уни дазмоллаш керак эди. Бўйинбоғни кирчига топшириш ва уни вақтида олишнинг сира иложи йўқ эди. Мен ўз санъатимни синаб кўришини таклиф қилдим.

— Сизнинг оқловчилик қобилиятингизга тан бераман, аммо кир ювиш борасидаги истеъдодингизга ишонмайман, — деди Гўкҳале. — Бўйинбоғимни ишдан чиқариб қўйсангиз нима бўлади? Унинг мен учун қандай аҳамиятга эгаллигини биласизми?

У бу совгани қандай ҳолатларда олганини завқ билан сўзлаб берди. Лекин мен сўзимда туриб олдим, ишнинг сифатига кафолат беришини айтдим ва бўйинбоғни дазмол қилишга рухсат олдим. Натижада мақтов сўзлари эшитдим. Ҳозир ҳам кимдир менга бундай мақтов сўзлари айтишни рад этгудай бўлса, пинагимни ҳам бузмайман.

Мен кирхона зулмидангина қутулиб қолмадим, балки сартарошдан ҳам мустақилликка эришдим. Англияда бўлиб келган одамлар у ерда соқолини ўзи олишни камдан-кам ўргандилар, аммо ўз сочини ҳам ўзи олишни, менинг билишимча, ҳеч ким ўрганмаган. Мен буни ҳам эгаллашимга тўғри келди. Бир куни Преториядаги сартарошхонага кирдим. У нафрати кўзиб, сочимни олиб қўйишдан бош тортди. Қаттиқ хафа бўлдим, бироқ ўша заҳоти қайчи сотиб олдим-да, ойна олдида сочимни ўзим тўғриладим. Олд томонни-ку озми-кўпми даражада эпақага келтиргандим; аммо энсани бузиб қўйдим. Суддаги дўстларим қотиб-қотиб кулишди.

— Сочингизга нима қилди, Ганди? Каламушлар кемириб кетдимми?

— Йўқ, оқтанли сартарош менинг тим-қора сочимга қўл тегизиб, ўзини ерга ургиси келмади, — жавоб бердим мен, — сўнг сочимни ўзим тўғрилашга қарор қилдим, ёмон чиққан бўлса ёмондир, менга шуниси ҳам бўлаверади.

Жавобимдан дўстларим ажабланишмади.

Сартарошнинг бунда кераги ҳам бўлмади. Қоратанлиларга хизмат қилиб, у мижозларини йўқотишга жазм қилмади. Ҳиндистонда биз сартарошларимизга дахлсиз биродарларимизга хизмат кўрсатиш учун рухсат бермаймиз. Бунинг учун Жанубий Африкада мени бошлаб тузлашди—бир эмас, бир неча бор. Бу бизнинг гуноҳларимиз учун берилган жазо экани ҳақидаги фикр мени газабга минишдан сақлаб турарди.

Ўз-ўзига хизмат кўрсатишга ва оддийликка бўлган иштиёқим охир-оқибатда қандай чоралар кўришимга олиб келганини бошқа жойда тасвирлаб берарман. Уруғлар анча олдин сепилган эди. Униб чиқиши, гуллаши ва мева бериши учун улар суғоришга муҳтож эди, холос. Керакли пайтда эса улар суғорилди ҳам.

БУР УРУШИ

1897 ва 1899 йиллар оралигида кўплаб бошимдан кечирган воқеаларни бу ерда ташлаб ўтишга ва тўғридан-тўғри бур урушига кўчишга мажбур эдим.

Уруш эълон қилинганида менинг шахсий хайрихоҳлигим бутунлай бурлар томонда эди. Лекин ўшанда бундай ҳолларда ўзимнинг мулақо шахсий муносабатимни изҳор этишга ҳақли эмасман, деб билар эдим. Кечирган ички курашимни мен Жанубий Африкадаги сатйаграҳ тарихи бўйича китобимда муфассал тасвирлаганман ва энди буни такрорлаб ўтирмақчи эмасман. Қизиқувчиларни ушбу китобни ўқишга даъват этаман. Инглиз ҳукуматиға нисбатан ҳолислигим мени урушда инглизлар тарафида туриб иштирок этишга ундаганини айтишим етарлидир. Борди-ю, Британия фуқароси сифатида ҳуқуқ талаб қилар эканман, ўз-ўзидан Британия империясини ҳимоя қилишда иштирок этишим керак деб ўйлардим. Ўшанда Ҳиндистон фақат Британия империяси доирасида ва унинг ҳамкорлигида мустақил бўла олади деб тахмин қилардим. Шу боис мен иложи борича кўпроқ ўртоқ ортдиришга киришдим ва бизни армияга санитарлар сифатида қабул қилишлариға катта машаққат билан эришдим.

Оддий инглиз ҳиндларни кўрқоқ, таваккал қилишга ёки ўз шахсий манфаатларидан устун келишга ноқобил деб ҳисоблайди. Шу боис кўплаб инглиз дўстларим менинг режамга шубҳа билан қарашарди. Бироқ д-р Бут мени қизгин кўлаб-қувватлади. У бизларға санитарлар ишини ўргатди ва биз тиббий хизматға тайёрлик тўғрисидаги гувоҳнома олдик. М-р Лаутон ва м-р Эскомб менинг режамни қизгин кўлаб-қувватлашди ва бизни фронтға жўнатишларини илтимос қилдик. Ҳукумат бизға миннатдорчилик билдирди, аммо айни пайтда бизнинг хизматимизға муҳтож эмаслигини айтди.

Лекин бу жавоб мени қаноатлантирмади. Д-р Бут тавсиясидан фойдаланиб, мен Наталь епископи ҳузурига бордим. Дастамизда кўп насроний ҳиндлар бор эди. Епископ менинг таклифимдан ҳаяжонда эди ва бизға ёрдам беришға ваъда қилди.

Вақт ҳам бизнинг фойдамызға ишлаётган эди. Бурлар қутилганидан ҳам кўпроқ жасорат, матонат ва қатъият кўрсатмоқда эдилар ва ниҳоят бизнинг ёрдамимиз керак бўлиб қолди.

Дастамиз бир минг юз нафар одамдан иборат бўлиб, шулардан қирқтаси командирлар эди. Уч юзға яқин одам эркин ҳиндлар бўлиб, қолганлари шартномадаги ишчилар эди. Д-р Бут ҳам биз билан бирға эди. Гарчанд биз ўт чизиги ортида ҳаракат қилишимиз керак ва “Қизил Хоч” ҳимояси остида бўлсак-да, бироқ нозик пайтда бизни олдинги сафларға ўтишимизни сўрашди. Арьергарда бўлиш бизнинг хоҳишимиз билан шартланмаганди: ҳокимиятнинг ўзи бизни олдинги чизиққа қўйиб юборишни истамаётганди. Бироқ Сипон-Кона ёнидаги мағлубиятдан кейин аҳвол ўзгарди ва генерал Буллар бизға хабар қилдики, гарчанд биз ўзимиз таваккал қилишимиз шарт бўлмаса-да, бироқ агар биз жанг майдонидан ярадорларни олиб чиқишға рози бўлсак, ҳукумат биздан миннатдор бўлади. Ҳеч бир иккиланишсиз биз Симон — Кона ёнида олдинги чизиқдаги уруш ҳаракатлари вақтида ишлай бошладик. Ўша кунлари замбилларда ярадорларни олиб, 20 — 25 милдан босиб ўтишимизға тўғри келди. Генерал Вутгайтға ўхшаган жангчиларни кўтариб юриш шарафига эға бўлгандик.

Олти ҳафталик хизматдан кейин даста тарқатиб юборилганди. Симон-Кона ва Ваалькранц ёнида мағлубиятға учраб, британ бош кўмондонни Ледисмит шахри ва бошқа манзилгоҳларни тўсатдан ҳужум қилиб забт этишдан воз кечди ва Англия ва Ҳиндистондан қўшимча куч келишини кутганча аста-секин олға силжишға қарор қилди.

Бизнинг камтарона ишимиз ўшанда оғизға тушганди ва бу ҳиндларнинг эътиборини кўтариб юборганди. Рўзнамаларда бизнинг шарафимизға қуйидаги нақарот билан қасидалар чоп этилганди: “Не бўлса ҳам бизлар Империя ўғлонларимиз”.

Генерал Буллер расмий ахборотида даста ишhini таъкидлаб ўтгани ва унинг барча командирлари уруш учун медаллар билан мукофотлангани.

Ҳинд жамоаси ташкилоти аста-секин яхшилана бошлади. Мен шартномадаги ҳиндлар билан яқиндан танишдим. Уларнинг анча кўзи очилган эди ва ҳиндлар, мусулмонлар, насронийлар, тамиллар, гуҷаротлар ва синдҳийлар бир ватан фарзандлари деган ишонч-эътиқод уларнинг онгларига чуқур ўрнашиб қолгани. Ҳамма оқтанлиларнинг ҳиндларни таҳқирлаганлари учун ўз айбларини шиббалаб юборишларига ишонар эдилар. Ушанда оқтанлиларнинг нуқтаи назарлари жиддий ўзгаришдек туюларди бизга. Уруш вақтида улар билан ўрнатилган муносабатлар гоят илиқ эди. Бизлар минглаб инглиз аскарлари билан иш кўришимизга тўғри келгани. Улар бизга дўстона муносабатда бўлар ва хизматларимиз учун ташаккурлар айтар эдилар.

Синов чоғида одам боласи ўзини яхши томони билан кўрсатишига ўрناк бўлиб хизмат қила оладиган бир воқеа ҳақидаги ёқимли хотирани сўзламай ўтолмайман. Биз Чивели-Кемп томонга ўтаётган эдик, у ерда лорд Робертснинг ўғли лейтенант Робертс қаттиқ яраланиб ҳалок бўлган эди. Дастамиз чекига жанг майдонидан унинг жасадини олиб чиқиш вазифаси тушгани. Кун иссиқ эди, ҳамма ташналиқдан қийналарди. Йўлда бир кичик дарёча учраб қолди ва ташналиқ балосидан қутулиш имкони пайдо бўлди. Аммо ким биринчи бўлиб сув ичади? Биз, аввал инглиз аскарлари ичсин, деб таклиф киритдик. Бироқ улар аввал сизлар ичинглар деб туриб олишди. Биринчилликни бир-бирига тақдим этишдаги бу ёқимли мусобақа анчагача давом этди.

ЯНА ҲИНДИСТОНДА

Шундай қилиб, мен ватанимга сузиб кетдим. Кема йўл-йўлакай авлиё Маврикия ороли бандаргоҳига кириб ўтди. Узоқ туриб қолдик ва мен маҳаллий шароитлар билан яхшироқ танишмоқ учун соҳилга тушдим. Оқшомлардан бирида колония губернатори сэр Чарльз Брусникида бўлдим.

Ҳиндистонга етиб келгач, бир мунча муддат мамлакат бўйлаб айландим. 1901 йили Калькуттада ҳозирда марҳум мистер (кейинчалик сэр) Диншоу Вач раислигида Конгресс мажлиси бўлиб ўтди. Ўз-ўзидан равшанки, мен Конгресс мажлисига йўл олдим ва у ерда унинг иши билан биринчи марта танишдим.

Бомбейдан мен сэр Ферузоҳ Меҳта билан битта поездга чиқдик, чунки у билан Жанубий Африкадаги ишлар ҳақида гаплашиб олишим керак эди. Унинг шоҳона яшаётганини билардим. У маҳсус, буюртма қилинган салон-вагонда борарди ва суҳбат қилиш учун у билан биргаликда бир станциялик масофа таклиф этилганди. Олдиндан белгиланган станцияда мен салон-вагонга келдим-да, келганимни хабар қилишларини сўрадим. Меҳта билан м-р Вач ва м-р (эндиликда сэр) Чиманлаъл Сеталвад борарди. Мени кўриб, сэр Ферузоҳ Меҳта деди:

– Ганди, афтидан, сиз учун ҳеч нарса қилиш керак эмас. Тўғри, биз сиз таклиф қилган резолюцияни қабул қиламиз. Аммо бу мамлакатда биз қанақа ҳуқуқларга эгамиз? Уйлайманки, то ўз мамлакатимизда ҳокимиятга эга бўлмас эканмиз, колонияларда аҳволни яхшилашга эришолмайсиз.

Мен ҳанг-манг бўлиб қолдим. М-р Сеталвад, афтидан, унинг фикрини қўлларди. М-р Вач менга ҳамдардона қараб қўйди.

Мен сэр Ферузоҳга эътироз билдиришга ҳаракат қилдим-у, бироқ мендай бир одамнинг Бомбейнинг тожсиз қиролига гап уқдириши мутлақо мумкин бўлмаган нарса эди. Ўз резолюциямни муҳокамага олиб киришга руҳсат берилгани билан қаноатланиб қўя қолдим.

– Резолюциянгизни менга кўрсатарсиз, албатта, – деди м-р Вач, менга далда бериш учун.

Мен ташаккур билдирдим-да, кейинги бекатда вагондан тушдим.

Биз Калькуттага етиб келдик. Ташкилий кўмита президентни катта тантана билан қутиб олди. Кўнгиллилардан қаёққа боришимни сўрадим. У мени делегатларнинг бир қисми жойлашган Рипон-коллежга олиб борди. Тақдир менга мурувватли эди. Йиғилишлардан бирида мен билан бирга Локмания бирга ўтириб қолди. Янглишмасам, у бир кун кейин келгани.

Локманйани, ўз-ўзидан равшанки, унинг дарборисиз тасаввур қилиб бўлмасди. Рассом бўлганимда, мен уни қаравотда ўтирган ҳолда тасвирлаган бўлардим. У менинг хотирамда ана шу ҳолатда ўрнашиб қолган. Унинг ҳузурига қадам ранжида қилган сонсиз одамлардан фақат биттаси — ҳозирда марҳум, “Амрита базар патрика” жаридаси муҳаррири бабу Мўтийлаъл Гхўзенигини эслайман. Келганларнинг қаҳ-қаҳ уриб кулишларию ҳукмдор доираларнинг жинояткорона ишлари ҳақидаги суҳбатларини унутиш мумкин эмасди.

Конгресс ишлаган муҳит ҳақида батафсилроқ ҳикоя қилиб бераман. Кўнгиллилар бир-бирини аямай сўкар эдилар. Борди-ю, сиз улардан бирига бир иш топширгудек бўлсангиз, у буни бошқа биттасига топширар, у эса ўз навбатида учинчисига топширар эди ва ҳоказо. Делегатларга келсак, уларнинг кўлидан умуман бир иш келмас эди.

Мен бир қанча кўнгиллилар билан дўстлашиб олдим ва Жанубий Африка ҳақида уларга гапириб бердим; улар ўзларининг фаолиятсизликларидан бироз хижолат тортишди. Мен уларга жамиятга хизмат қилишнинг пинҳоний маъносини тушунтиришга уриниб кўрдим. Афтидан, улар мени тушунишди. Бироқ хизмат қилиш руҳи бирданига юзага келмайди. У биринчи навбатда хоҳиш борлигини, ундан кейин эса тажрибани кўзда тутди. Ўша соддадил, кўркам йигитларда хоҳишдан кўпи йўқ эди, аммо тажриба дегани анқонинг уруғи. Конгресс йилда бир марта уч кўнга йиғиларкан, қолган вақтда ҳеч бир иш қилмас экан. Унинг уч кўнлик мажлисларидагина иштирок этиб, қанақа тажриба тўплаб бўларди? Делегатлар кўнгиллилардан ҳеч нимаси билан фарқ қилмасди. Уларда тирноқча ҳам оргиқча тажриба йўқ эди. Уларнинг ўзлари ҳеч иш қилмас эдилар. “Ҳой, кўнгилли, уни қил, ҳой кўнгилли, буни қил”, — улар муттасил бир-бирларига шундай буйруқ берар эдилар, холос.

Ҳатто шу ерда ҳам мен дахлсизлик муаммосига дуч келдим. Тамилларнинг ошхонаси бошқа ҳамманикидан бир четда жойлашганди. Тамил делегатлар ёт одамларнинг улар овқатига бир карра назар тушишиданоқ ўзларини ҳақоратланган деб ҳис этар эдилар. Шу боис улар учун коллежнинг бошқа ҳамманикидан девор билан тўсилган махсус ошхона қурилган эди. У ер ҳар доим тугун ва дим бўлар эди. Бу бир вақтнинг ўзида ошхона, емакхона ва юз-қўл чайдиган жой ҳисобланарди — туйнук-деразасиз қоп-қоронғи бир кути. У менга варндҳарм¹ латифасини эслатиб юборди.

“Борди-ю, Конгресс делегатлари ўртасида ноиттифоқлик мавжуд бўлса, — ўйладим мен уҳ тортиб, — унинг сабабчилари орасида қанчалик тарқалганини тасаввур қилса бўлади”.

Делегатлар тозаликка зид шароитларда яшашарди. Ҳамма ёқ чилп-чилп лой. Атиги икки-учтагина жамоат ҳожатхонаси бор эди; у ердан анқийётган бадбўй ҳид ҳалигача димоғимдан кетмай, нафратимни уйғотади. Мен бу тўғрида кўнгиллиларга айтдим. Улар менга кескин жавоб беришди:

— Бу бизнинг эмас, ахлатчиларнинг иши.

Мен супурги сўрадим. Мурожаат қилган одамим менга ҳайрон бўлиб қараб қўйди. Мен супургини олдим-да, ҳожатхонани тозалаб қўйдим. Халқ шу қадар кўп, ҳожатхоналар шу қадар оз эдики, уларни тез-тез тозалаб туришга тўғри келарди, бунга битта менинг ўзимнинг кучим етмасди. Шу боис мен фақат ўзимни ўзим эплай олардим, холос. Қолганлар эса, афтидан, ифлослик ва сассиққа бепарво эди.

Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Айрим делегатлар тунлари ўз зарурачларини бажариш учун хоналари айвончасидан фойдаланишдан уялишмасди. Эрталаб буларнинг барини кўнгиллиларга кўрсатдим. Лекин ҳеч ким тозалаш билан шуғулланишга кўнмади, бу шарафли ишни мен билан баҳам кўришни истамади. Ўшандан буён шароитлар яхшилик томонга хийла ўзгарган бўлса-да, бироқ ҳозир ҳам айрим енгилтак делегатлар ўз ҳожатларини кўнгиллари истаган жойда чиқариб, Конгрессни шармисор қилмоқда эдилар, кўнгиллилар эса ҳар доим ҳам уларнинг орқасини тозалашни истамасдилар.

Борди-ю, Конгресс сессияси узокроқ давом этадиган бўлса, ўлат тарқалиши ҳеч гап эмасди, чунки шароитлар бунга тўла қулайлик туғдириб бермоқда эди.

¹ В а р н д ҳ а р и — ҳинду динида тўртта тоифа: браҳман, кшатрий, вайше ва индрани эътироф этиш таълимоти.

КОНГРЕССДА

Ниҳоят Конгресс очилди. Ҳайҳотдай танобий уй, қаддини ғоз тутган кўнгиллилар сафлари ва супада ўтирган оқсоқоллар — булар барчаси менда кучли таассурот пайдо қилди. Бундай гавжум йиғилишда мен қарга ўтиришимни билмай қолдим.

Президентнинг мурожаати бутун бир китобдан иборат эди. Уни бошдан-оёқ ўқиб чиқишнинг иложи йўқ эди. Шу боис айрим жойларинигина ўқиб чиқилди.

Сўнг Ташкилий кўмита сайлови бўлиб ўтди. Гўкҳале мени ўз мажлисига олди.

Сэр Ферузшоҳ резолюциямни муҳокамага киритишга ўз розилигини билдирди, бироқ мен уни кўмитага ким ва қачон таклиф этажагини билолмасдим. Гап шундаки, ҳар бир резолюция бўйича узун-узун, бунинг устига инглиз тилида нутқлар ирод қилинаётган эди ва ҳар бир резолюцияни қайсидир таниқли раҳбар қўллаб-қувватларди. Менинг товушим Конгресс фахрийларининг кўс ногорадай гумбури остида заиф писиллашдай овоз берди. Кун охирига келиб, юрагим тез-тез ура бошлади. Эслашимча, кун охирида муҳокамага киритиладиган резолюциялар яшин тезлигида ўтказиб юборилаётганди. Ҳамма йиғилишни тарк этишга шошилди. Соат ўн бир эди. Менинг нутқ қиладиган ҳолим қолмаганди. Мен Гўкҳале билан кўришиб олгандим ва у резолюцияни кўриб чиққанди. Мен курсимни унга томон сурдим-да, дедим:

— Илтимос, мен учун бирон нарса қилинг.

У жавоб берди:

— Сизнинг резолюциянгизни унутганим йўқ. Кўриб турибсиз, улар шошаяпти. Аммо сизнинг резолюциянгиз эътибордан четда қолишига йўл қўймайман.

— Шундай қилиб, тугатдикми? — сўради Ферузшоҳ.

— Йўқ, йўқ, Жанубий Африка бўйича яна битта резолюция бор. М-р Ганди анчадан бери кутиб ўтирибди, — қичқирди Гўкҳале.

— Сиз бу резолюцияни ўқиб чиқдингизми? — сўради Ферузшоҳ.

— Албатта.

— Сиз уни маъқуллайсизми?

— У мутлақо мақбул.

— Яхши, қани, Ганди уни бизга ўқиб берсин.

Титроқ товушда мен резолюцияни ўқиб бердим. Гўкҳале мени қўллаб-қувватлади.

— Бир овоздан қабул қилинсин, — қичқирди ҳамма.

Бу гапларнинг ҳеч бири менга асло ёқмади. Ҳеч ким резолюциянинг мазмунига чуқурроқ кириб боришни хаёлига ҳам келтирмаётганди. Ҳамма уйга шошарди, Гўкҳале резолюция билан таниш бўлгани сабабдан қолганлар унинг ўқилишини ва уни тушунишни зарур деб ҳисобламаётганди!

Эрталабдан ўз нутқим борасида безовта бўла бошладим. Беш дақиқа ичида нимани ҳам гапира олардим? Мен яхши тайёргарлик кўргандим, аммо сўзлар бошқача эди. Мен нутқни ўқиб беришга эмас, бадиҳа билан сўзлашга қарор қилдим. Бироқ Жанубий Африкада ортдирганим нутқ энгиллиги, афтидан, бу гал менга панд берди.

Навбат менинг резолюциямга етиб келганда, м-р Вач менинг исмиمنى айтди. Мен ўрнимдан турдим. Бошим айланиб кетди. Бир амаллаб резолюциямни ўқиб бердим. Кимдир Ҳиндистондан муҳожирликка кетиш тараннум этилган дostonни машинкада босди ва нусхаларни делегатларга тарқатиб чиқди. Мен дostonни ўқиб бердим-да, Жанубий Африкадаги муҳожирларнинг дарду аламлари ҳақида гапира бошладим. Худди шу паллада м-р Вач кўнғироқни чалди. Ҳали беш дақиқа гапириб бўлмаганимга ишончим комил эди. Бу менда ҳали икки дақиқа вақт борлигидан огоҳлантириш эканини билмагандим. Бошқаларнинг ярим соатлаб, чорак кам бир соатлаб гапирганларини эшитганман, уларни кўнғироқ чалиб гапдан тўхтатиб қўйишмасдилар. Мен дилим қаттиқ оғриб, раис кўнғироқ чалиши ҳамон жойимга чўкдим. Бироқ болаларча соддадиллик билан мен ўшанда дostonда сэр Ферузшоҳга жавоб борлигини ҳис этган эдим. Резолюция ҳеч қандай эътирозга сабаб бўлмади. Ўша кунларда меҳмонлар ва делегатлар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ эди. Овоз беришда унисилари ҳам, бунисилари ҳам иштирок этишарди. Менинг резолюциям худди шундай қабул қилинди ва у мен учун

ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолди. Шундай бўлса-да, унинг Конгресс томонидан қабул қилиниши юрагимни севинч ва умидга тўлдирди. Конгресснинг эътирофи бутун мамлакат эътирофи эканини англаш ҳар қандай одамни қувонтирмай иложи йўқ.

ЛОРД КЕРЗОН ДАРБОРИ

Конгресс мажлислари тугади, бироқ Савдо палатасига боришим ва менинг Жанубий Африкадаги ишимга дахлдор бир қанча одамлар билан учрашишим кераклиги важдан Калькуттада яна бир ой қолиб кетдим. Меҳмонхонада ётмасликни афзал билиб, Ҳинд клубида хона олиш учун тавсиянома олдим. Бу клуб аъзоларининг кўпчилиги таниқли ҳиндлар бўлиб, улар билан танишиш, шу баҳонада уларни Жанубий Африкада ишлашга қизиқтириш ниятида эдим.

Гўкҳале биллиард ўйнагани клубга тез-тез келиб турарди. Менинг Калькуттада яна бирмунча вақт қолишимни билиб, мени ўзиникига келиб туришимни таклиф этди. Мен таклиф учун миннатдорчилик билдирдим, аммо уникига ўзим боришни ноқулай ҳис этдим. Гўкҳале бир-икки кун кутиб турди-да, кейин ёнимга ўзи келди. Мени кулбаи вайронамда қидириб топди-да, шундай деди:

— Ганди, сиз мамлакатда қолишингиз керак. Хонани эса ўзгартирмасангиз бўлмайди. Сиз иложи борица кўпроқ одамлар билан алоқа ўрнатишингиз керак. Сизнинг Конгресс учун ишлашингизни истардим.

Гўкҳаленинг уйда кечирган ҳаётимни тавсифлашдан олдин Ҳинд клубида рўй берган бир воқеани айтиб бермоқчиман.

Тахминан шу вақтда лорд Керзон дарбор чақирди. Дарборга таклиф этилганлардан баъзи рожа-маҳорожалар клуб аъзолари эди. Мен ҳар доим уларни клубда ажойиб бенгал дхўтийси, кўйлак ва бўйинбоғда кўрар эдим. Дарборга боришда улар фақат хонсомон¹ лар киядиган шимда ялтироқ ботинкаларда бўлар эдилар. Буни кўриб хафа бўлиб кетдим ва уларнинг биттасидан кийимни ўзгартариб олиши сабабини сўрадим.

— Биз ўзимиздан ўтганини ўзимиз биламиз. Бойлик ва мансабдан ажралиб қолмаслик учун қанақанги хўрликларга чидашимиз фақат ўзимизгагина аён, — жавоб берди у.

— Хонсомоннинг мана бу саллаларию ярқироқ ботинкаларига нима дейсиз? — сўрадим мен.

— Биз билан хонсомоннинг ўртасида фарқ борми денг? — сўради у ва кўшимча қилди:

— Биздаги хонсомонлар ўзимизники, биз эса — лорд Керзоннинг хонсомонларимиз. Борди-ю, қабулда иштирок этмасак, кўп ўтмай ҳолимиз вой бўлади. Агар мен ўз кийимимда келсам, буни ҳақорат деб тушунишади. Сиз ҳали мени лорд Керзон билан гаплашмоқчи деб ўйлаётгандирсиз? Тушингизни сувга айтинг!

Бу қадар очиқ дил одамга қаттиқ раҳмим келиб кетди ва мен яна бир дарборни эладим. У Ҳинд дорилфунуни пойдевори кўтарилиши муносабати билан ташкил этилган бўлиб, биринчи ғиштни лорд Хардинг қўйган эди. Дарборда, маълумки, рожа ва маҳорожалар ҳам иштирок этаётганди. Пандит Малвияжий мени махсус таклиф қилган ва мен келган эдим.

Аёлларга ўхшаб ясан-тусан қилиб олган маҳорожаларга кўзим тушиши билан ҳафсадам пир бўлди — эгниларида шойи пижамалар ва ачканлар, бўйинларида дур-маржонлар, билакларида биллагузуклар, саллаларида дур ва олмос шокилалар. Булар ҳам етмагандай, белларида тилла сопли шамширлар осилиб турарди.

Булар барчаси қироллик шавкатининг эмас, балки куллик асоратлари эканини ҳис этиб турардим. Кўнглимга бу ожизлик тимсолларини улар ўз ихтиёрлари билан кийганлар деган ўй келди, бироқ менга айтишдики, мана бунга ўхшаган маросимларда рожалар ўзларининг бор тақинчоқларини тақиб олишлари шарт экан. Билишимча, айримлар ҳатто дарборга ўхшаган алоҳида тантаналардан ташқари вақтда қимматбаҳо тақинчоқлар тақишни ва башанг кийинишни хоҳламас эканлар.

¹ Х о н с о м о н — официант.

Бу маълумотлар қанчалик тўғрилигини билмадим-у, аммо бошқа пайтларда улар тақинчоқларни тақиш-тақмасликларидан қатъи назар вище-қирол дарборига фақат хотинларгагина ярашадиган тақинчоқларни тақиб бориш турган-битгани шармандалиқдир.

Бойлик, ҳокимият ва мартаба деб инсон содир этган гуноҳлар ва қилмишлар тўлови нақадар оғир!

ГҶКҲАЛЕНИКИДА ҶТГАН БИР ОЙ

Гўкҳаленикига келганимнинг биринчи кунидан бошлаб ўзимни уйдагидай ҳис этдим. У менга укасидай муомала қилар, феъл-атворимни ўрганар ва менинг ҳеч нимадан сиқилмаслигимни кузатар эди. Хайриятки, менинг эҳтиёжларим ғарибона эди ва ҳамма ишни ўзим қилиб ўрганганим боис чет кишилар хизматига ҳаддан ташқари кам муҳтожлик сезардим. Ҳамма ишимни ўзим қилиб ўрганганим, саришталигим, орасталигим ва ички интизомим унда кучли таассурот қолдирганди ва у кўпинча том маънода мени мақтаб кетарди.

Назаримда, унинг мендан сир тутадиган нарсаси йўқ эди. У уйларида бўлган барча етук одамлар билан таништирди. Энг яхши эсимда қолгани д-р (эндиликда сэр) П.Рай эди. У шундоқ ёнимизда турарди ва тез-тез Гўкҳаленикига келиб турарди.

Гўкҳале уни қуйидагидек таништирди:

– Бу профессор Рай. У ойига саккиз юз рупия ишлаб топади, бироқ ўзига қирқ рупиясинигина олиб қолади, қолганларини жамоат эҳтиёжларига бериб юборади. У уйланмаган ва уйланмоқчи ҳам эмас.

Шундан буён д-р Рай кам ўзгарганди. У ҳозир қандай бўлса, ўшанда ҳам шунақа оддий кийинар эди, бор-йўқ фарқи шундаки, энди, ўз-ўзидан маълум, кҳадий¹дан тикилган қўйлақда юради, илгари эса ҳинд фабрика сурупидан киярди. Мен Гўкҳале билан д-р Райнинг гапларини эшитиб тўямасдим, чунки уларнинг суҳбатлари ҳар доим ижтимоий фаровонликка тааллуқли бўлар ва тарбиявий аҳамият касб этарди. Бироқ улар гоҳо жамоат арбобларини танқид қилганларида менга ёқмай кетарди. Натижада илгари менга толмас курашчи бўлиб кўринган одамлар ўз улуғликларидан маҳрум бўларди.

Гўкҳаленинг ишини кузатиш ҳам мароқли, ҳам ибратли эди. У бирон дақиқа вақтини бекор кетказмасди; ўзини шахсий муносабатлари ва дўстона алоқаларини бутунлай ижтимоий фаровонлик манфаатларига бўйсундирганди. Унинг барча суҳбатлари нуқул Ҳиндистон фаровонлиги ҳақида бўлар, уларда ёлғон ва носамимийликдан асар ҳам бўлмасди. У ҳар доим Ҳиндистоннинг қашшоқлиги ва мазлумлиги тўғрисида ўйлар ва гапирар эди. Кўплар уни бошқа нарсаларга қизиқтиришга ҳаракат қилар эдилар, лекин у яккаш шундай жавоб берар эди:

– Бу ёғини сизларга қўйиб бердим, мен эса, келинг, ўз ишимдан қолмай. Мен Ҳиндистон учун озодлик истаيمان. Биз унга эришгач, бошқа нарсалар ҳақида ўйлаш мумкин бўлади. Бутун вақт ва кучимни сарфлаш учун бугунги кунда шу кифоя.

Ранаде олдида унинг ҳурмати ҳар бир қадамда яққол кўриниб турарди. Ҳар қандай масала бўйича Ранаденинг фикри унинг учун ҳал қилувчи фикр бўлар ва у кўпинча ундан иқтибослар келтирарди. Гўкҳале мунтазам тарзда Ранаденинг ўлган кунини (ёки туғилган кунини, аниқ эсимда йўқ)ни нишонлар эди. Гўкҳаленикида яшаб турган вақтимда ҳам шундай бўлган эди. Мендан ташқари, ўша вақтда у билан унинг дўстлари — профессор Катавате ва судьянинг ёрдамчиси ҳам бўлар эдилар. Гўкҳале бизларни тантанада иштирок этиш учун таклиф қилди ва Ранаде борасидаги хотираларини сўзлаб берди. У Ранадени, ҳар ҳолда, Теланг ва Мандлик билан қиёслади. У Телангнинг мафтункор услубини ва ислоҳотчи сифатида Мандликнинг улуғворлигини кўкларга кўтариб таърифу тавсиф этди. Мандликнинг ўз мижозларига ғамхўрлигини эслар экан, у бизга бир латифани сўзлаб берди, унга кўра, ҳар доим кетадиган поездига у бир кун кечикиб қолади, Мандлик мижозини ҳимоя қилиши лозим бўлган судга вақтида етиб бориш учун махсус поездга буюртма беради. Бироқ Ранаде,

¹ К х а д и й — қўлда тўқилган бўз мато.

деди Гўкҳале, ўзининг ҳар тарафлама истеъдоди билан улардан баланд турарди. У нафақат буюк судья, балки худди ўшандай даражадаги буюк тарихчи, иқтисодчи ва ислоҳотчи эди. Судья ўлароқ у барибир Конгресс мажлисларига дангал бораверарди. Ҳамма унинг зийраклигига шунчалик ишонардики, у таклиф этган қарорларни муҳокамасиз қабул қилар эди. Ўз устозининг ақлий ва руҳий сифатларини таъриф у тавсиф қилиш, шубҳасиз, Гўкҳалега чексиз лаззат бағишлар эди.

Гўкҳале ўша вақтларда соябонли аравада юрарди. Бунга қанақа зарурият бўлганини мен тушунмадим ва бир куни таънаомуз сўрадим:

– Наҳотки трамвайда юра олмасангиз? Ёки бу раҳбар обрўйига путур етказадими?

Менинг танбеҳим, назаримда, унга айил ботди, шекилли, шундай деди:

– Демак, сиз ҳам мени тушунмас экансиз! Мен ўз маошимни шахсий манфаатларимга сарфламайман. Мен сизнинг эркинлигингизга ҳавас қиламан, шунинг шарофати билан сиз трамвайда юра оласиз, мен эса, афсуски, ундай қилолмайман. Борди-ю, сиз ҳам мен каби мана шундай кенг оммага танилиш қурбони бўлганингизда, сизга ҳам қийин ва ҳатто трамвайда юришингиз амри маҳол бўларди. Раҳбарлар ҳамма нарсани шахсий машғулоти учун қиладилар, деб ўйлаш тўғри эмас. Сизнинг оддий ҳаёт тарзингиз менга ёқди ва мен ҳам иложи борича оддий яшашга ҳаракат қиламан, бироқ мендай бир одам учун баъзи чиқимлар қилиш зарурийдир.

Шу тариқа менинг иштибоҳларимдан биттаси осон бартараф бўлди, аммо тагин бир эътирозим қолганди.

– Лекин сиз сира сайр қилгани ҳам чиқмайсиз, – дедим мен. – Доим сирқовланиб юрганингизга ажабланмаса ҳам бўлади. Наҳотки жамиятга хизмат қилиш жисмоний машқлар учун ҳам вақт қолдирмаса?

– Ўзи сайр учун бўш вақтим қолишини сира кўрганмисиз? – жавоб берди у.

Мен азбаройи Гўкҳалени ҳурмат қилганимдан ҳеч қачон унга қарши гап гапирмас эдим. Гарчи унинг жавобидан қаноатланмаган бўлсам-да, бу гал ҳам сукут сақладим. Ушанда ва ҳозир ҳам, одамнинг қанча иши бўлишидан қатъи назар, худди овқат каби, киши жисмоний машқлар учун ҳам етарли пайт топиши керак, деб ҳисоблайман. Жисмоний машқлар иш қобилиятини сусайтириш у ёқда турсин, балки, аксинча, уни оширади деб ўйлайман...

...Шундай қилиб, менинг Гўкҳаленикида туришим Калькуттадаги ишларимни анча осонлаштирди, энг таниқли бенгал оилалари билан танишишимга имкон яратди ва менинг Бенгалия билан узвий алоқаларимга тамал тоши қўйди.

Бу унутилмас бир ой тўғрисидаги кўп хотираларни ташлаб ўтишимга тўғри келади. Мен фақат Бирмага қилган қисқа муддатли саёҳатим ҳақида ва у ердаги фунги¹лар хусусида эслатиб ўтаман, холос. Улардаги ҳаётга бўлган умидсизлик мени ҳайратга солди. Мен олтин ибодатхонани кўрдим. Ибодатхонада сонсиз майда шамлар ёқиб қўйилгани менга ёқмади, саждагоҳ ёнида изғиб юрган каламушлар эса Свамий Даянанднинг Мўрвийдаги бошидан кечирганлари ҳақида ўйлашимга мажбур қилди. Эркин ва жўшқин Бирма аёллари менга ёқди, танбал эркаклар эса оғир таассурот қолдирди. Ўзимнинг қисқа саёҳатим давомида мен шу нарсага амин бўлдимки, Бомбей – Ҳиндистон бўлмагани каби Рангун ҳам Бирма эмас эди ва биз Ҳиндистонда инглиз савдогарлари ўртасида даллол бўлганимиздай, бу ерда Бирмада инглиз савдогарлари билан биргаликда биз бирмаликлардан худди шундай даллоллар сифатида фойдаланамиз.

Бирмадан қайтиб келгач, мен Гўкҳале билан хайрлашдим. Ажрашишлик оғир эди, аммо Бенгалиядаги, тўғрироғи Калькуттадаги ишимни тугатган эдим ва у ерда ортиқ қолишимга асос йўқ эди...

ИЙМОН СИНОВИ

Гарчи Фортда хона ва Гургаунда уй ижара олган бўлсам-да, худо у ерда туришимни буюрмаган экан. Янги уйга кўчиб ўтишимиз билан бир неча йил

¹ Ф у н г и – бирма роҳиби.

муқаддам сувчечакнинг оғир тури билан оғриган иккинчи ўғлим Манилаъл безгакка чалиниб қолди, боз устига укаси ҳам шамоллаб қолиб, тунлари алаҳсираб чиқарди.

Докторни чақирдик. У дори таъсир қилиши қийин, аммо товуқ шўрва билан тухум наф қилади, деди.

Манилаъл энди ўн ёшдан ўтган бола эди, шу боис унинг айтганларига киравериш мумкин эмасди. Унинг мураббийи сифатида мен ҳал қилишим керак эди. Доктор жуда яхши парс кишиси эди, унга бизлар ўтхўрлармиз, ўғлимга айтган таомларингиздан биронтасини ҳам беролмайман, деб тушунтирдим. Балки бошқа бир нарсани маслаҳат берар.

— Ўғлингизнинг ҳаёти хавф остида, — деди оққўнгил доктор. — Биз унга сув аралаштирилган сут беришимиз мумкин, аммо бу унга тўйимли эмас. Ўзингизга маълумки, мени кўплаб ҳинду оилаларига тақлиф қиладилар ва у ерда мен ёзиб берган нарсаларга сира эътироз билдирмайдилар. Ўйлайманки, сиз ҳам фарзандингизга нисбатан бу қадар бешафқат бўлмассиз.

— Айтган гапларингизнинг бари тўғри, — дедим мен. — Доктор сифатида сиз бошқача йўл тутмайсиз, аммо менинг зиммамда улкан масъулият турибди. Агар ўғлим катта йигит бўлганида, ўз-ўзидан равшанки, мен нима истайсан деб ўзидан сўраган ва унга ҳурмат билан муомала қилган бўлардим. Лекин айни ҳолда мен ҳамма томонини ўйлаб кўришим ва унинг учун бир қарорга келишим керак. Менимча, фақат мана шундай пайтларда инсон иймони ҳақиқий синовга дуч келади. Билмадим, тўғрими ёки йўқми, аммо ўз диний эътиқодимга кўра одам гўшт, тухум ва шунга ўхшаган нарсалар емаслиги керак, деб ўйлайман. Бизни ўлмайдиган ҳолда тутиб турадиган овқат билангина чекланмоғимиз керак. Ҳатто ҳаётнинг ўзини деб ҳам муайян ишларни қилмаслик лозим. Менинг тушунчамдаги дин ҳатто мана бундай ҳолларда ҳам на менга, на менинг яқинларимга гўшт ва тухум ейишга руҳсат беради. Шу боис сиз айтган нарса ҳақида таваккал қилишга мажбурман. Аммо сиздан бир ўтинчим бор. Сизнинг маслаҳатларингиздан фойдалана олмаслигим боисидан сув муолижасини синаб кўришни тақлиф этаман. Уни қандай қўллашни биламану нафас ва томир уришини қандай қузатишни билмайман. Агар сиз вақти-вақти билан ўғлимнинг юрагига қулоқ солиб, унинг аҳволидан мени воқиф қилиб турсангиз, сиздан миннатдор бўлар эдим.

Доктор муддаомни тушунди ва илтимосимни қондиришга рози бўлди. Гарчи Манилаъл ҳали ўзича қайси йўлни танлашни билмаса-да, мен унга доктор билан суҳбатимизни сўзлаб бердим ва унинг фикри қандайлигини сўрадим.

— Сув муолижангизни синаб кўра қолинг, — деди у. — Мен на товуқ шўрвани, на тухумни хоҳлайман.

Гарчи агар унга бу таомлардан қайси бирини берса ҳам, эҳтимол, тановул этиши мумкинлигини англаб турсам-да, бундан суюниб кетдим.

Менга Куне услуби бўйича муолижа маълум эди ва уни синаб кўргандим. Бундан ташқари, бундай ҳолларда рўза ҳам жуда фойдали эканини билардим. Куне услубини қўллаган ҳолда мен Манилаълни белигача сувга ўтқаздим ва ваннада уч дақиқадан кўпроқ тутиб турдим. Сўнг уч кунгача унга фақат сув аралаштирилган пўртаҳол шарбати бериб турдим.

Бироқ ҳарорат тушмади ва 38 даражага етди. Тунлари Манилаъл алаҳсирарди. Мен ташвишлана бошладим. Мен тўғримда нималар дейишмайди энди? Манилаълнинг акаси нима деб ўйлайди? Бошқа докторни чақирсаммикан? Аюрведа шифокори хизматидан фойдалансам бўлмайдими? Ота-оналарнинг ўз нағмаларини болаларга тиқиштиришга нима ҳақи бор?

Бунга ўхшаган ўйлар менга тинчлик бермасди. Сўнг тескари жараён бошланди. Мен ўғлимни ўзим даволанган усулда даволаётганимни кўриб, ўз-ўзидан маълумки, Худо завқланаётибди. Мен сув муолижасига ишонардим ва алломатларга эса унчалик ишонмасдим. Жуда нари борганда улар тажриба қилишлари мумкин, холос. Ҳаёт ипининг учи Худонинг қўлида эди. Нима учун бу ҳаётни унга ишонмаслик ва уни деб мен тўғри дея эътироф этган муолижани давом эттирмаслик керак экан?

Бир-бирига зид фикрлардан миям говлаб кетди. Тун чўқди. Мен Манилаъл билан бирга унинг тўшагида ётардим. Уни ҳўл чойшабга ўрашга қарор қилиб,

ўрнимдан турдим, чойшабни намладим, сиқдим ва уни Манилаълга ўрадим, фақат бошини чиқариб қўйдим, сўнг устидан иккита адёлни ёпдим. Бошига ҳўл сочиқ қўйдим. Унинг аъзои бадани қиздирилган темирдай лов-лов ёнарди. Бадани куп-куруқ бўлиб, бир томчи ҳам тер чиқмаётганди.

Манилаълга қараб туришни онасига топширдим-да, ҳорғин ва ғамгин ҳолда ташқарига чиқдим, бироз ҳаво олгани Чапнатигача ўтиб келмоқчи бўлдим. Соат ўнлар эди. Ўткинчилар сийрак. Ўйга чўмганимдан мен уларни деярли кўрмаётгандим ва ўзимча такрорлар эдим:

– Менинг ор-номусим сенинг кўлингда, эй Тангрим, синов соати бу.

Мен “Ром номи барҳақ” дуосини замзама қилардим. Бирмунча вақт ўтганидан кейин юрагим дук-дук қилганча қайтиб келдим.

Хонага кирар-кирмас Манилаълнинг овози қулоғимга чалинди:

– Қайтиб келдингизми, ота?

– Ҳа, болажоним.

– Илтимос, мени бўшатиңг, олов бўлиб ёнаяпман.

– Терладингми, кўзичоғим?

– Жиққа ҳўлман. Илтимос, мени ечинг.

Мен кўлимни унинг пешонасига қўйдим. Боланинг пешонасида терлар реза-реза бўлиб турарди. Ҳарорат тушганди. Мен худога шукроналар айтдим.

– Манилаъл, энди безгагинг ўтиб кетади. Яна озгина терлашинг керак, шундан кейин сени ечаман.

– Йўқ, отажон, мени бу ўтхона ичидан олиб чиқинг. Кейин, агар истасангиз, майли, яна ўранг.

Чалғитишга ҳаракат қилиб, уни яна бир неча дақиқа ўроғлигича ушлаб турдим. Тер манглайдан жилғадай оқиб тушарди. Мен уни ечдим-да, куп-куруқ бўлгунча артдим. Ота билан бола битта тўшакда уйқуга кетдик.

Биз тош қотиб ухладик. Эртаси кўни Манилаълнинг безгаги унча хуруж қилмади. Қирқ кунгача уни сут ва мева шарбати аралашмасида сақлаб турдим. Аммо энди унинг учун кўрқмай қўйгандим. Бу безгакнинг сурункали тури эди, аммо ўша пайтдан бошлаб биз энди касални даф эта олардик.

Ҳозир Манилаъл ўғилларим ичида энг бақуввати. Тузалиб кетгани учун у кимдан миннатдор бўлсин: Худонинг марҳаматиданми, сув муолижасиданми ёки яхши парваришу қаттиқ парҳезданми? Буни ҳар ким ўз иймон-эътиқодига кўра ўзи ҳал қилсин. Мен эса ор-номусимни Худо сақлаб қолганига ишонаман ва бу ишончини бугунги кунгача асраб келаяпман.

ЯНА ЖАНУБИЙ АФРИКАГА

Манилаъл тузалиб борарди, бироқ Гиргаумдаги уйда яшаш жула нобоплигига ишончим комил бўлди. У ер рутубатли ва қоронғи эди. Шри Ревшанкар, Жагживан билан маслаҳатлашиб, Бомбей атрофидан бир яхши бунгало ижара олишга қарор қилдим. Мен Бандра ва Санта Крусда қидирув билан машғул бўлдим. Лекин Бандрада кушхона бор эди ва шу боис у ерда туришга кўнглимиз бўлмади. Гўткўпар ва унинг теварак-атрофи денгиздан анча узоқда эди. Охири Санта Крусдаги Черчгейтгача биринчи даражага мавсумий чипта сотиб олдим ва гоҳо ўз купемда биринчи даражанинг ягона йўловчиси эканимдан суюнардим. Кўпинча Бандрага борардим, у ердан тезкор поездга ўтириб, тўғри Черчгейтга етиб келардим.

Бомбейда оқловчилик тажрибам ўзим кутганимдан муваффақиятлироқ борар эди. Жанубий Африкалик мижозлар менга турли ишларни топширишарди ва тирикчилигим учун шунинг ўзи бемалол етиб-ортарди.

Олий судда иш олишга ҳалигача муваффақ бўлганим йўқ эди. Гарчи ҳеч қачон иштирок этишга қарор қилмаган бўлсам-да, ўша вақтларда ташкил этиладиган суд жараёнини саҳналаштиришда мен қатнашар эдим. Эсимда, бош ролни ҳар доим Жамаатран Нанабхай ўйнарди. Бошқа янги оқловчиларга ўхшаб, мен билимимни ошириш ҳақида қайғуришдан кўра кўпроқ денгиздан келаётган энгил сув тўзонидан ҳузурланиш учун Олий суддаги ишларни тинглар эдим. Қарасам, бундай қиладиган битта мен эмас эканман – бу одат тусига кирган бўлиб, бундан ҳеч ким уялмас экан.

Мен Олий суд кутубхонасига қатнай бошладим, янги танишлар ортдирдим ва яқинда Олий судда иш олишимни сеза бошладим.

Бир томондан, қайсидир маънода ўз касбимни ўзлаштириб бўлгандим, бошқа томондан, Гўкҳале мени кузатишда давом этар ва менинг ҳисобимга ўз режаларини тузарди. Ҳафтада икки-уч марта идорамга келиб кетар, кўпинча ёнида менга таништирмоқчи бўлган дўстларидан битта-яримтаси бўларди ва ўзининг иш услублари ҳақида сўзлар эди.

Бироқ, айтиш мумкинки, худо режаларимни амалга оширишга ҳеч йўл бермади ва ҳаётимни ҳар доим ўзи хоҳлаган томонга буриб келди.

Ўзим ёқтирган бир ишга ана кираман-мана кираман деб турган эдим, кутилмаганда менга Жанубий Африкадан қуйидаги мазмунда телеграмма келиб қолди: “Чемберлен келиши кутиляпти. Илтимос, зудлик билан қайтиб келинг”. Мен ваъдамни эсладим ва пул юборган заҳотингиз йўлга чиқаман деб хабар бердим. Кўп ўтмай жавоб олдим, идора ижарасидан воз кечдим ва Жанубий Африкага йўл олдим.

Жанубий Африкада бир йилча тураман деб ўйлаган эдим, шу боис хотиним ва болаларимни ижарага олган бунгалода қолдирдим.

Ўша вақтда она юртида ўзига иш тополмаган қобилиятли йигитлар бошқа мамлакатларга бош олиб кетишлари керак деб билардим. Шу боис ўзим билан тўрт-беш ўсмирни олиб олгандим, шулардан бири Маганлаъл Ганди эди.

Гандилар оиласи катта эди. У ҳозир ҳам катта. Мен юрилмаган сўқмоқдан юришни хоҳлаган ва чет элга кетишга ҳаракат қилган ҳамма одамни топишга қарор қилдим. Отам ўшалардан айримларини давлат хизматига шайлантиришга муваффақ бўлган эди. Мен эса уларни мана шу жодудан халос қилишни мақсад қилиб қўйгандим. Мен уларга бошқа ишни бера олмас ва бермоқчи бўлган ҳам эмасдим, балки уларнинг ўз кучларига ишонч ҳосил қилишларини истар эдим, холос.

Мен бу йигитларнинг ўз мақсадларини менинг мақсадларимга мос қилиб олишларига кўндиришга ҳаракат қилардим. Маганлаъл Гандига ўғит бера-бера кўндирганим энг катта муваффақиятим бўлди. Аммо бу ҳақда кейинроқ гапириб бераман.

Хотин-бола-чақаларим билан айрилиқ, изга тушган ҳаётнинг бузилиши ва аниқликдан ноаниқлик томон ўтиш — булар бари бирмунча вақтгача мени қийнади, аммо мен ўзимни ҳаёт ноаниқлигига ўргатиб олдим. Ҳақиқат саналмиш Худодан бошқа ҳамма нарса ноаниқ бўлган бу дунёда бирон-бир аниқ нарсани кутиш керак эмас. Биз билан бирга ва теварак-атрофимизда намоён бўлаётган ва ўтиб бораётган ҳамма нарса ноаниқ, ўткинчидир. Бироқ аниқлик ниқоби остида яширинган олий мавжудот бор ва шу аниқликнинг жилвасини илғаб ола билган ва вужудига жо қила оладиган одам Худонинг марҳаматига ноил одамдир. Бу ҳақиқатни қидириш ҳаётнинг олтин фароғати ҳисобланади.

Дурбанга вақтида етиб келдим. Иш менга мунтазир эди, чунки Чемберлен депутатларни қабул қилиш кунини олдиндан белгилаб қўйганди. Мен унга топшириш учун ҳукумат номига илтимосномани тузишим ва депутатларга ҳамроҳлик қилишим керак эди.

БЕҲУДА УРИНИШЛАР

М-р Чемберлен Жанубий Африкадан 35 миллион фунт стерлинг совға олишга ҳамда инглиз ва бурларнинг қалбини забт этишга муваффақ бўлган эди. Шу боис у ҳинд вакилларини совуқ қарши олди.

— Биласиз, — деди у, — империя ҳукумати ўзини ўзи бошқарувчи мустамлакаларда катта ҳокимиятга эга эмас, аммо сизнинг имкониятларингиз бизга асослидай туюлади ва мен қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Бироқ сизнинг ўзингиз ҳам, агар овруполиклар ичида яшашни хоҳласангиз, улар билан мурося қилишга ҳаракат қилмогингиз керак.

Вакилларнинг бу жавобдан ҳафсалалари пир бўлди. Менинг ҳам тарвuzим қўлимдан тушди ва биз ҳаммасини янгитдан бошлашимиз кераклигини англадим. Мен юзага келган вазиятни ҳамкасбларимга тушунтириб бердим.

Бундоқ олиб қараганда, м-р Чемберленнинг жавоби тўғри эди. Унинг ҳамма гапни юзимизга айтгани қайтага яхши ҳам бўлди. У кучлининг ҳақлиги, ҳар доим ҳақлиги ҳақида, бошқача айтганда, қиличи борнинг ҳуқуқи ҳақида бизга жуда босиқ-вазминлик билан эслатди.

Аммо бизда қилич йўқ эди. Абжағи чиққан асабу мушакларимизга қилич билан ҳамла қилишнинг ҳожати ҳам қолмаганди.

М-р Чемберлен Жанубий Африкада жуда оз бўлди. Агар Сринагардан Коморин бурнигача 1900 мил, Дурбандан Кейптаунгача камида 1100 мил эканини ҳисобга олса, у бу улкан масофани яшин тезлигида босиб ўтиши керак бўларди.

Наталдан у Трансваалга шошиларди. Мен ҳиндларнинг аҳволи ҳақида маълумот тайёрлашим ва унга топширишим керак эди. Бироқ Преторияга қандай етиб бораман? У ерда истиқомат қилган қабиладолларим у ёққа зудлик билан жўнашимга рухсат олиб бера олмас эдилар. Уруш Трансваални ҳувиллаган саҳрога айлантириб ташлаганди. На озиқ-овқат, на кийим-кечак етказишнинг иложи бор эди. Дўконлар бўм-бўш ёки танбалаб ташланган эди ва уларни яна молларга тўлдириб ва савдони бошлаб юбориш учун вақт талаб этиларди. Озиқ-овқат аҳволининг яхшиланишини кутишарди, ҳозирча эса ҳатто аёлларга ҳам уйга қайтишга рухсат беришмасди. Шу боис ҳар бир трансваалчи ўзинг учун ўл етим қабилида иш кўрарди. Рухсатнома олиш овруполик учун чўт эмасди, аммо ҳинд учун бу ҳаддан ташқари қийин эди.

Уруш пайтида Жанубий Африкага Ҳиндистон ва Цейлондан жуда кўп амалдорлар ва ҳарбийлар келган эди ва Британия ҳукумати улардан Жанубий Африкада қолишни мўлжаллаётганларни биринчи галда таъминлашни ўзининг бурчи деб билар эди. Ҳукумат барибир янги амалдорлар тайинлашга мажбур эди, мана бу тажрибали одамлар эса айни муддао бўлди. Айрим амалдорларнинг топқирликлари туфайли янги идора ташкил этилганди. Уларнинг истеъдодлари шунда намоён бўлди.

Занжилар учун аллақачон алоҳида идора тузиб бўлишганди. Нима учун бундай ҳолда шунга ўхшаган нарсани осийликлар учун ҳам ташкил этиб бўлмас экан? Бу гапда жон бор эди. Трансваалга келганимда, бундай идора ташкил этилган ва ўзининг пайпасловчи қўлларини тобора узоқроққа чўзмокда эди. Қайтиб келган қочоқларга рухсатнома берадиган амалдорлар уни ҳар кимга ҳам бера олар эдилар, аммо янги идоранинг аралашувисиз осийликлар учун бундай мурувватни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Амалдорлар бундай мулоҳаза қилишарди: агар идора тавсияси билан рухсатнома берилгудек бўлса, уларнинг ўз ташвиш ва масъулиятлари сусаяди. Уларнинг топган гапи шу эди, холос. Аслида гап шунда эдики, ўз мавжудлигини оқлаш учун янги идора – ишга, унинг ходимлари эса – пулга муҳтож эди. Борди-ю, қиладиган иш бўлмаса, идорани кераксизга чиқаришлари ва тарқатиб юборишлари мумкин эди. Шу боис унинг раҳбарлари нима билан шуғулланишни ўзлари ўйлаб топар эдилар.

Ҳиндлар мана шу идорага мурожаат қилишлари керак эди. Кўп кунлардан кейингина жавоб ола билар эдилар. Трансваалга қайтишни хоҳловчилар кўп эди ва дарҳол даллолларнинг бутун бир қўшини пайдо бўлди – улар амалдорлар билан биргаликда камбағал ҳиндларни талар эдилар. Менга айтишларича, ишончномасиз рухсатнома олиб бўлмас экан, баъзан эса ишончнома бўлган тақдирда ҳам 100 фунт стерлингача пора беришга тўғри келаркан. Шундай қилиб, мен учун барча йўллар ёпиб қўйилгандек эди. Мен ўзимнинг эски ошнам, Дурбандаги катта полиция зобити олдига бордим ва унга дедим:

– Илтимос, мени рухсатнома берадиган амалдор билан таништириб қўйсангиз ва рухсатнома олишимга ёрдамлашсангиз. Ўзингиз билгандек, илгари мен доим Трансваалда истиқомат қилиб келганман.

У шартта шляпасини кийди, йўлга тушди ва менга рухсатнома олиб берди. Поезд жилишига атиги бир соат қолганди. Юкларим тайёргина эди. Мен катта полиция зобити Александерга миннатдорлик билдирдим-да, Преторияга жўнаб кетдим...

ОСИЁДАН КЕЛГАН МУСТАБИДЛАР

Янги идорага раҳбарлик қилувчи амалдорлар менинг Трансваалга қандай кириб олганимни ҳеч тушунолмадилар. Улар ҳузурларига келган ҳиндлардан сўраб-суриштирар эдилар-у, бироқ улар аниқроқ бир нарса айтолмасдилар. Шу боис амалдорларда бир шубҳа пайдо бўлганди — мен ўзимнинг олдинги таниш-билишларимдан фойдаланиб, рухсатномасиз кириб олганман. Бундай ҳолда мени ҳибсга олишлари керак эди!

Ҳар қандай катта уруш тугаганида ҳукумат идораларини махсус ваколатларга кўмиб ташлаш одати бор. Жанубий Африкада ҳам шундай бўлган эди. Ҳукумат “Тинчликни сақлаш ҳақида декрет” чиқарди, унга кўра Трансваал ҳудудига рухсатномасиз кирган ҳар қандай одам ҳибсга олинар ва қамоққа ташланарди. Шу декрет асосида мени ҳам ҳибсга олиш тўғрисидаги масала кўндаланг бўлганди, бироқ рухсатномани кўрсат дейишга ҳеч кимнинг юраги белламаётганди.

Ўз-ўзидан маълумки, амалдорлар телеграмма билан Дурбандан сўраб билганлар. Менга рухсатнома берилганини билгач, уларнинг жуда ҳафсалалари пир бўлди. Бироқ булар биринчи омадсизликданоқ ўзларини мағлуб деб тан оладиган анойилардан эмасдилар. Гарчи мен Трансваалга келишга муваффақ бўлсам-да, улар менинг м-р Чемберлен билан учрашувимга ҳалақит беришлари мумкин эди. Шу боис маҳаллий ҳинд жамоасига вакиллар таркибига мўлжалланган кишилар рўйхатини бериш таклиф қилинганди. Ирқий камситишлар, албатта, Жанубий Африканинг ҳамма жойида бор эди, аммо мен бу ердаги амалдорлар орасида Ҳиндистонда кўниқиб қолганим бундай виждонсизликка бас келиш учун тайёр эмасдим. Жанубий Африкада давлат муассасалари аҳоли фаровонлиги учун фаолият кўрсатади ва жамоатчилик фикри олдида масъулдирлар. Шу боис маҳаллий амалдорлар бу ерда анча инсофли ва камтар эдилар ва улардаги бу сифатлар у ёки бу даражада уларнинг рангларга нисбатан муомалаларига ҳам кўчган эди. Бироқ Осиедан келган амалдорлар ўзлари билан зўравонлик одатинигина эмас, балки ўзбошимчалик иллатларини ҳам олиб келиб, илдиз отдириб юборганлар. Жанубий Африкада ўзига яраша масъул ҳукумат бор эди, яъни демократия ўрнатилганди, Осиедан келтирилган моллар эса турган-битгани мустабидликни ўзида намоён этарди, чунки Осиеда ҳеч қанақанги масъул ҳукумат йўқ эди ва ўзга юрт ҳокимияти ҳукм суларди. Жанубий Африкада овруполиклар ўтроқ муҳожирлар эдилар. Улар идора амалдорлари устидан назорат қиладиган жанубий африкалик фуқароларга айланиб бўлган эдилар. Энди саҳнада Осиедан келган мустабидлар пайдо бўлганди ва ҳиндлар икки ўт орасида қолган эдилар.

Менинг мана шу мустабидлик тузини тотиб кўришимга тўғри келганди. Мени идора бошлиғи ҳузурига, Цейлондан келган амалдор олдига чақиринди. Бошлиқ ҳузурига “чақиринди” деганимда муболаға қилаётганим йўқ. Қандай бўлган бўлса, шунга айтаётиман. Ҳеч қандай ёзма фармойиш олганим йўқ эди. Ҳинд арбоблари кўпинча осиелик амалдорлар ҳузурига боришига тўғри келарди. Шу арбоблар орасида шет Тайиб Ҳожи Хон Муҳаммад ҳам бор эди. Идора бошлиғи ундан мамнунлигини ва нимага келганини сўради.

— У бизнинг ҳуқуқ маслаҳатчимиз, — жавоб берди Тайиб шет, — ва бизнинг илтимосимиз билан бу ерга келди.

— Биз бу ерда нима қилиб юрибмиз? Биз сизларни ҳимоя қилишга тайин этилмаганмизми? Бу ердаги шароитларни Ганди қайдан билиб ўтирибди? — сўради бу мустабид.

Тайиб шет айбловга қўлидан келганча жавоб берди:

— Сизнинг ҳам бу ерда кераклигингиз ўз-ўзидан аён. Аммо Ганди — бизнинг одам. У бизнинг тилимизни биледи ва бизни яхши тушунади. Сизлар эса нима бўлганда ҳам амалдорсизлар, холос.

Соҳиб Тайиб шетга мени унинг олдига олиб келишни буюрди. Мен Тайиб шет ва бошқа ҳиндлар билан бирга соҳибнинг олдига йўналдик. Бизга ҳатто ўтиринлар ҳам дейишмади.

— Бу ерга нимага келдингиз? — сўради соҳиб менга юзланиб.

Ўз ватандошларим илтимосига кўра уларга маслаҳатим билан ёрдам бергани келдим, — жавоб бердим мен.

– Ие, наҳотки бундай қилишга ҳаққингиз йўқлигини билмасангиз? Рухсатномани сизга янглишиб бериб юборишибди. Сизни маҳаллий ҳинд деб ҳисоблаш мумкин эмас. Сиз қайтиб кетишингиз керак. М-р Чемберлен хузурларига сизни қўйишмайди. Осие идораси ҳиндлар манфаатини ҳимоя қилишдек махсус мақсадда таъсис этилган. Демак, қайтиб кетаверишингиз мумкин.

Шу сўзлар билан у менга жавоб айтишга ҳам имкон бермай, мен билан хайрлашди.

У ҳамроҳларимни олиб қолди, уларнинг пўстагини бошлаб қоқди ва мени қайтариб юборишга фармон берди. Улар амалдорнинг хузуридан сувга тушган мушукдай шумшайиб чиқишди. Биз мутлақо хаёлда йўқ ҳолатга тўқнаш келгандик.

ЗАҲРИМНИ ИЧИМГА ЮТДИМ

Мени ҳақорат қилишганди. Аммо ўтмишда озмунча хўрликларни ичга ютишимга тўғри келмаганмиди? Ҳатто уларга эътибор бермайдиган ҳам бўлиб қолгандим. Шу боис бу галгисини ҳам унутишга қарор қилдим ва воқеаларнинг бундан кейинги боришини ҳолисона кузата бошладим.

Бизга Осие ваколатхонаси бошлиғидан хат келди, унда мен Дурбанда м-р Чемберлен билан илгари суҳбатда бўлганим боисидан мени у қабул қилиши керак бўлган вакиллар таркибидан чиқариб ташлаш лозимлиги айтилган.

Бу хат дўстларимнинг нақ фигонини фалакка чиқарди. Улар умуман вакил юбормасликни таклиф қилишди. Мен уларга бу ҳолда жамоа гоят қатгис ҳолатга тушиб қолиши мумкинлигини аниқладим.

– Борди-ю, сизлар м-р Чемберленга ўз талабларигизни билдирмас экансизлар, – дедим мен, – демак, уларнинг ҳеч қандай дарду гамлари йўқ экан деган хаёлга боришади. Аммо арзнонамиз ёзма равишда тақдим этилиши керак ва унинг матни ишлаб чиқилган. Уни менми ё бошқа бир одамми ўқиб беришининг мутлақо аҳамияти йўқ. М-р Чемберлен бу масалани биз билан муҳокама қилмайди. Назаримда, бу заҳарни қулт этиб ичга ютишимизга тўғри келади.

Гапимни тугатишим ҳамон Тайиб шет сўзланиб кетди:

– Сизни ҳақорат қилиш бутун жамоани ҳақорат қилиш билан баравар эмасми? Сиз бизнинг вакилимиз эканингизни унутиб бўларканми?

– Мутлақо тўғри, – дедим мен, – бироқ умуман жамоа ҳам бу тарздаги ҳақоратни ичга ютишига тўғри келади. Ахир шундан бошқа чорамиз ҳам йўқ-да.

– Нима бўлса бўлар, аммо бунга нега чидашимиз керак экан? Бизга ҳеч нарса бўлмайди. Яланғоч сувдан тоймас – яна қандай ҳуқуқимизни йўқотардик? – эътироз билдирди Тайиб шет.

Эътирозга гап йўқ эди, аммо қуруқ эътироздан нима фойда? Мен жамоанинг аҳволи нечоғли оғир эканини тўла англаб турардим. Ва ўрнимга ҳинд оқловчиси м-р Жорж Готфрини таклиф этишларини маслаҳат бериб, дўстларни тинчланттирдим.

Шундай қилиб, вакилларга м-р Готфри бошлиқ бўлди. Вакилларга берган жавобида м-р Чемберлен улар таркибидан менинг чиқариб ташланганимга ишора қилибди.

– Ҳар доим ва ҳамма жойда биргина вакилнинг гапларини тинглаш ўрнига бошқаларни ҳам кўриб қўйса, ёмон бўлмайди, – дебди у хафагарчиликни юмшатишга ҳаракат қилиб.

Аммо булар барчаси можарога нуқта қўймади, балки жамоанинг ҳам, менинг ҳам ишимни бадтар мушкуллаштириб юборди. Ҳаммасини бошидан бошлашга тўғри келди.

Айримлар мендан ўпкаларди:

– Сизнинг маслаҳатингиз билан жамоа инглизларга урушда ёрдам берганди, мана, бу нимага олиб келди.

Аммо пичингларга парво қилмасдим.

– Мен ҳеч нарсадан афсусланмайман, – дердим мен, – ва урушда иштирок этиб, биз тўғри қилдик деб ҳозир ҳам, кейин ҳам айтаман. Бу билан биз ўз

бурчимизни адо этдик. Меҳнат учун мукофот тамаъ қилиш керак эмас, аммо ҳар қандай савоб иш бир эмас-бир куни албатта ўз мевасини беради. Келинг, ўтмишни унутайлик-да, ҳозирги пайтда олдимизда қандай вазифалар турибди — шу ҳақда ўйлайлик.

Ҳамма менинг гапимга рози бўлди. Мен давом этдим:

— Очиғини айтганда, сизлар мени бу ерга чақиришингизга сабаб бўлган иш аслида қилиб бўлинди. Бироқ ҳатто агар сиз менинг уйга қайтиб кетишимга изн берганингизда ҳам мен Трансваалдан кетишим керак эмас деб ҳисоблайман. Илгари мен Наталда ўз ишимни бажарган эдим, энди шу ишимни бу ерда қилишим керак, бинобарин, бир йил давомида Ҳиндистонга қайтиб кетишимни ҳатто ҳаёлимга ҳам келтирмайман, балки Трансваал Олий судига кириб олишим керак. Янги ваколатхона билан иш олиб боришга бемалол кучим етади. Борди-ю, биз шу нарсани қилмасак, жамоани мамлакатдан қувиб чиқаришади, уни барбод этишлари ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Ҳар куни уни янги-янги ҳақоратларга гирифтор қилаверадилар. М-р Чемберленнинг мени қабул қилишдан бош тортиши ва амалдорнинг мени ҳақорат қилиши бутун жамоанинг ҳақоратланиши олдида — ҳолва. Бизга хавф солиб турган чинакамига ит кунига тушишдан Худонинг ўзи асрасин.

Претория ва Иоганнесбургда ҳиндларнинг аҳволини муҳокама қилиб, улар билан ана шундай суҳбатлар ўтказдим ва охири Иоганнесбургда идора очишга қарор қилдим.

Дарвоқе, Трансваал Олий судида иш олиб боришим даргумон эди. Аммо маҳаллий оқловчилар менинг тажрибамга эътироз билдирмас эдилар ва суд менга рухсат берди. Ҳинд одамига идора учун қулай хона топиш қийин эди. Бироқ мен маҳаллий савдогарлардан м-р Ритч деган биттаси билан танишиб қолдим. Унга таниш хоналар ижараси бўйича агент ёрдамида шаҳарнинг ишбилармонлар қисмида идорабоп хоналар топдик ва ўз мутахассислигим бўйича ишга шўнғиб кетдим.

ҲОКИМИЯТ БИЛАН КУРАШ

Осиё ваколатхонасига қайтайлик.

Иоганнесбург осийлик амалдорларнинг таянчи эди. Мен уларнинг ҳиндларни, хитойликлар ва бошқаларни ҳимоя қилиш ўрнига уларни сиқатганларини кўрдим. Худонинг бермиш куни менга куйидаги мазмунда шикоятлар келиб тушарди: “Ҳуқуқи борларни рад этадилар, гарчи ҳуқуқи бўлмаса-да, юз фунт стерлингга рухсатнома бераверишади. Агар сиз аралашмасангиз, унда додимизни кимга бориб айтмаиз?” Мен уларнинг фикрига қўшилдим. Борди-ю, зулмга чек қўйишга муваффақ бўла олмасам, менинг Трансваалда бўлишимдан уч пуллик наф йўқ.

Мен далил-исботлар тўплаб бошладим ва улардан бисотимда кераклича йиғилганидан кейин полиция комиссарига мурожаат қилдим. У ҳақиқатпарвар одам экан ва менга илиқ муомала қилибгина қолмай, балки, аксинча, диққат билан гапларимга қулоқ солди ва мендаги бор далиллар билан таништиришимни сўради. Унинг ўзи гувоҳларни сўроқ қилди ва уларнинг кўрсатмаларидан қониқиш ҳосил этди. Бироқ худди мен каби у ҳам Жанубий Африкада рангли одамни ҳақоратлаган оқтанлини оқтанли суд қилишига ишониб бўлмаслигини биларкан.

— Нима бўлганда ҳам ҳаракат қилиб кўраимиз, — деди у. — Барибир суд ходимлари уларни оқлаб юборади деган андишада бундай жиноятчиларни жазосиз қолдириб бўлмайди-ку, ахир. Мен уларни ҳибсга олдиришим керак. Ишонинг, бунинг учун бор кучимни ишга соламан.

Менга бундай ишонтиришларнинг кераги йўқ эди. Мен кўплаб амалдорларга ишонмасдим, бироқ уларга қарши бевосита жинойий далиллар тўплашнинг иложи бўлмаганидан фақат иккигасинигина ҳибсга олишга буйруқ берилди, буларнинг айбдорлигига заррача шубҳа йўқ эди.

Менинг ҳаракатларимни сир сақлаб бўлмасди. Кўплар менинг полиция комиссари ҳузурида деярли ҳар куни бўлишимни билар эди. Ҳибсга олиниши лозим бўлган икки амалдор озми-кўпми даражада моҳир агентларнинг

хизматидан фойдаланарди. Улар идорамни кузатар ва қаерларда бўлганимни бориб амалдорга чақардилар. Бироқ бу амалдорлар ўзларини шу қадар обрўсизлантириб қўйган эдиларки, ҳеч қанақа агент энди уларга ёрдам бера олмасди. Шундай бўлса-да, агар ҳиндлар ва хитойликлар ёрдамига таянмаганимда, бу иккала амалдорни ҳеч қачон ҳибсга олиб бўлмасди.

Улардан бири қочиб яширинди. Полиция комиссари уни топиш тўғрисида буйруқ олишга эришди. Уни тутдилар ва Трансваалга олиб келдилар. Ҳар икковини суд қилишди, бироқ жиддий далиллар бўлишига, шунингдек, улардан бири суддан яширинишига қарамай, суд ходимлари уларни айбсиз деб топдилар ва оқлаб юбордилар.

Бу менинг ҳафсаламни қаттиқ пир қилиб юборди. Полиция комиссари ҳам жуда афсус-надоматда эди. Ҳуқуқшунослик касби жонимга тегди. Ақл-идрокнинг ўзи кўзимга балодек кўриниб кетмоқда эди. Чунки жиноятларни яшириш учун ундан ҳар қанақанги ифлос ишлардан фойдаланиш мумкин бўлар эди.

Бу икки амалдорнинг айбдорлиги барибир шунчалик равшан эдики, гарчи улар суд томонидан оқланган бўлсалар-да, ҳукумат уларни хизматда қолишга имконсиз деб топди. Иккаласи ҳам ишдан ҳайдалди ва Осиё ваколатхонасида муҳит нисбатан тозаланди, ҳиндлар жамоаси эса енгил нафас ола бошлади.

Бу воқеа менинг обрўйимни кўтариб юборди ва ишим кўпайгандан кўпайди. Ҳар ойда жамоа аъзоларидан товламачилик йўли билан шилиб олинадиган неча юзлаб фунт стерлингни сақлаб қолишга муваффақ бўлинди. Бироқ ҳаммасини сақлаб қолишнинг иложи йўқ эди, чунки виждонсиз одамлар ўз ишларини ҳамон давом эттирмоқда эдилар. Лекин ҳалол одам энди ҳалол бўлиб қолиш имкониятига эга бўлганди.

Шуни айтишим керакки, ҳалиги икки амалдорга қарши шахсан менинг ҳеч қандай гаразим йўқ эди. Шуни била туриб, улар қийин аҳволга тушиб қолганларида менга мурожаат қилдилар ва мен уларга ҳамкорлик кўрсатдим. Башартики, мен қарши бўлмасам, амалдорларга Йоганнесбург муниципалитетида хизмат олиш имконияти тақдим этилди. Уларнинг дўстларидан бири менга шу ҳақда хабар берди, мен қаршилиқ кўрсатмасликка рози бўлидим ва улар ишга жойлашишди.

Менинг бундай ёндашувларим мен билан ишлашига тўғри келган амалдорларнинг жуда димоғини чоғ қилиб юборди ва уларнинг ваколатхоналари билан кўпинча қирпичоқ бўлишимизга ва оғзимдан қаттиқ-қуруқ сўзлар чиқиб кетишига қарамай, улар менга нисбатан чинакам дўстона туйғуларини сақлаб қолдилар. Ўшанда менинг хулқ-атворим табиатимга хос нарса эканини тўла англаб етмагандим. Кейинчалик тушундимки, бу сатьяграҳнинг узвий бир қисми ва аҳимсаннинг ўзига хос хусусияти эди.

Инсон ва унинг қилмиши — турли-турли нарсалардир. Яхши иш мақтовга лойиқ бўлса, ёмон иш — қораланади, яхши иш қиладимиз, ёмон иш қиладимиз, бундан қатъи назар, одам вазият ва ҳолатга қараб ё ҳурматга сазовор бўлади ёки ачинишга. “Ғуноҳдан ҳазар қил, ғуноҳқордан эмас” — гарчи ҳамма яхши тушунса ҳам амалда кам ижро этиладиган қоида бу. Бутун дунё бўйлаб нафрат оғуси ёйилиб кетаётгани сабаби — шунда.

Аҳимса — ҳақиқатни қидириш негизи. Агар аҳимсага таянмас экан, бу қидирувлар беҳудалигига ҳар куни ишонч ҳосил имкониятига эгаман. Тизимни қоралаш ва унга қарши курашиш бу бўлиши мумкин нарса, аммо уни муаллифини қоралаш ва унга қарши курашиш — киши ўзини қоралаш ва ўзига ўзи қарши курашиши билан баробар. Зеро ҳаммамизнинг зувалямиз бир жойдан олинган, ҳаммамиз бир яратганнинг бандаларимиз ва биздаги илоҳий кучлар чек-чегарасиздир. Одамзотни менсимаслик — демак, бу илоҳий кучларни менсимаслик ва бу билан фақат шу мавжудотнинг ўзигагина эмас, балки жумла жаҳонга ёмонлик қилишдир.

ТАБАРРУК ХОТИРА ВА ТАЗАРРУ

Ҳаётимдаги воқеалар шу тариқа ривожланиб борар эдики, мен турли диндаги ва турли ижтимоий ҳолдаги одамларга дуч келар эдим. Қариндош-уруғларим ва бегоналарга, ватандошларим ва ажнабийларга, оқтанлилар ва ранглиларга, ҳиндуларга ва бошқа диндаги ҳиндларга, улар хоҳ мусулмон, хоҳ парс, хоҳ

насроний ва хоҳ яҳудий бўлсин, барчасига ҳар доим бирдек муносабатда бўлардим. Комил ишонч билан айта оламанки, юрагим уларни турлича идрок этишга қодир эмас эди. Мен буни ўзимдан келган хизмат деб ўйламасдим, чунки менинг табиатим ўзи шунақа эди, мен томонимдан қилинган қандайдир саъй-ҳаракат натижаси эмасди, айна вақтда аҳимса (куч ишлагмаслик), браҳмачарйа (иффатлилик), апаригра (тамабгирсизлик) ва бошқа асосий инсоний хислатларга нисбатан мен мутлақо онгли равишда ёндашишга ва мудом уларга амал қилишга ҳаракат қилиб келдим.

Дурбанда ишлаб юрган вақтимда идорамдаги хизматчилар кўпинча мен билан бирга туришарди. Улар орасида ҳиндулар ҳам, насронийлар ҳам бўларди ёки агар туғилган жойини суриштирса гуҷаротлик ва тамиллар бўлиб чиқарди. Уларга қариндош ё дўстлардан бошқача муносабатда бўлганимни эслолмайман. Мен улар билан битта оила аъзоларидай муомалада бўлар эдим. Хотинимнинг бунга кажлиги тутиб қоладиган бўлса, ҳар доим иккаламиз жиққамушт бўлардик. Хизматчилардан бири насроний бўлиб, панчам¹ оиласидан келиб чиққанди.

Ушанда биз турган уй ғарбча андазада қурилган бўлиб, хоналарида ҳожатлар чиқиб кетадиган қувур йўқ эди. Шу боис барча хоналарда тунги туваклар қўйиб қўйиларди. Биз хотиним икковимиз хизматкорлар ёки фаррошлар ёрдамисиз тувакларни ўзимиз олиб чиқар ва ўзимиз чаяр эдик. Уйимизда туриб, қаттиқ ўрганиб қолган хизматчилар, албатта, тувакларни ўзлари олиб чиқишарди, бироқ насроний хизматчи яқинда келгани учун унинг ётоғини ўзимиз йиғиштиришни жоиз деб билардик. Хотиним бошқа хизматчиларнинг тувакларини олиб чиқишга огринмасди, аммо панчам оиласида туғилган одам фойдаланган тувакни олиб чиқишга тоқат қилолмади. Биз айтишиб қолдик. Хотиним бу тувакни менинг олиб чиқишимга йўл қўймоқчигина эмас, балки ўзи ҳам бундай қилишни хоҳламаётганди.

Эсимда: хотиним қўлида тувак билан зинадан тушиб келар экан, тинмай мени қарғар эди. Ғазабдан кўзлари қип-қизарган, дув-дув тўкилаётган кўз ёшлари юзини юварди, аммо мен бағритош эр эдим. Мен ўзимни унинг мураббийи деб билар ва кўр-кўрона муҳаббатдан унинг нақ жонини олардим.

Унинг тувакни шунчаки олиб чиқиши мени қониктирмаётганди. У бу ишни очикқўнгиллик билан бажаришини истардим. Шу боис овозимни кўтариб дедим:

– Уйимда бунақа аҳмоқгарчилик бўлишига чидолмайман!

Бу гапимдан хотинимни илон чаққандай бўлди. У деди:

– Уйингиз ўзингизга буюрсин, очинг эшикни, кетаман!

Мен ғазабдан ўзимни йўқотдим, кўзимга хотин-потин кўринмай кетди. Унинг қўлидан тутдим-да, шўрликни зинанинг нақ тўғрисидаги эшикка судраб келдим ва ташқарига итариб чиқариб юбориш учун эшикни очабошладим. Ҳамон кўз ёшлари юзини ювганча хотиниб қичқариб дерди:

– Бу қандай шармандалик! Одам ҳам шунақа бўладими? Қаёққа бораман? Бу ерларда қариндош-уруғим, таниш-билишим бўлмаса, ким мени сиғдирарди? Хотинингизман деб ҳамма зуғумларингизга чидайвераманми? Худо ҳаққи, эсингизни йиғинг, эшикни ёпинг, сизнинг қанақа томошалар кўрсатаётганингизни биров кўриб қолмасин, уят бўлади.

Мен важоҳат билан турардим, аммо орийат устун келиб, эшикни ёпдим. Хотиним мени ташлаб кетолмаганидек, мен ҳам ундан воз кечолмасдим. Тез-тез орамизда уришлар бўлиб турарди, лекин эр-хотиннинг уруши — дока рўмолнинг қуриши, дейдилар-ку.

Сабр-тоқатини ҳеч нима билан қиёслаб бўлмайдиган хотиним ҳар доим голиб чиқар эди.

Ҳозир бу воқеа ҳақида мен холисона ҳикоя қилиб бера оламан, чунки у, бахтимга, ҳаётимни мен учун қачонлардир унут бўлиб кетган даврига тааллуқли эди. Энди мен муҳаббат икки кўзимни кўр қилган телба эр эмасман ва хотинимга мураббий ҳам эмасман. Кастурбай истаса, илгари мен унга қай даражада хусумат билан қараган бўлсам, энди мен билан у ана шундай муносабатда бўлиши мумкин эди. Биз — синовдан ўтган дўстлармиз ва ҳеч биримиз бошқамизга

¹ П а н ч а м — Декан вилоятида “дахлсиз”ларнинг бешинчи кўриниши бўлиб, уни бир замонлар диний ислоҳотчи Ману жорий қилган эди.

шаҳват воситаси деб қарамаймиз. Касал бўлиб ётиб қолган вақтимда хотиним бир зум бошимдан кетмади, миннатдор бўлар деган нарсани хаёлига ҳам келтиргани йўқ — астойдил касал боқди.

Мен ҳикоя қилган воқеа 1898 йили бўлган эди, унда браҳмачарйа ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга эмас эдим. Бу менинг хотин — эрнинг ёрдамчиси, ўртоғи ва шодлигу гамни бирга баҳам кўрадиган ҳамдард эмас, балки эрнинг ҳирсини қондирувчи, ўл деса ўлиб, қол деса қоладиган чўриси деб билган даврларим эди.

1900 йилдагина менинг бу қарашларим тубдан ўзгарди. 1906 йилда эса янгилари узил-кесил шаклланди. Аммо бу ҳақда тегишли жойда гапирарман. Ҳозирча шуни айтиб ўтишим кифояки, менда аста-секин жинсий мойиллик йўқола борган сари оиладаги ҳаётим тобора тинч, ёқимли ва бахтли кеча бошлади.

Ҳеч ким мен учун табаррук бўлган бу хотирадан бизни олий даражадаги эр-хотин ёки бизнинг орзу-ниятларимиз тамоман бир-бирига мос экан-да, деган хулосага келмасин. Кастурбайнинг ўзи, дейлик, унда бирон-бир эзгу орзу борми — буни ҳатто билмасди ҳам. Ҳатто ҳозир ҳам у, афтидан, менинг кўп ишларимни у қадар маъқулламайди. Лекин биз уларни ҳеч қачон муҳокама қилмаймиз ва мен бунда ҳеч қанақа яхшилик аломатини кўрмайман. Мен машгул бўлишим керак бўлганда, у на ота-онасидан ва на мендан тарбия олган эди. Лекин ҳиндуларнинг кўпчилики хотинлари эга бўлган сифатдан унга ҳам талайгина юққан эди. Бу сифат қуйидагилардан иборат эди:

Менинг изимдан келар экан, хоҳлабми-хоҳламайми, билибми-билмайми, у ўзини бахтли деб биларди ва ҳеч қачон тийиқли ҳаёт кечиришдаги интилишимга тўсқинлик қилгани йўқ. Шу боис, гарчанд ақл-идрок борасида бизда тафовут жуда катта бўлса-да, мен ҳар доим ҳаётимизни қониқишга, бахтга тўлиқ ҳис этиб келганман.

КУЛИЛАР ҚИШЛОҚЛАРИМИ Ё ГЕТТОЛАРМИ

Аҳолининг маълум қатлами (бизга энг муҳим ижтимоий хизмат кўрсатувчи), бизда, ҳиндуларда “дахлсиз” деб аталадиганлари шаҳарлар ва қишлоқларнинг чеккаларига ҳайдаб чиқарилганлар. Мана шу чекка маҳаллалар гуҷаротийда “дхедвадо” деб аталади ва бу ном нафратли маънони англатади. Худди шундайин қачонлардир насронийлар Оврупосида яҳудийлар “дахлсизлар” деб, уларга ажратилган маҳаллалар эса ҳақоратомуз “гетто” номи билан аталган. Шунга ўхшаб, бизнинг кунларимизда Жанубий Африкада биз “дахлсизлар” бўлиб қолганмиз. Эндрюснинг ўзини ўзи қурбон қилишию Шастрийнинг сеҳрли таёқчаси бизнинг бу бадномликдан қутулишимизга қанчалик ёрдам беришини келажак кўрсатади.

Бошқа барча халқлардан фарқли ўлароқ, яҳудийлар ўзларини Худо суйган бандалар, деб ҳисоблайдилар. Бу шунга олиб келдики, уларнинг авлодлари гайриоддий ва ноҳақ газабга гирифтор бўлдилар. Қарийб шундайин ҳиндулар ўзларини ориялар ёки тараққий этган халқ деб, ўз уруғдошларининг бир қисмини эса ноориялар, ёки “дахлсизлар” деб атаганлар. Бу ҳам шунга олиб келдики, ҳаққоний бўлса-да, Жанубий Африкада фақат ҳиндулар эмас, балки яна мусулмонларни ҳам, парсларни ҳам гайриоддий интиқом ўз комига тортиб кетди, чунки уларнинг барчаси бир мамлакатдан келиб чиққан бўлиб, ҳинду биродарлари сингари уларнинг ҳам бадани қора бўлган.

Китобхон энди ушбу бобга сарлавҳа қилиб қўйганим “қишлоқлар” сўзи маъносини маълум даражада тушунган бўлса керак. Жанубий Африкада биз “кули” деган жирканч лақаб олгандик. Ҳиндистонда “кули” сўзи “ҳаммол” ёки “аравакаш” маъносини англатади, аммо Жанубий Африкада бу сўз ҳақоратли маъно касб этган. У у ерда худди биздагидай “пария” ёки “дахлсиз” деб, “кули”лар учун ажратилган маҳаллалар эса “кулилар қишлоқлари” деб аталади. Шундай қишлоқ Йоганнесбургда ҳам бор эди, бироқ шундай қишлоқлари бўлган ва ҳиндлар мулкчилик ҳуқуқини сақлаб қолган бошқа аҳоли манзилгоҳларига қарама-қарши ўлароқ Йоганнесбург қишлоғида ҳиндлар ўз ерларини 99 йилга ижарага олар эдилар. Қишлоқ майдони аҳоли ўсиши баробарида ортмас эди, одамлар эса жуда қисилиб яшарди. Ҳожатхоналарни

тозалаш бўйича тизгинсиз талбирларни ҳисобга олмаса, муниципалитет тозалик ишлари учун деярли ҳеч нарса қилмас эди. Аҳоли фаровонлигига умуман бефарқ бўлган бир вақтда муниципалитетнинг қишлоқ тозалик шароитларига қизиқишини кутиш ўзи қийин эди. Ҳиндларнинг ўзлари жамоат озодлиги ва тозаллиги масалаларида шу қадар оми эдики, муниципалитет ёрдамсиз ё қузатувисиз ҳеч нарса қила олмасдилар. Борди-ю, қишлоқда турувчи барча ҳиндлар Робинзон Крузо бўлишганда, иш бошқачароқ бўлар эди. Аммо бутун дунёда Робинзонлар истиқомат қиладиган муҳожирлар колонияси йўқ. Одатда одамлар мусофир юртларига моддий маблағ ва иш қидириб кетадилар. Жанубий Африкада туроқ бўлиб қолган ҳиндларнинг асосий қисми гамхўрлик кўрсатишларига ва уларни асраб-авайлашларига муҳтож бўлган авом, камбағал деҳқонлардан иборат эди. Улар орасида савдогарлар ва маълумотли одамлар деярли йўқ эди.

Муниципалитетнинг жинойткорона бепарволиги ва ҳинд муҳожирларининг жаҳолати шунга олиб келган эдики, қишлоқ жирканч санитария шароитларида қолганди. Муниципалитетнинг ўз беғамлиги оқибати ҳисобланган қишлоқдаги бу ифлосликдан муниципалитет ҳинд қишлоғини йўқотиш учун баҳона сифатида фойдаланган ва шу мақсадда ҳиндларни уларнинг томорқаларидан маҳрум этиш учун маҳаллий ҳокимиятдан руҳсат олган эди. Мен Иоганнесбургга келиб жойлашганимда аҳвол ана шундай эди.

Ўз ерига эгалик ҳуқуқи бўлган муҳожирларга, албатта, зарарни қоплаш учун товон тўлаш кўзда тутилганди. Томорқалар ҳақидаги ишларни кўриб чиқиш учун махсус трибунал тайин этилганди. Борди-ю, ер эгаси муниципалитет белгилаган миқдордаги товонга рози бўлмаса, у трибуналга мурожаат қилиши мумкин ва борди-ю, трибунал ерни муниципалитет таклиф қилган миқдордаги нархдан юқори баҳоласа, муниципалитет суд чиқимларини тўлаши керак бўлади.

Ер эгаларининг кўпчилиги мени ўзларининг ишончли одами сифатида таклиф қилар эдилар. Мен бу ишлардан пул ишлаб қолмоқчи эмас эдим ва шу боисдан мен ер эгаларига айтдимки, ишда ютиб чиқилган тақдирда суд натижаларидан қатъи назар, трибунал белгилаган ҳар қандай суммадан ва ижара тўғрисидаги ҳар бир шартнома бўйича 10 фунт стерлинг миқдоридagi меҳнат ҳақидан қаноат ҳосил қиламан. Ишлаб топганим пулларнинг ярмини камбағаллар учун касалхоналар ва шунга ўхшаган бошқа муассасаларга садақа қилишни ҳам таклиф эдим. Бу, албатта, ҳаммага мойдай ёқиб тушди.

Тахминан етмиш ишдан атиги биттасидагина ютқаздим. Бинобарин, менинг меҳнат ҳақим анча катта миқдорга бориб қолганди. Бироқ “Индиан ангиньон” рўзномаси муттасил маблағдан сиқилар ва агар янглишмасам, 1600 фунт стерлинглик пулни еб борган эди. Ушбу судлар билан боғлиқ жуда кўп ишлар бўйича тинимсиз тер тўкар эдим ва атрофимдан мижозлар аримасди. Уларнинг кўпчилиги ўтмишда Биҳар ва унинг теварак-атрофидан, шунингдек, Жанубий Ҳиндистондан келган шартномадаги ишчилар эди. Ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида улар эркин ҳинд савдогар ва ҳунармандлари уюшмасига боғлиқ бўлмаган уюшма тузишди. Улардан айримлари кучли продали ва кенг дунёқарашли софдил одамлар эди. Уларнинг раҳнамолари уюшма раиси, оқловчи Жайрамсингх ва раисдан ҳеч нимаси билан қолишмайдиган оқловчи Бадрий эди. Иккаласи ҳам дунёдан ўтиб кетган. Улар менга кўп ёрдам беришди. Бадрий менинг яқин одамимга айланган ва сатйаграҳда фаол иштирок этганди. Улар ва бошқа дўстларим ёрдамида Шимолий ва Жанубий Ҳиндистондан келган жуда кўплаб ҳинд муҳожирлари билан узвий алоқа ўрнатишга муваффақ бўлдим. Мен уларга ишончли вакилдан кўра кўпроқ ака эдим ва улар ўзларининг барча шахсий ва ижтимоий дарду гамларини мен билан баҳам кўрар эдилар.

Ҳиндлар мени нима деб чақирдишлари, албатта, китобхон учун қизиқарли бўлса керак. Абдулла шет мени Ганди демай қўйганди. Бахтимга, ҳеч ким мени “соҳиб” деб атаб, ҳақорат қилмасди. Абдулла шет “бхай”, яъни “ака” деб чақирини раво кўрди ва мени беҳад суюнгирди. Қолганлар ундан ибрат олишиб, мени “бхай” деб чақира бошлашди ва Жанубий Африкадан кетгунимга қадар шундай бўлиб қолдим. Бу исм собиқ шартномадаги ҳинд ишчилари оғзида алоҳида маъно касб этар эди.

САТҲАГРАҲНИНГ ТУФИЛИШИ

Иоганнесбургдаги воқеалар шундай тус олдики, покланишимни, айтиш жоиз бўлса, сатйаграҳга тайёргаргарлик даражасига айлангирди. Энди ўйлаб қарасам, браҳмачарйа онтида ҳаётимнинг энг юқори нуқтасига етган барча асосий воқеалар мени зимдан шу ҳаракатга тайёрлаб келган экан. Эндиликда “сатйаграҳ” деб номланган тамойилнинг ўзи бу атама пайдо бўлишидан олдин юзага келган эди. Дастлабки вақтда бунинг нима эканини мен ўзим ҳам билмаган эдим. Ушбу тамойил тавсифи учун гужаротий тилида даставвал инглизча “суст қаршилиқ кўрсатиш” иборасидан фойдаландик. Бироқ бир кун ивруполиқлар билан суҳбатда шунга амин бўлдимки, “суст қаршилиқ кўрсатиш” атамаси ҳаддан ташқари тор экан, ожизнинг кучлига қарши қуролини англатар экан, бу қандайдир нафрат билан йўгрилган бўлиб, охирида ўравонликка эш бўлиб кетар экан. Мен ҳинд ҳаракатининг ёлгон талқинини кўрсатишга ва ҳақиқий табиатини тушунтириб беришга қарор қилдим. Ўз-ўзидан равшанки, ўз курашларини ифодалаш учун ҳиндлар янги атамани ўзлари топишлари керак эди.

Бироқ қанча бош қотирмай, ҳеч муносиб атама миямга келмади-келмади. Шунда “Индиян опиньон” муштарийлари орасида шу маънодаги энг яхши иборага танлов эълон қилдим. Маганлаъл Ганди “сатаграҳ” (сат – ҳақиқат, аграҳ – қатъийлик) сўзини ўйлаб топди ва мукофот олди. Сўзни янада тушунарлироқ қилишга интилиб, мен уни “сатйаграҳ”га ўзгартирдим ва бу атама гужаротий тилида ўшандан бери курашимиз ифодаси бўлиб қолди.

Сатйаграҳ тарихи менинг Жанубий Африкадаги деярли барча кейинги ҳаётим ва айниқса, Африка қитъасида бўлган давримдаги ҳақиқатни қидирувчилар тарихи билан қўшилиб кетади. Бу тарихнинг асосий қисмини Йервададаги қамоқхонада ёзганман ва озодликка чиққангидан кейин тугаллаганман. У “Навживан” жаридасида чоп этилган, кейинроқ эса алоҳида китоб бўлиб чиққан эди. Оқловчи Валжий Гўвинджий Десай уни “Каррент Сот” жаридаси учун инглиз тилига ўгирган эди. Ҳозирги вақтда инглизча таржимани алоҳида китоб қилиб тайёрлапман ва уни ўқиб чиқиб, ҳар ким Жанубий Африкадаги менинг энг муҳим изланишларим билан танишиши мумкин. Ҳали бу китобни кўрмаган китобхонларга Жанубий Африкадаги менинг сатйаграҳим тарихини диққат билан ўқиб чиқишларини тавсия этаман. Бу китобда нималарни ёзганимни такрорлаб ўтирмайман. Кейинги бобларда эса Жанубий Африкадаги шахсий ҳаётимнинг сатйаграҳ тарихига дахл қилмаган айрим воқеаларнигина тилга олиб ўтаман. Сўнг китобхонга Ҳиндистондаги изланишларим ҳақида тасаввур беришга ҳаракат қиламан. Изланишларимнинг жиддий тадрижий давомийлигини аниқламоқчи бўлганларнинг қўлида Жанубий Африкадаги менинг сатйаграҳ тарихи ҳам бўлиши фойдадан холи эмас.

ОВҚАТ БОРАСИДАГИ КЕЙИНГИ ТАЖРИБАЛАР

Мен муттасил фикрларда, сўзларда ва хатти-ҳаракатларда браҳмачарйага риоя қилишга ва сатйаграҳга иложи борича кўпроқ вақт бағишлашга жуда-жуда орзуманд эдим. Бунга фақат ўзимни поклаш йўли билан эришишим мумкин эди. Шу боис ўз ҳаётимга яна ўзгаришлар кирита бошладим ва овқатланиш борасида янада қаттиқроқ чекловлар жорий этдим. Авваллари ҳаёт тарзимни ўзгартирар эканман, кўпроқ тозалик қоидаларига риоя қилар эдим, энди эса янги тажрибаларим асосида диний дунёқарашлар ётарди.

Рўзалар ва овқатдан тийилиш ҳаётимда янада жиддийроқ рол ўйнай бошлади. Одатда инсондаги эҳтирослар хуштаъм нарсаларга мойилликни келтириб чиқаради. Менда ҳам шундай бўлган эди. Ўз нафсим ва қорнимни жиловлашда катта қийинчиликларга дуч келдим ва ҳатто ҳозир ҳам бу иллатларни бутунлай жиловлаб олганман деб мақтанолмайман. Мен ўзимни мечкай деб ҳисоблардим. Дўстларимга тийиқликдай бўлиб кўринган нарса менга бутунлай бошқача бўлиб кўринарди. Борди-ю, мен нафсимни муваффақ бўлганим даражада ривожлантира олмаган бўлсам, мен ҳайвондан ҳам бадтар тубанлашган ва аллақачон одамгарчиликдан чиқиб кетган бўлар эдим. Ўз камчиликларимни беш қўлда билганим сабабли улардан қутулиш учун бор кучимни сарфлардим ва шу сабаб-

ҳаракатлар шарофати билан ўз танамни бўйсундириб олдим, ўтган шунча йиллар давомида чекимга тушган ишни олиб бордим.

Ўз заифлигимни англаш ва худди шундай фикрлар қон-қонига сингган одамлар билан ногаҳоний учрашув шунга олиб келдики, мен бутунлай ҳўл мевалар билан озиқлана, экадаший кунинда рўза тута, жанмаштабий ва шунга ўхшаган байрамларга риоя қила бошладим.

Мен ҳўл мева парҳезидан бошладим, бироқ тийилиш нуқтаи назаридан ҳўл мева ва унли овқат ўртасида катта фарқ кўрмадим. Биринчи ҳолда ҳам, иккинчи ҳолда ҳам қорин тўйғазиш гами бир хил эканини кўрдим. Шу боис, байрам кунлари рўза тутиш ва шу кунларда бир маҳал овқат ейиш билан рўза тутишга катта аҳамият бердим ва тавба-тазарру қилиш учун рўза тутишга ҳар қандай баҳонадан жон-жон деб фойдаланар эдим.

Бироқ мен яна шу нарсани ҳам кўрдимки, энди танам тобора озиб кетаётгани боис овқат ҳам кўпроқ лаззатли туюлиб кетаётганди. Шунда миямга рўза хоҳишларини чеклашдаги каби уларни тийиш учун ҳам қудратли қурол бўла олади, деган фикр келди. Бу ажойиб фикр исботи сифатида кейинчалик мен ва дўстларим ўтказган кўплаб тажрибаларга суяниш мумкин. Мен ўз баданимни такомиллаштирмақчи ва тартибга солмоқчи бўлдим, чунки асосий мақсад шундан иборат эдики, нафсини тийиш ва қорин гамига барҳам бериш учун аввал бир овқатни, сўнгра бошқасини танлар, айни вақтда улуш миқдорини камайтириб борар эдим. Аммо овқат ейишдаги лаззатланиш туйғуси мени тарк этмаётганди. Менга ёққан бир овқатдан воз кечганимда ва бошқасини тановул қилганимда, мана бу кейингиси менга янгича ва олдингидан кўпроқ лаззатли туюлар эди.

Менга қўшилиб яна бир нечта одам ана шундай тажриба ўтказарди, булар ичида олдинги ўринда Герман Калленбах турарди. Жанубий Африкадаги сатйаграҳ тарихида мен у ҳақда ёзган эдим ва яна такрорлаб ўтирмайман. М-р Калленбах ҳар доим рўза тутар ёки мен билан биргаликда овқат хилини алмаштирарди. Сатйаграҳ авж палласида мен унинг уйида турардим. Биз у билан овқат хилини ўзгартиришни муҳокама қилардик ва янги овқат олдингисига қараганда кўпроқ лаззат бағишларди. Бундай суҳбатлар ўша кунлари ёқимли эди ва ноўрин туюлмасди. Бироқ тажриба менга лаззат сезгилари ҳақида кўп гапириш тузук эмаслигини ўргатди. Лаззат олиш учун эмас, балки вужуднинг зарурий ҳаётий фаолиятларини тутиб туриш учун овқат ейиш керак. Сизги аъзоларидан биронтаси танни, у орқали эса жонни тутиб турганда, лаззатланишнинг хос туйғуси гойиб бўлади ва ўшандагина у табиат қандай чизиб берган бўлса, ўшандай фаолият кўрсата бошлайди.

Табиат билан бундай қўшилиб кетишга эришиш учун ҳеч қандай тажриба кор қилмайди ва ҳеч қанақа қурбон ортиқча сезилмайди. Бироқ, афсуски, бизнинг кунларимизда бунинг бутунлай тескарисини кўрамиз. Фоний жисмимизни безашга ва унинг киприк қоққуликдай умрини узайтиришга ҳаракат қилиб, кўплаб ўзгалар ҳаётини қурбон қилишдан уялмаймиз, натижада эса ўз танамизни ва жонимизни, яъни ўз-ўзимизни ўлдирамиз. Бир эски дардни даволашга ҳаракат қилиб, биз юзлаб бошқаларини ҳосил қиламиз; ҳиссий туйғулардан лаззатланишга ҳаракат қилиб, биз охир-оқибатда ҳатто лаззатланиш қобилиятимизнинг ўзини йўқотамиз. Булар бари кўз ўнгимизда содир бўлиб турибди, аммо кўришни истамаган одамдан кўроқ одам йўқ.

Овқатланиш борасида ўз тажрибаларим мақсади тўғрисида ҳикоя қилгандан ва мени шу тажрибаларга олиб келган фикрларни баён этгандан кейин мен уларни батафсилроқ ифодалаб бериш ниятидаман.

КАСТУРБАЙНИНГ ЖАСОРАТИ

Ўз ҳаётида хотиним уч марта оғир касалликдан ўлим бўсағасида бўлди. Ҳар гал соғайиб кетгани учун у қўлбола воситалардан миннатдор бўлиши керак. Унинг касаллиги кунларида сатйаграҳ энди бошланган ёки бошланай-бошланай деб турарди. Хотинимда тез-тез қон кетмоқда эди. Бизнинг собиқ дўстимиз бўлган шифокор операцияга ётишни маслаҳат берди, бир қанча иккиланишлардан сўнг хотиним бунга рози бўлди. Хотиним қоқ суяк бўлиб қолганди ва операцияни хлороформсиз қилишга тўғри келди. Операция яхши ўтди, аммо ҳаддан ташқари

огир кечди. Лекин, Кастурбай унга ҳайратомуз даражада мардоналик билан чидаб берди. Доктор ва хотини унга жонларини жабборга бериб қарашди. Бу Дурбанд бўлган эди. Доктор мени Иоганнесбургга қўйиб юборди ва бемордан ташвишланмаслигимни айтди.

Бироқ бир неча кундан кейин хат олдим, унда хотинимнинг аҳволи ёмонлиги, жуда ҳолдан кетгани, ҳатто тўшақда ўтиролмаслиги ва бир гал ҳатто хушдан кетгани айтилганди. Менинг рухсатимсиз унга шароб ёки гўшт беришга ҳаққи йўқлигини доктор биларди. Шу боис у хотинимни гўштли шўрва билан боқишга рухсат сўраб, менга Иоганнесбургга телефон қилибди. Мен бунга рухсат беролмайман, деб жавоб бердим, бироқ борди-ю, беморнинг ўзи ўз хоҳишини ифода этишга ҳоли етса, унинг ўзидан сўраш керак ва у қандай истаса, ўз ихтиёри, дедим.

— Мен, — деб эътироз билдирди доктор, — бу масала бўйича беморнинг ўзидан сўрай олмайман. Сиз келишингиз керак. Борди-ю, беморга овқат тайинлашимга тўла эрк бермас экансиз, мен хотинингиз учун барча масъулиятни зиммамдан соқит қиламан.

Уша куни мен поездда Дурбандан чиқиб кетдим. Мени қарши олиб, доктор бамайлихотир деди:

— Сизга телефон қилганимга қадар мен м-с Гандига шўрва ичирдим.

— Доктор, бу гапингизга мен ишонмайман, — жавоб бердим мен.

— Беморга дори тайинлаш ёки парҳез белгилаш ҳақида гап кетаётганида ишонмайман деганингиз нимаси? Биз, шифокорлар, агар алдаш йўли билан беморни сақлаб қолиш мумкин бўлгандагина беморларни ёки уларнинг қариндош-уруғларини алдаш тўғри деб ҳисоблаймиз, — шартта жавоб берди доктор.

Мен ич-ичимдан хафа бўлдим, бироқ ўзимни босдим. Доктор яхши одам ва менинг шахсий дўстим эди. Мен ўзимни унинг ва хотинимнинг олдида бурчли санардим, аммо унинг шифокорлик одобига бўйсунганини истамасдим.

— Доктор, айтинг-чи, энди нима қилмоқчисиз? Ҳатто йўқ дейиш ўлимни англаган тақдирда ҳам хотинимга гўштли шўрва беришингизга йўл қўймайман. Агар бунга хотинимнинг ўзи хўп деса, шунда рухсат бераман.

— Фалсафангиз билан менинг уч пуллик ишим йўқ, — деди доктор. — Сизга айтаяпман, модомики хотинингизни менга топширдингизми, унга қандай қарашни ўзим ҳал қилишим керак. Борди-ю, сизга ёқмаса, афсуски, унда беморни меникидан олиб кетишингизни илтимос қилишга мажбур бўламан. Менинг бошпанам остида унинг қандай жон беришини томоша қилиб туролмайман.

— Хотинимни ҳозироқ олиб кетишимни истаяпсизми?

— Уни олиб кетинг деб сўрадимми сиздан? Мен фақат бир нарсани истайман — муллақо эркин бўлишни. Агар сиз мени ўз эркимга қўйиб берсангиз, хотиним ва мен хотинингизни қутқариб қолиш учун қўлимиздан келган ҳамма чорани кўрамиз, сиз эса унинг соғлигидан хавотир олмай, қайтиб кетаверишингиз мумкин. Борди-ю, шу оддий нарсани англашни истамасангиз, хотинингизни уйимдан олиб кетишингизни илтимос қилишга мажбур бўламан.

Янглишмасам, ўғилларимдан биттаси мен билан бирга эди. У онасига гўштли шўрва бермаслик ҳақидаги гапимни тўла маъқуллаб турарди. Сўнг Кастурбайнинг ўзи билан гаплашиб кўрдим. У шунчалик заифлашиб кетган эдики, бир оғиз сўз сўраш ҳам малол келаётганди. Аммо шундай қилишни мен ўзимнинг оғир мажбуриятим деб билар эдим. Доктор ва менинг ўртамызда бўлиб ўтган гапларни унга сўзлаб бердим. Хотиним узил-кесил жавоб берди:

— Мен гўштли шўрва ичмайман. Ёруғ дунёда одамзот бўлиб туғилиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди, вужудимни бундай жирканч нарса билан булғашдан кўра қўлингизда ўлганим афзал.

Мен унга менинг йўлимдан боришинг шарт эмас деб кўндиришга уриниб кўрдим ва тиббиёт воситалари сифатида гўшт ва шаробни бемалол истеъмол қилаётган ҳинду дўст ва танишларимиздан мисоллар келтирдим. Аммо хотиним айтганида туриб олди.

— Йўқ, — деди у. — Илтимос, мени бу ердан олиб кетинг.

Мен ҳаяжонда эдим. Ҳеч иккиланиб ўтирмай Кастурбайни бу ердан олиб кетишга қарор қилдим ва докторга унинг қарорини айтдим. Доктор туғақиб деди:

– Қанақа қайсар одамсиз? Ҳозирги аҳволида унга бу ҳақда гапиргани қандай тилингиз борди? Ишонинг, хотинингиз ҳозир уни бу ердан олиб кетадиган аҳволда эмас. У озгина силкинишни ҳам кўтаролмайди. У йўлда ўлиб қолиши мумкин. Аммо агар сиз барибир қайтмайман десангиз, унда ўзингиз биласиз. Борди-ю, унга гўшт шўрваси беришга рози эмас экансиз, уни ўзимникида ушлаб туришга бир кун ҳам таваккал қилолмайман.

Шундай қилиб, биз дарҳол йўлга тушишга қарор қилдик. Ёмғир шигалаб ёғарди, станциягача эса анча олис эди. Дурбандан Фениксгача поездда бориш керак эди, у ердан колониямизгача яна икки ярим мил қоларди. Мен, албатта, қаттиқ таваккал қилгандим, аммо худога ёлборардим. Мен Фениксга олдинроқ одам юбориб, Уэстни станцияда бизни тўр беланчак, иссиқ сутли шишалар, қайноқ сув ва Кастурбайни тўр беланчакда олиб юриш учун олгита одам билан кутиб олишни оғоҳлантирдим. Хотинимни энг яқиндаги поездга олиб чиқишга улгуриш учун уни аравачага жойладик ва йўлга тушдик.

Кастурбайнинг аҳволи оғир эди, бироқ тасаллига муҳтож эмасди. Қайтанга у бизга тасалли бериб дерди:

– Менга ҳеч нарса бўлмайди. Кўрқманглар.

Ундан қоқ суяк ва тери қолганди, чунки кўп кунлардан бери у туз тотгани йўқ эди. Станция платформаси узун эди ва поездгача анча-мунча масофани босиб ўтишга тўғри келарди. Рикшанинг у ёққа кириши ман этилганди, шу боис хотинимни қўлимга олдим-да, вагонгача кўтариб келдим. Фениксдан уни тўр беланчакда олиб кетдик. Гидропатик (сув) муолижаси шарофати билан хотиним колонияда аста-секин ўзига кела бошлади. Фениксга келганимиздан икки-уч кун кейин бизникига свамий¹ келиб қолди. Врач маслаҳатидан воз кечиб кўрсатган қатъиятимиз ва иродамиздан воқиф бўлиб, у ҳамдардлик туйғуси юзасидан бизникига келибди, бизнинг ноҳақ эканимизни уқдирмоқчи бўлибди. Эслашимча, свамий уйимизга кириб келганида хонада ўгилларим Манилаъл ва Рамдас бор эди. Свамий гўшт ейишни дин тақиқламаслиги ҳақида фалсафа сўқа бошлади ва “Ману”дан иқтибослар келтирди. Хотиним олдида унинг бу тўғрида баҳс очгани менга ёқмади, бироқ одоб юзасидан чидаб турдим. “Манусмрити”нинг бу иқтибослари менга маълум эди, аммо улар менинг эътиқодимга таъсир кўрсата олмасди. Айрим олимлар бу гапларни кейинроқ олиб киритилган деб қарашларини ҳам билардим, бироқ ҳатто улар аслият бўлган тақдирда ҳам бу айни ҳолда ҳеч қандай аҳамият касб этмасди, чунки ўтхўрликка нисбатан менинг қарашларим диний мағнларга боғлиқ эмасди, Кастурбайнинг иймони эса бутун эди. Муқаддас китоблар унинг учун умрбод очилмас сир эди, лекин у ажлодларининг аънавий динига қатъий риоя қилар эди. Болалар оталарининг иймонига асло шак келтирмас эдилар, шу боис свамийнинг далоятларига у қадар ишонганлари йўқ. Кастурбай шартга гап қоғиб, свамийнинг ваъзини бўлди.

– Свамий жий, – деди у, – сиз нима десангиз дейверинг-у, аммо мен гўшт шўрваси ёрдамида даволанишни истамайман. Илтмос, мени тинч қўйинг. Агар маъкул десангиз, бу масалани эрим ва болаларим билан муҳокама қилишингиз мумкин. Мен эса айтганимдан қайтмоқчи эмасман.

РУҲ ТАРБИЯСИ

Болаларнинг руҳият тарбияси уларнинг жисмоний ва ақлий тарбиясига қараганда анча қийин иш. Руҳият тарбиясида мен диний китобларга кам таянар эдим. Тўғри, ҳар бир ўқувчи ўз дини асослари билан танишмоғи ва муқаддас китоблар ҳақида умумий тасаввурга эга бўлмоғи керак деб ҳисоблар эдим, шу боис болаларга шундай билим беришга ҳаракат қилиб, қўлимдан келган ҳамма нарсани қилардим. Аммо бу, менимча, ақл тарбиясининг бир қисмигина эди, холос. Толстой фермасида болаларни ўқитишга киришганимдан анча олдин руҳ тарбияси — алоҳида вазифа эканини тушунгандим. Руҳни ривожлантириш — худони ва ўз-ўзини англаб етиш йўлида кишини тайёрлаш ва феъл-атворини шакллантириш демакдир. Руҳ тарбиясисиз ҳеч бир таълим фойда келтира олмаслигига ва ҳатто зарар келтириши мумкинлигига амин эдим.

¹ С в а м и й — “хўжайин, жаноб” дегани. (Гоҳо “Худо” маъносида ҳам қўлланади).

Одам ўзини-ўзи ҳаётнинг фақат тўртинчи поғонасида, яъни саннийас (таркидунё қилиш) поғонасида англаб ета олади деган хурофот борлигини биламан. Бироқ ҳаммага маълумки, бу бебаҳо тажрибага тайёргарликни ҳаётининг сўнгги поғонасигача ташлаб қўяр экан, у ўзини ўзи англаш даражасига етмайди, балки шундай бир кексаликка етишадикки, бу кексалик иккинчи, аммо энди ачинарли болалик билан тенг бўлиб, у атрофдагилар учун малоллик келтиришдан бошқа ҳеч нарсага арзимайди. Яхши эсимда, бу қарашларга ўқитувчилик қилиб юрган вақтларимда, яъни 1911 – 1912 йилларда асосланардим, гарчанд ўшанда бу гоёни айнан шундай сўзлар билан ифодаламаган бўлсам-да.

Қандай қилиб болаларга руҳий тарбия бериш мумкин? Мен болаларга дуоларни эслаб қолишга ва ёддан ўқиб беришга мажбур қилардим, уларга иборатли китоблардан ўқиб берардим. Лекин булар бари мени унчалик қониқтирмасди. Болалар билан кўпроқ яқинлашиб, руҳни китоблар ёрдамида тарбиялаб бўлмаслигини англадим. Жисмоний тарбия учун жисмоний машқлар, ақлий тарбия учун ақлий машқлар зарур бўлгани каби, руҳ тарбиясини фақат руҳни машқ қилдириш йўли билан амалга ошириш мумкин. Бу машқларни танлаш эса бутунлай ўқитувчининг ҳаёт тарзи ва феъл-атвориغا боғлиқ. Ўз ўқувчилари орасидами ёки йўқми, бундан қатъи назар ўқитувчи ҳар доим эҳтиёткорликка риоя қилиши керак.

Ҳатто шогирдларидан бир неча мил нарида туриб ҳам ўқитувчи ўзининг ҳаёт тарзи билан улар руҳига таъсир кўрсатиши мумкин. Агар ёлгончи бўлганимда, болаларни тўғри гапиришга ўргатишдаги менинг барча уринишларим зое кетган бўларди. Қўрқоқ ўқитувчи ҳеч қачон ўз ўқувчиларини ботир қила олмайди, ўзини тиёлмаган одам эса ҳеч қачон ўқувчиларни ўзини тийишнинг савоблигини қадрлашга ўргатолмайди. Мен ўзим билан ёнма-ён яшаётган ўғил ва қиз болалар учун ҳар доим жонли мисол бўлишим кераклигини тушундим. Шундай қилиб, улар менинг ўқитувчиларим бўлиб қолди ва мен лоақал шуларни деб батартиб ва ҳалол бўлишим шартлигини англадим. Толстой фермасида ўзимга юқтирган ўсиб борувчи интизомлигим ва ўзимни ўзим чекловларим менга кўпроқ тарбияланувчиларнинг таъсири натижасидек бўлиб туюлади.

Бир бола жудаям шўх, қулоқсиз, ёлгончи ва уришқоқ эди. Бир куни у жуда ҳаддан ошиб кетди. Мен ўзимни тутиб туrolмадим. Мен ҳеч қачон ўқувчиларни жазоламасдим, аммо бу гал ёмон жаҳлим чиққанди. Мен уни тинчлантиришга ҳаракат қилиб ҳам кўрдим. Бироқ у қулоқ солмади ва ҳатто гап қайтармоқчи бўлди. Охири қўлимга тушган жазвар билан унинг қўлига бир солдим. Уни урганимда вужудим титрар эди. У буни пайқади. Барча болалар учун мендаги бу атвор мутлақо ғайри оддий эди. Бола йиглаб юборди ва кечирим сўрай бошлади. Лекин у офриқдан йиғламаётганди; керак бўлса у ҳам менга шундай жавоб қайтара олар эди (бу ўн етти ёшли гавдали йигит эди); лекин у менинг куч ишлатишга мажбур бўлганимдан қанчалик изтироб чекаётганимни англаганди. Шу воқеадан кейин бола бошқа ҳеч қачон айтганимдан чиқмади. Лекин куч ишлатганимдан ҳали-ҳануз пушаймон қиламан. Ўша куни болалар олдида ўзимнинг руҳимни эмас, балки қўпол ҳайвоний табиатимни ошкор қилганимдан кўрқаман.

Мен ҳар доим жисмоний жазоларга қарши бўлганман. Ўғилларимдан бирини урган ягона воқеагина эсимда қолган. Шу боис ҳалиги болани жазвар билан уриб, тўғри қилдимми ё йўқми, бугунги кунгача бир ҳалга келолмайман. Тўғри қилмаганман, ҳар ҳолда; чунки бу ҳаракат ғазаб ва жазолаш хоҳишидан келиб чиққанди. Борди-ю, бу ишда фақат менинг изтиробим ифода этилганда эди, мен уни тўғри деб ҳисоблардим. Бироқ айна ҳолда бунга ундаган сабаблар шундангина иборат эмас эди.

Бу воқеа мени ўқувчиларни тарбиялашнинг янада мақбулроқ услуби ҳақида ўйлашга мажбур этарди. Мен қўллаган услуб фойда келтирганми-йўқми, билмайман. Бола кўп ўтмай бу воқеани унутиб юборди ва унинг хулқи анча яхшиланди деб айтиб бўлмайди. Лекин мен шунинг туфайлидан ўқувчиларга нисбатан ўқитувчининг мажбуриятини чуқурроқ англадим.

Болалар бундан кейин ҳам тез-тез шўхлик қилиб туришарди, лекин ҳеч қачон жисмоний жазо қўлламасдим. Шундай қилиб, мен билан бирга яшайдиган болаларни тарбиялар эканман, мен руҳий кучни тобора кўпроқ англаб бормоқда эдим.

ГҶКҲАЛЕ БИЛАН УЧРАШУВ ОЛДИДАН

Жанубий Африкада кечган ҳаётим ҳақидаги эсдаликлардан кўпини тушириб қолдирмасам бўлмайти.

Сатйаграҳ ҳаракати тугаши билан 1914 йилда мен Гўкҳаледан кўрсатма олдим, унга кўра олдин Лондонга кириб ўтиб, ватанимга қайтишим керак эди. Июлда Кастурбай, Каленбах ва мен Англияга йўл олдик.

Сатйаграҳ вақтида мен фақат учинчи даража поездида юрар эдим. Шу боис ҳозир ҳам учинчи даражага чипта оламан. Шу йўлдаги учинчи даража кемаси билан ҳинд ички қатнов кемалари ва темир йўл поездларидаги шароитлар ўртасида осмон билан ерча фарқ бор. Ҳинд кемаларида ўтириладиган жойлар базўр етарди, ётиладиган ўринлар ундан ҳам кам ва жуда ифлос эди. Лондонга йўл олган кема анча кенг ва тоза бўлиб, бундан ташқари компания бизга алоҳида қулайликлар яратиб қўйганди. Бизнинг тасарруфимизда алоҳида ҳожатхона бор эди, нима еб-ичишимизни билиб, кема ошхонаси бизни ҳўл мевалар ва ёнғоқлар билан таъминлашга олдиндан шай турар эди. Одатда, учинчи даража йўловчилари уларни деярли олмасди. Ана шундай қулайликлар эвазига сузишнинг барча ўн саккиз куни биз учун гоаят ёқимли кечган эди.

Саёҳат вақтида биз билан ҳамсафар бўлган айрим кишиларни эслаш жоиз. М-р Калленбах дурбинни жуда севарди ва унинг бир эмас, иккита дурбини бўлиб, иккови ҳам жуда қиммат турарди. Шулардан бири устида биз ҳар куни баҳс олиб борардик. Мен унга бундай қимматбаҳо буюмга эга бўлиш оддийликнинг биз етишишни орзу қилган олий даражасига муносиб эмаслигини исботлашга ҳаракат қилардим. Бир гал каютамиз дарчаси олдида турганча биз мана шу мавзуда жуда қаттиқ баҳслашиб қолдик.

– Дурбиндан низо яшаш ўрнига уни денгизга улоқтириб, бу даҳмаздан бир йўла қутулганимиз яхши эмасми? – сўрадим мен.

– Бўлмаса-чи, улоқтиринг бу лаънати матоҳларни, – жавоб берди Калленбах.

– Худди шундай қилмоқчиман, – дедим мен.

– Жуда соз, – жавоб ҳам тез бўлди.

Мен дурбинни денгизга улоқтирдим. У етти фунтча турарди, аммо унинг қиймати учун тўланган пул м-р Калленбахнинг дурбинга бўлган иштиёқи олдида ҳеч нарса эмасди. Дурбиндан қутулиб, у, ҳар ҳолда, бундан аттанглаб қолмади.

Мен ва м-р Калленбах орамизда бўлиб ўтган кўплаб ҳангомалардан бири ана шундай бўлган эди.

Ҳар кун бизга биронта янги нарса олиб келарди, чунки м-р Калленбах ҳам, мен ҳам ҳақиқат йўлидан боришга интилар эдик. Ҳақиқат йўлида, табиийки, газаб, худбинлик, нафрат каби нарсалар бойиб бўлади. Акс ҳолда ҳақиқатга етишнинг иложи бўлмайти. Эҳгиросга берилган одамнинг кўнглида мутлақо яхши ниятлар бўлиши мумкинди, сўзлари ҳаққоний бўлиши мумкинди, аммо у ҳақиқатни ҳеч қачон англамайти. Ҳақиқат иккиликдан, дейлик муҳаббат ва нафрат, бахт ва бахтсизлик кабилардан мутлақо холисликни англатади.

Рўзамдан кейин бир неча кун ўтгач, биз саёҳатга отландик. Мен ҳали тўла қувватга кирмагандим. Иштаҳани очиш ва еганларимни яхшироқ ҳазм қилиш учун одатда палубада сайр қилардим. Бироқ гоҳо бундай сайрлар ҳам тинкамни қуритар эди, чунки оёқларимга оғриқ берарди. Лондонга келиб, аҳволим яхшиланиш у ёқда турсин, балки янада бадтарлашганини сездим. Д-р Живраж Меҳта билан танишиб, мен унга тугтан рўзам ва оёғимдаги оғриқ ҳақида сўзлаб бердим. У деди:

– Агар бирмунча муддат давомида тўла осойишталикка риоя қилмасангиз, оёқдан бутунлай ажралиб қоласиз.

Узоқ рўза тугтан одам олдинги қуввати тикланишига шошилмаслиги ва шу билан бирга нафсини тийиши лозимлигини мен ўшанда билдим. Рўзадан кейин овқатда жуда эҳтиёткорлик лозим экан ва, эҳтимол, рўза тутиб юргандагига қараганда ҳам кўпроқ чекловлар жорий қилиш керак экан.

Мадейра оролида ҳар дақиқада жаҳон уруши бошланиши мумкинлигини эшитдик. Ла-Маншни кесиб ўтаётганимизда уруш бошлангани ҳақидаги хабарни олдик. Кемамизни бирмунча вақт ушлаб туришди. Бутун қўлтиқ бўйлаб қўйиб ташланган сувости миналари орасидан шатакка олиб ўтиш жуда оғир кечди ва Саутҳемптонга етиб олишимиз учун икки кунча вақтимиз кетди.

Уруш тўртинчи август куни эълон қилинган эди. Лондонга биз олтинчида етиб келдик.

ВАТАНГА

Англиядан Ҳиндистонга боришни мўлжаллаб, Калленбах менга ҳамроҳлик қилмоқда эди. Биз ҳозир ҳам бирга яшардик ва ўз-ўзидан равшанки, битта кемада сузиб кетмоқчимиз. Бироқ Англияда немислар шундай қаттиқ назорат остида эдики, Калленбахнинг паспорт олишига ҳеч биримизнинг кўзимиз етмасди. Бунинг учун мен барча чораларни кўрдим, бизга хайрихоҳ м-р Робертс эса вице-қиролга телеграф билан мурожаат этди. Лорд Хардингнинг жавоби мана бундай бўлди: “Афсуски, Ҳиндистон ҳукумати таваккал қилолмайди”. Бу жавоб қандай маъно англатишини биз тушуниб турардик.

Калленбах билан ажрашиш менга жуда оғир бўлган эди, бироқ у мендан кўпроқ изтиробда эканини кўрдим. Агар ўшанда у Ҳиндистонга кела олганида, у энди оддий бахтиёр деҳқон ва тўқувчидай ҳаёт кечираётган бўларди. Ҳозир эса у меъмор ва аввалгидек Жанубий Африкада яшапти.

Шу йўналишга хизмат қилган компания кемаларида учинчи даражалиси йўқ эди ва биз иккинчи даражада кетишга мажбур бўлдик.

Биз Жанубий Африкадан келтирилган қуруқ меваларни ўзимиз билан олиб олдик. Кемада уларни сотиб олишнинг имкони йўқ эди, ҳолбуки янги мевалар мўл-кўл эди.

Д-р Живрож Меҳта сонларимга тахтакач боғлаб қўйган эди ва Қизил денгизга етгунимизча уларни ечмасликни илтимос қилганди. Дастлабки икки кун мобайнида бу ноқулайликка чидаб турдим, охири сабр косам тўлиб кетди. Жуда катта қийинчиликлар билан тахтакачларни ечиб ташлашга ва одамлардек ювиниб, ваннада чўмилишга яна муваффақ бўлдим.

Овқатим асосан ёнғоқлар ва мевалардан иборат эди. Соғлигим кундан-кун яхшиланиб бормоқда эди ва Сувайш каналида ўзимни анча яхши ҳис қила бошлагандим. Гарчи ҳали ҳам ҳолсиз бўлсам-да, хатар бутунлай бартараф бўлганди ва мен аста-секин машқларни ортдира бошладим. Соғлигим яхшиланаётганини асосан мўътадил иқлим ва тоза ҳаводан кўрмоқда эдим.

Негалигини билмадим-у, аммо бу кемада инглиз ва ҳинд йўловчиларини бир-биридан ажратувчи қирра Жанубий Африка йўлида кузатганимдагидан кескинроқ эди. Мен бир қанча инглизлар билан гаплашдим, аммо суҳбат юзаки бўлганди. Жанубий Африка кемаларидаги дилкаш суҳбатларни кўриш ҳали-ҳануз насиб этмаётганди. Менимча, асосий сабаб шундан иборат эдики, инглизлар билибми, билмайми юракларининг тубида ўзларини ҳукмрон ирқ вакиллари деб ҳис қилар эдилар; ҳиндлар эса ўзларининг асоратдаги ирққа мансублиklarини ҳис қилиб эзилар эдилар.

Бу аҳволдан қутулиш учун мен тезроқ уйга етиб олишга шошилмоқда эдим.

Аданда ўзимизни уйдагидай ҳис қилдик. Мен аданликларни яхши билардим, чунки Дурбандаёқ м-р Кекобад Кавасжий Диншоу ва унинг хотини билан танишган ва яқин бўлиб қолган эдим.

Яна бир неча кундан кейин биз Бомбейга келиб тушдик. Ўн йиллик бадарғалиқдан кейин она ерга қадам қўйганимдан севинчим ичимга сигмаётганди.

Гўкҳаленинг соғлиги унча яхши эмаслигига қарамай, у мени Бомбейда кутиб олишга алоҳида тайёрлик кўрган ва шунинг учун у ерга етиб келган эди. Мен Ҳиндистонга у билан бир жон-бир тан бўлиш ва шу билан ўзимни эркин ҳис қилиш учун қайтмоқда эдим. Аммо тақдир ҳукми бошқача бўлиб чиқди.

ПУНА. ГҶКҲАЛЕ ҲУЗУРИДА

Бомбейга етиб келишим билан Гўкҳаледан хат олдим, унда губернатор мени кўрмоқчи экани ва Пунага жўнаб кетишимгача унинг ҳузурига ташриф буюришим зарурлиги айтилганди. Шу боис мен жаноби олийлари ҳузурига ташриф буюрдим. Одатдаги ҳол-аҳвол сўрашувлардан кейин губернатор деди:

– Мен сиздан фақат бир нарсани сўрамоқчи эдим: ҳар гал ҳукуматга тааллуқли бирон-бир ишга қўл уришдан олдин менинг олдимдан бирров ўтсангиз.

– Сизга бундай ваъда бериш мен учун қийин иш эмас, – жавоб бердим мен, – чунки сатйаграҳ сифатида энг аввало ишим тушган томоннинг нуқтаи назарини аниқлаш ва иложи борица битимга келишиш мен учун қоида тусига кирган. Мен Жанубий Африкада шу қоидага оғишмай амал қилардим ва бундан кейин ҳам шундай қилиш ниятидаман.

Ташаккур билдириб, лорд Уиллингдон деди:

– Бу ерга хоҳлаган вақтингизда келишингиз мумкин. Ҳукуматим атайлаб бирон ёмон иш қилиш ниятида эмаслигига ишончингиз комил бўлади.

Бунга мен шундай жавоб қилдим:

– Айнан шу ишонч менга қувват бағишлайди.

Кейин мен Пунага жўнаб кетдим. Бу ўринда мен учун ҳаётимнинг бу қадар ёқимли даврини батафсил тасвирлашга сўз тополмайман. Гўкҳале ҳам, “Ҳиндистон хизматкорлари” жамиятининг аъзолари ҳам мени жуда эркалатиб юборишганди. Мени таништириш учун Гўкҳале ҳатто уларнинг барчасини уйига чақирди. Турли масалалар бўйича мен улар билан очиқ-ошкора гаплашдим.

Менинг бу жамият аъзоси бўлишимни Гўкҳале жуда хоҳларди. Мен ҳам шуни хоҳлардим. Бироқ бошқа аъзолар менинг ва уларнинг мақсадларимиз нисбатида ҳам, ишимиз услубида ҳам жиддий ихтилофлар мавжудлиги сабабидан менинг “Ҳиндистон хизматкорлари” жамиятига киришим, тўғриси, унчалик маъқул эмас деб топдилар. Гўкҳале эса менинг ўз тамойилларимга мойиллигимга қарамай, мени ушбу жамият аъзоларининг эътиқодларига ҳар доим ҳолис муносабатда бўлади деб ҳисобларди.

– Жамият аъзолари, – деди у, – ҳали сизнинг муросага боришга тайёр эканингизни билишмайди. Улар ўз тамойилларида маҳкам ва мустақилдирлар. Улар қабул қилишларидан умидворман. Аммо акс ҳолда ҳам сиз, барибир, уларнинг сизни қанчалик чуқур ҳурмат қилишлари ва севишларига заррача шубҳа билдиролмаймиз. Улар сизга бўлган ҳурматларига путур етказиб қўйишларидан хавотир олишяпти. Бироқ сизни расман жамиятга аъзо қилиб олишадими, йўқми – билмадим, фақат мен сизни шундай деб ўйлайман.

Мен Гўкҳалега ўз ниятларимни билдирдим. Мени қабул қилишадими, йўқми, бундан қатъи назар, мен Фениксдан келган муҳожирлар билан бирга жойлашишим мумкин бўладиган ашрам¹ га эга бўлишни истайман. Гужаротнинг бирон жойида жойлашиб олсам, нур устига нур бўлар эди. Гужаротлик бўлганим боис Гужарот фаровонлиги учун ишласам яхши бўларди ва у ерда Ҳиндистонга жуда катта фойда келтираман деб ҳисоблардим. Бу фикрим Гўкҳалега маъқул бўлди. У деди:

– Ўз-ўзидан равшанки, сиз шундай йўл тутишингиз керак. Жамият аъзолари билан музокараларимиз натижалари қандай бўлмасин, ашрамга пул ёрдами борасида ҳар доим менга ишонсангиз бўлади, бу ашрамни мен ўзимники деб қарайман.

Маблағ ташвишини зиммамдан олиб ташлаётгани ва бир ўзим ишлашимга тўғри келмаслиги мени суюнтирди. Демак, оғир дақиқада мен ишончли раҳбарга ҳар доим таяниб иш кўрсам бўлаверар экан. Елкамдан тоғ ағдарилгандай ҳис қилдим.

Ҳозирда марҳум д-р Дев кўп ўтмай менга “Ҳиндистон хизматкорлари” жамиятининг жорий ҳисобидан ашрам ва бошқа жамоатчилик эҳтиёжлари учун зарур пулларни олишга ҳуқуқ берувчи фармойиш олди.

Мен Шантиникетон сафарига шайланмоқда эдим. Жўнашим арафасида Гўкҳале оқшом зиёфати уюштирди, унга бир қанча сара-сара дўстлар таклиф этилганди. Таомлар менинг дидимдагидек, яъни меваю ёнғоқлардан иборат бўлиши учун ҳам Гўкҳале олдиндан чорасини кўриб қўйган экан. Гарчи зиёфат унинг уйидан атиги бир неча қадам нарида ўтказиладиган бўлса-да, Гўкҳале шугина масофани ҳам базўр босиб ўтди. Аммо азбаройи менга бўлган муҳаббатидан у келишни астойдил кўнглига туккан эди. У етиб келди-ю, ҳушдан кетди ва катта уйга олиб бориб қўйишга тўғри келди. У илгари ҳам бир марта шундай бўлган экан, шу боис ўзига келгач, бизни зиёфатни тўхтатишмасин деб айтдириб юборибди.

¹ А ш р а м – хонақоҳ, маскан, меҳрибонлик уйи.

Бу зиёфат бор-йўғи дўстларинг очиқ ҳавода “Ҳиндистон хизматкорлари” жамиятига қарашли меҳмонхона қаршисидаги учрашуви эди, холос. Дўстлар уларни қизиқтирган мавзуларда очиқ суҳбатлар қилар ва ерёнгоқ, хурмо ва ҳўл мевалардан тановул этар эдилар.

Аммо Гўкҳаленинг хушдан кетиб қолиши менда оғир таассурот қолдирганди.

БУ ПЎПИСА ЭДИМИ?

Пунадан Ражкотга, у ердан эса Пўрбандарга йўл олдим. У ерда акамнинг беваси ва ўз қариндош-уруғларим билан кўришишим керак эди.

Ҳинд шартномадаги ишчиларидан унчалик фарқ қилмаслигим учун Жанубий Африкадаги сатйаграҳ вақтида либосимни ўзгартириб олган эдим. Англияда — уйимда, чордевор ичида ҳам худди шунақа кийим киярдим. Бомбеига кўйлак, дхўтий, ёмғирпўш ва оқ бўйинбоғдан иборат катҳиёварча либосда келгандим — барчаси Ҳиндистон фабрикасида тўқилган матолардан эди. Бомбейдан учинчи даражада кетмоқчи эдим ва бундай сафар учун бўйинбоғ ва ёмғирпўш ортиқча деб билганимдан уларни ечиб ташладим-да, саккиз ё ўн аннага кашмир қалпоғи сотиб олдим. Шу кўринишида мен камбағалнинг гирт ўзи эдим.

Ҳиндистонда ўша вақтда вабо авж олган эди, шу боис Вирамгамдами ё Вадҳвандами, аниқ эсимда йўқ, барча йўловчилар тиббий кўрикдан ўтказилаётганди. Мен озгина иситмалаб тургандим ва ҳароратим кўтарилишини кўриб, нозир исми шарифимни ёзиб олди-да, тиббий хизмат бошлиғига кўринишимни буюрди.

Кимдир менинг Вадҳван орқали ўтиб келаётганимни хабар қилган экан, вокзалда мени танувчи, йирик маҳаллий жамоат арбоби Мўтилаъл қарши олди. У менга Вирамгам божхонаси ва шу божхона муносабати билан йўловчилар билан содир бўлган кўнгилсизликлар тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Иситмам чиқиб тургани боис суҳбатга кайфиятим йўқ эди, фақат:

— Қамоқхонага тушиш ниятингиз борми? — деб сўрадим, холос.

Мен Мўтилаълни ўйламасдан жавоб беришга одатланган оловқалб йигитлар сирасидан деб ўйлагандим. Лекин у менга қатъий оҳангда ва ҳар томонлама ўйлаб-жўйлаб жавоб берди:

— Ҳа, агар сиз олиб борсангиз, ҳаммамиз қамоққа тушишга тайёرمىз. Катҳиёварлик сифатида биринчи галда сизнинг эътиборингизда бўлишга ҳақимиз бор. Биз, ростки, сизни ушлаб турмоқчи эмасмиз, аммо қайтишда шу ерда бўлишга ваъда беринг. Ёшларимизнинг фаоллиги ва кайфиятини кўриб, сиз албатта суюнасиш. Шунинг билангизки, сизнинг дастлабки даъватингизга лаббай деб жавоб берамиз.

Мўтилаъл мени бутунлай ўзига маҳлиё қилиб қўйди. Уни мақтаб, ўртоғи деди:

— Дўстимиз бор-йўғи тикувчи. Аммо у шунақанги ўз ишининг устасики, гарчи бир кунда бир соатгина меҳнат қилса-да, ойига ўн беш рупия бемалол топади (бундан ортиғи унга керак ҳам эмас). Қолган вақтини у жамоат ишига сарфлайди ва бизнинг ундан маълумотлироқ эканимизга қарамай, бизга раҳбарлик қилади.

Кейинчалик Мўтилаъл билан яқиндан танишиб, бу мақтовларда ҳеч қандай муболаға йўқлигини билдим. У ойда бир неча кунни ўшанда яқинда ташкил этилган ашрамда ўтказар, болаларга тикувчилик санъатини ўргатар ва ўзи ашрам учун алланарсалар тикар эди. У менга Вирамгам ва у ерда йўловчиларга кўрсатилган кўнгилсизликлар тўғрисида ҳикоя қилиб берди. У бундан қаттиқ норози эди. У унча кўп давом этмаган касалликдан кейин айни куч-қувватга тўлганда ўлди. Вадҳваннинг ижтимоий ҳаёти учун бу катта йўқотиш бўлганди.

Ражкотга келиб, эртасигаёқ тиббий хизмат бошлиғиникига йўл олдим. Шифокор мени билар эди ва ўзини жуда ноқулай ҳис этди. У нозирдан хафа бўлди, аммо бундан фойда йўқ эди, зеро у ўз бурчини адо этган эди, холос. Нозир мени билмасди, билганида ҳам бошқача йўл тутолмасди. Шифокор мени тагин нозирга юбориб ўтирмай, нозир ўзи олдингизга келсин деб туриб олди.

Бундай ҳолларда учинчи даража йўловчиларини тиббий кўрикдан ўтказиш жуда зарур эди. Ҳатто жамиятда юқори мавқега эга одамлар ҳам, агар улар

учинчи даражада кетаётган бўлсалар, камбагаллар учун шарт бўлган барча қоидаларга ўз ихтиёрлари билан бўйсунушлари керак эди. Амалдорлар ҳолис бўлишлари керак. Менинг кузатишларимча, амалдорлар учинчи даража йўловчиларига ўзлари билан тенг деб эмас, балки қўй суруви деб қарайдилар. Улар билан қўпол муомалада бўладилар ва уларга жавоб беришни ҳам, тушунтиришни ҳам эп билмайдилар; учинчи даража йўловчилари худди сотиб олган қўлдай уларга сўзсиз бўйсунушлари керак. Амалдор йўловчи бемалол ҳақорат қила олади, ҳатто уради ҳам, чиптани эса унга хумордан чиққунча сўкиб-сўзлаб олгандан, ҳатто поезд жўнаб кетгандан кейин сотади. Булар барини ўз кўзим билан кўрганман. То бойлар ва маълумотлилар камбагалларга насиб этмайдиган имтиёзлардан воз кечмагунларича, булар барчасини оддий ҳол деб қараш ўрнига қўполлик ва адолатсизлик билан кураш олиб бориш учун учинчи даражада юра бошламагунларича бундай ҳол ўзгармай қолавереди.

Бутун Катҳиёварда Вирамгам божхонасидаги зўравонликлардан шикоятларни эшитдим ва шу боис тезда лорд Уиллингдон таклифидан фойдаланиб қолишга аҳд қилдим. Мен бу масала бўйича барча ҳужжатларни тўпладим ва ўқиб чиқдим-да, барча шикоятларнинг тўла асослилигига ишонч ҳосил қилгач, Бомбей ҳукумати билан Уиллингдоннинг шахсий котиби ҳузурда бўлдим, шунингдек, жаноби олийлари ҳузурга бордим. Лорд Уиллингдон ўз ҳамдардлигини изҳор қилди, бироқ ҳамма айбни Деҳли ҳукуматига ағдарди.

— Агар бу бизнинг қўлимизда бўлганида, тўсиқни аллақачон олиб ташлардик. Бу масала бўйича сиз ҳинд ҳукуматига мурожаат қилишингиз керак, — деди котиб.

— Мен ҳинд ҳукуматига хат ёздим, бироқ хат олингани ҳақида эслатмадан бошқа ҳеч қанақа жавоб олмадим. Фақат кейинроқ, менга лорд Челмсфорд билан учрашиш имконияти тақдим этилгандагина бу масаланинг ижобий ҳал этилишига муваффақ бўлдим... Бир неча кун ўтгач, рўзномаларда Варамгамдаги божхона тўсиғи олиб ташланганини ўқидим.

Мен бу воқеани Ҳиндистонда сатйаграҳнинг бошланиши деб ҳисобладим, чунки Бомбей ҳукумати билан музокаралик вақтида котиб мен Бўгасра (Катҳиёвар)да қилган нутқимда сатйаграҳ тўғрисида эслатиб ўтганим муносабати билан норозилик билдирди.

— Бу пўписа эмасми? — сўради у. — Наҳотки кучли ҳукумат пўписаларга ён беради деб ўйлайсиз?

— Бу пўписа эмас, — жавоб бердим мен, — балки халқни тарбиялаш. Менинг вазифам — зўравонлар билан курашнинг барча қонуний воситаларини халққа кўрсатиш. Мустақил бўлишни истаган миллат озодликка эришишнинг барча йўл ва усулларини билиши керак. Одатда, ўзида курашнинг мутлақо куч ишлатмаслик услубини намоён этади. Қандай ва қайси даражаларда улардан фойдаланишни аҳолига тушунтиришни ўзимнинг вазифам деб биламан. Инглиз ҳукумати — кучли ҳукумат эканига шубҳа қилмайман, аммо сатйаграҳ — олий даражадаги таъсирчан восита эканига ҳам дилимда заррача шак йўқ.

Ақлли котиб ишонқирамагандай бошини чайқаб қўйди ва деди:

— Кўрамиз.

ШАНТИНИКЕТОН

Ражкотдан мен Шантиникетонга йўл олдим. Ўқувчи ва ўқитувчиларнинг нигоҳлари менга қадалганди. Учрашувда оддийлик, нафосат ва муҳаббат ҳайратомуз даражада муштарак бўлиб кетганди. Шу ерда мен Канасоҳиб Калелкар билан биринчи марта кўришдим.

Ўшанда Калелкарни нима учун “Канасоҳиб” дейишларини билмасдим. Маълум бўлишича, Англияда бўлганида бизлар дўст бўлган “Ганганат Видйалай” номи остидаги Барода хонлиги мактабига раҳбарлик қилган оқловчи Кешаврао Дешпанде Видйалайда оилавий муҳит яратишга ҳаракат қилиб, ўқитувчиларга насаб номлари берган экан. Ўша вақтда ўқитувчи бўлган оқловчи Калелкарни “Кана” (яъни *амаки* — ота томонидан), Пҳадкени “Мама” (яъни, *тоға* — она томонидан), Ҳариҳар Шарма эса “Анна” (яъни, *ака*) деб номлаган. Бошқаларга

ҳам тегишли номлар берилган. Кейинчалик бу “оила”га Какининг дўсти сифатида Ананд (Свамий) ва Маманинг дўст сифатида Патвардхан кирган. Уларнинг барчаси вақт ўтиши билан менинг ишдаги дўстларимга айланишди. Оқловчи Дешпанденинг ўзини одатда “Соҳиб” деб аташарди. Видйалайни тарқатишга тўғри келганда, “оила” ҳам тарқалди, ammo унинг аъзолари ҳеч қачон руҳий алоқаларини узмадилар ва лақабларини унутмадилар.

Тажриба тўплашга ҳаракат қилиб, Канасоҳиб турли ташкилотларда ишлаб юрди ва мен келганимда, у Шентиникетонда экан. Ўша иттифоққа мансуб Чинтаман Шастрий ҳам ўша ерда экан. Ҳар иккови ҳам санскритдан дарс бераркан.

Феникслик колонияларга Шантиникетонда алоҳида хона ажратиб берилганди. Колония тепасида Маганлаъл Ганди турарди. У Феникс ашрами барча қоидалари қатъий бажарилиши устидан кузатув олиб бориш вазифасини зиммасига олганди. Узининг одамларни қаттиқ севиши, билими ва қаттиқўллиги билан бутун Шантиникетонда катта обрўга эга эканини кўрдим.

Ўша вақтда у ерда Эндрюс ва Пирсон ҳам яшарди. Бенгалиялик ўқитувчилардан Жагад Ананд Бобу, Непал Бобу, Сантўш Бобу, Кшити Мўҳан Бобу, Наган Бобу, Шарад Бобу ва Кали Бобулар билан анча қалин бўлиб кетдик.

Ўз одатимга кўра мен ўқитувчи ва ўқувчилар билан тез дўстлашиб кетдим ва улар билан ўз-ўзига хизмат қилиш ҳақида суҳбатлашар эдик. Мен ўқитувчиларга айтаманки, агар улар ҳам, ўқувчилар ҳам ёлланма олийгоҳлардан воз кечишса ва овқатларини ўзлари пиширишса, ўқитувчиларга бу ўқувчиларнинг ахлоқий ҳолати ва жисмоний соғлиги манфаатини ўйлаб овқат пишириш устидан назорат ўрнатиш имконини беради, ўқувчилар эса ўз-ўзига хизмат қилишдан кўргазмали сабоқ оладилар. Айримлар фақат бошларини чайқаб кўйишса, бошқалар менинг фикримни тўла қўллаб-қувватладилар. Ўқувчилар барча янгиликларга табиий мойилликлари оқибатида бўлса керак, бу гоёни олқиш билан қарши олишди. Биз шундай тажриба ўтказишга қарор қилдик.

Мен Шоирдан ўз фикрини айтишни сўраганимда, у агар ўқитувчилар рози бўлса, мен қарши эмасман, деди. Болаларга юзланиб, у деди:

– Бу тажриба – свараж¹ калити.

Тажрибани муваффақиятли ўтказишга ҳаракат қилиб, Пирсон жонини жабборга бераётганди. У боши билан ишга шўнғиб кетганди. Бир гуруҳга сабзавотларни тўграш, бошқасига донларни тозалаш топширилганди ва ҳоказо. Наген Бобу бошқаларга кўшилиб ошхонани ва бошқа хоналарни тозалашга киришиб кетди. Уларнинг кўлларига бел олиб, қандай ишлашларини кўриб хурсанд бўлиб кетдим.

Бир юз йигирма беш ўқувчи ва ўқитувчи жисмоний меҳнат билан шуғуллана бошлаб, бирданига аравадан чиққан отдай шалвираб қолишини ким ўйлабди, дейсиз. Ҳар куни баҳслар кетарди. Айримлар бутунлай тоб ташлаб юборди. Аммо Пирсон тиниб-тинчимас эди. У нуқул ошхона ёки ўша атрофдан сира бери келмасди. У идиш-товоқларни чайётганда бир гуруҳ ўқувчилар жуда зерикарли бўлмаслиги учун сетор чалар эдилар. Ҳамма бир ёқадан бош чиқариб ишларди ва Шантиникетон кумурсқалар гужгон ўйнаган кумурсқа уясига айланганди.

Ҳаётимизга шундай янгиликларни киритишимиз ҳаманоқ улар бундан кейин ҳам ўзгаришлар олиб кела бошлади.

Феникслик колониячилар етиб келишлари билан ошхонада ўзлари ишлабгина қолмай, овқатни ҳаддан ташқари жўнлаштирдилар ҳам, барча масаллиқлар олиб ташланди. Гуруч, ловия, сабзавот ва ҳатто бугдой уни ҳаммаси битта қозонда бирданига пиширилди. Бенгалия ошхонасини ислоҳ қилиш мақсадида Шантиникетон ўқувчилари ўзларида худди шундай ошхона очдилар. Унда ўқувчиларнинг ўзлари ва бир-иккита ўқитувчи хизмат қилар эди.

Бирмунча вақтдан кейин, афсуски, бу барча ишлар барҳам топди. Тажриба ўтказиб, машҳур мактаб ҳеч нарса йўқотгани йўқ деб ўйлайман, ўқитувчилар эса, шубҳасиз, ундан ўзлари учун баъзи сабоқлар чиқариб олишди.

Мен Шантиникетонда озроқ қолишни мўлжаллаб юргандим, бироқ тақдир ҳукми бошқача эди. У ерда бир ҳафта яшадимми, йўқми, Пунадан Гўкҳаленинг ўлими ҳақидаги телеграмма келиб қолди. Шантиникетон мотам ичида қолди.

¹ С в а р а ж — мустақил ҳокимият дегани.

Унинг барча яшовчилари таъзия изҳор қилгани менинг олдимга кела бошлади. Миллий йўқотишга кўз ёши тўкиш учун эҳромда тўпландик. Бу тантанали маросим эди. Ўша кунидек хотиним ва Маганлаъл билан Пунага жўнаб кетдим. Бошқалар Шантиникетонда қолишди.

Эндрюс Бурдвангача менга ҳамроҳлик қилди.

— Ҳиндистонда сатйаграҳ замони келади деб ҳисоблайсизми? Агар келса, бу қачон бўлади? — сўради у мендан.

— Айтиш қийин, — жавоб бердим мен. — Мен шахсан йил давомида ҳеч қандай чора кўрмайман, чунки тажриба тўплаш учун Гўкҳале Ҳиндистон бўйлаб сафар қилишим ҳақида мендан сўз олган ва мана шу синов муддати тугамагунча ижтимоий масалалар бўйича фикримни билдирмайман. Аммо муддат ўтгандан кейин ҳам нутқ қилишга ва ўз фикримни баён этишга ишонмайман. Нима бўлганда ҳам кўпи билан беш йил давомида сатйаграҳ учун пайт етиб келишига умид қилолмайман.

Шу муносабат билан шуни таъкидлаш жоизки, “Ҳинд свараж”да баён этган менинг баъзи фикрларим устидан Гўкҳале кулган эди.

— Ҳиндистонда бир йил турганингиздан кейин фикрларингиз ўзгариб қолади, — деган эди у...

ХАЙРЛАШУВ

Энди қиссамни тугатсам ҳам бўлади.

Менинг кейинги ҳаётим ҳамманинг кўз ўнгида шу даражада яққол кечдики, унда халққа маълум бўлмаган биронта ҳам воқеа ёки ҳодиса топилмайди. Бундан ташқари, 1921 йилдан бошлаб мен Конгресс раҳнамолари билан узвий алоқада ишладим ва айни вақтда ўзаро муносабатларимиз хусусида ҳикоя қилмай туриб, ўз ҳаётим лавҳаларидан лоақал биронтасини эсимга тушириш амри маҳол. Гарчанд Шраддх Ананджий, Дешбандху, Ҳаким Соҳиб ва Лолажийлар орамизда йўқ бўлсалар-да, бироқ, хайриятки, Конгресс эски раҳнамоларидан кўпчилиги ҳали тирик ва ишлашяпти. Мен бу ерда тасвирлаганим улкан ўзгаришлардан кейин Конгресс тарихи ҳамон яратилмоқда. Сўнги етти йил давомидаги менинг барча изланишларим Конгресснинг ичида ўтди. Борди-ю, ўз изланишларим ҳақидаги қиссамни давом этдирадиган бўлсам, унда бу ўринда унинг раҳнамолари билан ўзаро муносабатларим тўғрисида албатта гапиришим керак бўлар эди. Аммо ҳеч бўлмаганда одоб юзасидан ҳам энди бундай қилолмайман. Ниҳоят, сўнги изланишлар асосида мен чиқарган хулосаларни узил-кесил деб аташ амри маҳол. Шу боис ҳикоямни шу ерда тугатишни мен айни пайтида қилинган иш деб биламан. Қолаверса, қаламимнинг ҳам ортиқ юришга «оёғи» тортмаяпти.

Ўқувчи билан ажраша эканман, юрагим бир тугам бўлиб кетаётир. Мен ўз изланишларимга катта аҳамият бераман. Билмадим, уларни рисоладагидай қилиб тасвирлай олдимми ё йўқми. Фақат тан олиб айтаманки, улар ҳақида ростини ҳикоя қилиш учун сира кучимни аяганим йўқ. Мен ҳар доим ҳақиқатни қандай тасаввур этган ва уни қандай англаган бўлсам, худди ўшандай тасвирлаш учун интилдим. Бу меҳнат менга ифода этиб бўлмас руҳий хотиржамлик бағишларди, зеро мен иккиланувчиларда ҳақиқат ва аҳимсага ишончни мустаҳкамлай олишига умид қилар эдим.

Мен серқирра тажрибам туфайли шунга қаттиқ амин бўлдимки, ҳақиқатдан бошқа худо йўқдир. Агар ушбу китобнинг ҳар бир саҳифаси китобхонга ҳақиқатни англашнинг ягона воситаси аҳимса ҳисобланишини англамас, бу китоб устидаги барча меҳнатимни бир пулга қиммат деб ўйлайман. Бироқ агар бу борадаги менинг сабй-ҳаракатларим самарасиз бўлса, ўқувчи билиб кўйсинки, бунда буюк тамойил эмас, воситалар айбдор. Аҳимсага бўлган менинг интилишларим нечоғли самимий бўлмасин, улар барибир ҳали номукамал ҳам, чала ҳам. Шунинг учун ҳам ҳақиқатнинг мен кўра олган заиф, онийлик жилвалари биз ҳар кунни кўриб турадиган кўёш чарақлашига қараганда миллион марта кучли гайриоддий жилваси гоёсини ифода этиши амри маҳол. Мен англаб етган нарса бу қудратли жилванинг лип этган заиф ёғдуси, холос. Аммо комил ишонч билан айта оламанки, — бу менинг изланишларим натижаси ҳамдир, — ҳақиқатни мутлоқ ҳис этиш фақат аҳимсани тўлиқ тушунгандагина кечиши мумкин.

Ҳақиқатнинг ялпи ва ҳамма жойда мавжуд руҳини идрок этиш учун бизнинг ўзимиз сингари энг майда хилқатларни сева билмоғимиз керак. Бунга интилган одам эса ҳаётнинг қайси бир соҳасидан бўлмасин, ўзини четга олишга йўл қўя олмайди. Менинг ҳақиқатга бўлган муҳаббатим мени сиёсат соҳасига олиб келгани сабаби шунда; ҳеч бир иккиланмасдан ва шу билан бирга азбаройи итоаткорлик билан айта оламанки, диннинг сиёсат билан ҳеч қандай алоқаси йўқ деган одам диннинг нималигини билмабди.

Ўзини покламасдан туриб, ерда яшайдиган барча жонзотлар билан уюшиб кетишнинг иложи йўқ. Ўзини покламай туриб, аҳимса қонунига риоя қилиш қуруқ орзу бўлиб қолаверади. Кимнингки қалби пок бўлмас экан, у ҳеч қачон худони англай олмайди. Шу боис ўз-ўзини поклаш деганда фаолиятнинг барча соҳаларида покланишни тушунмоқ керак. Покланиш гоят юқумли ҳамдир: ўз-ўзини поклаш муқаррар равишда атрофдагиларнинг покланишига олиб келади.

Аммо ўз-ўзини поклаш йўли ўйдим-чуқур ва тикдир. Мукамал покликка эришиш учун фикрлар, сўзлар ва ишларда эҳтирослардан тўла халос бўлмоқ, севги ва нафрат, ҳавас ва ирганиш сингари бир-бирига қарама-қарши туйғулардан юқори турмоқ керак бўлади. Биламан, ўзимнинг бунга муттасил ва толмай интилиб келганимга қарамай, мен ҳозирча бу поклик учлигига етиша олганим йўқ. Одамларнинг мақтовини ёқтирмаслигим шундан.

Аксинча, мақтовлар кўпинча юрагимга оғир ботади. Инсоний эҳтирослар устидан голиб келиш менга қуролли кучлар ёрдамида дунёни забт этишдан ҳам қийинроқ ишга ўхшаб кетади. Ҳиндистонга қайтиб келган вақтимдан бери шу нарсани тушуниб етдимки, қалбимнинг энг теран жойларида эҳтирослар мудраб ётибди. Шунинглаб туриб, ўзимни гарчи мағлуб бўлмаса-да, хўрланган ҳис этаман. Тажрибалар ва изланишлар эса менга куч-қувват беради ва буюк қувонч бағишлайди. Аммо мен биламан, тўла ўз-ўзимни поклаш йўлида ҳали кўп қийинчиликларни бартараф этишим керак бўлади. Токи инсон ўз инон-ихтиёри билан яқинлари орасида ўзини энг охириги ўринга қўймас экан, унеча у халоскорликка етишишга умид қилмаса бўлади. Аҳимса итоаткорликнинг энг сўнгги даражасидир.

Ҳеч бўлмаганда ўқувчи билан вақтинчалик хайрлашар эканман, ундан фикрларим, сўзларим ва ишларимда аҳимса марҳаматини мендан дариг тутма деб ҳақиқат худосига муножот қилганда менга ёр бўлиб қолишини илтижо қиламан.

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Бобурга саховати панд берганми?

Шарқшунослар, тарихчилар ва мумтоз адабиёт мутахассислари орасида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг саховати, ҳиммати баландлиги, ҳатто рақиб ва душманларига нисбатан ҳам хайрихоҳлик билан ёндошгани маълум баҳс-мунозараларга сабаб бўлган.

Шарқ халқлари маданияти ва тарихида ҳамиша саховат, очиққўллик инсоннинг энг яхши хусусияти сифатида қадрланиб келинган. Заҳириддин Бобурнинг “Бобурнома”сида ҳам муаллиф ўзининг қаламравидаги оддий одамдан бошлаб отаси Умар Шайх, теурий шаҳзодалар ва беклар хусусиятидаги қарам, хайру саховатни олқишлаган, бу хусусият уларнинг ижобий жиҳатларини тўлдирган. Бобурнинг ўзи ҳам ёшлигидан саховатни умр мазмуни деб билган, бир умр шунга амал қилган. Бироқ, Бобурнинг саховатга бўлган муносабати ва очиққўллиги унинг шахсияти ва ижодини ўрганувчи олимлар, тарихчилар томонидан ҳамиша объектив баҳоланмаган, аниқроғи алломанинг бу хусусияти мавжуд иқтисодий, сиёсий, маънавий ва мафкуравий шароитни яхши таҳлил этмасдан қилинган хулоса сифатида баҳолашни мумкин.

Мазкур мақолада келтирилган далиллар, воқеалар тасвири жуда қадимдан Шарқ халқлари, алаҳусус бизнинг юртимизда меҳр-мурувват кўрсатиш, бева-бечоралар бошини силаш, камчилигини тўлдиришга хайрихоҳ бўлиш ота мерос эканлигидан ҳам далолат беради. Мазкур мавзунини ойдинлаштириш учун Л. П. Шарманинг «Бобурийлар салтанати» китобида келтирилган парчага диққатингизни тортмоқчимиз: “Бобур эса давлатнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамлаш ўрнига хазинани ўгли, амалдорлари ва аскарларига сахийлик билан тақсимлаб берди, бу эса салтанатдаги молиявий вазиятни қийин аҳволга солиб қўйган эди. Шунинг учун ҳам Ҳумоюнга отасидан иқтисодий инқирозга юз тутган, пойдеворлари нураб турган салтанат мерос қолган эди. Бунинг устига, отасининг вафоти олдидан ўз укаларига нисбатан гамхўр ва шафқатли бўлиши ҳақидаги васияти итояткор ўғилни кўп мушқилотларга дучор қилди”.

Асосий мақсадга ўтишимиздан олдин Л. П. Шарманинг бу баҳосидаги айрим жиддий жиҳатларга диққатини тортмоқчимиз. Биринчидан, Л. П. Шарманинг Заҳириддин Бобурнинг давлатчилик сиёсатида оид юқоридаги фикрида объектив баҳо берилмаганлигини кўраимиз. Бобур тўнғич ўғли Ҳумоюнга «иқтисодий инқирозга юз тутган, пойдеворлари нураб турган салтанат»ни эмас, иқтисодий жиҳатдан бемалол бошқариши мумкин, яроқли давлатни қолдирган эди. Иккинчидан, Л. П. Шарма Бобурнинг тўнғич ўғли Ҳумоюнга ёзган тарихий мактуби-васиятнамо ўғити Шарқ ахлоқи ва тарбиясида юксак ўрин тутган бебаҳо ҳужжатдир. Отанинг давлатчилик ишларига анча киришган, салтанат бошқарувида маълум камчиликларга йўл қўйган ўғилларини бир ёқадан бош чиқариб, мамлакатни бамаслаҳат кичикка каттанинг эҳтироми, катта кичикка мурувват асосида давлатни бошқаришини таъкидлаб айтганки, бугун ҳам давлат бошқарувида ўз кучини йўқотган эмас. Л. П. Шарма эса Бобурни фарзандлари тарбиясида ноҳўя қарорга келганликда айбламоқдаки, яна бир қарра бу Ҳарб олиманинг Шарқ одоби ва фалсафасини тушунмасдан баҳо берганлигини кўрсатади. Яна бир иқтибосни келтирмоқчимиз: Л. П. Шарма Заҳириддин Бобур давлатчилигида молиявий масалалар ҳақидаги юқоридаги фикрини янада исботлаш ва қувватлаш учун инглиз тарихчиси Рашбрук Уильямсинг қуйидаги фикрини келтиради: Бобур «... ўз ўғлига фақат урушлар туфайлигина ушлаб туриш мумкин бўлган, тинчлик пайтларида эса молиявий жиҳатдан кучсиз ва келажаги ноаниқ бўлган салтанат қолдирган эди».

Юқоридаги инглиз олимларининг фикрларини европалик тарихчиларнинг фикри-да, деб қолдириш мумкин эмас, назаримизда. Бу масалани айнан Бобурнинг шахсий характери, унинг давлатчилик сиёсати, қолаверса, бир умрлик гоя ва мақсади — бобоси Амир Темур салтанатини аввалгидек тиклаш учун кўпгина чекланишларга мажбур бўлган ҳукмдорнинг уйғун ёндошувининг маҳсули сифатида баҳоланиши мумкин.

Аслида, Заҳириддин Бобурнинг табиатида ёшлигидан саховат голибмиди ёки Афғонистон ва Ҳиндистонга юриш қилиб, катта бойликни қўлга киритиб, чексиз хазиналарнинг ҳисоб-китобини билмай, унинг қаламравидаги темурийзодалар, бекдан тортиб фуқарогача тақсимлаб бердими? Ёки, бунга ўша пайтдаги тарихий-ижтимоий, сиёсий жиҳат, номувофиқ табиий ҳолат асос бўлди? Бобурнинг мулк, бойлик бўлиш сиёсатида унинг шахсияти қай даражада ўз аксини топган? Мазкур мақолада имконимиз етгунча шу саволларга жавоб беришга интиламиз. Бунда Бобурнинг бадиий маҳорати, руҳшунослиги, сиёсатдонлиги ва бу хислатларининг «Бобурнома»да моҳир адиб сифатида ёритилганлигига ҳам эътибор қаратдикки, бу Бобур шахсиятига анча ойдинлик киритади деб ўйлаймиз.

Бобур саховатининг илк куртаклари. «Бобурнома»нинг дастлабки саҳифалари ва воқеаларини мутолаа қилар эканмиз, Бобур отаси Умар Шайхнинг вафотидан сўнг темурийзодалар орасидаги жуда мураккаб тож-тахт талашиш, юртга эгалик қилишдек қалтис механизм қуршови ва зиддиятлари орасида қолади. 1497 йилда 14 ёшида биринчи марта бобоси Шохрух мирзо ҳукмронлик қилган Самарқанд тахтига ўтиради.

Мақсадга кўчишимиздан олдин темурийлар салтанатида мулк тақсимлаш, қўлга киритилган ўлжани бўлиш, сарой аҳли ва султон (подшоҳ) қариндошлари, беклар, лашкарбоши ва зобитлар, аскарлар ва ҳатто кайвонийларгача қайси миқдор ва тартибда маблағ, мулк белгилаш қонуни расм бўлганлигини таъкидламоқчимиз. Айниқса, лашкарларга улар томонидан бир ҳудуд, вилоятларни эгаллаганларидан сўнг қўлга киритилган мулкни бўлиш тартиби икки-чикири билан белгиланган ва бу ўлжалар маълум масъул шахс томонидан тайинланган, берилган. Бир сарлашкар, султон, бек ва юзбошига аскар бўлиб кириш, даста, гуруҳ, гоҳида жуда катта миқдордаги лашкарларнинг бирилашиши энг аввало ана шу улушнинг миқдори, кафолатланганлик даражаси ва албатта, саркарданинг маҳорати ва сахийлигига кўпроқ боғлиқ бўлган.

Бундан ташқари, султон, шохнинг ўз ҳукми, рағбати, бевосита хоҳиши билан маълум шахсларнинг салтанатга қилган хизмати, муҳорабадаги жасорати ва мардлиги, ўз шохига юксак садоқати учун турли миқдорда моддий мукофотлар ҳам берилган, улар юксак вазифаларга тайинланган. Бу ҳам белгиланган умумий тартибга эга бўлиб, султонлар саройида қатъий тартиб асосида бажарилган.

«Бобурнома»да таъкидланганидек, Бобур Самарқанд тахтини эгаллар экан, Султон Абусаиднинг ўғли Бойсунқур мирзо етти ой бу шаҳарда қамал ҳолатида қолиб, шаҳарнинг иқтисодий имконияти жуда ночор бўлиб қолган, айниқса, озиқ-овқат етишмаслиги лашкарни танг ҳолатга киритгани ҳақида ёзади. Шундай оғир шароитда Самарқандга эгалик қилган Бобурнинг ҳам аҳволи танг эди («Черик элининг ўлжаси туганди. Самарқандни олгонда Самарқанд андоқ хароб эрдиким, мадад ва тухум ва тақовига эҳтиёж бор эди»).

Шунга қарамасдан, унинг атрофидагилар — бек ва лашкарбошилар ундан моддий ва маънавий шафқат кутганлар. Айнан шу ҳолатда ҳам у қўл остидагиларга, ҳатто унинг Андижон тахтига кўз олайтирган душмани, рақиби Аҳмад Танбалга ҳам мукофот беради, бу камлик қилганидек унинг мансабини «улуғ беклар чаргаси» гача етказди. Айнан ана шу ҳиммат ва саховатни амалга ошираётган даврда Заҳириддин Бобур «бурунгидек — ўқ риоят ва иноят қилдим» дер экан, бу хислатни Оллоҳ унинг табиатида болалигидан ато этганлигини, қўлга киритилган бойлик, туман ва вилоятлар манфаатидан кўра Амир Темурнинг ягона империясини қайта тиклаш унда асосий мақсад ва ҳаракатлари гоёси бўлганлигини кўраемиз: «Самарқанд тахтига ўлтиргоч, Самарқанд бекларини бурунгудек — ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизнинг била бўлгон бекларни ҳам фарохўри ҳолларига яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасида риоят кўпрак воқиб бўлди. Ички беклар чаргасида эди, улуғ беклар чаргасида риоят қилдим».

Заҳридин Бобурнинг саховати даражасини унинг замондошлари, айниқса, темурийзодалар, бек ва зодагон хонимлар характерини тасвирлаши орқали ҳам англаб олишимиз мумкин. Бу тасвирларда Бобур моҳир адиб сифатида кишиларнинг ички дунёси, жамият, бойлик, мансабга бўлган қарашларини ҳам яққол очиб беради. Масалан, унинг Хусравшоҳга берган баҳоси бўнинг яққол далилидир. Бунда Бобур жуда мураккаб, ночор маънавий, иқтисодий аҳволга тушиб қолган, бошқаларнинг мададига муҳтож бўлган пайти. Бироқ, Хисравшоҳ – Бобур амакиваччаси Султон Маҳмуднинг мартабали беки, “саховат ва карам била маъруф ва машҳур” шахс шароитга қараб, буқаламунга айланиб Бобурга ножиз ҳиммат қиладики, буни ҳиммат дейиш ҳам амримаҳол: “Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга етганда саховат била машҳур бўлгон эл хасис бўлур. Мурувват била мазкур бўлгон элнинг муруввати унутулур. Хисравшоҳким, саховат ва карам била маъруф ва машҳур эди, Бадиуззамон мирзога не навъ хизматкорлиқлар қилгони мазкур бўлди».

Фикримиз тасдиқи учун яна бир мисол келтирамиз. Бобур тасвирида Муҳаммад Валибек мансабпараст шахс, юқори лавозимга эга бўлиши билан ўзининг босар-тусарини билмай қолган. Лекин Бобурни адиб, шахс сифатида ҳаммиша юксакликка кўтарган жиҳат у ким ҳақида гапирмасин, у ҳақида фақат ростини сўзлаш принципига амал қилади. Ана шу боис бу шахснинг табиатида саховат, бечораларга ёрдам қўлини чўзиш ижобий жиҳати эканлигини алоҳида таъкидлайди. Демак, саховат, меҳр-мурувват кишининг юксак хислати, одати. Бу сифат кишини безайди, кўркамлаштиради, Бобур: “Навкарни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Фақир ва мискинга ўз илиги била галаба хайр қилур эди» деб Муҳаммад Валибекнинг ижобий жиҳатини унинг сахийлигида деб билади ва алоҳида таъкидлайди.

Заҳридин Бобур кишиларнинг бахиллик боис тангдастлиги, мурувватни атайин раво кўрмаслигини инсон табиатидаги энг салбий хислат сифатида баҳолаган. Бу ноқислик кимнинг табиатида содир бўлмасин, Бобур буни очиқ-ойдин, иккиланмай баён этган. Масалан, у ўзининг бувиси Шохбегим ҳақида гапирар экан, фақатгина ўзини эмас, балки бутун авлоди бу зодагон аёлга юксак эътибор билан қараганлигини, ҳатто Бобур Афғонистонни эгаллагандан кейин бу юртнинг энг кўркам, Кобул шаҳри тоғ ён бағридаги сўлим гўшаси Пағмонни Шох Бегимга тортиқ этганлигини айтади. Бу билан биз яна бир қарра Бобур табиатида саховат авлод мерос эканлигига ишонамиз.

Аксинча, Шохбегим Бобур ночор қолганда эмас, у Кобул тахтида бўлганда унга хиёнат қилиб, тахтни суюкли неварасига олиб бериш учун исёнга раҳбарлик қилади, салтанат яхлитлигини сарой ичининг кичик масалаларига қурбон қилмоқчи бўлади. Бобур ёзади: «Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен набираси эмасму эдим?».

Бундай мисолларни «Бобурнома»дан анчагина келтириш мумкин. Демак, Бобурда саховат ва мурувват хислатлари унинг қонида бўлган, авлодидан мерос тарзида ўтган. Бунинг устига, темурий давлатчилик тартиби ҳаммиша қўлга киритилган бойлик ва мулкка мутасаддий кишиларни тайинлашни ҳам тақозо этар эди. Лекин, «Бобурнома»даги далиллар асар муаллифининг инсон қадр, унинг жамиятдаги мавқеи, Бобур салтанатига фидоийлиги ва ҳатто оддий жангчи сифатидаги хусусиятларига қараб ҳам юксак мукофотлар, мулкларни берганлигини кўрамиз. Бу, Бобурни унга замондош ҳукмдорлардан фарқ қилдиради, бугунги тил билан айтсак, Бобурнинг инсон омилига эътибори юксак бўлган.

Кенг саховат дарвозасининг очилиши. “Бобурнома”даги маълумотларга асослансак, Заҳридин Бобур салтанати иқтисодий ҳолатининг юксакликка кўз тутиши Кобулдаги ҳукмронлиги даврининг охирларига тўғри келади. Унғача, қўлга киритилган шаҳар ва қишлоқларнинг майда-чуйда мол-бойликлари, чорвалари ва уй-рўзғор буюмларини тақсимлаш мавжуд лашкарларни сақлаб туришга аранг етган, холос. Шу боис, Бобур ўша пайтда бу юртнинг энг катта, нисбатан бой вилояти бўлган Қандаҳорга – Шайбонийхон эгалик қилишни орзу қилган шаҳарга ундан олдин кириб, эгаллаб, ўзи таъкидлаганидек катта бойликка эга бўлади.

Ана шу кундан бошлаб Бобурнинг юксак саховатига эшик очилади. Бемалол айтиш мумкинки, бу саховат кейинги пайтда, энг аввало Кобул ҳокимиятида Бобурнинг атрофида иқтисодий жиҳатдан қийинчилик тортаётган беклар, лашкарбоши ва аскарлар қўнглини топиш, ўзига улар ва бошқа сафдошларининг садоқатини оширишга қаратилганлиги аниқ. Бобурнинг бойлик тақсимлашига диққат билан назар солсак, шунинг англаймизки, у подшоҳ бўлишига қарамасдан, гоҳида ҳатто қўл остидагиларнинг молиявий тартибларни бузганликларига эътибор бермай, ҳатто Носир мирзодек яқин темурийзода ундан сўрамасдан хазинага чанг солганлигини ҳам кечириб, у билан муроса қилганки, бу — давлатчилик низомига унча мос келмаган. Бошқа жиҳатдан, агар бу масала оддий халқ манфаатини ҳимоя этадиган бўлса, ножиз моддий манфаат бўлса ҳам қаттиқ жазоланган. Масалан, Афғонистоннинг Нингарҳор йўлида бир аскар йўловчи афғонлик қўлидан оиласи зарурати боис олиб бораётган бир хумча ёғини зўравонлик билан тортиб олганлиги учун Бобур бу аскарни ҳамманинг олдида ўлимга маҳкум этади ва бу ишни бошқаларга ибрат бўлсин деб қилганлигини билдиради.

Бобурнинг темурийзода Носир мирзо ва бошқаларга қилган юксак саховатини кўриб чиқсак. Бу даврдаги Бобур давлатининг молиявий аҳволига назар солсак, салтанат моддий жиҳатдан ночорроқ. Қандаҳорда ўлжага олинган анчагина бойлик Бобурнинг кўзлаган мақсадлари: Ҳиндистонга қараб юриш қилиш, лашкарнинг қурол-аслаҳа, озиқ-овқат билан таъминлашга етмайди. Лекин, Бобур табиатан бойлик орттириш, тўплаш мақсадида яшамасдан, ундан кўра мустақкам салтанатни қайта яратиш мақсадида одамларнинг қўнглини топишга диққатини қаратган. Мана бу мисол унинг ёрқин далилидир: “Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғигаким, ўрду анда эди келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзога бердим (Шунинг ўзи ҳам катта мукофот эди-ку! — Ҳ.Қ.) Хизоналарни забт қилиб, юклар чиқар маҳалда, арктаги хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзога —ўқ иноят қилдим” — (Таъкид бизники Ҳ.Қ.).

Шу тарихий саҳнадан мавзуйимизга оид яна бир парчага диққатингизни тортаман. Бунда ҳам Бобурнинг ортиқча саховати ҳукмрон. Бобур қўлга киритилган бойликни на олдиндан ҳисобга олади, на уни меъёри билан тақсимлайди ва на моддий тежамкорликни ишга солади, балки бу муҳорабадаги ютуқ, мардоналиги уни сархуш этган. Шу боис айрим ғарб олимларининг назарида унинг саховатининг чеки йўқ, бу ҳаракатлари ортиқчадек кўринган. Аслида, у ўз тарафдорларини имкон қадар қўнглини топишга, атрофидан кеткизмасликка, Ҳиндистон сафари олдида ҳарбий куч тўплашни бош мақсад этган; “Қандаҳор навоҳисиде хизона улашгуча фурсат бўлмади. Қорабоғда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамонинг ишколи бор эди, тарози била тортилиб улашилди. Бек ва бекот, навкар ва тобин харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани ваҳж улфаларига юклар, кўтариб элтарлар эди (Таъкид бизники — Ҳ.Қ.) Қалин ўлжа ва мол, улуг обрў ва номус била Кобулга келилди”.

Аслини олганда Заҳириддин Бобурнинг Афғонистондаги салтанатини яқинларига қолдириб Ҳиндистонга келишидан мақсади Амир Темур салтанатини тиклаш бўлган, албатта. Аммо, бундай кенг ва йирик салтанатни асраш учун ўша даврдаги энг қуролланган армияни сақлаш, зобиту аскарлар, беклару давлат арконларининг сарф-харажатларини қопловчи молиявий қудрат ҳам зарур эдики, бу Ҳиндистон фатҳининг иккинчи сабаби эди.

Ҳиндистонни тасарруфига олган Бобур “душанба кун ражаб ойининг йигирма тўққизиде хизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди,” дейди. Бу тадбир ўша даврда ўзига хос шукуҳ ва шавкат рамзи бўлиб, маълум молиявий аниқликлар киритилгандан сўнг уни улашиш бошланган. Бунда мазкур муҳорабаларга ҳиссаси бўлган ёки билвосита ҳаққи бор деб билганларга хазинадаги пул ва бойликлар меъёрга биноан тақсимлаб берилган. Бобурнинг бу мулк тақсимлаши аввалгиларидан анча фарқ қилган. Бу улуш бўлишининг паст-баландлигидан шоҳ Бобурнинг атрофидагиларига муносабати, уларга меҳри ва ёки бепарволиги, ҳимматининг даражаси, аниқроғи ҳар кимнинг қўшган улушга қараб тош-тарозисини белгиловчи меъёрни ҳам англаш мумкин. Масалан, Бобур тўнғич ўғли Ҳумоюн мирзони жуда суйган ва унга “... етмиш лак (етти

миллион – Ҳ. Қ.) хизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган хизона уйини ўшандоқ-ўқ Ҳумоюнга инъом қилдим», дейди. Агар диққат билан эътибор берсак, Бобур хазинадан берилган жуда катта маблағдан ташқари, Ҳумоюнга ҳали ҳисобга олинмаган, ичидаги бойлиги салтанат рўйхатидан ўтмаган хазинани ҳам инъом этган. Худди шу далилнинг ўзи ҳам инглиз олими Л. П. Шарманинг Бобурдан Ҳумоюнга иқтисоди емирилган тахт қолди дегандек фикрини мутлақо инкор этади. Зеро, Бобурнинг ҳаётлик пайтида Ҳумоюндек беҳисоб хазина ва мулкка эга бўлган киши бўлмаган.

Хазина бўлишнинг иккинчи даражаси бекларга берилган улуш бўлган. Энди уларга берилган миқдор агарчи кам эмас, бир миллион, юз минг, етмиш минг, олтмиш минг тангани ташкил этганки, ўша даврнинг ҳисобида бу жуда ката маблағ ҳисобланган. Хазина миқдорининг учинчи поғонасини миллату нажотидан қатъий назар (афғон, ҳазора, араб, балуж ва бошқалар) “ҳар жамоатқа қадри ҳолларига яраша хизонадин нақд инъомлар» берилган.

Хазинадин баҳраманд бўлган юқоридаги табақага мансуб кишилар Бобур билан бирга муҳорабаларга қатнашган, ёки ўз ҳиссаларини қўшганлардир. Хазина насиб этган тўртинчи поғонани шоҳ Бобур билан сафарда бирга бўлганларга ташкил этган: “Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва бахшишдин ҳавзи вофир ва насиби комил элттилар.”

Юқоридаги жараёнга диққат билан назар солсак, шоҳ Бобурнинг «Салтанат ва жаҳонгирлиг беасоб ва олот даст бермас. Подшолиқ ва амирлиқ бенавкар ва вилоят мумкин эмас», деган қимматли фикри ёдимизга келади. Ҳиндистоннинг диққинафас об-ҳавосидан бардоши тугаган, уй, аҳли аёлини соғинган аскарни ушлаб туриш, унинг кўнглини ҳеч бўлмаса молиявий танглик ташвишидан озод этиш чорасини шоҳ Бобур юқоридагидек, юксак муруватни масала ечимининг калити деб билган.

Бобур ҳарбий маҳоратининг энг диққатга молиги, унинг уруш орти масалаларига алоҳида эътибор билан ёндошгандир. Лашкарни захира кучлари билан таъминлаш, от-улов емиши, озик-овқат таъминоти, лашкар сафини тўлдириш учун айгоқчилик хизматини йўлга қўйиш ва жуда кўп муаммолар мавжуд бўлганки, хазинадан етарлича маблағ талаб этилган. Бунинг устига қўлга киритилган ўлжа ва бойликдан уруш ортида бўлганларни ҳам бенасиб қолдириш – юксак стратегик режани бузиш билан тенг эди. Темурий давлатдорлик низомига кўра шаҳзода ва зодагонлар муҳорабага қатнашмаган бўлсалар ҳам бундай йирик юришлардан ўз ҳиссаларини кутар эдилар. Бобурнинг бу борадаги ёзишмаларини кузатар эканмиз, бу инъом олувчилар «географияси»нинг нақадар кенглигига, шоҳ Бобур ҳеч қандай эътиборидан четда қолдирмаганлигига гувоҳ бўламиз. Айни пайтда, бу сатрлар Бобурнинг беҳад саховати кенглигининг белгиси ҳамдирки, кишини ҳайратга солади: «Черикта бўлмагонларга (яъни ғайри ҳарбийларга, муҳорабага қатнашмаганларга – Ҳ. Қ.) ҳам бу хизонадин қалин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронга етти лак, Муҳаммад Замон мирзога ўн беш лак, Аскарыйга ва Ҳиндолга (барчалари Бобурнинг фарзандлари – Ҳ. Қ.) ва балки жамиъ уруқ-қаёш, ўғлон-ушоққа қалин қизилдин, оқтин, рахтгин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди. Ул юздаги (яъни Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги кишилар – Ҳ. Қ.) бекларга ва сипоҳийларга қалин инъомлар борди...”

Заҳириддин Бобурнинг саховатпешалиги, бу ишни мутлақ беминнат, инъом бераётган шахснинг кимлигини билмасдан соф кўнгли билан бу юмушни адо этганлигини, ҳақиқатан ҳам бу хислат унга Оллоҳ томонидан ато этилганлигини қуйидаги сатрлар яна бир карра исботлайди. Бунда Бобур одамларнинг на касбу кори, на жинси ва на жамиятдаги мавқеи, на салтанатга муносабатидан қатъий назар, ҳатто бандихонадаги маҳбусларга ҳам бир шоҳрухий бўлса ҳам инъом тарқатишга амр берганки, бундай сахийликнинг намунасини тарих китобларидан топиш амри маҳол: «Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинага ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсак садасининг жондор бошига эрдин ва хотундин, банда ва озоддин, болиг ва ноболигдин бирор шоҳрухий инъом бўлди”.

“Бобурнома” сатрларини варақлар эканмиз унинг муаллифининг беқиёс ҳотамтойлиги, саховатни умр мазмунига айлантирганлигига гувоҳ бўламиз. Бу

ҳақда жуда кўп фикр билдириш, мулоҳазалар юритиш мумкин. Бироқ, бутун жаҳонда унинг «Кўҳи нур» – олмосини тўнгич ўғли Ҳумоюн мирзога бахш этганлигидек ҳимматни кам учратиш мумкин ва бунга тўхталмасдан ўтсак, Бобур саховати ҳақидаги фикримиз тўлиқ бўлмагандек кўринади.

Ҳиндистонни забт этиш жараёнида бу машҳур олмос дастлаб Бобурнинг қўлига эмас, айнан Ҳумоюн тасарруфига киради ва у бу ноёб олмосни отаси Бобурга тортиқ қилади. Бир қараганда, бу ганжина аслида Ҳумоюннинг ўзига тааллуқли. Аммо, у отаси шоҳ Бобурдан ўтиб унга эғалик қилолмасди ҳам. Бобур уни ўлига қайтариб берар экан, ёзади: «Аграга келганда Бикрамажитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Ҳумоюн қўйгон кишилар тутуб эҳтиёт мақомида бўлурлар, Ҳумоюн ҳам толоғали қўймас. Ёз ризолари билан қалин жавоҳир ва жаров Ҳумоюнга пешкаш қилур. Бу жумладин, бир ашҳар шуҳратий олмос эдиким, Султон Аловуддин келтирган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир муқаййим мунинг қийматини тамом оламнинг икки ярим кунлуқ харжи дебтур, голибо секкиз мисқолдур. Мен келганда Ҳумоюн менга пешкаш қилди, мен Ҳумоюнга ўқ бағишладим».

Заҳириддин Бобурнинг сахийлиги, унинг мулк бўлиш, инъомлар улашиш, салтанат бирлиги боис ҳатто душманларига ҳам беҳисоб тухфалар берганлигига гувоҳ бўламизки, бу алоҳида мавзудир.

Юқоридаги мисоллар шундан гувоҳлик берадики, зикр этилган Ҳарб олимларининг Бобур саховатпешалиги, унинг давлатчилигидан кейин, фарзандларининг салтанатни бошқара олмаганлигига асосий сабаб бўлган, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Агар Бобурдан кейин унинг фарзандлари Ҳумоюн, Комрон ва бошқа беку шаҳзодалар орасида пайдо бўлган мурасасизлик, душманга қарши бир ёқадан бош чиқариб курашишга куч топа олмаганликлари ва албатта, оталари шоҳ Бобурдек юксак тажриба, мардлик, ҳарбий маҳоратга эга эмасликлари сабаб бўлиши мумкин. Яна бир мисол: Бобурга отасидан юксак мерос қолганмидики у Ҳиндистонгача бориб шундай юксак салтанатни яратди?! Аксинча, ХУ1 асрнинг тўртинчи чорагига бориб бобурийлар салтанати айнан унинг асосчиси Заҳириддин Бобурнинг сахийпешалиги, инсон тақдирга бепарво эмаслиги, қўл остидагиларнинг ижтимоий жиҳатдан ҳимоялашдек хислатлари боис Ҳиндистонда 335 йил салтанат қилди, бу юртнинг камол топишида муҳим ўрин тутди.

*Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Маъно ва тимсоллар сири

Алишер Навоий шеърлятида доимо шакл ва мазмун мутаносиблиги бир меъёрда бўлган. Мумтоз шеърлятидаги бундай бениҳоя гўзаллик мукамаллик, шаклий-маънавий мувозанат фақат Навоий шеърлятига хосдир. Зотан, мумтоз шеърлятида маъно ва шаклнинг мутаносиблиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлиги муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда айтиш жоизки, тасаввуф шеърлятида “соқий”, “муғбача”, “майпараст”, “қадах” ва “май” каби поэтик тимсол, ирфоний рамзлар гўё тасаввуфнинг тамал тошидек бўлиб қолган. Қолаверса, бундай поэтик тимсоллар кўп мартаба тадқиқот манбаи бўлган. Дарҳақиқат, айрим адабиётшунос олимлар айтганидек, “Биз истаймизми, истамаймизми, навоийшуносликда маълум бир яқранглик ва турғунлик кўзга ташланиб турибди. Буни бартараф этиш осон эмас. Бунинг учун биринчи навбатда, Навоий шеърлятининг руҳонияти ва туйғулар оламига қарашни тубдан ўзгартириш лозим; янгича тадқиқ усул ва йўллари жорий этишга уриниш керак; Навоий шеърлярида санъаткорлик билан тасвирланган маъно ва тимсолларнинг зоҳирий қатламлари хусусида баҳс юритиш билан чегараланмасдан, уларнинг ботиний қатламларини очиш лозим” (Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами, 2001, 8). Шу маънода, Навоий шеърлятида бадиий гоъни ифодаловчи ҳам рамзий, ҳам тасаввуфий маъно ташувчи шеърлий образлар қаторида бодом тимсолини ҳам санаб ўтиш мумкин. Бу айниқса, образли шаклларда ўз ифодасини топган. Зеро, “шеърнинг руҳий ва гоъвий қудрати образда марказлаштирилади. Сўз сеҳри ва маъно қатламлари ҳам образ бағрида яширингандир” Шунга кўра, шоир шеърлятида қўлланган бодом – поэтик образ, ирфоний рамз ҳисобланади:

Кут бир **бодому** ерим гўшаи меҳроб эди,
 Форати дин этти ногаҳ бир балолик кўзу қош.

Байтда қўлланган “бодом”, “гўшаи меҳроб” – поэтик тимсол, сўфиёна рамз. Бодом – қаноатнинг зайли, поклик. Зотан, тасаввуфнинг туб моҳияти ҳам сабр, қаноат, покликдир. Гўшаи меҳроб – холи жой, меҳроб бурчаги, масжидда имом турадиган энг муқаддас жой. Шунингдек, “гўшаи меҳроб” (ёрнинг қайрилма қоши) мажозий маънода ошиқ кўнгилнинг маскани – пок ишқ, илоҳий муҳаббат.

Навоий шеърлятида бодомнинг “пўсти” ва “мағзи” маъно ва шаклнинг мутаносиблиги ҳамда тасвир ва тимсолнинг уйғунлигини ифодалаган:

Қирди ики жисм бир кафанга,
 Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга.
 Бир **наъш** ила ул ики дилором,
 Андоқ эдиким ду дона **бодом**.

Байтлар маъноси: Ҳар икки хилқат бир кафанга жойланди, йўқ-йўқ, балки икки жон бир баданга кирган эди. У икки дилоромнинг бир тобутда ётиши, худди бир бодом пўсти ичидаги қўшалоқ мағизга ўхшар эди. Яъни шоир бу икки хилқат (Лайли ва Мажнун назарда тутилган)ни бодом мағзига, тобутни эса, шаклан бодомга менгзаётганлиги ёки унинг бодом шаклида эканлигини ўз рамзий чизгиларида санъаткорона ифодалаганлиги ҳам маълум бўлади.

Кўзунг фикри била тан хилватида нотавон кўнглум,
 Риёзат айнидиндур кунда бир **бодом** ила қонёъ.

Байтда ишлатилган “нотавон кўнгул”, “риёзат айни” ва “бодом” – тасаввуфий рамзларга ишора. Нотавон кўнгул – нотинч, бетоқат; бечора кўнгил; доимо ёр васлига муштоқ бўлган кўнгил. Риёзат айни – риёзат назари, ишқ туфайли чекилган риёзат. Бодом – қаноат тимсоли. Бодом нафақат Навоийнинг назмида, балки насрий асарларида ҳам жуда кўп маротаба такрор-такрор риёзат, поклик, ҳалоллик, қаноат каби ирфоний рамзларда қўлланган: “Ва ул (Шайх Алоуддин Хоразмий), бодом мағизларидин манга берур эрди ва мен ер эдим. Ва ул емади, бир мағиздин ўзга ё иккидин ўзга”. Шунингдек, Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида бир қатор абдол, шайхларнинг комиллик даражалари, риёзатлари **бодом** тимсолида жуда теран ифодаланган. Юқорида қайд этилганидек, шеърий образда шоирнинг руҳий ва ғоявий қудрати янада ўз аксини топган бўлади. Шу маънода яна **бодом** тимсоли иштирокидаги айрим байтларга мурожаат этайлик:

Шайху, бир **бодому** қон ютмоққи, пири дайрнинг
Нуқл ила майдин фано аҳлига кўп эҳсони бор.

Ушбу байтда ҳам “бодом” “пири дайр”, “нуқл”, “фано аҳли” – шеърий тимсол. Навоий илгари сурган бадиий тафаккурни англаш учун эса, бу тимсолларнинг туб моҳиятига эътиборни қаратиш керак. Бодом – поклик тимсоли. Пири дайр – майхоначи; бутхона бошлиғи. Нуқл – майдан сўнг танаввул қилинадиган газак. Фано аҳли – ўзликдан кечганлар, ҳаёт неъматларидан воз кечганлар, йўқликни ихтиёр қилганлар. Демак, байтда қўлланилган **бодом** тимсоли – сабр ва нафсни тийиш орқали покликка эришишдир.

Навоий шеъриятида **бодом** фақат истиора, ўхшатиш каби бадиий тасвир воситаларини ифодалашда ҳам қўлланилган:

Кўз маҳди аро тутуб ул ором,
Зарфу мазруф, мағзу **бодом**.

Байтнинг маъноси: **Бодом**нинг ичида мағиз сақланганидай, бу бола ҳам кўз бешигида фароғатда яшарди.

Гаҳеки кўргузасен заҳри чашм тонг эрмас,
Бўлур ул **бодом**нинг донаси берарди талх.

Маъноси: Гоҳо кишига бодомнинг мағзи аччиқлик қилганидек, сен (ёр, маҳбуба назарда тутилган) ҳам тонг отмасдан ёмон кўз билан қарамоқдасан.

Сутиким, соғибон оғзиға доя,
Ки жисми андин олғай қути моя.
Анга ичмак бўлуб ноком янглиғ,
Мавизу шираи **бодом** янглиғ.

Байтлар маъноси: Доя унинг жуссасига куч-қувватга тўлсин деб оғзиға сут соғарди. У эса касал одам **бодом** ширасини ёқтирмагани каби сут ичишни истамас эди.

Дарҳақиқат, Навоий шеъриятида поэтик рамзлар ва сўфиёна маънолар билан боғлиқ тушунчаларни ифодалашда қўлланилган **бодом** сўзи шоир шеъриятининг руҳий-ғоявий қудрати ва ғоявий-бадиий қимматини оширишда муҳим ўрин тутган. Зеро, шоир ўз шеърларида поэтик образ тимсоли сифатида **бодом** сўзини такрор-такрор қўллаган. Гўё шоир бир комил инсоннинг ўсиб улғайганидан то сўнгги манзилига кузатиб қўйгунга қадар **бодом** тимсолидан санъаткорона фойдаланган:

Чу қора бодом тобут узра расмидур қадим,
Кўз жанозам сори солким, сенсизин бўлдум қатил.

Бодом тимсоли XVII аср мумтоз шеъриятида ҳам маромига етказилиб қўлланилган. Айниқса, бу ҳол форсигўй шоир Мирзо Бедил шеъриятида яққол намоён бўлади:

Дар чаман ҳам аз газанди чашми бад эмин мабош,
Парда занбурест он жо дидаи бодомро.

Байт таржимаси: Эй инсон, бу — чаманзорлардаги гўзалликларга кўп ҳам ошуфта бўлаверма, ундан кўра, ҳамиша бу чаманлар ортида писиб ётган зараркунандаларнинг ёмон кўзларидан сақланишга ҳаракат қил! Зеро, сенга ҳар вақт **бодом** қоғотлари ичидаги парда ортида яшириниб ётган арилар нишидан озор етиши муқаррар. Ушбу форсий байт мазмунидан англашиладики, Мирзо Бедил ҳам **бодом** тимсолида дунёга инсониятни басират кўзи билан қарашга чорламоқда.

Шоир асарларида **бодом** ўз лугавий маъносида сермой ва лаззатли ёки аччиқ, инсон саломатлиги учун кони фойда бўлган табиатнинг яна бир неъмат сифатида ҳам ишлатилган:

Базм бу навъ ўлди эса нуқли ҳадисин демаким,
Хунча била нарғисидин шаккару **бодом** етар.

Бодом сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида асосан, сермой ва лаззатли мағзи учун экиладиган дарахт; шу дарахтнинг меваси (данаги) ҳамда гўзал ёрнинг қовоғини **бодомга** ўхшатиш каби лугавий, кўчма маъноларда ишлатилади.

Навоий шеърлятида бодом юқорида қайд этилганлардан ташқари яна қуйидаги маъноларда ҳам қўлланган:

1. Ёр (маҳбуба)нинг **бодом** шаклидаги кўзи:

Кўзларинг **бодоми** ҳажридин бўлуб жисмим сақим,
Чиқти жоним, эй қора кўз, ҳажринг берди бим.

2. Кўз косаси:

Равшан эрур кўзки, тутар ком ила,
Гўшаи меҳроб ики **бодом** ила.

3. **Бодом** шаклида ясалган муҳр:

Ишқ нақди кисасининг ҳифзиға **бодома** муҳр,
Гар тилар бўлсанг муносибдур бу чок ўлган юрак.

4. Инсон тана аъзоларидан бири, кўз; Юсуф пайгамбарнинг чиройли кўзлари назарда тутилган:

Кўзи олдида, эй **бодом**, қилдинг ишва даъвосин,
Магар киприкларидиндур нишони жисми афгоринг.

Хуллас, Алишер Навоий шеърлятида **бодом** тимсолининг ўрни, ирфоний рамзлари ва сўфиёна маъноларини талқин этиш нафақат шоир шеърлятининг ботиний хусусиятларини, балки шоир ижодиётининг диний руҳи, улўҳият асрори ва рубубият илми билан чамбарчас боғлиқлигини ўрганишда ҳам яқиндан ёрдам беради. Зотан, имом Ғаззолий ҳам ўзининг “Иҳёи улум ид дин” асарининг “Таваккул” бобида тавҳиднинг тўрт мартабаси борлигини писта мисолида бундай изоҳлайди: 1. Пистанинг ташқи яшил пўсти; 2. Бу пўстнинг остидаги қаттиқ пўст; 3. Пистанинг ичи; 4. Пистанинг ичидаги ёғ. “Биринчисига қишрул қишр (пўстнинг пўсти), иккинчисига қишр (пўст), учинчисига лубб (мағзи), тўртинчисига луббул лубб (мағзининг мағзи) дейилади. Зоҳирий олимлар наздидаги тавҳид ё пўсти, ё пўстнинг пўстидир. Орифлар назаридаги тавҳид эса ўз мағзи ёки мағзининг мағзидир: Улуғ орифлар дин руҳи, улўҳият сирри ва рубубият илмидан воқифдирлар”.

*Манзар АБДУЛХАЙРОВ,
филология фанлари номзоди*

Шекспир сонетларининг сеҳри

Шекспирнинг пьесалари кенг оммага, поэмалари эса ўша даврда жуда оз бўлган илмли ўқувчиларга мўлжалланган эди. Худди шу аснода сонетларни ҳам, шеърят ихлосмандларига ҳавола этиш учун эмас, балки уни қуршаб турган маълум кишиларга атаб ёзган. Шекспир сонетларини ўз номи билан “Лирик кундаликлар” деб аташ мумкин.

Шекспир сонетларини ўрганиш жараёнида санъат ва адабиёт тарихининг бир бўлаги – Ренессанс – Уйғониш даври билан юзма-юз келгандек бўласиз. Шекспир учун турмушнинг ўзи билим манбаига айланган эди.

Унинг ўзига хос ифода усуллари мавжуд. Шоир ўз шеърларида рамзлар, ташбеҳлардан кенг фойдаланади. Масалан, у ёшликни баҳор ёки тонгга ўхшатади, гўзаллик ажойиб гулларга таққосланади. Одамнинг ёши қайтиши қузга, қарилги қишга ўхшатилади. Йигитликнинг чиройида ёз лаатофати мужассамлаштирилади.

Биз Шекспир сонетларини ўқир эканмиз, ундаги ҳаётийлик диққатимизни жалб қилади, яъни баъзида шоир ўз фикрларини баён қилиш учун шундай усуллардан фойдаланадики, бир қарашда бу метафоралар маиший деталлардек туюлади. Масалан:

23-сонет

1. Кўпдан таниш ролда ногаҳон актёр.
Тутилиб қолгандай, ҳаяжон босиб,
Ақли эмас, жаҳли келганида зўр
Чиқмай қолганидай ошиқнинг саси...

(Ю.Шомансур таржимаси)

Бу ерда шоир ҳиссиётларини ифодалай олмаётган ошиқни ўз ролини эсдан чиқарган ўқувсиз актёрга ўхшатаяпти.

“Ҳаёт бу театр, биз эса актёрлармиз” – деган эди буюк Шекспир. Албатта, у бу жумлаларни драматург сифатида айтган, аммо кўриб турибмизки, театр соҳаси унинг шеърятига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. 24-сонетда эса шоир ўз кўзларини рассомга қиёслайди. Гўёки шоирнинг кўзлари унга қадрли бўлган инсон суратини шоирнинг қалбига чизиб қўйган-у, шоирнинг жисми ўша сурат учун “ром” дир.

24-сонет

1. Кўзларим бир зумга рассом бўлди-ю,
Чизди қиёфангни қалбим тўрига.
Жисмимни “ром” этдим суратга мангу,
Санъатда учрадим касбнинг зўрига.

(Таржима бизники)

Шекспир сонетларида шунга ўхшаш ҳаётий образли ўхшатишларни кўп кузатиш мумкин. 30-сонетда шоир суд жараёнини тасвирлайди. Бу судга гувоҳ сифатида шоирнинг хотиралари ҳам қатнашадилар. 46-47-сонетларда гўёки шоирнинг кўзи ва юраги баҳслашиб қолади ва уларни ақл яраштириб қўяди. Оқибатда кўз ва юрак бир битимга келадилар. Яъни битим шарти агар юрак қадрдон дўстни кўришни истаса, кўзлар юракка бу бахтни инъом этиши керак, агар кўзлар дўстни қидириб тополмаса, юрак уларни дўстнинг гўзаллиги ҳақидаги хотиралар билан сийлаб овунтиради. 48-сонетда севги қимматбаҳо бойликка қиёс қилинади, шоир уни ўғирлашларини ўйламай, қутичага қўяди

ва уни кимдир ўғирлаб кетади. Эътибор берадиган бўлсак, ҳар битта детал мажозий маъно касб этади. 52-сонетда эса, 48-сонетнинг акси, яъни шоир “бойликларни” қутичада сақловчи бой, вақти-вақти билан қутичани очиб ичидаги сақланаётган бойлигидан завқланиб туриши мумкин.

34-сонетда ўлим ҳибсга олинмишга қиёсланади, бу шундай ҳисбнинг турики, ундан ҳеч қандай йўл – гаров, рухсат, очиқда юриш шarti билан қутулиб бўлмайди. Балки энг қутилмаган образлардан бири 143-сонетда берилган бўлса ажаб эмас: агар уй бекасининг товуғи қочиб кетса, у қўлида ушлаб турган боласини ерга қўйиб, уни қувишга тушиб кетади, бола эса йиғлайди, уни кўтаришларини сўрайди.

Шоир ўзини ана шундай беътибор қолдирилган, йиғлаётган бола аҳволида, севгилисини эса, яхшироқ бахтни истаб, ундан қочиб кетувчиларни қувиб юрган, аниқроғи товуғини қувиб юрган деҳқон аёлга қиёслайди:

143-сонет

- I. Товуқ ё хўрозин тутмоқчи бўлиб
Боласини ерга қўяркан она –
Югурар оёғин қўлига олиб,
Гўдак қолаверар қилганча нола.
- II. Бўйинини чўзганча қочади жонвор,
Эгаси нафаси тикилар ичга.
Қувар илигида битса ҳам мадор,
Ҳаллослаб қолса ҳам дам олмас пича.
- III. Шундоқ ташлаб кетдинг мени, жонгинам,
Қувиб кетдинг тутқич бермас нарсани.
Гўдакдай излайман сени жавдираб,
Изтироб чекаман чорлаб ёр, сени.
- IV. Учағон орзуинга ета қол тезроқ,
Қолиб кетган ёрга қайта қол тезроқ.

(Ю. Шомансур таржимаси)

Сонетларнинг мажозларга бойлигига сабаб, шоирнинг воқеа-ҳодисалардаги оддий кўз билан илғаш мушкул ўхшашликларни ўқий билганидадир. Унинг услубини гўзал ўхшатишлари орқали таниб олиш мумкин:

33-сонет

- I. Қузатдим субҳидам чиққанда қуёш,
Тоғларнинг бошини силар, эркалар,
Сўнг зумрад ўтлоққа жилмайиб нурпош,
Сувлар симобига юргизади зар.

Шекспир ўз шеъриятида шарқда кенг тарқалган ташҳис – жонлантириш санъатини ҳам моҳирона қўллаганига гувоҳ бўламиз. Бу жонсиз мавжудотларга инсонга хос хусусиятларни кўчириш санъати. Бу қуёшнинг тоғлар бошини силаши каби метафораларда намоён бўлади.

Шекспир сонетларида дўстлик мавзуси ҳаётий-фалсафий аҳамият касб этади. Тарихга назар ташласак, шоир яшаган давр (1590 йиллар)да Европада турли хил ўлатлар оқибатида одамлар қирилиб кета бошлайди. Вабо ёки бошқа бир касалликдан ҳалок бўлишини ўйлаган кишилар, маишатбозлик ва турли кераксиз ишлар билан машғул бўладилар. Шекспир ўз шеърлари орқали дўстига мурожаат қилиб, келажакка пойдевор қўйишга, фарзанд кўришга ундайди. Зеро, ўша пайтда келажак авлоднинг давом этиши Европа учун аср муаммосига айланиб қолган эди.

1-сонет

- IV. Умрингни қизганиб ғафлатга ботма,
Бефарзанд ўтмоқлик қисматин тотма.

2-сонетда эса шоир ҳаётгий мисоллар билан дўстга қарилик чоғларини тасаввур этишга ундайди. Қариганда ночор аҳволга тушиб қолмаслиги учун ҳозирдан замин тайёрлаш кераклигини уқтиради.

2-сонет

I. Ажинлар юзингни безагани чоғ,
Қирқ қишнинг энг чуқур излари билан.
Ким ҳам ёдга олар ёшлигингни, оҳ,
Қалам қошларингни ким энди эслар.

(Таржима бизники)

Шоир дўсти ҳақида жон куйдиради, дўстнинг гўзал жамолига турли ташбеҳлар излайди. Аммо унинг ҳусни йўқ бўлиб кетишини истамайди. Дўстликнинг илоҳий қудратлари намоён бўлган (24-44-47-50-51) сонетларда дўстни соғинган шоир руҳиятининг азоблари баён этилади.

41-сонет шоир дўстига гина қилади, унинг аёллар макрига учиб, дўстлигидан воз кечаётганлигидан ранжийди:

I. Болаларча шўхлик билан гоҳида,
Мени ранжитгансан пайқамай ўзинг.
Онгингга мен сизмай қолган чоғимда,
Балки ярашади бу қилиқ, тусинг.

(Ю.Шомансур таржимаси)

Шекспир севги ҳақидаги сонетлари билан уч асрлик Европа поэзияси анъаналарини бузди дейиш мумкин. Яъни сонетлардаги маъшуқа – аслзода, хушрўй аёл эмас, балки оддийгина қишлоқ аёлидир.

Нафосатга баҳо берилган чоғда,
Чиройли саналмас эди қора ранг.

Шоир кўпгина сонетларида ўз севгилисига шундай таъриф берган. Шекспиршуносларни таажжубга солган жиҳат – Шекспирнинг доим қорамағиз аёлни идеал қилишга интиганидир. Шоир дўст ҳақида гапирганда, уни илоҳий деб билар, шоир куйлаётган дўстлик ҳаётгий дўстликдан-да юқори поғонада турар эди. Аммо маъшуқа образи “илоҳий малаксиймо” эмас, балки оддий гуноҳқор банда, қишлоқ аёли сифатида ифодаланган.

Гоҳида ошиқ шоир ёрининг тани қоралиги учун эмас, балки “қора ишлари” хиёнатларидан азоб чекади.

131-сонет

Қиёфангнинг қора экани сира –
Айб эмас, афсуски, ишларинг қора!

Аммо шоир идеал бўлмаган ўша аёлга чиндан ошиқлигини, у аёлнинг сурати гўзал бўлмаса-да, сийратига шайдо эканлигини тан олади.

Шекспир сонетларида, шоирнинг “дастхати” сезилиб туради. Такрорланмас услуб эгасининг ҳар бир шеърини ўқир экансиз, ундаги Шекспирона оҳанг шеър муаллифининг ким эканлигини англашиб туради. Шекспир истеъдодининг сеҳри билан Англияда гуллаб-яшнаган сонет, унинг номи билан мангуга муҳрланди.

Гулноза ОДИЛОВА,
ЎДЖТУ мустақил тадқиқотчиси

Мафтункор диёр

Миср адиби Жамол ал-Фитонийнинг «Юксак муҳаббат ва ишқ номалари» романидаги Ўзбекистон тавсифи

Юртимизда асрлар давомида миллий маданий қадриятларимизни ўзида мужассамлаштирган кўҳна обидалар ва қадимий тарихий ёдгорликлар жаҳондаги барча мамлакатлардан келган сайёҳларни ўзига маҳлиё этиб келмоқда.

Миср «янги роман» ҳаракатининг шаклланишига катта ҳисса қўшган адиблардан бири, замонавий Миср адабиётида ўз ўрни ва салобатига эга ёзувчи Жамол ал-Фитоний Ўзбекистонга қилган сафари таассуротларидан илҳомланиб «Юксак муҳаббат ва ишқ номалари» (Рисолатун фи-с-сабабати ва-л важди) номли романини яратди.

Жамол ал-Фитонийнинг ижоди ҳақида «Ал-ҳилол» журнали: «Жаҳон адабий матбуоти унга «мисрлик Толстой» деган таъриф беришди ва бу билан Жамол ал-Фитонийнинг замонавий араб романчилигидаги роли, асарларининг қиммати рус адабиётидаги Толстойнинг салмоқли ролига қиёсланди» деган фикрни билдирди.

Жамол ал-Фитоний машҳур адиб, Нобель мукофоти совриндори, Миср романнависи Нажиб Маҳфузнинг шогирдларидан бири бўлиб, Қоҳира шаҳрига иш қидириб келган оддий деҳқон оиласида 1945 йили дунёга келган. Бошланғич мактабни тугатгандан сўнг гилам устахоналарида назоратчи ва 1967-69 йилларда Қоҳира бозори, Хан ал-Халилийдаги касаначилик бирлашмалари котиби лавозимида ишлади. 1969 йилдан «Ал-Ахбор» газетасининг ҳарбий муҳбири вазифасида фаолият кўрсата бошлади. У 1959 йилдан бошлаб қалам тебратди. 1963 йилда унинг илк ҳикояси нашрдан чиқди. 1968 йилда «Минг йил аввал яшган ўсмир хотиралари» ҳикоялари тўплами нашр юзини кўрди. Кейинчалик ўнлаб ҳикоялари китобхонлар хукмига ҳавола этилди. Унинг «Аз-Зафараний кўчасидаги воқеалар» (1971й.), «Юксак муҳаббат ва ишқ номалари»

(1987й.), «Номаълумлик чақириғи» (1992й.), «Эҳромлар матни» (1995й.), «Туш қисмлари» (1996й.), «Шаклланиш китоби» каби бир қатор романлари кенг ўқувчилар эътиборига сазовор бўлди. Фитоний ўз асарларида тарихий воқеа ва манбаларга кўп мурожаат этганлиги сабабли араб адабиётшуносларининг фикрича, у тарихни замонавий даврдек жонли ва ишонarli тасвир эта олган адибдир.

Биз тадқиқ этмоқчи бўлган роман Жамол ал-Фитонийнинг «Юксак муҳаббат ва ишқ номалари» асари дўстлик номалари — «расаил ихвания» услубида ва «рихла» — сафар хотиралари услубида ёзилган. Роман 1986 йили Жамол ал-Фитонийнинг Ўзбекистонга қилган сафари таассуротларига асосланган. Роман қаҳрамони — мисрлик зиёли меъмор, ўз тили билан айтганда, собиқ «сўфийлик қадамжоларига» — Самарқанд ва Бухорога ташриф буюради. Айни пайтда асрлар қаърига мажозий саёҳат қилади, ўлканинг бутун тарихини ботиний назардан ўтказиб, бир вақтнинг ўзида икки ўлчамда — ҳозир ва келажакда намоён бўлади.

Замонавий араб адабиёти тадқиқотчиси, рус арабшуноси В.Н. Кирпиченко бундай алмашувни «руҳий саёҳат» деб атайдди. Жамол ал-Фитонийнинг «Номаълумлик чақириғи» романидаги шундай ҳодисани таҳлил қилиб, қаҳрамоннинг тафаккури ва туйғулари томонидан қабул қилинадиган ўрмиш, ҳозир ва келажак олами пировард натижада «руҳий тадриж» — инсоннинг ўзлигига, ўзининг асл моҳиятига қайтишга олиб келади, дея таъкидлайди.

Роман воқеаларга бой эмас. Унда иккита суюжет йўналиши мавжуд бўлиб, улар бир-бирига боғлиқ ҳолда ва мустақил тарзда ривожланади. Биринчиси лирик йўналиш — роман қаҳрамонининг гўзал қизга муҳаббати тасвири. Иккинчиси — қаҳрамоннинг Ўзбекистонга сафар қилиши ва қадим

мий шаҳар зиёратидан олган таассуротлари йўналиши.

Заминимизда қадимий обидалар, муқаддас қадамжолардан қаҳрамоннинг завқланиши гўзал аёлга бўлган муҳаббати билан уйғунлашиб кетган. Романда ташқи воқеа-ҳодисалар кам. Асосий эътибор ҳикоячининг ички оламига, унинг бой ва жўшқин ҳиссиётларини ифодалашга қаратилган. Шу билан бирга бу ҳолат ўзини англашга бўлган уриниш, замонавий араб зиёлисининг ички-руҳий инкирозини тасвирлаш ҳаракати деб баҳолаш мумкин. Танқидчи Сайид ал-Бахрауннинг фикрича мазкур роман Жамол ал-Фитоний ижодидаги «яңги босқичи»ни англатади. Роман қаҳрамони, араб меъмори томонидан номи аниқ кўрсатилмаган «биродари»га йўллаган хати билан бошланган.

«Биродарим! Осиё шаҳарларида кечирган кунларим, ўз диёримни тарк этиш ва сафаримни бошланиши бир ҳодиса билан бошланган...» Шундан сўнг Тошкентга келганлиги, унинг кенг кўчаларини васф этгач, ундан Бухорога етиб келганлиги ҳақида тўхталади:

«Кеч бўлганда Бухорога етиб келдик. Вақт эса ўзгариб кетган. Тошкентдан 1 соат, Москвадан 3 соат, Қоҳирадан эса 4 соат орқада эди, лекин замон учун ҳеч қандай чегара йўқ».

«Эй, биродарим, Бухоро менинг қалбимда ўзгача ўрин эгаллади. У менга бегона бўлмаган, сафар машаққатларини билдирмаган, истеъдодли инсонлар йиғилган шаҳардир. У менга антиқа ранглари билан жилланган, ранглари ёқут ва ақиқ сингари қизил, нақшлари жимжимадор, пухта геометрик шаклда тўқилган бебаҳо гилам каби кўринади. Бухорога тунда келганимиз учун шаҳар мен каби мусофирга ўз гўзаллигини тун зулмати остида беркитган эди. Хонамда ёлғиз қолганимдан кейин, болохонага чиқдим, бу диёрга тунда келган бўлсам-да, саҳронинг ширин эпкинини ҳис қилдим. Унга диққатимни топширганимда эса, у мени ўзининг узоқ-узоқлардаги маконига чорларди, мен эса сеҳрланганимдан «йўқ» дея олмадим. Лекин ўша узоқларга назарим етмаганидан афсусда эдим.»

Қаҳрамон хатини давом эттирган ҳолда, Тошкентда ўтказилган биринчи туни ва ўзбек мусиқаси билан илк танишувини тасвир этади. Романда Ўзбекистон тарихи ва маданиятидан парчалар келтирилади:

«Осиёликларга хос юз тузилишига эга, қийиқ кўзли икки ёш йигит миллий кийимда киришди. Улардан бири

танбурга эгилди, бири эса гижжакни олди.

Эй биродарим! Улар иккита эдилар холос. Лекин улар қўлларидаги асбобларининг торларини чертишлари билан ўтмиш ғам-аламларини акс эттирган куйлар тарала бошлади. Бундай ҳолатни тасаввур қилмагандим. Мен бутунлай куй оҳангига чўмдим. Мусиқадан ажодларнинг торган аламлари, босқинчиларнинг бостириб келиши ва отларнинг туёқ товушлари, яқин инсонларининг оғир жудоликдан урган оҳлари эшитиларди. Бу ерда кўп йўллар туташган ва турли халқларнинг оёқлари бу заминни топтаган...»

Шунингдек муаллиф Самарқанд шаҳрида дўсти билан суҳбат орасида яна ўзбек куйлари мавзусига қайтади: «Мен бу юртнинг куйлари ғамгин ва маҳзунлигини айтгандим. Уларда ўтган асрларнинг қайғулари, юртнинг ривожланиши ва таназзулга учраши ҳолатлари эшитилади. Дўстим, менинг фикримга кўшилди: Ҳа, бу юртнинг тарихи жуда шиддатлидир...»

Ёзувчи ўзбек раққосанинг миллий кийимдаги рақсини тўдасидан ажраган қуш тимсолида кўрса, бошқа жиҳатдан унинг гўзал хиром айлашини ўз жуфтдан ажралган, ҳижрондаги мавжудот рамзи сифатида кўради.

Ҳикоячи қаҳрамон Бухородаги мадраса ва обидалар тасвирини тўлиқ бера бошлайди ва ўқувчи қалбини тўлиқ инлантирувчи, завққа тўлдирувчи тасвирлардан моҳирона фойдаланади.

«Мен анчадан бери кўришни орзу қилиб юрган Мир Араб мадрасасига ҳам етиб келдик. Биз бу ажойиботни томоша қилиш учун узоқ муддат унинг қаршидага туриб қолдик. Биз ушбу обидага хос меъморчилик санъатини ҳайрат билан кузатардик. Шунда мен унинг мадрасасига кириб кетаётганлигини кўриб қолдим. У мадраса пештоқи остида турар экан, мен мадраса марказидаги майдонда у ёқдан-буёққа бориб келар эдим. У турган ердан осмон сари ўрлаб кетган баҳайбат минора кўзга ташланар эди. Мен ҳам минорани томоша қилиш мақсадида унга яқинлашдим. Мадрасанинг икки буржида икки минора бўлиб, миноралар орасида эса кўшксиммон бино ва турли ёзувлар битилган пештоқ бор эди. Ўртасидаги саҳнда эса каттагина гумбаз қад кўтарганди.»

Кейинги сатрларда муаллиф тарихий манзараларни кўз ўнгимизда намоён қилади:

«Назаримда бу ердан қачонлардир ўтиб кетган йўловчиларнинг, бироз муддат турган ёки шу ерда қолиб кетган одамларнинг, Чингизхон каби бос-

қинчиларнинг ва бошқа турли-туман инсонларнинг қадам товушлари қулогимга чалингандек бўлди. Назаримда Чингизхон ушбу мадраса тепасига оти билан кўтарилиб, босиб олинган шаҳарни вайрон этишга буйруқ бераётгандек эди.»

Сўнгра қаҳрамон тарихий обидаларни, шаҳар тарихини ўзи севган қиз билан уйғун ҳолда тасвирлайди.

«Гарчи бу воқеаларнинг изи бизгача етиб келмаган бўлса-да, ўша даврдаёқ ушбу мадраса бу гўзал қизнинг келиши шарофати учун атайлаб омон сақлагандек эди назаримда. Агар бу қиз мадраса ёнида турмаса, унга нимадир етишмаётгандек, қандайдир камчилиги бордек туюлар эди. Зеро, бу қиз мадрасага ҳудди унинг безаклари ва хатлари каби ярашиб турган эди. Бу бинони қурган усталар ўша пайтдаёқ ушбу гўзал ҳилқатни бу ерга келишини сезган ва унга мослаб мадрасани барпо этган эдилар. Улар бу қиз учун бу бинода бир кемтиклик қолдирган, у келиб ушбу кемтикни тўлдиргандек эди. Агар сен ҳам менинг ўрнимда бўлиб, унинг қаср аро юришини кўрганингда ҳудди шу фикрга борган бўлардинг. У келгач мадрасага жон киргандек эди.»

Кейинги номаларида ёзувчи кўҳна обидалар манзарасини турли тасвирий восита, ажиб ўхшатишлар орқали ўқувчига ҳавола этади. Гумбазлар тасвири ўқувчи кўз ўнгида жонли намоён бўлиши учун ёзувчи кўп меҳнат қилган:

«Бир-бирини ичига кирган улкан дарахтлар манзарани безаб турибди. Осмон билан туташган қоронги туман пардасида намоён бўлган баланд мовий гумбазни кўрганимда бамисоли самоларда учгандай бўламан. Кўзларим тиниб кетади. Ёлғиз буларнинг ўзи эмас, бошқа гумбазлар унга юзма-юз қарши келади. Бундан англадимки, бу ердаги гумбазлар бир-бирига акс-садо беради. Бунда асл билан соя қайси эканлигини фарқлай олмайсан. Юзингни қайси тарафга қаратмагин, нигоҳинг бориб безакларга тушади. Нақшлар нақшларга урилиб акс-садо беради. Нозиклик маҳобат билан аёёёёё аёё. Аё «аёёёёёёё-оёёёёёё!» шахридир, дунёнинг катта қисмига ҳукмронлик қилган Амир Темур шаҳридир.»

Муаллиф Самарқандни тасвирлаганда ҳам уни Бухоро билан солиштириб, ҳар иккисининг ўхшаш ва ўзига хос хижатларини тўғри белгилайди.

«Самарқанд бўлса, сеҳрловчи ўзига хос шаҳардир. У жуда маҳобатли кўри-

нади. Бухоро ўз чиройини биринчи мартадаёқ намоён қилмайди. Уни аста-секин кашф қиласан. Самарқанд бўлса, бутун кенглиги ва ташқи гўзаллиги билан илк лаҳзаларда ўзини, мана мен дегандай намоён қилаётгандай бўлади... Бухорода эса, осмон шаҳарни ҳар тарафдан ўраб туради. Самарқанд осмонга бўй чўзган устунлар, айвонлар, гумбазлар, нақшлар орасидан очиқ-ойдин кўринади.»

Сўнгра адиб муҳаббатдан эзилган, дардли юраги тубига яширинган ҳиссиётларини ўқувчига баён этади ва яна бинолар тасвирини келтиради:

«Бинонинг безаклари олтиндан ишланганга ўхшар, настаълик ва сулс ёзувларида ёзилган, бир-бири билан чирмашган, уйғун ҳарфлар эса сирли ҳужжатлардек кўринар эди. Улар ҳудди само мўъжизасини ўзида муҳассам этгандек эди. Назаримда, Бухоро шаҳри тарихнинг кўплаб воқеа ва ҳодисаларини ўзида қамраган қадимий қўлёзма китобдек кўринади. Шу боис... бу мўъжизакор шаҳар билан аста-секин танишиб борасан. Самарқанд маданияти эса етарлича очиқ-ойдин, яққол намоён бўлади...»

Ёзувчи заминимиз тарихини яхши билади ва айрим обидалар тўғрисида аниқ тарихий далиллар келтиради.

«Биз Бибиҳоним мадрасасига олиб борадиган машинани кутиб турардик. Бибиҳоним Амир Темурнинг хотини эди. Бибиҳоним мадрасаси Шоҳизинда мажмуаси яқинидадир. Шоҳизинданинг маъноси тирик амирдир. Мен Шоҳизинда учун Фотиҳа сурасини ўқиш мақсадида унинг қаршисида бир лаҳза тўхтадим. Шоҳизинда бу Қусам ибни Аббос бўлиб, расулиллох (салоллоху алайҳу вассаллам)нинг амакиваччаларидан биридир. Тарихий қўлёзмаларда айтилишича, Қусам ибни Аббос шафоатчимиз ва суюкли пайғамбаримиз ҳижратининг 75-йилида бу ерда шаҳид бўлган экан. Унинг бошини олиб келишган ва чуқур қудуққа туширишган. Қудуқ қаърида, боғлар, турли йўллар очилган, у йўлларни инсоннинг кўзи илғай олмайди... У ҳали ҳам тирикдир. Оллохнинг ўзи уни ризқлантириб туради.»

Муаллиф ўз зиёратлари туфайли қалбига ва руҳиятига инган сокинликни дўстига қуйидагича баён қилади.

«Биз Имом Бухорийнинг қабри жойлашган Хартанг қишлоғига боришга қарор қилдик. Шундай қилиб, йўлга чиқдик, дарахтзорлар, боғлар, турли манзаралар оралаб кета бошладик. Кўз ўнгимизда мақбарага олиб кирадиган эшик намоён бўлди. Мен унинг рўпарасида турганча, бироз сукут сақ-

¹ «Фотихлар сардори»

лаб турдим-да, сўнг фотиҳа ўқидим. У ерда Бухорийнинг таржимаи ҳоли, илм олиш мақсадида уюштирган сафарлари ҳақида ёзилган экан. Мен ҳали бошқалар келиб кўра олмаган ушбу мақбарани зиёрат қилишга муяссар бўлган эдим. Масжиддаги салқинлик, тоза ҳаво бу ерга келиб намоз ўқиётганларнинг ҳолати руҳимдаги бўшлиқни тўлдирар, менга ғайрат уйғотар эди...»

Ёзувчи Самарқанд тарихини ўзига монанд ҳолда ҳиссиёти ва руҳиятидан ўтказиб уйғунлаштириб акс эттиради.

«Мен шаҳар билан илк танишган онимдаёқ бу ердан ажабланган эдим. Зеро, аэропорт шаҳарнинг шимолий қисмига жойлашган бўлиб, бу ердан Бухоро томонга чиқиб кетилар эди. Бу ер доимо саёҳатчилар йиғиладиган макон ҳисобланарди. Мен юзимни Темур пойтахти бўлмиш Самарқанд сари тутдим. Бу ерларни Темур кўшинлари ўзга юртларни забт этиш учун отланган пайтларда босиб ўтишган. Улар бу ерлардан баъзида Шом учун, баъзан ҳинд учун йўл олишган. Охири марта улар бу ерлардан Хитой сари йўлга чиқишган. Мен хаёлан Улугбекни, Ал-Хоразмийни, Ибн Синони кўрар эдим. Мен улар юлдузларни кузатган тунларни ҳам кўз олдимга келтирар эдим... Самарқанднинг тўртта эшиги бор эди. Уларнинг барчаси турли томонларга қараб турарди. Шарқий дарвоза узоқ Хитойга олиб борарди. Фарбий дарвозанинг оти Навбахор¹ бўлиб, мен бу

сўзнинг маъносини билмайман. Кеш ёки катта дарвоза эса Тумурнинг асл ватани – киндик қони тўкилган юртга олиб боради. Ниҳоят тўртинчи дарвоза ҳозир мен турган дарвоза эди.»

Ёзувчи шаҳарни тарқ этар этишдаги ҳолатини табиат билан боғлиқ тасвирлайди ва ўқувчининг қалб торларини чертувчи бадиий тасвир воситаларини моҳирлик билан ишлатади. Бу эса ўз навбатида адибнинг бу юртдан олган таассуротлари чексизлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, мазкур аса-рида Ўзбекистон заминидagi қадим ва муқаддас обидаларнинг жамоли ва кўрки Миср зиёлиси назари орқали тўлиқ акс эттирилган. Ундаги қаҳрамоннинг ўз севгилисига бўлган муҳаббати шаҳарларимиз ва обидаларимиз чиройи билан уйғун ҳолда аниқ ва тиниқ акс эттирилган. Мазкур роман юқорида айтилганидек, «рихла» – сафар хотиралари, «рисиал ихваниа» дўстлик номалари усулида ёзилганлиги боис ўқувчи ва ёзувчи ўртасида илиқ бир муносабат ўрнатишга ҳам ёрдам беради. Муаллиф ўқувчини ўзининг ҳиссиётларига ошно қилади ва ўзи билан бирга барча ҳодисаларда иштирок этишга кенг имконият яратиб беради. Бу асар минглаб араб ўқувчилари қалбидан жой олади ва юрти-мизнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақида ёрқин таассурот беради деган умиддамиз.

¹ “Янги баҳор”, илк баҳор.

*Дилшода МУБОРАКОВА,
Тошкент Давлат Шарқшунослик
институту аспиранти*